
UDK/UDC 94

ISSN 2637-1502 (Print)

pogledi.cimoshis.org

ISSN 2712-0651 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13>

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND
CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

13

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS

GOD. VIII, BR. 13/VOL. VIII, NO. 13, 1-382, TUZLA 2025.

“HISTORIJSKI POGLEDI” 13

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Izet Šabotić

Redakcija:

Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić,
prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić
Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily
Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr.
Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović,
Akademik prof. dr. Husnija Kamberović,
prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović,
prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan,
doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Zečir Ramčilović,
doc. dr. Šefko Sulejmanović

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:

Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:

Mr. Adnan Tinjić

Štampa:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:

Mirela Aljić

Tiraž:

150 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu
glavnog i odgovornog urednika
(sead.selimovic20@gmail.com;
cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom
časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije,
nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 13

Publisher:

Center for Research of Modern and Contemporary
history Tuzla

For Publisher:

Prof. dr. Izet Šabotić

Editorial board:

Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić,
prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić
Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily
Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr.
Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović,
Akademik prof. dr. Husnija Kamberović,
prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović,
prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan,
doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Zečir Ramčilović,
doc. dr. Šefko Sulejmanović

Editor-in-chief:

Prof. dr. Sead Selimović

Editor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:

Mr. Jasmin Jajčević

Lector:

Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:

Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:

Mr. Adnan Tinjić

Design cover:

Mr. Adnan Tinjić

Printed by:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:

Mirela Aljić

Edition:

150 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the
Editor-in-Chief e-mail address
(sead.selimovic20@gmail.com;
cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this
journal are not at the same time the views of the
Editorial Board, they are exclusively the author.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....9

FOREWORD.....13

I ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Sedad BEŠLIJA

O Bosanskoj Dubici u svjetlu dokumenata Osmanskog arhiva u Istanbulu // On Bosanska Dubica in the light of documents from the Ottoman Archive in Istanbul.....19

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Djelovanje ruskih diplomata na Balkanu (1774-1875) // The Activities of Russian Diplomats in the Balkans (1774-1875).....38

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ

Rusko-Austro-Ugarski sporazumi o Bosni i Hercegovini 1876-1908. godine // Russian-Austro-Hungarian Agreements on Bosnia and Herzegovina 1876-1908.....72

Dr. sc. Minela RADUŠIĆ

Bolest i rat: Liječenje bosanskohercegovačkih vojnika u toku Prvog svjetskog rata // Disease and War: The treatment of Bosnian-Herzegovinian soldiers during the First World War.....89

Zoltán BOLEK, PhD candidate

Bosniaks in Hungary during the Soviet Republic of 1919 // Bošnjaci u Mađarskoj za vrijeme Sovjetske republike 1919. godine.....112

Ass. Dr. Ylli HASHANI

The Resistance of the Albanian people against violent displacements during the years 1918-1941 // Otpor albanskog naroda protiv nasilnih raseljavanja u periodu 1918-1941. godine.....123

Ass. Prof. Tatyana DIMITROVA, PhD, Prof. Slavi DIMITROV, PhD

The Portuguese-Spanish border through the centuries: In search of new solutions // Portugalsko-Spanska granica kroz vijekove: U potrazi za novim rješenjima.....144

- Mr. sc. Osman SUŠIĆ
Bošnjaci/Muslimani i Narodnooslobodilački pokret // Bosniaks/Muslims and the People's Liberation movement..... 163
- Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Bugarski stavovi o AVNOJU i stavovi njene historiografije o jugoslovenskoj integraciji 1943. godine // Bulgarian views on AVNOJ and views of its historiography on Yugoslav integration in 1943..... 183
- Prof. Asoc. Dr. Alban DOBRUNA
Albanians of Kosovo in the National Liberation Anti-Fascist War during World War II (1941-1945) // Albanci Kosova u Narodnooslobodilačkom Antifašističkom ratu tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945)..... 197
- Doc. dr. Aleksandar STAMATOVIĆ, Msr. Filip VUČETIĆ
Operativni rad OZN-e/UDB-e Crne Gore prema muslimanskom stanovništvu i vjerskim službenicima 1944-1947. godine // Operational Work of OZN/UDB of Montenegro towards the Muslim population and religious officials in 1944-1947..... 222
- Blerim CARANI, PhD candidate
The implementation of the requisition policies of the RPFJ during the years 1945-1952 damaged the economy of Kosovo // Implementacija politike rekvizicije RPFJ tokom 1945-1952. godine i štete po ekonomiju Kosova..... 241
- Dr. sc. Aida LIČINA RAMIĆ
Spasava se ko – stigne do krova! Bespravna stambena izgradnja u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na Sarajevo // Whoever reaches the roof is saved! Illegal housing construction in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina with special reference to Sarajevo..... 257
- Doc. dr. Izudin ŠARIĆ
Bosna i Hercegovina između Rusije i Zapada početkom XXI vijeka // Bosnia and Herzegovina between Russia and the West in the early 21st Century..... 288
- Prof. dr. Ivor ALTARAS PENDA
Što se krije iza fraze „Prava strana povijesti“? // What is hidden behind the phrase „The Right side of History“?..... 305

Prof. dr. Haris GEKIĆ

Utjecaj savremenih demografskih procesa na kretanje broja učenika osnovne škole u općini Bugojno od 2012/13–2023/24. školske godine // The influence of contemporary demographic processes on the changes in the number of Primary school students in the Municipality of Bugojno from 2012/13–2023/24 school year.....329

II PRIKAZI // REVIEWS

Dr. sc. Merisa KAROVIĆ-BABIĆ

Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Muamer Džananović, Elvedin Mulagić, POLITIKA REVIZIONIZMA: NEGIRANJE ZLOČINA I GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI 1992-2025, (Istraživačka studija), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2025, 87 str......351

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Mirza Čehajić, NASTAVA HISTORIJE: didaktičko-metodološki priručnik, Pedagoški zavod Zenica, Zenica 2025, 334 str......355

MA Tansu KJERIMI

Salim Kadri Kerimi, PRESPANSKITE TURCI – ISTORISKO - DEMOGRAFSKA STUDIJA (THE TURKS OF PRESPE – A HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC STUDY), Skopje 2024, 404 p......361

III IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Izveštaj sa Naučnog projekta “HISTORIJSKI POGLEDI 2024”, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 15. i 16. novembar 2024. godine // Conference Report from Scientific project “HISTORICAL VIEWS 2024”, Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla, Tuzla, November 15 and 16, 2024......367

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS.....375

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS.....377

PREDGOVOR

U trinaestom po redu časopisu *Historijski pogledi* predstavljena je zanimljiva i raznovrsna historijska tematika, prezentovana u 16 naučnih i preglednih radova, te tri prikaza i jedan izvještaj. Riječ je o historijskoj tematici koja tretira važne historijske procese i događaje počev od osmanskog perioda do današnjih dana. Prvo poglavlje *Članci*, otvoreno je radom dr. Sedada Bešlije „O Bosanskoj Dubici u svijetlu dokumenata Osmanskog arhiva u Istanbulu“. U radu je donesen značajan broj novih važnih činjenica o ovom mjestu, koje prate administrativno-teritorijalni status istog od 1538. godine pa do kraja osmanske uprave. Ukazano je, da od kraja 17. do kraja 18. stoljeća Bosanska Dubica usljed osmansko-austrijskih ratova tri puta podpadala pod austrijsku upravu. U historiografiji Bosanska Dubica je najpoznatija po tzv. *Dubičkom ratu (1788-1791)*. No, osim ratnih događaja u radu su doneseni važni podaci iz osmanskih dokumenata vezani za Dubičku tvrđavu, za posadu u istoj, njene kapetane, mustahfize, džebedžije, azape, farize i dr. Tu su i drugi bitni podaci o predaji tvrđave osmanskoj strani, gradnji i opravci tvrđave, podaci o imenovanjima na raznim pozicijama osmanskih dužnosnika u Dubici, kršenjima zakona i raznim drugim nepravilnostima, kao i podaci dubičkoj džamiji. Na osnovu osmanskih dokumenata predočeni su do sada nepoznati događaji, procesi i ličnosti iz prošlosti osmanske Bosanske Dubice. Dr. Safet Bandžović u radu: „Djelovanje ruskih diplomata na Balkanu (1774-1875)“, donosi zanimljive podatke vezane za konzularnu aktivnost ruskih diplomata u navedenom vremenu. Ukazano je da su ruski diplomati na Balkanu zastupali ambicioznu „istočnu politiku“ Rusije. Vrlo često njihovo djelovanje je nadilazilo konzularnu aktivnost, a s ciljem da se ostvari što dominantniji ne samo politički, već i kulturno-obrazovni i vjerski uticaj nad pravoslavnim stanovništvom Balkana. Dr. Nada Tomović govori o Rusko-austrougarskim sporazumima o Bosni i Hercegovini 1876-1908. godine. U radu je ukazano na namjere ove dvije velike sile prema Bosni i Hercegovini, te je predočeno zašto je Bosna i Hercegovina bila toliko važna u njihovim spoljnopolitičkim ciljevima.

Dr. Minela Radušić se bavi zanimljivom temom vezanom za liječenje bosanskohercegovačkih vojnika u toku Prvog svjetskog rata, koji su bili sastavnim dijelom austrougarskog vojnog korpusa. Na vrlo zanimljiv i historičan način predočen je značajan broj novih činjenica vezanih za uzroke oboljevanja bosanskohercegovačkih vojnika, kao i njihovo liječenje na frontu i izvan fronta. U radu je ukazano na funkcionisanja zdravstvene brige na frontu putem austrougarskih saniteta, kao i na liječenje vojnika u vojnim i civilnim bolnicama. Značajan broj boraca se se liječilo u opštinskim, kotarskim i Zemaljskoj bolnici Bosne i Hercegovine. Rad predstavlja vrijedan doprinos historiografiji. Zanimljiv rad se odnosi na Bošnjake u Mađarskoj tokom tzv. Sovjetske republike 1919. godine. Na osnovu novih historijskih izvora iznesene su činjenice o bosanskim vojnim jedinicima i Bošnjacima koji su nakon Prvog svjetskog rata

ostali u Mađarskoj i bili dijelom burnih događaja vezanih za kratko egzistiranje tzv. Sovjetske republike Mađarske u 1919. godini. Zanimljiv rad se odnosi na otpor albanskog naroda protiv nasilnog raseljavanja Albanaca Kosova u periodu 1918-1941. godine. U radu je ukazano na mjere nasilja i terora srpsko-crnogorske vlasti za raseljavanje albanskog stanovništva, te na otpor albanskog stanovništva protiv nasilnog raseljavanja. Predočeno je, da Albanci nisu imali izbora osim da se suprostave mjerama nasilja i terora koje su srpsko-crnogorske vlasti provodile na Kosovu u navedenom vremenu. Jedan rad tretira pitanje portugalsko–španske granici kroz vjekove. Granica između ove dvije iberske zemlje poznata je kao La Raya, a prolazila je kroz mnoge peripetije u različitim vremenskim intervalima. Međutim, ulaskom ove dvije države u EU, ova granica je dobila simboličnu ulogu. U posebnom radu je dat opći pogled na ulogu Bošnjaka/Muslimana u Drugom svjetskom ratu. Dr. Mariyana Stamova u svom radu iznosi zanimljive činjenice o stavovima bugarske historiografije o AVNOJ-u i o jugoslovenskoj integraciji 1943. godine. Ukazano je da tadašnja bugarska politika, a kasnije i historiografija nisu prihvatile odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i imali su sasvim drugačiji odnos prema ASNOM-u. Važne podatke u svom radu o Albancima Kosova u NOR-u (1941-1945), iznosi prof. dr. Alban Dobruna, ukazujući na doprinos albanskog naroda na Kosovu razvoju NOP-a i pobjedi fašizma.

Zanimljiv rad se odnosi na tematiku operativne djelatnosti OZN-e/UDB-e Crne Gore prema muslimanskom stanovništvu i vjerskim službenicima 1944-1947. godine. Na osnovu novih činjenica, izneseni su zanimljivi stavovi o položaju muslimana Crne Gore u navedenom vremenu. U posebnom radu je tretirana implementacija politike rekvizicije tokom 1945-1952. godine i uticaj iste na ekonomiju Kosova. Dr. Aida Ličina Ramić u svom radu piše o bespravnoj stambenoj izgradnji u Bosni i Hercegovini u vrijeme socijalizma sa posebnim osvrtom na Sarajevo. U radu je na osnovu neobjavljenih i objavljenih izvora, te štampe i literature sagledano pitanje fenomena bespravne gradnje, te ukazano na posljedice koje su iz nje proizašle. Dr. Izudin Šarić, u svom radu „Odnos Rusije i Zapada prema Bosni i Hercegovini početkom 21. vijeka“, ukazuje da prisustvo Rusije na Zapadnom Balkanu predstavlja značajan problem i nedoprinosi regionalnoj stabilnosti. Stoga, NATO-ve aspiracije širenja na ovu regiju imaju za cilj prijem što većeg broja zemalja u svoje članstvo, a kako bi se suzbio ruski uticaj u ovoj regiji.

U posebnom radu tretirano je pitanje tzv. „prave strane povijesti“, a što je sagledano kroz prezentaciju sedam primjera, pri čemu je iznijet stav da upotreba fraze „prava strana povijesti“ implicitno pretpostavlja moralnu superiornost onoga ko tu frazu izgovara, a ona proizilazi iz argumentacije koja se temelji na: generalizacijama, simplifikacijama, dognatičnosti i stavu o nepogrešivosti. Jedan rad se odnosi na uticaj savremenih demografskih procesa na kretanje broja učenika osnovnih škola u općini Bugojno od 2012/2013-2023/24. godine. U radu su analizirani osnovni demografski procesi koji su uticali na broj učenika tretiranih škola u navedenom periodu, te iznesen stav, da

je prirodna depopulacija potpuno uticala na kretanje broja učenika tretiranih škola.

U poglavlju *Prikazi*, predstavljena su tri historiografska sadržaja: „Politika revizionizma: Negiranje zločina i genocida u Bosni i Hercegovini 1992-1995) (Istraživačka studija)“, autori: Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Muamer Džananović, Elvedin Mulagić, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2025; „Nastava historije: didaktičko-metodološki priručnik“, autor: Mirza Čehajić, Pedagoški zavod Zenica, Zenica 2025. i „Prespanski Turci: Historijsko-demografska studija“, autor: Salim Kadri Kerimi, Skoplje 2024. Riječ je o zanimljivim publikacijama koje tretiraju važnu i raznovrsnu historijsku tematiku, koja je na ovaj način približena naučnoj i široj javnosti.

U poglavlju *Izveštaji*, dat je detaljan Izveštaj vezan za Naučni projekat „HISTORIJSKI POGLEDI 2024“, Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, održan u Tuzli, 15. i 16. novembra 2024. godine.

Prestavljeni sadržaji u trinaestom (13) po redu broju časopisa *Historijski pogledi* tretiraju raznovrsnu i zanimljivu tematiku iz oblasti historije i demografije. Ista se odnosi na različite historijske periode počev od osmanskog vremena do današnjih dana. Najveći broj radova je zasnovan na izvorima prvoga reda, pri čemu su tretirana važna pitanja te doneseni novi pogledi i stajališta, što predstavlja značajan doprinos historiografiji.

Nadamo se, da će i ovaj broj časopisa *Historijski pogledi*, kao i raniji, pobuditi interes i pažnju naučne i šire čitalačke javnosti. Doprinos ovom trinaestom (13) po redu broju časopisa *Historijski pogledi* dali su historičari i drugi istraživači iz više evropskih zemalja, te im se ovom prilikom zahvaljujemo, kao i svim drugim saradnicima

Uredništvo

Herzegovina. The paper represents a valuable contribution to historiography. An interesting paper concerns the Bosniaks in Hungary during the so-called Hungarian Soviet Republic of 1919. Based on new historical sources, facts are presented about Bosnian military units and the Bosniaks who remained in Hungary after World War I and were part of the turbulent events related to the short-lived existence of the so-called Hungarian Soviet Republic in 1919. Another interesting paper deals with the resistance of the Albanian people against the forced displacement of Kosovo Albanians in the period 1918-1941. The paper points to the measures of violence and terror used by the Serbian-Montenegrin authorities to displace the Albanian population, and the subsequent resistance of the Albanian population against this forced displacement. It is shown that the Albanians had no choice but to oppose the measures of violence and terror that the Serbian-Montenegrin authorities carried out in Kosovo during that time. One paper addresses the issue of the Portuguese-Spanish border through the centuries. The border between these two Iberian countries is known as *La Raya*, and it has gone through many vicissitudes over various periods. However, with the entry of these two states into the EU, this border has taken on a symbolic role. A separate paper provides a general overview of the role of Bosniaks/Muslims in the Second World War. In her work, Dr. Mariyana Stamova presents interesting facts about the views of Bulgarian historiography on AVNOJ and on Yugoslav integration in 1943. It is noted that Bulgarian policy at the time, and later its historiography, did not accept the decisions of the Second Session of AVNOJ and had a completely different attitude towards ASNOM. In paper on the Kosovo Albanians in the National Liberation War (NOR) (1941-1945), Prof. Dr. Alban Dobruna provides important data, pointing to the contribution of the Albanian people in Kosovo to the development of the National Liberation Movement (NOP) and the victory over fascism.

An interesting paper addresses the operational activities of OZNA/UDBA of Montenegro towards the Muslim population and religious officials from 1944-1947. Based on new facts, it presents interesting perspectives on the position of Muslims in Montenegro during that period. A separate paper deals with the implementation of the policy of requisition from 1945-1952 and its impact on the economy of Kosovo. In paper, Dr. Aida Ličina Ramić writes about illegal housing construction in Bosnia and Herzegovina during the socialist era, with a special focus on Sarajevo. Based on unpublished and published sources, as well as the press and literature, the paper examines the phenomenon of illegal construction and points to the consequences that resulted from it. In paper, "Bosnia and Herzegovina between Russia and the West in the early 21st Century", Dr. Izudin Šarić points out that Russia's presence in the Western Balkans represents a significant problem and does not contribute to regional stability. Therefore, NATO's aspirations to expand into this region aim to bring as many countries as possible into its membership in order to curb Russian influence in the region.

A separate paper addresses the issue of the so-called “right side of history”, which is examined through the presentation of seven examples. It puts forward the view that the use of the phrase “the right side of history” implicitly presupposes the moral superiority of the one who utters it, and that this superiority stems from argumentation based on: generalizations, simplifications, dogmatism, and an attitude of infallibility. One paper deals with the impact of contemporary demographic processes on the trend in the number of primary school students in the municipality of Bugojno from the 2012/2013 to the 2023/24 school year. The paper analyzes the fundamental demographic processes that influenced the number of students in the schools in question during this period, and it posits that natural depopulation has entirely impacted the trend in student numbers at these schools.

In the *Reviews* chapter, three historiographical works are presented: „Politika revizionizma: Negiranje zločina i genocida u Bosni i Hercegovini 1992-1995) (Istraživačka studija)“, authors: Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Muamer Džananović, Elvedin Mulagić, Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law of the University of Sarajevo, Sarajevo 2025; „Nastava historije: didaktičko-metodološki priručnik“, author: Mirza Čehajić, Pedagogical Institute of Zenica, Zenica 2025; and “The Prespa Turks: A Historical-Demographic Study”, author: Salim Kadri Kerimi, Skopje 2024. These are interesting publications that address important and diverse historical topics, which are in this way made accessible to the academic and general public.

In the *Conference Reports* chapter, a detailed Report is provided on the Scientific Project “HISTORICAL VIEWS 2024” of the Center for Research of Modern and Contemporary History, Tuzla, held in Tuzla on November 15 and 16, 2024.

The contents presented in the thirteenth (13th) issue of the journal *Historical Views* address a diverse and interesting range of topics from the fields of history and demography. This subject matter pertains to various historical periods, from the Ottoman era to the present day. The majority of the papers are based on primary sources, through which important issues are addressed and new perspectives and viewpoints are presented, representing a significant contribution to historiography.

We hope that this issue of *Historical Views*, like the previous ones, will capture the interest and attention of the scholarly community and the wider reading public. Historians and other researchers from several European countries have contributed to this thirteenth (13th) issue of the journal, and we would like to take this opportunity to thank them, as well as all our other collaborators.

Editorial Board

I

ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Sedad BEŠLIJA

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: sedad.beslija@iis.unsa.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:930.25:560(0.02/.08)(497.6 Bosanska Dubica)"15/18" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.19>

O BOSANSKOJ DUBICI U SVJETLU DOKUMENATA OSMANSKOG ARHIVA U ISTANBULU

Apstrakt: *Bosanska Dubica se nalazi na sjeverozapadnoj granici Bosne i pripada nizu gradića na rijeci Uni koji su svjedočili značajnih događajima u različitim povijesnim razdobljima. Ovim radom se nastojalo dati doprinos istraživanju prošlosti Dubice i razumjeti njen značaj kao pograničnog mjesta u osmanskome razdoblju o čemu postoje skromni rezultati doadašnje historiografije. Jedan od ciljeva istraživanja je bilo dati putokaze odnosno ukazati na arhivski potencijal koji je dostupan u svrhu daljih istraživanja historijata gradova na lokalnom, ali regionalnom nivou Bosanske krajine u dugotrajnom osmanskome razdoblju. U uvodnom dijelu donoseni su osnovni podaci o upravno-administrativnoj poziciji Dubice u osmanskome periodu od dolaska ovog područja pod osmansku vlast pa do 1878. godine. Sve do tanzimatskih reformi Dubica je administrativno, u statusu nahije, pripadala Kobaškom, Novoselskom, Kostajničkom ili Banjalučkom kadiluku. Od sredine 19. stoljeća Dubica se u statusu mudirluka nalazila u sastavu Bihačkog kajmakamluka. Budući da se nalazila na granici između Osmanske Države i Habsburške Monarhije, Dubica je imala intenzivnu prošlost koju su karakterisale česte promjene posebno u segmentu teritorijalne jurisdikcije. Ovo mjesto su osvojile i u sastav Osmanske Države priključile vojne jedinice bosanskog sandžak-bega Gazi Husrev-bega 1538. godine u široj akciji osvajanja teritorija srednjovjekovne bosanske države koje su se nakon 1463. godine našle u sastavu Jajačke banovine pod ugarskom vlašću. Narednih stoljeće i po, sve do 1688. godine, Dubica je neprekidno ostala pod osmanskome vlašću. Od kraja 17. do kraja 18. stoljeća, ukupno je u tri navrata (1687, 1716. i 1788) akcijama habsburške vojske u poznatim osmansko-austrijskim ratovima Dubica padala pod habsburšku vlast. Dakle, ukupno je pod habsburškom vlašću bila 47 godina. U historiografiji najviše se pisalo o posljednjem velikom osmansko-austrijskom ratu na kraju 18. stoljeća koji je u literaturi i poznat kao Dubički rat zbog činjenice da je Pounje bilo jedna od glavnih vojnih meta austrijskih generala, a Dubica jedno od glavnih poprišta značajnih vojnih operacija. Poznato je da je taj rat izbio nakon što je Osmanska Država objavila rat Ruskom Carstvu 1787. godine, a Habsburška Monarhija se, kao saveznik Rusije, uključila u vojni sukob*

1788. godine. Vojnim napadom generala Gideon Laudona 26. augusta 1788. godine Dubica je osvojena, ali je tokom mirovnih pregovora u Svištovu, ipak, vraćena u osmanski posjed odnosno u sastav Bosanskog ejaleta. Kako je svaka historijska tema determinirana historijskim izvorima to je i u ovom istraživanju arhivska građa odredila teme o kojima je moguće pisati u kontekstu dubičke historije. Među njima su tvrđavska posada s posebnim osvrtom na plaćanje posadnika u dubičkoj tvrđavi, predaja Dubice osmanskoj strani nakon okončanja Dubičkog rata 1795-1796. godine, gradnja i opravka dubičke tvrđave i drugih objekata na području Dubice, imenovanja na razne dužnosti i imena osmanskih dužnosnika u Dubici, kršenje zakona i razne nepravilnosti u Dubici i dubičke džamije. Izvorna podloga za pisanje rada je stručna literatura i arhivska građa dostupna u Osmanskom arhivu u Istanbulu, a koja se odnosi na period od 16. do 19. stoljeća. U radu je izvršena tematsko-hronološka obrada, analiza i kontekstualizacija dostupnih arhivskih dokumenata koji su osvijetlili do sada nepoznate događaje, procese i ličnosti iz prošlosti osmanske Bosanske Dubice.

Ključne riječi: Dubica, arhiv, Osmanska država, Bosna, historija, pograničje, 16-19. stoljeće.

ON BOSANSKA DUBICA IN THE LIGHT OF DOCUMENTS FROM THE OTTOMAN ARCHIVE IN ISTANBUL

Abstract: *Bosanska Dubica is situated on the northwestern border of Bosnia, among a series of small towns along the Una River that have witnessed significant events throughout various historical periods. This paper aims to contribute to the exploration of Dubica's past and to understand its importance as a border town during the Ottoman era, a subject that has been modestly addressed in existing historiography. One of the research objectives is to highlight the archival potential available for further studies on the history of towns at both local and regional levels in the Bosanska Krajina during the extended Ottoman period. The introductory section provides basic information about Dubica's administrative position during the Ottoman period, from its incorporation into Ottoman rule up to 1878. Until the Tanzimat reforms, Dubica held the status of a nahija and was administratively part of the Kobaš, Novosel, Kostajnica, or Banja Luka kadiluks. From the mid-19th century, Dubica, as a mudirlik, was included in the Bihać kaymakamlik. Located on the border between the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy, Dubica experienced an intense history characterized by frequent changes, especially in terms of territorial jurisdiction. In 1538, military units under Bosnian sanjak-bey Gazi Husrev-bey captured Dubica, incorporating it into the Ottoman Empire during a broader campaign to conquer territories of the medieval Bosnian state that had come under Hungarian control after 1463. For the next 150 years, until 1688, Dubica remained continuously under Ottoman rule. From the late 17th to the*

late 18th century, Dubica fell under Habsburg control on three occasions (1687, 1716, and 1788) during the well-known Ottoman-Austrian wars, totaling 47 years under Habsburg rule. Historiography has extensively covered the last major Ottoman-Austrian war at the end of the 18th century, known in literature as the Dubica War, due to the fact that the Pounje area was one of the main military targets of Austrian generals, and Dubica was one of the main sites of significant military operations. This war broke out after the Ottoman Empire declared war on the Russian Empire in 1787, with the Habsburg Monarchy, as Russia's ally, joining the conflict in 1788. On August 26, 1788, General Gideon Laudon captured Dubica; however, during peace negotiations in Svištov, it was returned to Ottoman possession, specifically to the Bosnian Eyalet. As every historical topic is determined by historical sources, this research has been guided by archival materials in exploring Dubica's history. Among the topics covered are the fortress garrison, with a special focus on the payment of soldiers in the Dubica fortress; the handover of Dubica to the Ottoman side after the end of the Dubica War in 1795-1796; the construction and repair of the Dubica fortress and other structures in the area; appointments to various duties and the names of Ottoman officials in Dubica; legal violations and various irregularities in Dubica; and Dubica's mosques. The primary sources for this paper include professional literature and archival materials available in the Ottoman Archives in Istanbul, covering the period from the 16th to the 19th century. The paper presents a thematic-chronological analysis and contextualization of available archival documents, shedding light on previously unknown events, processes, and personalities from the past of Ottoman Bosanska Dubica.

Key words: *Dubica, archive, Ottoman Empire, Bosnia, history, borderland, 16th-19th century.*

Upravno-administrativna pozicija Bosanske Dubice u osmansko doba

Osmanske vojne snage su u okviru šire akcije osvajanja bosanskih zemalja od 1461. do 1538. godine u nekoliko navrata pokušavale ovladati i područjem Dubice. Između 1526. i 1536. godine Osmanlije su zauzele sve gradove koji su tada bili pod ugraskom upravom na desnoj obali Save na širokom pojasu od Jajca i Banjaluke do Broda i Dubice.¹

Poslije 1516. godine na tom prostoru osnovane su mnoge nahije. Ubrzo je osnovan Kobaški kadiluk kojem su pripojena i nahija Dubica koja je osnovana po zauzeću grada 1538. godine akcijom Gazi Husrev-bega u vrijeme vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca. Do 1562. bila je u sastavu Kobaškog, a od tada

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk - postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo 1982, 176-177.

Novoselskog kadiluka (prvobitno područje Kulen Vakufa i Bosanskog Petrovca).²

Od sredine 16. stoljeća Osmanlije nastoje zauzeti gradove na Uni. Kostajnicu i Lišnicu su zauzeli 1556, Bušević i Otoku 1558. godine. Dvije godine kasnije Novi. Bosanska Krupa je došla pod osmansku vlast 1565. Od 1575. do 1592. godine zauzeti su svi gradovi od Cazina i Bužima do Bihaća i Izačića. Svi ti gradovi administrativno su pripali Bosanskom, Kliškom ili Bihaćkom sandžaku.³

U drugoj polovini 17. stoljeća Dubica se spominje unutar Kostajničkog kadiluka. Zaključuje se da je poslije Novoselskog, Dubica postala dijelom Kostajničkog kadiluka, ali ne zna se datum te administrativne promjene.⁴ Usto, treba dodati da se u jednom dokumentu od 5.9.1660. godine Dubica spominje u sastavu Banjalučkog kadiluka. Moguće da je Dubica prije ulaska u sastav Kostajničkog, ponovo kratko bila u sastavu Banjalučkog odnosno Kobaškog kadiluka.⁵

U 18. stoljeću nahija Dubica je, u vremenima kada je bila u sastavu Bosanskog ejaleta, ostala u Bosanskom sandžaku, u kadiluku Bekije-i Kostajnica (dakle, ostacima nekadašnjeg Kostajničkog kadiluka) sa sjedištem u Kozarcu. Dakle, nahije koje su bile u sastavu tog kadiluka su: Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Prijedor i Kozarac.⁶

Nakon što je Omer-paša Latas 1850. godine proveo novu teritorijalno-administrativnu organizaciju Bosanskog vilajeta, Dubica se kao mudirluk (srez), negdje u dokumentima stoji kadiluk, našla u sastavu Bihaćkog kajmakamluka (okrug).⁷ Između 1858. i 1862. godine kroz dokumente se spominju trojica dubičkih mudira: Ibrahim-aga, Mehmed Said-bej i Mustafa-bej.⁸

Uredbom o organizaciji Bosanskog vilajeta iz 1865. godine Dubica se našla u sastavu kadiluka Kostajnica u Bihaćkom sandžaku. Tako je dočekala austrougarsku okupaciju 1878. godine.⁹

Međutim, prva značajnija historijska promjena poslije dolaska Dubice pod osmansku vlast dogodila se za vrijeme Bečkog rata, kada Dubica prvi put

² *Isto*, 177-180.

³ Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina, mjestopisne i poviestne crtice*, Matica hrvatska, Zagreb 1943, 20-28; Adem Handžić, Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XIII/1962, Sarajevo 1963, 324; Jezgrovit pregled procesa dolaska prostora Bosanske i Hrvatske krajine u sastav Bosanskog sandžaka, a od 1580. godine Bosanskog ejaleta, pod vođstvom Ferhad-paše Sokolovića dao je Enes Pelidija u članku: Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića, *Glasnik Rijaseta IZ u SFRJ*, br. 6, god. LIV/791, Sarajevo 1991, 699-711.

⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 186.

⁵ BOA, A.DVN 31/87.

⁶ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 230.

⁷ *Isto*, 233.

⁸ T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul (dalje: BOA), A.MKT.UM 521/38; I.MVL 399/17362; MVL 888/9; MVL 925/10

⁹ Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1983, 122.

dolazi u sastav Habsburškog carstva od 1687. do 1701. godine. Karlovačkim mirom, Dubica je ipak ostala u sastavu Bosne i Osmanske države, a osmansko-austrijska granica nakon 1699. godine dolazi na Savu i Unu.¹⁰ Nadalje, u toku 18. stoljeća, Dubica je dva puta dolazila u sastav Habsburške monarhije. Prvi put u austrijsko-osmanskom ratu 1716-1718. godine kada je i Pounje došlo pod austrijsku vlast mirom u Požarevcima 1718. godine, tako da je Dubica do sljedećeg osmansko-austrijskog rata vođenog od 1737. do 1739. godine ostala u habsburškim rukama. Nakon više od dvije decenije, mirom u Beogradu 1739. godine, a faktički 1741. godine, Dubica ponovo dolazi pod osmansku vlast. To stanje će ostati narednih 47 godina sve do 1788. godine i čuvenog Dubičkog rata.¹¹

Posljednji veći pokušaj Habsburške monarhije da prodre na područje Bosanskog ejaleta desio se za vrijeme Dubičkog rata od 1788. do 1791. godine. Vojne operacije su započele 1788. godine, a najveće operacije su vođene oko grada Bosanske Dubice te je rat u anale povijesti ušao kao Dubički rat. Rat je završen Svištovskim mirom 1791. godine.¹² Jedan dokument iz Osmanskog arhiva baca dodatno svjetlo na širu sliku o Dubičkom ratu odnosno društvenim slojevima koji su uzeli učešće u bitkama za odbranu Dubice. Naime, 6.8.1807. godine napisana je bujrukdija hercegovačkog vojnog zapovjednika Sulejman-paše o tome da se jednog mostarskog hrišćanina koji je dao doprinos u Dubičkom ratu oslobodi davanja džizije.¹³

U ratovima koje su Osmanlije vodile s Habsburgovcima i Mlečanima, koncem 17. i u 18. stoljeću, odnosno mirovnim ugovorima kojima su završeni ti ratovi, tekao je proces formiranja suvremenih granica Bosne i Hercegovine. Dubica je Svištovskim mirom ponovo vraćena osmanskoj strani i to se na terenu desilo 1796. godine. Tako će ostati do austrougarske okupacije 1878. godine.¹⁴

Od značajnijih poznatih historijskih podataka u vezi sa Dubicom u osmansko doba, izdvaja se to da je prije 1611. godine (vjеровatno u drugoj polovini 16. stoljeća) postala sjedište dubičke kapetanije, jedne od najstarijih u Bosni. Kapetani Dubice u 17. stoljeću bili su Šerići iz Dubice, a iza 1739. Cerići iz Bosanskog Novog.¹⁵

¹⁰ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Orijentalni institut, Sarajevo 1973, 80-81.

¹¹ *Bosna u osmansko doba*, u: Historija Bosne i Hercegovine, III tom, ur. Sedad Bešlija i Hana Younis, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2023, 76-108.

¹² Hašim Šerić, Dubički rat. Borbe između Austrije i Turske oko Dubice 1788–1791, *Kalendar Gajret 1939*, Sarajevo 1938, 109–125.

¹³ BOA, TŠRBNM 23/82.

¹⁴ Ratimir Gašparević, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970, 115–229.

¹⁵ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, u: Izabrana djela 1, priredili: dr. Avdo Sućeska i dr. Enes Pelidija, Veselin Masleša, Sarajevo 1991, 86-90.

Dubica kroz osmanske dokumente

U Osmanskom arhivu Predsjedništva Republike Turske u Istanbulu do danas je obrađeno nekoliko desetina dokumenata koji se odnose na Dubicu u osmansko doba. Osim nekoliko dokumenata iz 16. i 17. stoljeća, najveći broj njih odnosi se na period 18. i 19. stoljeća, a pohranjeni su u 25 različitih arhivskih fondova.

Na temelju pronađenih dokumenata moglo bi se pisati o nekoliko tema, a među njima su: tvrđavska posada s posebnim osvrtom na plaćanje posadnika u dubičkoj tvrđavi, o čemu je sačuvan najveći broj dokumenata; zatim predaja Dubice osmanskoj strani nakon okončanja Dubičkog rata 1795-1796. godine; potom gradnja i opravka dubičke tvrđave i drugih objekata na području Dubice; imenovanja na razne dužnosti i imena osmanskih dužnosnika u Dubici; kršenje zakona i razne nepravilnosti u Dubici i o dubičkim džamijama.

Dubička tvrđava

Kada je riječ o dubičkoj tvrđavi u osmansko doba, do sada je poznato da je od zauzeća 1538. godine imala upravno-vojnu posadu. U trećoj deceniji 17. stoljeća Dubica je „grad male važnosti, unutra ima više od 10, a izvan burga oko 40 kuća, a izvan i unutra 200 ratnika s nekoliko aga i jednim kapetanom“.¹⁶ Evlija Čelebi spominje dubičku tvrđavu koja je malena, ali tvrda i u njoj se nalazi dizdar s oko 150 vojnika, skladište municije i 150 daskom pokrivenih kućica (što može biti sporan podatak) te Sulejman-hanova džamija, a pored nje opkop i viseći most.¹⁷

Najstariji datirani dokument u vezi sa Dubicom iz navedenog osmanskog arhiva je od 7. februara 1572. godine gdje se u naredbi Bosanskom sandžakbegu navodi da se na samom kraju bosanske granice nalazi dubička tvrđava te da je čuvanje granice teško zbog toga što postoji niz prolaza preko rijeke Une, ali da je tadašnji bosanski sandžakbeg Mustafa koji je sada na poziciji Budinskog beglerbega podigao palanku, međutim, u kojoj nisu razmješteni posadnici. S tim u vezi naređuje se da se u navedenu palanku smjesti 50 azapa sa dnevnicom od 4 akče i njihov aga sa dnevnicom od 12 akči.¹⁸

Vrlo česti arhivski dokumenti odnose se na pitanje tvrđavskih posadnika u Dubici i njihovih plata. Zabilježeni su i sačuvani podaci u periodu između 1639. do 1831. godine, s tim da su najviše sačuvani podaci od pete do devete decenije 18. stoljeća. Od vojnih rodova koji su egzistirali u dubičkoj tvrđavi spominju se: kapetani, mustahfizi (čuvari-posadnici), džebedžije (oružari), azapi (pješađija), farisi (konjica), martolosi (vojna policija), kumbaradžije (topnici) i topdžije

¹⁶ Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, *Naše starine*, I/1953, Sarajevo, (33) 37.

¹⁷ Evlija Čelebi, *Putopis - odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo 1967, 218.

¹⁸ BOA, A.DVNSMHM.d 18/76.

(artiljerci). Ono što je zanimljivo su podaci o tome odakle su dubički tvrđavski posadnici i zapovjednici primali svoje plate. To su najčešće bila sredstva poreza, džizje, prikupljene od nemuslimana na području Skoplja i okoline, a pored toga plate su u različitim godinama dobijali još i iz sredstava: džizje Bosanskog ejaleta, tuzlanskih solana, željeznog majdana Jeleč, mukate Kratova i okoline u Makedoniji, džizje cigana Plovdiva i Tatarpazara u današnjoj Bugarskoj, mukate Jenišehera tj. Larise u Grčkoj, granične mukate Golosa kod Istanbula, solane Vartik u nahiji Terdžan-i Ulya kod Erzuruma, džizje Prespe i Huripešte (današnja Grčka, Makedonija i Albanija), poreza na sitnu stoku Nikopolja i okoline, mukate istanbulske carine i mukate visoke državne administracije. Ovi podaci pokazuju na koji način je djelovala država odnosno govori o kompaktnosti osmanskih teritorija i međusobnoj podršci bez obzira na udaljenost teritorija.¹⁹

Sljedeći zanimljiv podatak kojeg se može iščitati iz dokumenata odnosi se na prekomandu tvrđavskih posadnika u Dubicu odnosno može se pratiti iz kojih tvrđava su vojna lica premješšana u tvrđavu Dubica. Najčešće su to bile jajačka (1744, 1747, 1750, 1755) livanjska (1754, 1755, 1761), prijedorska (1796), tvrđave Sanski Most, Bočac (1755) i Prozor (1809).²⁰

Jedan detalj koji nude dva dokumenta iz 1761. i 1772. godine otvaraju pitanje vlasti nad dubičkom tvrđavom tokom 18. stoljeća. Naime, poznato je da je Dubica tri puta, dok je bila pod osmanskom vlašću, bila osvajana od Austrije, kako je naprijed navedeno: 1687. do 1701, 1716. do 1741. i 1788. do 1796. godine. Uobičajeno je da se tvrđave koje su „svježe“ došle ponovo pod osmansku vlast u dokumentima označavaju kao novoosvojene (*feth-i džedid*). U slučaju Dubice to se vidi u tri dokumenta koja govore o tvrđavskim posadnicima iz 1744, 1747. i 1748. godine. Međutim, nejasan je razlog zašto se da dubičku tvrđavu stavlja odrednica novoosvojena u dokumentima iz 1761. i 1772. godine, tj. u godinama kada je „dugo i duboko“ bila pod osmanskom vlašću. Da li se možda radilo o još jednom kratkotrajnom austrijskom zauzeću Dubice negdje sredinom 18. stoljeća, pitanje je koje treba dodatno istražiti. Ukoliko to nije bilo slučaj, onda je riječ jednostavno o administrativnom navođenju činjenice koja se desila dvije decenije ranije.²¹

¹⁹ BOA, AE.SMST.III 100/7563; AE.SOSM.III 80/6137; AE.SABH.I 28/2173; 315/21195; 316/21290; AE.SAMD.III 10/855; 134/13148; 219/21126; 34/3299; 44/4357; AE.SMHD.I 106/7572; 119/8626; 126/9155; 135/9942; 136/10041; 146/10870; 149/11130; 157/11773; 215/16972; 238/19145; 240/19396; 251/20437; 59/3779; 95/6549; AE.SMHD.II 83/6538; 83/6547; 83/6558; 83/6594; 86/6884; 95/7956; 95/7958; 95/7959; 95/7960; 95/8002; AE.SMST.III 247/19760; 272/21768; 295/23622; 296/23713; 353/28306; 356/28501; 357/28577; AE.SOSM.III 18/1219; 18/1228; 57/4125; 61/4496; 91/7004; C.AS. 1052/46260; 1151/51160; 2/51; 459/19169; 649/27303; 767/32440; IE.AS. 33/2921; 61/5534; MAD.d 16519; TS.MA.e 1043/77; 92/71.

²⁰ BOA, AE.SMHD.I 119/8626; 136/10041; 146/10870; AE.SMHD.II 83/6592; AE.SMST.III 231/18279; 357/28577; C.AS. 1020/44726; 870/37295.

²¹ BOA, AE.SMHD.I 126/9155; AE.SMST.III 194/15292; C.AS 263/10959; 443/18431.

Predaja Dubice osmanskoj strani

O predaji/vraćanju Dubice u sastav Bosanskog ejaleta po završenim mirovnim pregovorima postoji sačuvano nekoliko dokumenata. Jedan se odnosi na Karlovački mir, a u njemu se govori o napuštanju i predaji Dubičke tvrđave od strane Austrijanaca i ponovnim imenovanjima u tvrđavi (27.6.1701).²² Ostali dokumenti tretiraju vraćanje dubičke tvrđave u osmanski posjed iza Dubičkog rata odnosno Svištovskog mira na kraju 18. stoljeća. Među njima je popis oružja i oruđa koje su predali tvrđavski čuvari u povodu predaje dubičke tvrđave Osmanskoj državi (29.11.1795),²³ dopis o putovanju bosanskog valije Husameddin-paše u vezi sa dogovorom sa Austrijom oko predaje tvrđava Novi, Dubica i Gradiška osmanskoj strani (4.1.1796),²⁴ dopis bosanskog valije Husameddin-paše o tome da je tvrđava Novi predata Osmanskoj državi, a da će za povrat dubičke i gradiške tvrđave ići u to područje (21.1.1796),²⁵ tročlani ugovor potpisan od austrijskih vlasti o predaji dubičke tvrđave osmanskim vlastima (21.1.1796),²⁶ popis oružja i oruđa u dubičkoj tvrđavi što pripada Osmanskoj državi (22.1.1796)²⁷ i defter s popisom oružja i oruđa koje pripada osmanskoj strani u tvrđavi Dubica na obali Une u Bosni, a koja je dogovorom prepuštena Osmanlijama od strane Austrije (4.8.1796).²⁸

Gradnja i opravka dubičke tvrđave i drugih objekata na području Dubice

Jedan broj arhivskih dokumenata iz različitiog perioda odnosi se na prirodne nepogode i infrastrukturne teme u i oko Dubice. Tako je 26.6.1663. godine zabilježeno da su na granici Bosne, kostajnička, dubička i zrinjska tvrđava kao i mostovi na tom području pogođeni godišnje dva do tri puta velikim poplavama i oštećenjima. Budući da lokalno stanovništvo nije u mogućnosti da samo popravi te objekte, stanovništvo nahije Kostajnica je napisalo molbu za pomoć u opravci navedenih objekata na što je izdata naredba.²⁹ Na datum 7.9.1672. godine kadija Kostajnice Emrullah piše arz u vezi sa popravkom dubičke tvrđave u kadiluku Kostajnica koja je bila oronula, a popravljena je posredstvom Ahmed-age.³⁰ Jedan dopis o računima koji su utrošeni u popravku dubičke tvrđave iz sredstava mukate Skoplja i okoline zabilježen je 31.5.1745. godine.³¹ Sljedeći dokument je u vezi sa popravkom dubičke tvrđave zbog njenog

²² BOA, IE.AS 50/4590.

²³ BOA, A.DVNSNMH.d 9/351.

²⁴ BOA, HAT 227/12644A.

²⁵ BOA, HAT 227/12644.

²⁶ BOA, A.DVNSNMH.d 9/349.

²⁷ BOA, A.DVNSNMH.d 9/350.

²⁸ BOA, C.HR 42/2072.

²⁹ BOA, A.DVN 35/15.

³⁰ BOA, A.DVN 65/31.

³¹ BOA, TS.MA.e 1016/3.

rušenja u Dubičkom ratu. Naime, 26.7.1788. godine izdata je naredba bosanskom valiji Ebubekir-paši u vezi sa popravkom dubičke tvrđave nakon njenog rušenja od strane neprijatelja.³² Na samom kraju 18. stoljeća, 17.1.1798. napisan je dopis nadzorniku izgradnje Husejin-agi za hitni dovršetak izgradnje novske i dubičke tvrđave.³³

Imenovanja na razne dužnosti i imena osmanskih dužnosnika u Dubici

Najveći dio dokumentacije koji je sačuvan o imenovanjima osmanskih dužnosnika na različite funkcije u Dubici odnosi se imenovanja u dubičkoj tvrđavi tokom 18. stoljeća. Tako je 4.2.1701. godine određenja dnevnicu od 20 akči Bajramu, iz četvrtog džemata azapa u sklopu posadnika tvrđave Dubica, u blizini rijeke Une, koja pripada Bosni, a koja je napuštena od austrijskog neprijatelja.³⁴ Na osnovu molbe bosanskog valije Halil-paše, dodjeljen je 5.2.1701. godine berat i ponovno su na dužnost mustahfiza dobojske i dubičke tvrđave imenovani Mustafa, Husejin Mehmed, Ibrahim i Mahmud nakon što su Austrijanci napustili i predali ove tvrđave.³⁵ Zabilježeno je 28.10.1706. godine imenovanje azapa u dubičkoj tvrđavi koja pripada Bosanskom sandžaku, izvjesnog Abdulkerima, te napredovanje u službi Husejina, službenika i čuvara tvrđave Dubica u Bosni.³⁶ Također, Mustafa iz trećeg martološkog džemata u dubičkoj tvrđavi imenuje se 4.11.1706. godine u prvi odred azapa.³⁷ Izvjesni Jusuf se 6.11.1706. godine spominje na položaju age trećeg reda martolosa dubičke tvrđave u Bosni.³⁸ Na osnovu bujruđije vojnog čuvara Bosne Osman-paše od 11.3.1707. godine, nakon smrti Mustafe, age prvog džemata martolosa dubičke tvrđave u Bosanskom sandžaku, imenuje se na tu poziciju njegov sin Mehmed.³⁹ Topdžibaša dubičke tvrđave 11.7.1713. godine bio je Ali sin Hasanov, označen kao nasilnik i smutljivac, zbog čega je poslan u progonstvo, a na njegovo mjesto je imenovan izvjesni Husejin.⁴⁰ Omer-aga je 5.12.1725. godine imenovan za zapovjednika prve kapetanije azapa u palanci Sanski Most koja pripada dubičkoj tvrđavi u kadiluku Kamengrad u Bosanskom ejaletu.⁴¹ Zabilježeno je i imenovanje Mehmed-age u dubičku tvrđavu u Bosanskom ejaletu 20.12.1742. godine.⁴² Omer, aga drugog džemata farisa u dubičkoj tvrđavi u Bosanskom sandžaku, dobio je 28.5.1747. godine novi berat zbog toga što mu je prethodni

³² BOA, C.AS 1061/46673.

³³ BOA, C.AS 130/5820.

³⁴ BOA, C.AS 59/2765.

³⁵ BOA, IE.AS 41/3769.

³⁶ BOA, AE.SAMD.III 134/13148; 219/21126.

³⁷ BOA, AE.SAMD.III 34/3299.

³⁸ BOA, C.AS 649/27290.

³⁹ BOA, IE.AS 61/5601.

⁴⁰ BOA, AE.SAMD.III 10/855.

⁴¹ BOA, AE.SAMD.III 70/7098.

⁴² BOA, C.AS 280/11620.

zagubljen.⁴³ Na poziciji čuvara dubičke tvrđave 27.4.1763. godine spominje se izvjesni Mustafa-aga.⁴⁴ Dodjeljen je obnovljeni berat Mustafi, agi trećeg džemata azapa u dubičkoj tvrđavi, povodom njegovog imenovanja 22.11.1779. godine.⁴⁵ Na položaju zapovjednika džebedžija dubičke tvrđave 28.5.1782. godine spominje se izvjesni Mustafa⁴⁶ Jedan dokument od 9.9.1790. godine spominje razmjenu zarobljenog kapetana Omera, dok je bio na dužnosti dubičkog kapetana, sa austrijskim kapetanom Istanikom, koji je također bio zarobljen.⁴⁷

O značaju dubičke vojno-političke elite u osmansko doba govori i činjenica da su bili učesnici važnih događaja što potvrđuje i dopis od 3.1.1780. godine o pozivu u Travnik, sjedište bosanskog namjesnika, kapetanima, agama i vojnim licima iz tvrđava Bihać, Ostrovica, Banjaluka, Stara Ostrovica, Petrovac, Novi, Kamengrad, Krupa, Prijedor, Dubica, Sanski Most, Kobaš, Jajce i Gradiška, a povodom imenovanja novog valije, radi savjetovanja o važnim pitanjima.⁴⁸

Koliko su u očima centralnih osmanskih vlasti bili značajni vojni i upravni dužnosnici u Dubici pokazuje i bujruđija od 19.1.1796. godine u kojoj stoji da se, nakon povratka dubičke tvrđave, koja je bila u rukama Austrije, bivšim vojnim licima i posadnicima tvrđave koji će ponovo doći na službu, radi olakšavanja njihovog stanja, dodijele privilegije i zemlja oko tvrđave.⁴⁹

Sačuvano je i nekoliko dokumenata o imenovanjima u Dubici tokom 19. stoljeća. Budući da su berati domaćih vojnih lica u tvrđavi Dubica izgorjeli, 12.12.1814. godine izdata je naredba da im se izdaju novi berati u skladu sa uvidom u matične knjige.⁵⁰ Ibrahim-aga je 10.7.1858. godine imenovan za mudira u Dubičkom kadiluku, koji pripada Bihaću.⁵¹ Nekoliko dana kasnije, 1.8.1858. godine za dubičkog mudira imenovan je Mehmed Said-bej.⁵² Zabilježeno je da je 30.11.1861. godine završena finansijska revizija navedenog mudira Dubice Said-beja.⁵³ Već 20.1.1862. godine Said-bej je razriješen s pozicije mudira Dubice, a na njegovo mjesto imenovan je Mustafa-bej.⁵⁴ Dvije godine poslije, 19.4.1864. godine kadiluci Novi i Dubica su spojeni u jedan, Kostajnica je određena centrom mudirluka, a za mudira je imenovan Hulusi-

⁴³ BOA, AE.SMHD.II 215/16972.

⁴⁴ BOA, TS.MA.e 986/40.

⁴⁵ BOA, C.AS 737/30939.

⁴⁶ BOA, AE.SABH.I 252/16926.

⁴⁷ BOA, HAT 179/8099.

⁴⁸ BOA, C.DH 330/16456.

⁴⁹ BOA, C.AS 852/36435.

⁵⁰ BOA, MAD.d 10098.

⁵¹ BOA, MVL 888/9.

⁵² BOA, I.MVL 399/17362.

⁵³ BOA, A.MKT.UM 521/38.

⁵⁴ BOA, MVL 925/10.

bej.⁵⁵ Nadalje, 28.5.1864. godine izvršen je i popis vojnih i policijskih lica u Kozarcu, Prijedoru, Dubici, Kostajnici, Majdanu, Krupi, Ostrovici i Bihaću.⁵⁶

Kršenje zakona i nepravilnosti u Dubici

Najstariji dokument koji govori o nezakonitim aktivnostima u Dubici datiran je 5.9.1660. godine. Iz njega se saznaje da su u selu Moštanica, u blizini dubičke tvrđave koja pripada Banjalučkom kadiluku u Bosanskom sandžaku, Radovko i zimmije napisali žalbu Divanu u Istanbulu u kojoj stoji da su dubički kapetan Ali-aga sa sinovima Šabanom Dalukom i Redžebom Mehmedom napali na njihove kuće, ranili žene i djecu te uzurpirali vinograde i mlinove koji su im pripadali putem nasljedstva od očeva, te da su vinogradi i mlinovi dati na korištenje zimiji kapetana Ali-age po imenu Petar. Podnosioci žalbe traže da im se vrate njihova prava, na šta je izdata naredba iz Istanbula.⁵⁷

Sljedeći slučajevi prijestupa u ponašanju i djelovanju zabilježeni su u 18. stoljeću. Naime, stanovnik dubičke tvrđave topdžibaša Ali sin Hasanov se 11.7.1713. godine spominje kao nasilnik i smutljivac zbog čega je izgubio položaj i poslan u progonstvo.⁵⁸ Nadalje, 1.10.1767. godine sudska policija je uhapsila hadži Aliju i sina mu Abdullaha iz Strumice zbog toga što nisu, kao posrednici, dostavili sredstva, prikupljena od mukate Kratova, koja pripada vojnicima, kao odžakluk, za trogodišnju platu pripadnicima džemata domaćih džebedžija u dubičkoj tvrđavi u Bosni.⁵⁹ Dubički kapetan je 10.12.1779. godine pisao bosanskom valiji o ubistvu Begana, sina dizdara dubičke tvrđave rukom dva vojnika ispred navedene tvrđave nakon čega su procesuirani.⁶⁰

Najveći broj sačuvanih dokumenata koji govore o nasilnim akcijama datiran je u 19. stoljeće. Osman je 3.9.1802. godine izbrisan iz vojne evidencije, a njegova imovina je podijeljena posadnicima tvrđave zbog toga što je činio nasilje nad siromašnima i udarao na njihovu čast dok je bio na poziciji age domaćeg vojnog reda u dubičkoj tvrđavi.⁶¹ Zabilježen je i dopis bosanskog valije Ebubekir-paše 1.12.1802. godine u vezi sa razbojnikom po imenu Paša, jednim od aga u dubičkoj tvrđavi.⁶² Dvije godine kasnije, 10.4.1804. godine naređena je likvidacija Paše, age u dubičkoj tvrđavi, zbog njegove pobune.⁶³ Osmanu, agi domaćih vojnika u tvrđavi Dubici, koji je navikao na razbojništvo, oduzeta je dnevna plata na osnovu dopisa bosanskog valije Ebubekir-paše od 25.12.1802.

⁵⁵ BOA, TŞRBNM 18/28.

⁵⁶ BOA, TŞRBNM 20/108.

⁵⁷ BOA, A.DVN 31/87.

⁵⁸ BOA, AE.SAMD.III 855/1125.

⁵⁹ BOA, AE.SMST.III 247/19760.

⁶⁰ BOA, C.HR 133/6642.

⁶¹ BOA, C.AS 672/28225.

⁶² BOA, C.ZB 42/2072.

⁶³ BOA, HAT 100/3980.

godine.⁶⁴ Nadalje, 28.8.1825. godine napisan je ilam nadležnima u Dubičkom sudu da se zabrani sakupljanje dodatnih akči odnosno poreza po imenu *martiye* što su, nezadovoljni redovnim porezima, činili veziri, mirimirani i drugi službenici ejaleta i sandžaka.⁶⁵ Derviš-paša iz Mostara 11.9.1859. godine obavještava da se izvojevala pobjeda protiv nasilnika te preduzele mjere sigurnosti u Bihaćkom sandžaku na području Kostajnice, Dubice i Novog.⁶⁶ Deset dana kasnije, 21.9.1859. godine ponovo Derviš-paša iz Mostara piše da su nasilnici uspješno savladani te da je granica osigurana te da su zbog tog uspjeha nagrađeni neki vojnici i službenici.⁶⁷ Zabilježen je i zanimljiv dopis od 28.11.1859. godine o tome da su isprazni navodi o osveti članova porodice ubice koji je na austrijskoj granici u kasabi Dubica u Bihaćkom sandžaku ubio Mehmeda i zbog toga osuđen i zatvoren te da se neće pustiti na slobodu.⁶⁸

Da je crna hronika dubičkog kraja u drugoj polovini 19. stoljeća bila raznovrsna govore i sljedeći slučajevi. Naime, 23.12.1863. godine zabilježena je informacija o tome da je izvjesni Zebon Bakik u Dubičkom kadiluku koji pripada Bihaću, umro od pretjeranog konzurmiranja alkoholnog pića.⁶⁹ Nadalje, 27.4.1871. godine sačinjen je dopis Državnog vijeća u vezi sa popom i njegovim prijateljem Stefanom koji su dok su bili u dubičkoj nahiji u kadiluku Kostajnica, koja pripada Bihaću, optuženi da su bili umiješani u nedolične radnje i zbog toga protjerani u Konju u kojoj su se dali u bijeg.⁷⁰ Zbog toga što su kod prikupljanja zakupljenog ušura od stanovnika činili istom tom stanovništvu nasilje Salih Baki i njegov brat Mustafa, stanovnici Dubice koja pripada Kostajničkom kadiluku u Bihaćkom sandžaku, izgnani su u Edirne. Sada su napisali telegraf Vilajetu o tome da im se dozvoli prikupljanje ušura što im je bilo zabranjeno, a u suprotnom će se odseliti u Austriju. Na molbu njihove porodice, Državno vijeće je odlučilo da ih se oslobodi o čemu je vijest poslana bosanskom i jedrenskom valiji. Sve je navedeno zabilježeno 20.9.1871.godine.⁷¹ Međutim, 13.5.1872. godine je zapisano da je došlo do neslaganja po pitanju imena stanovnika dubičke nahije koja pripada kadiluku Kostajnica u Bihaćkom sandžaku, a koji su namjeravali pobjeći u Austriju pa su prognani u Edirne, te se potvrđuje da su njihova imena Salih, Mehmed i Ibrahim.⁷² U selu Draksenić u nahiji Dubica koja pripada Bihaćkom sandžaku lopovi su s austrijske strane prešli čamcima i krali kukuruz i sijeno. Vojnici koji su bili na straži uočili su lopove i spriječili krađu prilikom čega su trojica lopova poginula, dok vojnici nisu imali gubitaka. O tom slučaju je sačinjen dopis 25.7.1876. godine.⁷³

⁶⁴ BOA, C.DH 315/15726.

⁶⁵ BOA, AE.SMHD.II 70/5088.

⁶⁶ BOA, A.MKT.UM 1996/57.

⁶⁷ BOA, A.MKT.UM 1996/71.

⁶⁸ BOA, HR.MKT 316/11.

⁶⁹ BOA, MVL 973/35.

⁷⁰ BOA, ŠD 2859/43.

⁷¹ BOA, A.MKT.UM 1128/43.

⁷² BOA, ŠD 1901/37.

⁷³ BOA, A.MKT.UM 1460/13.

Kada su sredinom i u drugoj polovini 19. stoljeća nacionalne ideologije prodirale u Bosnu odnosno kada je pravoslavni element postao instrument u službi srpske nacionalne ideologije interesantna su dva dokumenta koja govore o tim procesima.

Prvi je datiran 14. januara 1862. U njemu se navodi da je na važnim mjestima Bihaćkog sandžaka koji se skupno nazivaju Knežpolje, a to su kadiluci Prijedor, Dubica, Novi, Kozarac, Banjaluka i Gradiška potrebno objediniti razučena kršćanska sela i izgraditi nova naselja kako bi se spriječila smutnja. Drugi dokument je iz 21. jula 1872. godine, tri godine prije Ustanka u Bosni. U dopisu Bosanskom vilajetu navodi se da su neki stanovnici u nahijama Dubica i Knežpolje nasilni te da posredstvom organizacija koje izazivaju smutnju huškaju stanovništvo lojalno državi protiv države kao i to da smutljivci koji su došli iz Srbije nastoje proširiti svoje ideje pa je potrebno preduzeti mjere a to podrazumijeva i preseljavanje oko 200 muslimanskih domaćinstava iz Strumice (blizu makedonsko-bugarske granice) na pogodna mjesta na tom području.⁷⁴

Dubičke džamije

U Osmanskom arhivu u Istanbulu sačuvano je nekoliko dokumenata pomoću kojih se može djelimično rekonstruirati historijat dubičkih džamija odnosno donijeti nekoliko podataka o njima, a koji do sada nisu bili poznati u historiografiji. Poznato je da se iz jednog grafičkog prikaza na kraju 17. stoljeća zaključuje da su u Dubici i okolini postojale četiri džamije. Dok je njemački putpisac Franc Maurer 1868. godine zapisao da u Dubici imaju dvije džamije.⁷⁵

Iz četiri dokumenta koja su pronađena u istanbulskom arhivu može se zaključiti da je u tvrđavi Dubica u periodu između 1730. i 1754. godine izgrađena džamija sultana Mahmud-hana, jer dokument datiran 21. augusta 1744. godine govori o rasporedu službenika u toj džamiji.⁷⁶ Drugi dokument datiran 23. oktobra 1786. godine potvrđuje navedenu činjenicu jer govori o imenovanju službenika u džamiji u tvrđavi Dubica, iz mukate vakufa sultana Mahmuda I i mukate Fethulislama (danas Kladovo u Srbiji). Ovaj dokument je sultan svojeručno odobrio.⁷⁷

Najvjerovatnije je riječ o novoizgrađenoj tvrđavskoj džamiji iz 18. stoljeća budući da je Dubica osvojena u vrijeme sultana Sulejmana Zakonodavca, pa je tada bila izgrađena prva tvrđavska džamija, koju spominje i Evlija Čelebi, kako je to bilo uobičajeno nakon osmanskih osvajanja. Očito je ili u Bečkom ratu akcijom ugarsko-hrvatskog bana Nikole Erdedija ili u austrijsko-osmanskom ratu

⁷⁴ BOA, A.MKT.UM 532/26; A.MKT.UM 1025/55.

⁷⁵ Marko Janković, Tragom nestale tvrđave (Dubička tvrđava), *Noema: časopis za društvenu i humanističku misao*, br. 1, Banjaluka 2016, 33-40.

⁷⁶ BOA, EV.d 38163/1157.

⁷⁷ BOA, IE.HAT 5/487.

1716-1718. akcijom Ivana Draškovića, hrvatskog podmaršala, potpuno devastirana, pa je bilo potrebno graditi novu džamiju.

Iz druge polovine 19. stoljeća sačuvana su dva dokumenta koji spominju Čaršijsku džamiju u Dubici. U prvom dokumentu od 4. marta 1840. godine navodi se sljedeće: „Budući da se u blizini i okolini časne bogomolje (mâbed-i šerif) koju je dobrotvor Mula Mehmed izgradio, izvan dubičke tvrave, u središtu trga (pijace, čaršije) (vesât-i sùk), ne obavljaju džuma-namaz i bajram-namazi, stanovnici posebno u zimskim danima imaju poteškoće u vezi s time, pa se, s obzirom na to da je navedena bogomolja pogodna za to, daje odobrenje hadži Omer halifi, koji je od zaslužnih ljudi, da upostavi navedene namaze i obavlja dužnost hatiba u navedenoj džamiji“.⁷⁸ Ovaj dokument je odobrio svojeručno (*hatt-i humayun*) sultan Abdulmedžid I (1839-1861.). Imajući u vidu da je sultan sjeo na tron 2. jula 1839. godine to znači da je ovaj dokument bio među prvima koje je svojeručno odobrio, u 8. mjesecu skoro 22-godišnje vladavine.

Šest godine kasnije, 16. augusta 1846. godine, izvršen je ponovni upis vakufname u Državno računovodstvo vakufa za dvije džamije koje je izgradio hadži Mehmed-bej sin Alija unutar i van dubičke tvrđave u Kostajničkom kadiluku koji pripada Bosni i novčani vakuf te je određen tevljet (uprava), imam, hatib i mujezin za obje džamije.⁷⁹

Ako se ovaj podatak analizira u kontekstu pisanja Kreševljakovića da je 1846. godine dubički kapetan Mehmed-beg iz novskog roda Cerića išao na hadž, da je od tada poznatiji pod imenom Hadži-beg, da je umro 1869. godine i iza sebe ostavio jedan vakuf i prihod odredio za službenike dviju dubičkih džamija, onda je po svemu sudeći i Mula Mehmed i hadži Mehmed koji su spominju u dva dokumenta ustvari dubički kapetan Mehmed-beg Cerić, s tim da se podatak da je on graditelj i vakif i tvrđavske džamije može razumjeti u kontekstu čestih nemirnih vremena u kojima je vjerovatno stradala prethodna džamija sultana Mahmuda I, pa je Mehmed-beg, ustvari, obnavljač i novi vakif džamije i u dubičkoj tvrđavi. Naravno, ostaje pitanje je li i na mjestu Čaršijske džamije postojala neka starija džamija iz 16. stoljeća.

Zaključak

Nakon što je bila uključena u ugarsku Jajačku banovinu sedam i po decenija, Bosanska Dubica se u sastavu Osmanske Države odnosno Bosanskog sandžaka našla nakon vojnog pohoda Gazi Husrev-bega 1538. godine. U različitim vremenskim periodima, sve do sredine 19. stoljeća, administrativno je, u statusu nahije, pripadala Kobaškom, Novoselskom, Kostajničkom ili Banjalučkom kadiluku. Od sredine 19. stoljeća Dubica se u statusu mudirluka nalazila u sastavu Bihaćkog kajmakamluka. Povijesnu intenzivnost Dubica je

⁷⁸ BOA, C.EV 03/20432.

⁷⁹ BOA, C.EV 74/3676.

svjedočila naročito od kraja 17. pa kroz cijelo 18. stoljeće u kojoj se smjenjivala vlast – osmanska i habsburška – kao posljedica velikih osmansko-austrijskih ratova. Ukupno u tri navrata (1687, 1716. i 1788) akcijama habsburške vojske u poznatim osmansko-austrijskim ratovima padala je pod habsburšku vlast. Dakle, pored osmanske, 47 godina je svjedočila i habsburškoj vlasti. U historiografiji je najviše poznata po zadnjem velikom osmansko-austrijskom ratu od 1788. do 1791. godine zbog činjenice da je jedno od glavnih vojnih poprišta tog rata bila upravo Dubica i njena tvrđava pa se u literaturi taj rat naziva *Dubički rat*.

Kroz arhivske dokumente pohranjene u 25 različitih fondova Osmanskog arhiva u Istanbulu, a koji se primarno odnose na period 18. i 19. stoljeća moguće je donijeti nove podatke koji do sada nisu bili poznati u historiografiji, rekonstruirati određene teme i događaje, ali i dati smjenice za dalja istraživanja koja su neophodna imajući u vidu stanje istraženosti osmanskog razdoblja Dubice i ostalih gradića u Pounju. Najveći broj dokumenata govori o dubičkoj tvrđavi koja je imala veoma značajnu ulogu na osmansko-habsburškoj granici. U njoj je bilo stacionirano najmanje osam različitih vojnih rodova koji su plaću primali primarno iz sredstava džizije prikupljene na području Skoplja i okoline, a zatim i nekih drugih krajeva u Rumeliji. Vojnici su bili premješteni u Dubičku tvrđavu iz šest različitih tvrđava u Bosanskom ejaletu, a zabilježena su i imenovanja na različite vojne i civilne dužnosti u tvrđavi tokom osmanske uprave. Nadalje, postojala je stalna briga lokalnog stanovništva za opravak tvrđave, posebno nakon ratnih oštećenja, što je posebno evidentirano u korespondenciji lokalnih vlasti sa centralom u Istanbulu. Iz kulturne historije Dubice važni su podaci o njenim džamijama. U tvrđavi je, po svemu sudeći, u 18. stoljeću izgrađena džamija sultana Mahmuda I, na mjestu nekadašnje džamije sultana Sulejmana Zakonodavca. Osim toga, vrijedni su podaci o dubičkom kapetanu Mehmed-begu Ceriću koji se u 19. stoljeću pojavljuje u svojstvu vakifa Čaršijske, ali i tvrđavske džamije. Dokumenti donose i zanimljive podatke o dubičkoj crnoj hronici. Slučajevi kršenja javnog reda i mira, pronevjera poreza, ubistva i osveta ubistava, službene likvidacije, smrt predoziranje alkoholnim pićem, slučajevi bjegunaca od zakona, krađa usjeva i prodor srpske nacionalne ideologije ispunjavali su dubičku svakodnevicu 18. i 19. stoljeća. Na koncu, među sačuvanim dokumentima se nalaze i oni o predaji Dubice osmanskoj strani nakon okončanja *Velikog bečkog rata* 1701. godine i *Dubičkog rata* 1795-1796. godine. Na ovaj način, tematsko-hronološkom obradom, analizom i kontekstualizacijom dostupnih arhivskih dokumenata koji su osvijetlili do sada nepoznate događaje, procese i ličnosti iz prošlosti osmanske Bosanske Dubice data je solidna osnova za dalja istraživanja lokalne historije u Bosni i Hercegovini.

Summary

After being part of the Hungarian Banovina of Jajce for seven and a half decades, Bosanska Dubica became part of the Ottoman State, specifically the Bosnian Sanjak, following Gazi Husrev-beg's military campaign in 1538. At various times, until the mid-19th century, it administratively belonged, with the status of a nahiye (sub-district), to the kadılık (judicial district) of Kobaš, Novosel, Kostajnica, or Banja Luka. From the mid-19th century, Dubica, as a müdürlük (local administrative unit), was part of the Bihać kaymakamlık (district governorship). Dubica witnessed a period of intense historical events, especially from the late 17th century and throughout the 18th century, during which Ottoman and Habsburg rule alternated as a consequence of the major Ottoman-Austrian wars. On a total of three occasions (1687, 1716, and 1788), it fell under Habsburg rule due to actions of the Habsburg army in the well-known Ottoman-Austrian wars. Thus, in addition to Ottoman rule, it also experienced 47 years under Habsburg authority. In historiography, it is best known for the last major Ottoman-Austrian war (1788-1791) because Dubica and its fortress were one of the main military theaters of that conflict, leading to the war being referred to in literature as the *Dubica War*.

Through archival documents stored in 25 different collections of the Ottoman Archives in Istanbul, primarily relating to the 18th and 19th centuries, it is possible to uncover new data previously unknown to historiography, reconstruct certain themes and events, and also provide guidelines for further research. This research is necessary considering the current state of investigation into the Ottoman period in Dubica and other towns in the Pounje region. The largest number of documents concerns the Dubica fortress, which played a very significant role on the Ottoman-Habsburg border. At least eight different military branches were stationed there, their salaries primarily paid from jizya (poll tax) funds collected in the Skopje area and its surroundings, and subsequently from other regions in Rumelia. Soldiers were transferred to the Dubica fortress from six different fortresses in the Bosnian Eyalet, and records also show appointments to various military and civilian positions in the fortress during Ottoman administration. Furthermore, there was constant concern among the local population for the repair of the fortress, especially after war damage, which is particularly evident in the correspondence between local authorities and the central government in Istanbul. Regarding the cultural history of Dubica, data about its mosques is important. In the fortress, it appears that the mosque of Sultan Mahmud I was built in the 18th century on the site of the former mosque of Sultan Suleiman the Magnificent (or the Lawgiver). Additionally, there is valuable information about the Dubica captain Mehmed-beg Cerić, who, in the 19th century, acted as a vakıf (pious benefactor) for both the Čaršija (Market) Mosque and the fortress mosque. The documents also yield interesting details about Dubica's „black chronicle“ (crime records). Cases of public order disturbances, tax embezzlement, murders and revenge killings, official

executions, deaths from alcohol overdose, fugitives from justice, crop theft, and the penetration of Serbian national ideology characterized daily life in Dubica during the 18th and 19th centuries. Finally, among the preserved documents are those concerning the handover of Dubica to the Ottoman side after the end of the *Great Viennese War* (documented in 1701 concerning Dubica's transfer) and the *Dubica War* of 1795-1796. In this way, through the thematic-chronological processing, analysis, and contextualization of available archival documents—which have illuminated previously unknown events, processes, and figures from the past of Ottoman Bosanska Dubica—a solid foundation has been laid for further research into local history in Bosnia and Herzegovina.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul Fondovi/Funds:
 - Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I)
 - Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III)
 - Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I)
 - Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD.II)
 - Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III)
 - Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III)
 - Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Kalemî (A.DVN)
 - Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.{DVNS.NMH.d)
 - Cevdet Askeriye (C.AS)
 - Cevdet Dahiliye (C.DH)
 - Cevdet Evkaf (C.EV)
 - Cevdet Hariciye (C.HR)
 - Cevdet Zabtiye (C.ZB)
 - Divan-ı Hümayun Sicill-i Ahkâm Defterleri (A.DVNSMHM.d)
 - Evkaf Defterleri (EV.d)
 - Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT)
 - Hatt-ı Hümayun (HAT)
 - İbnülemin Askeriye (İE.AS)
 - İbnülemin Hatt-ı Hümayun (İE.HAT)
 - İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
 - Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)
 - Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)
 - Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)
 - Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)
 - Teşrifat-ı Umumiye Nezareti Mektupları (TŞRBNM)
 - Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Čelebi Evlija, *Putopis - odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo 1967.

Knjige/Books:

1. Aličić Ahmed S, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1983.
2. *Bosna u osmansko doba*, u: Historija Bosne i Hercegovine, III tom, ur. Sedad Bešlija i Hana Younis, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2023.
3. Gašparević Ratimir, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970.
4. Kovačević Ešref, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Orijentalni institut, Sarajevo 1973.
5. Kreševljaković Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, u: Izabrana djela 1, priredili: dr. Avdo Sućeska i dr. Enes Pelidija, Veselin Masleša, Sarajevo 1991.
6. Lopašić Radoslav, *Bihać i bihaćka krajina, mjestopisne i poviestne crtice*, Matica hrvatska, Zagreb 1943.
7. Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk - postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo 1982.

Članci/Articles:

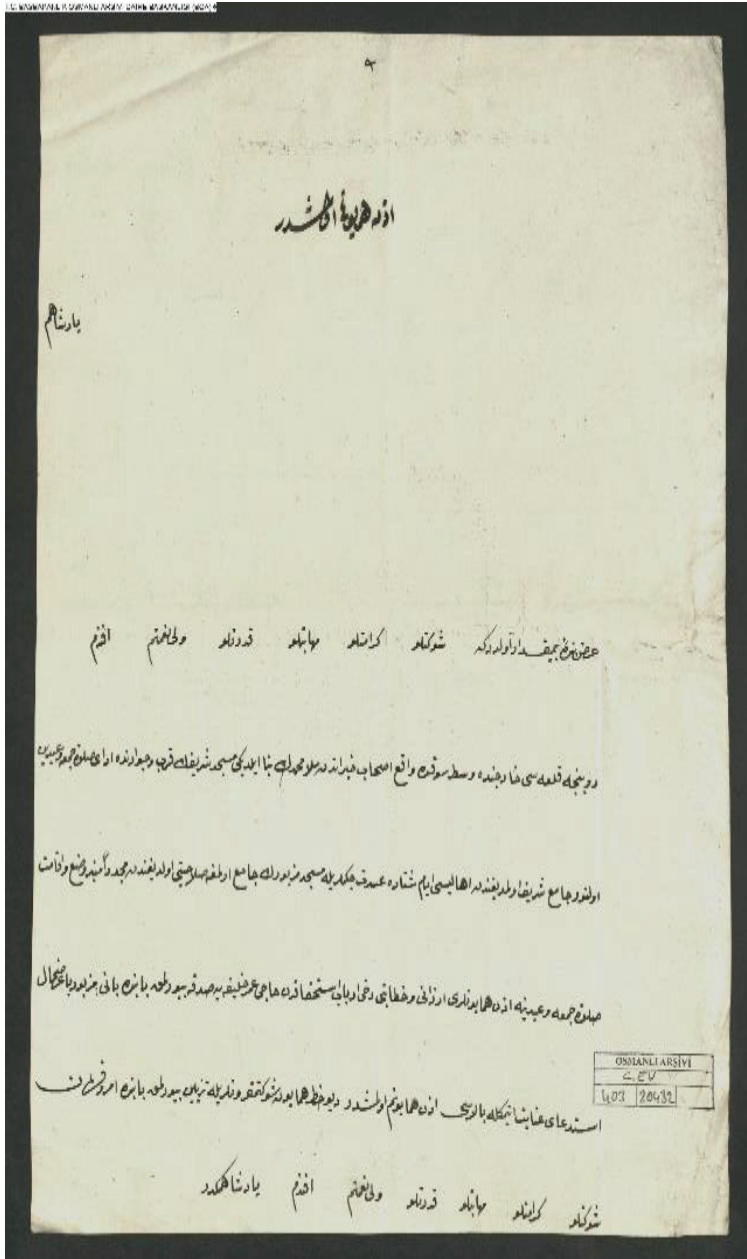
1. Handžić Adem, Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XIII/1962, Sarajevo 1963, 321-339.
2. Janković Marko, Tragom nestale tvrđave (Dubička tvrđava), *Noema: časopis za društvenu i humanističku misao*, br. 1, Banjaluka 2016, 33-40.
3. Kreševljaković Hamdija, Stari bosanski gradovi, *Naše starine*, I/1953, Sarajevo 1953, 7-44.
4. Pelidija Enes, Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića, *Glasnik Rijaseta IZ u SFRJ*, br. 6, god. LIV/791, Sarajevo 1991, 699-711.
5. Šerić Hašim, Dubički rat. Borbe između Austrije i Turske oko Dubice 1788-1791, *Kalendar Gajret 1939*, Sarajevo 1938, 109-125.

PRILOG:

İzni hümâyûnum olmuştur, Pâdişâhım.

Arz-ı bende-i bî-mikdâr oldur ki; şevketlü, kerâmetlü, muhabbetlü, kudretlü velînîmetim efendim.

Dubniçe kalesi hâricinde vesât-i sükda vâkı‘ ashâb-ı hayrâtдан mü lâ Mehmed'in binâ eylediği mâbed-i şerîfin kurb ve civârında edâ-yı salavât-ı Cuma ve ‘idin olunur câmi‘-i şerîfin olmadığından ahâlisi eyyâm-ı şitâda ‘usret çekmeleri ile mâbed-i mezbûrenin câmi‘î olmağa salâhiyet olduğundan müceddedan minber vaz‘ı ve ikâmet salavât-ı Cuma ve ‘idine izn-i hümâyûnları erzânî ve hitâbeti dahi erbâb-ı istihkâkdan Hâcî ‘Ömer halîfeye sadâka buyurulmak bâbında bânî mezbûre ba-‘arzu hâl istid‘â-yı ‘inâyet etmekle bâlâsı izni hümâyûnum olmuştur deyu hatt-ı hümâyûn şevket (pâdişâha mahsûs heybet ve saltanat) makrûnlarıyla (müsâdeye mazhar) tezyîn buyurulmak bâbında emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, muhabbetlü, kudretlü velînîmetim efendim pâdişâhımındır.

C. EV. 00403. 20432. 001

Transkripcija i faksimil dokumenta o imenovanju hadži Omera halife na položaj hatiba u Čaršijskoj džamiji koju je sagradio Mula Mehmed, izvan tvrđave Dubica. (BOA, C.EV 403/20432, 29 Z 1255) Svojeručno: sultan Abdulmedžid I (1839-1861).

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0004-9574-1537

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:327:341.7/.8(470+571:497)"1774/1875" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.38>

DJELOVANJE RUSKIH DIPLOMATA NA BALKANU (1774-1875)

Apstrakt: *Diplomatija je važna sastavnica moći, osmišljena i vješta aktivnost, sredstvo za provođenje vanjske politike radi omogućavanja državama da postignu svoje ciljeve. To se posebno odnosi na široki spektar specifičnog djelovanja Rusije i njenih diplomatsko-konzularnih misija i na Balkanu tokom „dugog devetnaestog veka“. Pojava državnih dužnosnika koji su zastupali prvenstveno privredne interese Rusije u inozemstvu povezana je s reformatorskim zahvatima cara Petra I. Rusija je vodila aktivnu vanjsku politiku, koja se manifestirala u različitim smjerovima, uključujući izlazak i na strana tržišta. Veoma značajan korak bilo je stvaranje njenih stalnih inozemnih predstavništava. Rusija je do 1701. otvorila šest stalnih misija u Evropi (u Poljskoj, Nizozemskoj, Švedskoj, Danskoj, Austriji i Osmanskom carstvu). Istodobno, Petrograd šalje u inozemstvo konzule „da štite interese Njegovog Carskog Veličanstva“. Prve konzulate osnovala je Rusija u zapadnoj Evropi (u Amsterdamu 1707, u Veneciji 1711, u Hamburgu 1713, u Parizu 1715, u Antverpenu 1717, u Beču 1718, u Bordou i Cadizu 1723), na Istoku (u Kini 1719, u Perziji 1720, te u Osmanskom carstvu 1774. - shodno odredbama Kučuk-Kajnardžijskog mira). Pojava njene konzularne službe bila je uzrokovana sličnim razlozima, kao i onih zapadnoevropskih - razvojem trgovine i pomorstva. S razvojem privatnog poduzetništva i proširenjem konzularnih poslova usmjerenih na zaštitu ruskih građana i njihovih interesa, ruska konzularna služba postupno je poprimila tradicionalan oblik. Usložnjavala se sa širenjem i produbljivanjem međunarodnih komunikacija. Među konzularnim funkcijama isticale su se prvobitno dvije - osiguranje prava i interesa ruskih građana u inozemstvu, te razvoj i jačanje trgovinsko-privrednih veza između Rusije i inozemstva. U periodu nakon Kučuk-Kajnardžijskog mira (1774) do izbijanja Velike istočne krize (1875), rastao je broj konzulata, a povećavala se, uz obim i različitost poslova, i kvalificiranost diplomatskog osoblja. Razlike u funkcionalnim odgovornostima konzula u zapadnim i istočnim zemljama uticale su na unutarnju organizaciju konzularne službe Rusije. Posebno njeno obilježje u Osmanskom carstvu i istočnim zemljama bila je politička usmjerenost konzularnog rada.*

Konzuli su tretirali i rješavali trgovačke, ali i brojne političke probleme. Pravci njihovog djelovanja u oslabljenoj osmanskoj državi („bolesnik na Bosforu“) bili su uvjetovani osobitostima te države i njenim položajem ovisnim od volje velikih sila: državno-pravnim sistemom drugačijim od evropskog, islamom kao primarnom vjerom, multietničnošću i neravnopravnom prirodom odnosa s vodećim evropskim zemljama. Prilagođavajući se tim uvjetima, ruska konzularna služba se oslanjala na francuska iskustva zasnovanim na režimu kapitulacija, dok je za svoje dalekosežne ciljeve rješavanja Istočnog pitanja koristila prisutnost i instrumentalizaciju značajnog procenta pravoslavnog stanovništva u Osmanskom carstvu. Ruski konzulati u zemljama Istoka i Zapada isprva su bili podređeni raznim odsjecima, a kasnije departmanima Ministarstva vanjskih poslova. Zbog multifunkcionalnosti konzularne službe nastao je sistem dvostruke subordinacije (privredni i vanjskopolitički resor), što je usložnjavalo njen rad. Ruski konzuli na Balkanu zastupali su ambicioznu „istočnu politiku“ svoje države. Njihove dodatne funkcije su nadilazile one konzularne: suprotstavljanje inoslavnoj propagandi radi očuvanja, zaštite i osiguranja pravoslavlja; borba za dominaciju ruskog uticaja i u kulturnoj, obrazovnoj i prosvjetnoj sferi; uspostavljanje kontakata s političkim krugovima pravoslavnih naroda pod osmanskom upravom, podrška njihovim planovima za postizanje političke neovisnosti.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Rusija, Balkan, politika, diplomatija, propaganda.*

THE ACTIVITIES OF RUSSIAN DIPLOMATS IN THE BALKANS (1774-1875)

Abstract: *Diplomacy is an important component of power, a deliberate and skillful activity, a means for implementing foreign policy to enable states to achieve their goals. This particularly applies to the wide range of specific activities of Russia and its diplomatic-consular missions in the Balkans during the „long nineteenth century.“ The emergence of state officials who primarily represented Russia's economic interests abroad is linked to the reformist endeavors of Tsar Peter I. Russia pursued an active foreign policy, which manifested in various directions, including entry into foreign markets. A very significant step was the establishment of its permanent foreign missions. By 1701, Russia had opened six permanent missions in Europe (in Poland, the Netherlands, Sweden, Denmark, Austria, and the Ottoman Empire). Simultaneously, Petrograd sent consuls abroad „to protect the interests of His Imperial Majesty.“ Russia established its first consulates in Western Europe (in Amsterdam in 1707, Venice in 1711, Hamburg in 1713, Paris in 1715, Antwerp in 1717, Vienna in 1718, Bordeaux and Cadiz in 1723), in the East (in China in 1719, Persia in 1720, and in the Ottoman Empire in 1774 – according to the*

provisions of the Treaty of Küçük Kaynarca). The emergence of its consular service was due to similar reasons as those of Western European countries – the development of trade and maritime affairs. With the development of private entrepreneurship and the expansion of consular duties aimed at protecting Russian citizens and their interests, the Russian consular service gradually took on a traditional form. It became more complex with the expansion and deepening of international communications. Among consular functions, two initially stood out: ensuring the rights and interests of Russian citizens abroad, and developing and strengthening trade and economic ties between Russia and foreign countries. In the period after the Treaty of Küçük Kaynarca (1774) until the outbreak of the Great Eastern Crisis (1875), the number of consulates grew, and along with the volume and diversity of tasks, the qualifications of diplomatic staff also increased. Differences in the functional responsibilities of consuls in Western and Eastern countries influenced the internal organization of Russia's consular service. Its particular feature in the Ottoman Empire and Eastern countries was the political orientation of consular work. Consuls dealt with and resolved trade, as well as numerous political problems. The directions of their activities in the weakened Ottoman state (the „sick man of Europe“) were conditioned by the peculiarities of that state and its position, dependent on the will of the great powers: a state and legal system different from the European one, Islam as the primary religion, multi-ethnicity, and the unequal nature of relations with leading European countries. Adapting to these conditions, the Russian consular service relied on French experiences based on the system of capitulations, while for its far-reaching goals of resolving the Eastern Question, it used the presence and instrumentalization of a significant percentage of the Orthodox population in the Ottoman Empire. Russian consulates in Eastern and Western countries were initially subordinate to various sections, and later to departments of the Ministry of Foreign Affairs. Due to the multifunctionality of the consular service, a system of dual subordination (to economic and foreign policy departments) arose, which complicated its work. Russian consuls in the Balkans represented their state's ambitious „Eastern policy.“ Their additional functions went beyond consular ones: opposing non-Orthodox propaganda to preserve, protect, and secure Orthodoxy; fighting for the dominance of Russian influence in the cultural, educational, and enlightenment spheres; establishing contacts with political circles of Orthodox peoples under Ottoman rule, and supporting their plans to achieve political independence.

Key words: *Ottoman Empire, Russia, the Balkans, politics, diplomacy, propaganda.*

Diplomatija je „sluga državničkog umijeća“ posebno velikih sila, kao državna aktivnost na području vanjske politike ona podrazumijeva specifičnost

metoda i aparat koji obavlja te djelatnosti.¹ Rusija je, uz zapadnoevropske zemlje, „ušla“ u međunarodnu arenu krajem XV i početkom XVI stoljeća. Diplomatska služba ove zemlje razvijala se s jačanjem njene državnosti.² Njeno formiranje odvijalo se u XVI-XVIII stoljeću - istodobno sa sličnim procesima u evropskim zemljama.³ Prema mišljenju prvih ruskih diplomata sve države su se dijelile na stepene prema njihovom političkom značenju. Ruski car je mogao malo kojeg vladara priznati jednakim sebi. Prije nego bi s nekim vladarom stupili u diplomatske odnose, nastojali su u Rusiji saznati, da li je on nezavisan vladalac ili „urođenik“ (vazal).⁴

Ruski historičari na rusko-osmanski rat 1768–1774. gledaju kao „на начальный акт участия России в Восточном вопросе“.⁵ Rusija je 1774.

¹ R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004, 8; L. Kos Stanišić-S. Domjanić, *Diplomacija u međunarodnim odnosima: od vojne diplomacije preko obrambene diplomacije do diplomacije sigurnosti?*, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, br. 1, Zagreb 2021, 280-282; opšir. И. С. Алексеев, *Искусство дипломатии. Не победить, а убедить*, Москва 2017.

² R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, 15. Od prve polovine XVI stoljeća Rusija je bila država s ogromnim kopnenim granicama, s velikim brojem raznolikih susjednih država. Ona je imala razgranatu diplomatsku službu i jedinstven organ spoljne politike - „Посольский приказ“ odnosno Poslanička kancelarija, koja je dostigla vrhunac sredinom XVII stoljeća. Nastavila je razvoj od 1718. kao „Kolegijum inostranih dela“, a od 1802. kao „Ministarstvo inostranih dela“ – vidi: *Ruski diplomatski predstavnici u Beogradu u ličnim beleškama i uspomena na prelomu 19/20. veka*, priredili A. Timofejev-J. Mironova, Beograd 2024, 11-12; opšir. Г. Л. Кессельбреннер, *Известные дипломаты России от Посольской избы до Коллегии иностранных дел*, Москва 1999; Н. М. Рогожин, *Посольский приказ: Колыбель российской дипломатии*, Москва 2003.

³ Opšir. О. М. Торшина, *История становления и развития консульской службы, Вестник Российского университета дружбы народов*, Серия: Юридические науки, № 3, Москва 2009, 84-86; С. Г. Курбанов, *Консульская служба в России от истоков и до современности: развитие и становление, Управленческое консультирование*, № 9, Санкт-Петербург 2015, 175-180; В. В. Первенцев, *Консульская служба России в XVIII - начале XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Дипломатическая академия МИД России, Москва 1992; О. В. Лебедева, *История и эволюция дипломатической службы России*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД Российской Федерации (МГИМО), Москва 2019.

⁴ Zadatak diplomatskih predstavnika kroz stoljeća sastojao se u tome da predstavljaju i štite svog vladara i državu, da promatraju i izvještavaju. Pri kraju XVI stoljeća javljaju se strani rezidenti u Rusiji. S rastom njihovog broja pooštrevale su se mjere nadzora. Širom Evrope vladalo je opšte mišljenje da je diplomatski predstavnik špijun okružen počastima. Holandski poslanik u Moskvi u XVIII stoljeću, Belrode, javlja da nije slobodan ni za tren od pratnje odvratnih pristava koji ga nadziru. Ruski odnosi sa stranu vladarima održavali su se prvobitno preko „velikih poslanika“, „lakah poslanika“ ili izaslanika i „glasonoša“. Razlika je ovisila nešto o važnosti i svrsi poslanstva. a nešto o tome, koliko je bila udaljena od Rusije država, u koju su se njena poslanstva otpremala – prema: В. Кризман, *Postanak moderne дипломатии*, Zagreb 1957, 61-62, 85-86.

⁵ Francuska, Engleska i Habsburška monarhija održavale su diplomatske odnose s Portom od XVI stoljeća, imali su znatnu vremensku prednost nad Rusijom, stekavši veliko iskustvo u odnosima s Osmanskim carstvom – vidi: В. Б. Каширин, *Ошибки министра-резидента: к вопросу о роли российского представителя в Константинополе* А. М. Обрескова в возникновении русско-

odredbama mira u Kučuk-Kajnardžiju, „получала право учредить по своему усмотрению консульства в любой точке Османской империи“.⁶ Stekla je i prvi put status samostalnog zaštitnika interesa pravoslavних hrišćana u Osmanskom carstvu.⁷ Rang ruskog predstavnika u Istanbulu podignut je na nivo ambasadora, uspostavljena je i mreža ruskih konzulata u nekim gradovima (Smirna, Bukurešt, Trabzon, itd).⁸ U XVIII stoljeću je, prije ovog mirovnog ugovora, među stranim diplomatama preovladavalo osjećanje strahopoštovanja prema sultanu. Audijencija nekog diplomate je kod sultana bila moguća pod određenim uslovima. Savremenici su taj prijem ovako opisivali: „Natjeran da najprije skine oružje, pješke i nepokrivene glave, ostavljen je na unutrašnjoj kapiji da čeka dok mu se ne dozvoli da pređe strašni prag i ode dalje do takozvane Kapije blaženstva. (...) Tada se ponosni vladar potrudio da primi skromnog poslanika, koji nije imao pristup prostorijama same palate, već se nalazio u posebnom dijelu, sagrađenom za tu svrhu, gdje su pred njega doveli poslanika, sa obje strane poduprte rukama dva glavna crna evnuha (...). Poslije poklona i pozdrava, izaslanik je pročitao pozdravni govor sultanu, na šta je on odgovorio samo jednim dobronamjernim pogledom“. Takva praksa postepeno je napušтана nakon stava ruskog ambasadora Nikolaja Repnina (Н. Васильевич Репнин), koji je stigao u Istanbul nedugo nakon potpisivanja mira u Kučuk-Kajnardžiju. On je sa podsmjehom gledao na „besmislenу ceremoniju“. Odbio je da u njoj učestvuje pod prijetnjom da će odustati od audijencije. Njegovo držanje bilo je u vezi s ruskim trijumfom u rusko-osmanskom ratu i potpisivanjem mira kojim je Rusija izašla na Crno more. Primjerom Repnina vodile su se potom i drugi strani

турецкой войны 1768–1774 гг, у: *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.*, Москва 2024, 33-34.

⁶ Урог. Г. Л. Арш, *Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки*, Москва 2013, 53; Т. Стоилова, Торжественное российское посольство в Константинополе после Кючук-Кайнарджийского мира 1774 года. Организация поездки, *Bulgarian Historical Review*, 1–2, Sofia 2020, 52-55; Т. Stojanović, *Ruska dominacija na Balkanu*, Ljetopis, Zagreb 2016, 139.

⁷ V. Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965, 89. Mada se govorilo о „vјerskim manjinama“, то је, u biti, značilo заштиту немуслимана. Vlaška i Moldavija, nominalni dijelovi Osmanskog carstva, došle su pod ruski protektorat, uz pravo Rusije na prolaz njene трговачке flote kroz Bosfor i Dardanele. Rusija se time približila realizaciji težnje о izlasku na „topla mora“. Ubrzo je kreiran 1782. „Grčki projekat“ („Греческий проект“) ruske carice Katarine II sa ciljem podjele Osmanskog carstva, a time i Balkana između Rusije i Austrije; опšir. Е. И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Москва 1955.

⁸ Ugovor je obavezivao Portu da за ruske monarhe primjenjuje carsku titulu на турском језику (padišah). Sedam članova ugovora bavilo se raznim pitanjima zaštite prava i interesa pravoslavних hrišćana u Osmanskom carstvu. Formulacija niza članova dala je prostor за широка тумачења, што је izazvalo велику забринутост u diplomatskim кругovima Engleske i Francuske; опšir. К. А. Жуков, *Отношения России и Османской Турции в конце XV – начале XX в.*, у: *Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время*, Санкт-Петербург 2011, 122-123.

diplomati.⁹ Pored osmanskih vlasti, i domaća hrišćanska elita često je iskazivala odbojan stav prema ruskim predstavnicima.¹⁰ Posebno obilježje ruske konzularne službe u Osmanskom carstvu i istočnim zemljama bila je politička usmjerenost njihovog djelovanja.¹¹ Konzulati su bili „uši i oči“ Rusije.¹² Publicista s početka XX stoljeća Aleksandar Amfiteatrov (А. В. Амфитеатров) položaj ruskih konzula u „evropskoj Turskoj“ okarakterizirao je kao „dvosmislen“: s jedne strane „super jaki, najjači mogući, u očima ovdašnjih vlasti i naroda“, a sa druge „potpuno bespomoćni i nemi pred Konstantinopoljem i Petrogradom“.¹³

Brojni historičari smatraju da je između Evrope i osmanskoga svijeta sve do posljednjih godina XVIII stoljeća postojala svojevrсна „željezna zavjesa“.¹⁴ Konzularna služba evropskih zemalja prisutnih na Levantu se razvijala i

⁹ M. Antić-M. Mitić, *Kulturni aspekti u Carigradu u odabranim svedočanstvima venecijanskih i ruskih diplomata (XVIII i XIX vek)*, *Baština*, sv. 61, Leposavić 2023, 338-340.

¹⁰ Uhodan sistem veza između muslimana i hrišćana bio je formiran bez učešća Rusije. Pokušaji ruskih predstavnika da se uklope u njega lokalne su elite doživjele kao napad na njihove prerogative. Pokloni su igrali važnu ulogu u odnosima između stranih predstavnika i osmanskih vlasti. Kultura dara (bakšiša), koji je mogla biti znak pažnje, izraz zahvalnosti, poštovanja ili oblik mita, tradicionalno bila je tradicionalna. Kako je stoljeće kasnije napisao ruski generalni konzul u Kairu, Ivan Leks (Иван М. Лекс), na Istoku „bez bakšiša ne možete ništa“. Stoga je dodijeljivan novac ruskim konzulima za darove, kao i sami darovi – vidi: О. Е. Петрунина, *Первые российские консулы в Османской империи во время мира и войны (1776–1787)*, u: *Россия - Турция - Греция: возможности диалога на Балканах*, Москва-Санкт-Петербург 2021, 37-39.

¹¹ Opšir. Е. В. Сафронова, *Становление и развитие консульской службы Российской Империи в XVIII – начале XX в.*, Санкт-Петербург 2002. U tom pogledu ilustrativna je jedna uputa ruskom konzulu u Plovdivu 1857-1877. Gerovu (Найден Д. Геров), kojem su povjereni posebni zadaci: „očuvanje jedinstva i cjelovitosti naše pravoslavne vjere među narodima koji je ispovijedaju“; korištenje uticaja „u korist uspostavljanja pravoslavlja na tim prostorima i uništavanja uticaja zapadnih agenata i misionara“; pružanje podrške ruskim podanicima i praćenje njihovog ponašanja; izvještaji o stanju pravoslavnih hramova i škola, o njihovim potrebama; „o osobama iz reda pravoslavnog stanovništva plovdivskog kraja“, posebno Bugara, koji bi željeli dobiti obrazovanje u Rusiji. Slični su zadaci dati i drugim ruskim konzulatima u „evropskoj Turskoj“. S jedne strane, to su bile ustanove namijenjene reguliranju privatno-pravnih odnosa, a sa druge, predstavništva Rusije među pravoslavnim narodima; opšir. Е. В. Сафронова, *Эволюция функций консульских учреждений Российской империи в XVIII-начале XX вв.*, *Научные ведомости Белгородского государственного университета*, № 9(40), вып. 2, Белгород 2007, 148-161.

¹² А. М. Дронов, *Русские консульства в Далмации в контексте политических процессов у южных славян Австро-Венгрии и на габсбургско-османском пограничье в 70-е гг. XIX в.*, *Славянский альманах*, вып. 3–4, Москва 2018, 72.

¹³ М. Л. Ямбаев, *Русские консулы – проводники политики России в Старой Сербии на рубеже XIX-XX вв.*, u: А. Ю. Тимофеев-М. Л. Ямбаев-И. Антанасиевич, *Дипломаты российской империи в Старой Сербии на рубеже веков*, Белград 2024, 166; М. Jambajev, *NJ. E. Aleksandar Arkadjevič Rostkovski*, <https://srpskistav.com/autorski-tekstovi/nj-e-aleksandar-arkadjevic-rostkovski/>.

¹⁴ S. Faroqi, *Sultanovi podanici: kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 330.

usložnjavala naročito u XIX stoljeću.¹⁵ Percepcija Balkana prvih decenija tog stoljeća odvijala se kroz prizmu brojnih faktora. Težnje balkanskih hrišćana prema samostalnoj vlasti bile su ograničene konkurentskim i sukobljenim interesima velikih sila.¹⁶ Ruski diplomati bili su među prvima koji su se suočili s problemom identifikacije Balkana u ruskom javnom mnijenju.¹⁷ Ruski diplomatski resor odredio je prioritete i izradio program vanjskopolitičkih odluka u balkanskom smjeru. Za prvog ruskog konzula u Crnoj Gori smatra se Aleksej Mazurevski (А. О. Мазуревский), postavljen 1804. za konzula u Boki Kotorskoj koja je bila pod vlašću bečkog dvora. Crnogorski mitropolit Petar I Petrović Njegoš je napisao objavu koja je čitana na pijacama gdje su se okupljali Crnogorci: „Sve činovničke starješine i svi Crnogorci i Brđani su dužni da uvažavaju, poštuju i slušaju ruskog konzula, a kada posjećuju Kotor i druge gradove da navrate kod njega i obrate se za mišljenje, kao i da se požale za bilo kakve nepravdičnosti“.¹⁸ Krajem februara 1838. stigao je u Kneževinu Srbiju, nakon otvaranja austrijskog konzulata u Beogradu, i ruski konzul Gerasim Vaščenko (Г. В. Ващенко). Bio je uporan u nametanju ruskih planova, s ambicijama da bude nadređen knezu Milošu Obrenoviću.¹⁹ Lakše je u Srbiji bilo

¹⁵ Od vremena sultana Sulejmana Zakonodavca (1520.–1566.) počinje uspostava režima kapitulacija, odnosno ugovora koji su pojedine osobe, u određenim pitanjima, izuzimali od vlasti i zakona osmanske države u kojoj su boravile, a stranim konzularnim predstavnicima davali široku konzularnu sudbenost. Sistem kapitulacija je bio sredstvo prodora evropskog kapitalizma u privredu Osmanskog carstva. – vidi: L. Gašparović, Osnove sustava kapitulacija kao međunarodnih ugovora sui generis u Osmanskom carstvu (XVI. – XVIII. st), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 4, Zagreb 2009, 680, 686-687; A. Kasumović, Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881. godine, *Godišnjak*, knj. 43, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2014, 237-238.

¹⁶ „Što se više razmišlja o važnom pitanju pada Turskog carstva“, pisao je 1829. Nesselrode (Карл В. Нессельроде), ruski ministar vanjskih poslova, „sve se više zapada u labirint teškoća i komplikacija“ – prema: M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2007, 95.

¹⁷ Д. Р. Шарафутдинов, *Формирование взглядов российских дипломатов о Балканах в первой четверти XIX века*, Исторические исследования: материалы II Междунар. науч. конф., Чита 2013, 29-31.

¹⁸ A. Nikiforov, Prva ruska predstavništva u Crnoj Gori i Srbiji, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd 1991, 129.

¹⁹ Na Vaščenkove prigovore u kojima se spominjalo ime ruskog cara, jedno svjedočanstvo veli da je knez Miloš odgovorio sljedeće: „Gospodine konsule, ako taj tvoj car želi da ima u Kragujevcu koga koji će činiti baš sve po njegovoj volji, neka pošalje jednoga svoga đenerala (a ima ih dosta, Bogu hvala), pa neka mu zapovedi: da danas vas dan gleda uz Lepenicu, sutra – niz Lepenicu, a preko sutra – vas dan onamo na Sušicu! A mene neka ostavi na miru, da se dogovaram s ovim namučanim narodom; pa šta nađemo mi da je nama dobro neka je dobro i njemu“. U Istanbulu je sačinjen tzv. Turski ustav u koji je Rusija ugradila svoje ideje koje su na kraju pomogle da se knez Miloš 1839. zbaci sa kneževskog trona – vidi: A. Nikiforov, *Prva ruska predstavništva u Crnoj Gori i Srbiji*, 131-132; R. J. Popović, Delatnost prvog ruskog konzula u Srbiji Gerasima Vaščenka 1838-1843. godine, *Istorijski časopis*, knj. LXV, Beograd 2016, 183-187; B. Zlatković, Kazivanja i zapisi savremenika o diplomatiji kneza Miloša za vreme njegove prve vlade (1813–1839), u:

promijeniti kneza nego ruskog konzula, kaže Milorad Ekmečić, dok historičar Nil Popov (Н. А. Попов, 1833-1892), navodi da je ruski konzul u Srbiji „po kad kad još zasedao u Sovjetu i svagda pregledao njegova rešenja“.²⁰ Srbija je na Zapadu tretirana iz ugla svog vjersko-slavenskog srodstva s Rusijom: „Kao ruski konjevodac na topla mora“.²¹

U Rusiji je, kao i u drugim monarhijama, pravo imenovanja konzula pripadalo caru. Imenovanje je objavljivano u „Правительственном вестнике“ u obliku „najviše zapovijedi“. Primanjem egzekvaturе i polaganjem u crkvi prisegu caru, koju je konzul potom, propisno ovjerenu, slao Ministarstvu vanjskih poslova, smatralo se da je on preuzeo dužnost.²² Život običnog diplomate najčešće je pretpostavljao mukotrpan rad. Diplomatsku karijeru birali su mahom osiromašeni plemići i osobe stranog porijekla. Osim toga, dugi boravak u inostranstvu je uvijek za „русского человека было всегда тягостно“.²³

Ruski car, branilac pravoslavne vjere širom svijeta, nazivao je region Istoka Palestinom, jer je simbolizirao „Svetu zemlju“ pravoslavlja i drugih „zemaljskih poslova“. Druge zapadne sile imale su svoje planove za Balkan i Istočno Sredozemlje.²⁴ Nakon izgubljenog Krimskog rata (1853–1856), Rusija je podržavala i dalje „održanje pravoslavlja i osjećaja privrženosti istoplemenskoj Rusiji kod Južnih Slavena“.²⁵ Ruska vlada očekivala je veću odanost od

Likovi usmene književnosti, Biblioteka „Srpsko usmeno stvaralaštvo“, knj. 6, Beograd 2010, 205–237.

²⁰ L. Mičeta, *Povratak kralja*, Beograd 2013, 18.

²¹ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 195.

²² Konzuli su bili odgovorni ruskom ambasadoru u zemlji prijema, izvještavali su ga o događajima na terenu, a ako su slali poruke u Petrograd, onda preko ambasade „под открытой печатью“. Konzularni izvještaji su mahom bili pisani na ruskom, za razliku od službenih dokumenata ambasada slatih u Petrograd, sastavljenih na francuskom, prepisani kaligrafskim rukopisom sekretara ili službenika – vidi: *История консульской службы*, <https://www.kdmid.ru/consdep/consular-service/history-of-the-consular-service/>.

²³ С. И. Чернявский, *Российские дипломаты в Первой мировой войне*, Москва 2014, 10-11.

²⁴ A. A. Panagopoulos, *Istorija kao instrument geopolitike: za balkanske narode a posebno za Grčku (i Atos)*, u: *Istorija kao instrument geopolitike*, Beograd 2022, 66. Ruski vladari smatrali su da je Moskva postala „Treći Rim“, no pri tom ipak nisu uz hrišćanstvo preuzeli grčko-rimsku tradiciju vladavine. Episkope su doživljavali kao svoje slugе, a balkanskim crkvenim poglavarima su nudili „izopačeni vizantijski ideal pravoslavnog carstva“ – prema: S. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*, Beograd 2004, 25.

²⁵ Shvaćajući uticaj vjere na političke osjećaje naroda, Rusija je nastojala da podupire pravoslavlje i da se suprotstavi „uspjesima katolicizma“ u nekim osmanskim provincijama – vidi: E. Ю. Гуськова, Субъективный фактор в истории. Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций российской дипломатии, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 1998, 109. Doktrina pokroviteljstva Ruske pravoslavne crkve nad jednovjernim balkanskim narodima služila je za prikrivanje ekspanzionističkih ciljeva Rusije na Istoku, ali i omogućavala razvoj nacionalnih pokreta na Balkanu. Princip „pokroviteljstva“ pružao je Rusiji mogućnost borbe za poboljšanje

balkanskih pravoslavnih hrišćana nego od vlastitih podanika. Kao što je ruski izaslanik pukovnik knez Dolgorukov (Владимир А. Долгоруков) izgleda rekao 1838. kako „Srbija treba da se drži prema Rusiji kao Turkinja prema svome mužu. Ne samo da treba da bude verna, nego ne treba nikad ni da pokaže lice, niti da govori s bilo kojim drugim muškarcem”.²⁶ Poraz Rusije u Krimskom ratu pred rusku diplomatiju stavio je čitav niz zadataka.²⁷ Dolaskom Aleksandra Gorčakova (А. М. Горчаков) 15. aprila 1856. na dužnost ministra vanjskih poslova uloga vanjske politike Petrograda je porasla, a struktura tog ministarstva je poboljšana. Ministar vanjskih poslova zauzimao je značajno mjesto, odmah iza cara, i imao je konačnu riječ u odlučivanju o svim vanjskopolitičkim pitanjima, što se objašnjava, prije svega, važnošću vanjskopolitičkog djelovanja za državu u cjelini.²⁸ Petrograd je težio da „podržava pravoslavlje i osećanja odanosti Južnih Slovena prema saplemeničkoj Rusiji”.²⁹ Zato je bilo nužno proširiti i konzularnu mrežu na Balkanu.³⁰ Finansijske poteškoće prisilile su Petrograd na osnivanje diplomatskih misija samo u onim gradovima u kojima su postojali konzulati drugih država (Francuska, Engleska i Austrija), kao i u

položaja pravoslavnih naroda naroda koji su bili pod osmanskom vlašću. To je ipak stvaralo neugodnu situaciju u njenoj diplomatiji, koja je, primjerice, u skladu s odredbama Unkjar-Iskelesijskog ugovora s Portom (1833), bila u obavezi da podržava sultanov autoritet i vlast – prema: A. Cetnarović, *Tajna diplomatija Adama Ježija Čartorskog na Balkanu: Otel Lamber i srpska kriza 1840–1844*, Beograd 2017, 42; opšir. В. Н. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах, 1683–1914*, Москва 2010.

²⁶ T. Stojanović, *Ruska dominacija na Balkanu*, 160.

²⁷ Da bi održala prisustvo na Balkanu nakon Krimskog rata ruska politika se kretala u dva pravca: ka uspostavi prijateljskih odnosa s Portom i zaštiti pravoslavnih hrišćana. Najaktivnija uloga u sprovođenju tih zadataka pripala je konzularnoj mreži i poslanstvu u Istanbulu – vidi: M. Laković, *Rusko poslanstvo u Konstantinopolju i grčko-bugarski crkveni spor (1856–1861)*, Glas, CDXXVIII, Beograd 2018, 269.

²⁸ Od sredine XIX stoljeća razvoj ruske diplomatske službe postao je neodvojiv od opšteg razvoja evropske i svjetske diplomatije; opšir. E. С. Третьякова, *Формирование системы управления внешнеполитической деятельностью российского государства в XIX веке*, *Вопросы управления*, № 1(13), Москва 2015, 46–52.

²⁹ Grupa uticajnih slavenofila ukazivala je na dalju potrebu podrške pravoslavlju u Osmanskom carstvu. U programskom obraćanju od 28. decembra 1857/9. januara 1858., ističe se da su na Zapadu i u osmanskoj državi osnovana mnoga društva „latinske i jezuitske propagande“ među Južnim Slavenima s političkim ciljem uništenja uticaja Rusije. Zajednička karakteristika tog propagandnog rada bilo je potiskivanje pravoslavlja posredstvom kosmopolitskog obrazovanja. U pismu caru Aleksandru II, 23. decembra 1858/4. januara 1859. Gorčakov piše da ne vidi prepreku da slavenofili skupljaju pomoć, tim prije što vlada nema dovoljno sredstava, ali smatra da sva prepiska sa ruskim predstavnicima u inostranstvu treba da ide samo preko Ministarstva vanjskih poslova – prema: S. Terzić, *Austrijski propagandni prodor na Balkan: pokušaji Zapada i Turske da potisnu uticaj Rusije među Južnim Slovenima*, <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1197585/istorijski-dodatak-vecernje-novosti>.

³⁰ Ž. Ilić, *Izveštaj ruskog konzula u Bitolju o „Albaniji” iz avgusta 1864. godine*, *Srpske studije*, br. 15, Beograd 2024, 391-392.

gradovima gdje se očitovale najveće proturječne između Bugara i Grka.³¹ Konzularni uredi imali su zadatak da štite „rusku trgovinu i ruske interese“.³²

Problemi ruske politike u odnosu prema Osmanskom carstvu i balkanskim pravoslavnim narodima zauzimali su posebno mjesto u društvenom životu Rusije.³³ Jedan od zadataka njene diplomatije 1857-1866. postaje ubrzavanje razvoja „hrišćanskog stanovništva u Turskoj, čiji nam ulazak u politički život obećava prirodne saveznike i jemči bolju ravnotežu“. Gorčakov je smatrao da će Kneževina Srbija „silom prilika postati jezgro oko koga će se odvijati grupisanje, ili tačka oslonca za hrišćanske narode, kada odluče da zbacе osmansku vladavinu“.³⁴ Rusko poslanstvo u Istanbulu uvijek je bilo brojno.³⁵ Odnosi s Osmanlijama činili su značajan dio ruske politike, a sami odnosi nikad nisu bili jednostavni, pratili su ih sporovi i krize. Porta je aktivno trgovala oružjem s kavkaskim plemenima. Borba protiv takve prakse smatrana je jednom od glavnih za ruske diplomate. Oni su, pored pružanje zaštite hrišćanskom stanovništvu, reagiranja službenim demaršima na slučajevе kršenja njihovih prava, bile zadužene i za prikupljanje podataka u interesu vojske i mornarice, primjerice o utvrdama, rasporedu jedinica i stanju osmanske vojske. Vojni i pomorski atašei nisu bili navedeni u osoblju ruskog poslanstva, njihov je status uveden u zakon tek nakon 1856., što ih do tada nije spriječilo da rade u misijama.³⁶

³¹ М. М. Фролова, „Здесь недостаточно одних бюрократических способностей...“: дипломаты российского консульства г. Битола (1861–1877 гг), у: *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.*, 51-52.

³² Н. М. Елизаров, Консульская служба России. К 200-летию консульского департамента МИД Российской Федерации, *Россия и АТР*, № 2, Владивосток 2009, 7-8.

³³ И. С. Достян, Российская политика в Восточном вопросе: итоги и некоторые перспективы изучения, у: *Россия и славяне: Политика и дипломатия*, Москва 1992, 6-8.

³⁴ Rusku diplomatiju tih godina odlikuje istančanost, „manevriranje uz pomoć moralnih snaga“. Kao primjer u literaturi se navodi djelatnost Gorčakova po pitanju statusa osmanskih tvrđava i odlaska muslimana iz Kneževine Srbije, uspjeh kolektivne izjave velikih sila 1867. povodom preporuka o plebiscitu na Kritu – vidi: J. Guskova, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013, 14-16, 54.

³⁵ Konzularna predstavnštva na Balkanu, u Maloj Aziji i Sredozemlju bila su odgovorna ruskoj misiji u Istanbulu. Središte ruske političke prisutnosti na Bliskom istoku i Balkanu, kamo su informacije političke i ekonomske prirode tekle iz cjelokupne ruske konzularne mreže široko rasprostranjene po teritoriju Osmanskog carstva, bilo je rusko poslanstvo u Istanbulu. Tamošnji ambasador bio je jedan od najznačajnijih predstavnika Rusije – vidi: Е. П. Кудрявцева, Деятельность Азиатского департамента МИД по координации балканской политики России (первая половина XIX в), у: *Славяне и Россия: проблемы государственности на Балканах (конец XVIII–XXI вв.)*, Москва 2020, 48-52.

³⁶ Ruski topografi aktivno su radili u regiji. Relevantnost topografskih istraživanja na prelazu iz prve u drugu četvrtinu XIX stoljeća ostala je i sredinom stoljeća, a njihove karte korištene su i tokom Krimskog rata. Vojska i Ministarstvo vanjskih poslova imali su bliske kontakte. S obzirom na ograničeni broj obavještajnih izvora, dio obavještajnih zadataka je dodijeljen članovima

Ruski konzuli na Balkanu „превратили консульства в настоящие имперские лаборатории, а также в инкубаторы национальной независимости“. Oni su omogućili „местной балканской элите начала XIX в. сочетать свои национальные устремления с имперской геополитикой“.³⁷ Osmanska država „долго не могла переварить условий Кайнарджийского мира“ - pisao je Solovjev (С. М. Соловьев).³⁸ Bio je to „početak doba presudnog uticaja Rusije u Osmanskom carstvu, na Balkanu i Levantu“. To će trajati sve do njenog poraza u Krimskom ratu i Pariskog mirovnog ugovora (1856).³⁹ „Pravo intervencije u korist hrišćana“ koristila je tokom borbe tih naroda za stvaranje samostalnih država.⁴⁰

Tri decenije prije izbijanja Velike istočne krize (1875), neke evropske zemlje (V. Britanija, Francuska, Njemačka, Italija i Austrija) poslale su konzule u Sarajevo. Ruska diplomatija je, nakon Krimskog rata, formulirala osnovni princip novog političkog kursa „Rusija se koncentrira“ („Россия сосредоточивается“).⁴¹ U njenim cirkularima se isticalo da „спровodeći nacionalnu politiku Rusija neće žrtvovati svoje interese u ime drugih političkih ciljeva“, na prvom mjestu bili su interesi Rusije, a potom, interesi pravoslavnih

diplomatskih misija; opšir. О. В. Лебедева-А. Н. Панов, Зарубежная дипломатическая служба России второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 12, Москва 2018, 57-74.

³⁷ Opšir. С. А. Симеонов, Служить нации, представлять империю: консулы России на Балканах (1774–1878 гг.), у: *Балканы знакомые и незнакомые: события, личности, нарративы. XVIII–XXI вв.*, Москва 2022, 73-81.

³⁸ В. И. Сеница, Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и Восточный вопрос, у: *Вопросы новой и новейшей истории*, Минск 1974, 8-12.

³⁹ М. Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*, London 1991, 232. Повод за rat bilo je zaoštavanje sukoba između katoličkog i pravoslavnog klera oko „svetih mjesta“ u Palestini - provinciji Osmanskog carstva. Francuski car Napoleon III je podržao katolike. Nikolaj I stao je na stranu pravoslavaca. U februaru 1853. poslao je kneza Menjšikova (А. С. Меншиков) kao izvanrednog veleposlanika sultanu, koji je ultimatumom zahtijevao da se pravoslavno stanovništvo stavi pod posebnu zaštitu ruskog cara, tj. da se pravo carskog uplitanja u unutrašnje poslove prizna na Porti. Potpomognut Engleskom i Francuskom, koje su sklopile sporazum o zajedničkim akcijama protiv Rusije, sultan je odbio ruski ultimatum i u oktobru 1853. objavio rat Rusiji. Rusija je bila loše pripremljena za rat s Engleskom i Francuskom; opšir. *История России и Украины (XIX – начало XX в): пособие для студентов ист. фак. спец. 1-21 03 01 „История (по направлениям)“*, ч. 1, Минск 2008, 259-260.

⁴⁰ М. Stojković, Rusija i Balkan u prošlosti i danas, *Međunarodna politika*, br. 1076, Beograd 1999, 5; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 99. Rusija je, između XVII i XIX stoljeća, protiv Osmanskog carstva, sama ili zajedno sa drugim državama, vodila 12 ratova.

⁴¹ Politika Rusije, naglašavao je Gorčakov, mora se voditi u sopstvenom interesu, ali „ne na štetu drugih. „Kažem, Rusija se ljuti. Ne, Rusija se ne ljuti, ona se usredsređuje“. Rusija je trebalo da „sabira svoje snage i koncentriše svoje napore na unutrašnji oporavak“, a da se istovremeno uzdržava od „aktivnog uplitanja u evropske poslove“. Poraz u Krimskom ratu pokazao je ne samo slabost zemlje, već je odredio još „uže“ polje djelovanja Rusije u Evropi, to jest Balkan, gdje je ona mogla računati na savezništvo pravoslavnog stanovništva – prema: D. Kovačević, *Rusija u međunarodnim odnosima 1856-1894*, Beograd 2012, 20.

naroda na Balkanu.⁴² Rusija je krajem 1859. obrazovala komitet od četiri člana (svi su bili ministri), da prati položaj pravoslavnih hrišćana na Balkanu. Sekretar poslanstva u Istanbulu Novikov (Евгений П. Новиков) pisao je u junu 1860. da bi trebalo stvoriti četiri samostalne države – rumunsku, srpsku, bugarsku i grčku, koje bi bile pod ruskim uticajem.⁴³ Taktika ruske politike na Balkanu uključivala je prisustvo u svim sferama života – političkim, kulturnim i crkvenim. Forma djelovanja bila je usmjerena na otvaranje novih konzulskih mjesta (Sarajevo, Mostar, Trnovo, Varna), slanje tajnih savjetnika, novčane i materijalne pomoći hrišćanima.⁴⁴ Rusija je „igrala na kartu“ pravoslavlja i slavenskog jedinstva.⁴⁵ Vuk Karadžić je kazivao da Rusi sve čine „svoje koristi radi“, ali niko ništa ne radi bez koristi i samo iz ljubavi, pa to treba svakako mudro iskoristiti.

Nadležnost ruskih konzulata varirala je ovisno o ciljevima ruske politike u određenoj regiji.⁴⁶ U nekim gradovima i lukama Evrope konzuli su obavljali uglavnom dužnosti vezane uz privredne i trgovačke interese Rusije i zaštitu prava njenih podanika. Na Balkanu, Bliskom i Dalekom istoku njihove su funkcije uključivale i političke zadatke - obnavljanje i jačanje političkih pozicija Rusije, osiguranje prava pravoslavnog stanovništva.⁴⁷ Jedna od najvažnijih dužnosti

⁴² Osnovni spoljnopolitički zadatak Rusije nakon Krimskog rata ticao se izmjene odredaba Pariskog ugovora o neutralizaciji Crnog mora i uspostave izgubljenih pozicija na Balkanu. Tako je poraz u Krimskom ratu pokazao ne samo slabost zemlje već je odredio još "uže polje delovanja Rusije –Evropu", Balkan, gdje je ona mogla da računa na savezništvo pravoslavnog stanovništva – vidi: D. Kovačević, Spoljna politika Rusije od Krimskog rata do početka Velike istočne krize: (1856-1875), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 4.

⁴³ N. Urić, Pitanje reformi i ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na delatnost Srpsko-bosanskog odbora i ruskih slovenofila (1860–1861), *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 84, Novi Sad 2012, 42.

⁴⁴ Pozornost velikih država prema Bosanskom ejaletu pojačava se od sredine XIX stoljeća i rezultira otvaranjem njihovih konzulata Austrije (1850), Francuske (1852), Velike Britanije i Rusije (1857), Italije (1863) i Pruske (1864). „U cilju zadobijanja prednosti u Istočnom pitanju neke velike sile su koristile postojanje hrišćana u Bosni i Hercegovini i značajno doprinosile svrstavanju dijelova bosanskohercegovačkog stanovništva na suprotne strane. To se posebno odnosi na Rusiju i Austriju/Austro-Ugarsku. U ostvarivanju tog cilja njihovi konzularni predstavnici na terenu biraju i friziraju informacije o odnosima u bosanskohercegovačkom društvu kako bi se potvrdila već unaprijed zadana negativna slika i dokazala neophodnost promjene gospodara nad Bosnom i Hercegovinom“ – prema: E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo 2013, 149.

⁴⁵ Упор. С. И. Анчев, Балканы в политических интересах России и Запада в XIX веке, у: *Srpsko-ruski odnosi u prošlosti i sadašnjosti*, knj. 1, Leposavić 2018, 44; D. Leovac, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860-1868)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2014, 29-30.

⁴⁶ Оршiр. С. А. Симеонов, *Служить нации, представлять империю: консулы России на Балканах (1774-1878 гг.)*, 73-81; О. В. Лебедева, Российская консульская служба во второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 11, Москва 2018, 80-100.

⁴⁷ Snažnom političkom, privrednom i kulturno-vjerskom prodoru zapadnih sila na Balkan i Bliski istok, Rusija je nastojala da parira mrežom svojih konzulata koji su trebali da prate rad svojih protivnika, da obavještavaju o prilikama u svojim oblastima i da budu oslonac jačanju prosvjetno-

konzula bila je provođenje nadzora i prikupljanje podataka o relevantnom području, što je imalo izravnu vezu s aktivnom politikom Rusije na Balkanu.⁴⁸ Cilj te politike na Balkanu bio je, prema stavu nekih njenih konzula, da se ne dopusti „ničija hegemonija, osim naše“.⁴⁹ Margarita Peševska konstatira: „Русија како словенска земја многу рано пројавувала интерес за настаните на Балканот и во Македонија. Таа и како христијанска земја сметала дека треба да го заштити христијанското население на ова подрачје. Интересот на Царска Русија за Македонија, се гледа и од тоа дека таа успеала да издејствува кај Султанот право за отворање конзулати“.⁵⁰

Кljučnu ulogu u širenju ruske konzularne mreže na Balkanu odigrao je Azijski departman ruskog Ministarstva spoljnih poslova. Ruski konzulat u Skadru osnovan 1857. bio je jedan od najboljih osmatračnica prilika u

kulturnog i verskog uticaja među pravoslavnim hrišćanima Osmanskog carstva. U prijedlogu ministra Gorčakova caru Aleksandru II, od 6. oktobra 1856. govori se o neophodnosti da se otvore novi konzulati u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Gorčakov je naglašavao sljedeće: „Otvaranje ovih konzulata u mjestima gdje još nikada nisu vidjeli zastavu ruskog konzulata i gdje su sukobi i netrpeljivosti različitih vjeroispovijesti dovedeni do najvišeg stepena, zahtijeva, svakako, veliku razboritost i oprez naših konzula“. U Rusiji se malo znalo o Skadarskom vilajetu, kao i u cjelini o okolnim oblastima. Ruski konzulati otvarani su, većinom, u onim mjestima u kojima su već djelovali konzulati drugih evropskih država, što je i bilo u duhu kolektivne garancije „status quo“ na Balkanu. Do početka sedamdesetih godina na Balkanu su bila otvorena diplomatsko-konzularna predstavništva u Jedrenu (1856), Vidinu (1856), Sarajevu (1856), Mostaru (1858), Bitolju (1860), Trnovu (1862), Ruščuku (1867), Sofiji (1871), vice-konzulati u Varni (1856), Plovdivu (1860), Prizrenu, Janjini i Skadru. Konzulat u Dubrovniku, u čijoj se diplomatskoj nadležnosti nalazila Crna Gora, uzdignut je na rang generalnog konzulata, kojem su bili potčinjeni konzulati u Skadru i Sarajevu – vidi: S. Terzić, Skadarski vilajet u drugoj polovini XIX veka: prema opisu ruskog konzulata u Skadru, *Glas*, CDXXVIII, Beograd 2018, 97-98; S. Nedeljković, Aktivnosti ruskih konzula u Staroj Srbiji krajem XIX i početkom XX veka, *Baština*, sv. 12, Leposavić 2001, 165-166; S. Babović-Raspopović, Crna Gora i spoljna kulturna politika Rusije u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2009, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2009, 60.

⁴⁸ U poruci izaslaniku u Istanbulu Butenjevju (А. П. Бутенев) u avgustu 1857, državni kancelar Gorčakov (А. М. Горчаков) je opravdao potrebu širenja diplomatske mreže, ističući da zabrinutost Rusije za sudbinu hrišćana i pravoslavne Crkve u Osmanskom carstvu zahtijeva „tačno informiranje na kojem području se najjače osjeća potreba za našom pomoći“. Direktor Azijskog departmana Kovaljevski (Е. П. Ковалевский) je pisao Gorčakovu u vezi s konzulatima na Balkanu: „Potrebna nam je široka prisutnost naših agenata u Turskoj, [...] ljudi koji bi nas obavještavali i imali vremena da nas upozore kada Turskoj dođe smrtni čas“. Konzulami izvještaji s Balkana koji su sadržavala vojne informacije slati su iz Azijskog departmana vojnom vrhu – vidi: М. И. Симов, Русские консульства на Балканах и их роль в осуществлении разведки накануне русско-турецкой войны 1877–1878 годов, *Славяноведение*, № 3, Москва 2017, 3-4.

⁴⁹ M. Jambajev, Ruski konzuli o makedonskom pitanju, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998, 150.

⁵⁰ Орџиг. М. Пешевска, Односот на царска Русија кон Македонија на крајот на XIX и почетокот на XX век, у: *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915*, Скопје 2015, 65-70.

centralnom dijelu Osmanskog carstva.⁵¹ Ruski konzulati su otvoreni 1866. u Prizrenu⁵² i u maju 1902. u Mitrovici.⁵³ U pismu osmanskog ministra vanjskih poslova Teufik-paši sultanu Abdulhamidu II od 7. septembra 1902. navedeno je da rusko vodstvo zahtijeva imenovanje konzula te da će „ako zahtjevi Rusije ne budu ispunjeni u roku od 48 sati, Rusija biti prisiljena poslati ultimatum i, ako bude potrebno, prekinuti odnose s osmanskom vladom“.⁵⁴ Ruski konzuli, za razliku od diplomata zapadnih sila, nisu bili ograničeni na formalnu kontrolu nad provedbom sultanovog fermama od 18. (30) marta 1856, kojim su izjednačena prava muslimana i hrišćana. Ruski konzuli na Balkanu bili su povezani s hrišćanskim stanovništvom i istupali su u njihovu odbranu pred osmanskim vlastima.⁵⁵ Suprotno zvaničnim uputama Ministarstva vanjskih poslova, pružali su i samoinicijativnu podršku hrišćanskim pobunjenicima.⁵⁶ U obraćanju bratstva Pečkog manastira Alekseju Sučenkovu (А. Е. Сученков), ruskom konzulu u

⁵¹ M. Milošević, Delatnost ruskih konzula na Kosovu i Metohiji u XIX i početkom XX veka, u: *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole*, II, Leposavić 2023, 105-107.

⁵² S. Stanojević, Iz istorije ruske diplomatije u Staroj Srbiji – početak rada konzulata u Prizrenu, *Srpske studije*, br. 3, Beograd 2012, 337-340. Ovo rusko predstavništvo u Prizrenu, uz prekide, funkcioniralo je do 1915. godine. Prvi vicekonzul bio je Evgenije Timajev (Евгений М. Тимаев), koga je srpsko stanovništvo radosno dočekalo u avgustu 1866. godine. Prethodne četiri godine bio je sekretar konzulata u Bitolju. Osmanske vlasti su negirale proteste Timajeva o nevoljama nemuslimana. Njegovi postupci narušavali su diplomatske odnose Rusije s Portom. Podnio je 1869. ostavku; opšir. M. Gostović, *Salname Kosovskog vilajeta 1879-1900*, master rad, Filozofski fakultet, Novi Sad 2019, 78-79.

⁵³ Reakcije srpskog stanovništva na dolazak konzula Ščerbina (Григорий С. Щербина) u Mitrovicu i postavljanje znamenja Rusije na zgradu konzulata krajem februara 1903. slikovito opisuju riječi da „kada se dizala ruska zastava, koja je imala iste boje kao naša, narod je padao na zemlju, plakao od radosti i krio se“. Ščerbina je, nekoliko nedjelja kasnije, 17. marta ranio neki Albanac. Umro je 28. marta. U srpskim natpisima njegovo ime je stavljano pored imena srpskih junaka nastradalih 1389. na Kosovu – vidi: M. Živanović, *Ruski grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2019, 39-43; opšir. V. Zarković, *Diplomatski predstavnici Rusije među srpskim narodom početkom XX veka – žrtve balkanske politike*, u: *Ubistvo i samoubistvo u naučnom i umetničkom stvaralaštvu*, Leposavić 2024, 281-301.

⁵⁴ С. Н. Асланова, К вопросу об убийстве российского консула в Митровице Г. С. Щербины (по материалам турецкого архива), *Теория и практика общественного развития*, № 11, Краснодар 2015, 145-147.

⁵⁵ Analiza etničkih i društvenih napetosti na Balkanu davala je povoda ruskim konzulima, da uoče rast nacionalnih proturječja i među samim pravoslavnim narodima – vidi: Л. Ю. Пахомова, Анализ причин и характера антиавстрийского выступления в 1881–1882 гг. российскими дипломатами, *Государственное управление. Электронный вестник*, № 21/2009, 1-2.

⁵⁶ Tako je u januaru 1863. uslijedila posebna okružnica Ministarstva vanjskih poslova upućena konzulima u Osmanskom carstvu, u kojoj se zahtijevalo da prestanu s takvim postupcima. Ministarstvo, navodilo se u okružnici, smatra „sve vrste lokalnih akcija i nestpljivih poriva iznimno opasnim, jer trenutna politička situacija uopšte ne može pogodovati uspješnom ishodu“; opšir. В. М. Хевролина, Министерство иностранных дел России в 1856-1878 гг, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 2002, 20-37.

Skadru 8. jula 1858. se isticalo: „Mi, kao ovce nad kojima visi nož, nadamo se samo na Boga i na Rusiju”. Rusko ministarstvo vanjskih poslova je ukazivalo da konzuli mogu biti samo činovnici „koji obećaju da će biti pouzdani izvršitelji njegovih uputa ne samo po intelektualnim sposobnostima i moralnim kvalitetima, već i porijeklom i vjerom“.⁵⁷ Krajem XIX stoljeća tema hramske baštine na fotografijama koje su ruskoj javnosti predstavljale kulturu balkanskih pravoslavnih Slavena postala je jedna od središnjih. To je bilo zbog zabrinutosti vladajućih krugova, sveštenstva i inteligencije za sudbinu hrišćana posebno u Kosovskom i Bitoljskom vilajeta.⁵⁸

Djelatnost ruskog konzulata u Bosanskom ejaletu nije se razlikovala od opšteg kursa ruske politike u Osmanskom carstvu, čiji je cilj, u vremenu nakon poraza u Krimskom ratu i gubitka prestiža na Pariskoj konferenciji, bio vraćanje ugleda ruskog cara i njegove države među balkanskim hrišćanima, kao i destabilizacija osmanske države. Britanski konzul Holms (William R. Holmes) zaključio je da su pobune 1857-1858. u Posavini i drugim krajevima izbile nakon otvaranja ruskog konzulata u Sarajevu, što je upućivalo na povezanost između Rusije i ustanaka u Bosanskom ejaletu, Isticao je da ruski agenti rade sve što mogu da izazovu nemire u ovoj osmanskoj provinciji.⁵⁹ Službeni naziv za nju od 1865. do kraja osmanske vlasti bio je - Bosanski vilajet. Rusija je nastojala da uruši autoritet Porte kod domaćeg hrišćanskog stanovništva, da ga pridobije za svoje interese.⁶⁰

Period 1850–1870. bio je vrijeme „upoznavanje Rusije sa svijetom osmanskih pokrajina Bosne i Hercegovine. Zadatak proučavanja regije povjeren

⁵⁷ O radu konzula opšir. В. М. Хевролина, *Борьба России за усиление своих позиций на Балканах в 1856-1875 годах (деятельность российских консулов)*, u: *Геополитические факторы внешней политики России второй половины XVI - нач. XX вв.*, Москва 2007, 221–266.

⁵⁸ Najranije fotografije koje govore o Balkanu pojavile su se u Rusiji u drugoj polovini XIX stoljeća. Među njima su posebno one koje su pravoslavni Slaveni poslali na Sverusku etnografsku izložbu, održanu 1867. u Moskvi. Na njima su uglavnom prikazani tipovi i tradicionalna nošnja pravoslavnog slavenskog stanovništva iz različitih dijelova Balkana – vidi: А. А. Михайлова Черно-белые воспоминания о Старой Сербии: к информативной ценности. Архивных фотографий начала XX века, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1(27), Санкт-Петербург 2020, 193-194.

⁵⁹ E. Radušić, Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća, *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008, 232, 235.

⁶⁰ Osnovni zadatak ruskih diplomata bila je „zaštita prava lokalnog pravoslavnog stanovništva“. U aktivnostima ruskih i austrijskih agenata, britanski konzuli na službi u Bosni vidjeli su presudne uzroke napetosti i sukoba u ovoj osmanskoj provinciji. Kada su Britanci razgovarali s nekim muslimanima u Mostaru o uzrocima nemira u Hercegovini, dobili su odgovor da je Rusija njihov glavni podstrekač. Kazali su da je ruski konzul iz Sarajeva obišao brojna mjesta, sijući sjeme nezadovoljstva među hrišćanima, i da je sveštenicima u Bosni dijeljen novac – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019, 134-137.

je diplomatama“.⁶¹ Nakon Krimskog rata porastao je interes ruskog društva i za zbivanjima u Bosanskom ejaletu. Slikovito rečeno, Ksenija Meljčakova, „Босния и Герцеговина представляли собой в миниатюре всю Османскую империю“. Ruska vlada nije u njemu mogla otvoreno djelovati. Tu su ulogu preuzele novostvorene dobrotvorne organizacije koje su pružale pomoć pravoslavnom stanovništvu. U početku su iza slavenskih odbora stajali i predstavnici slavenofilskog pokreta i ruska vlada. Pojava tih odbora nije bila slučajna. Ruska vlada je trebala saveznike u balkanskim poslovima. Moskovski slavenski odbor formiran je 1858. godine. Njegov rad nije bio ograničen samo na dobrotvorne svrhe. Zadaci su mu bili da detaljnije upozna rusku javnost sa slavenskim pravoslavnim pitanjem na Balkanu, da više brine položaju istovjernika. Ako je Beč djelovao u Bosni uz pomoć katoličkih sveštenika i misionara, onda je Petrograd za to koristio slavenske odbore. Rusko društvo se od kraja 50-ih godina XIX stoljeća sve više upoznavalo s do tada tajanstvenim svijetom najzapadnije osmanske pokrajine. Odlučujuću ulogu u tome odigrali su ruski diplomati na Balkanu, čelnici slavenskih dobrotvornih odbora i Sveti sinod. Ključne osobe bile su A. F. Giljferding (Александр Ф. Гильфердинг), M. F. Raevski (Михаил Ф. Раевский), A. D. Bludova (Антонина Д. Блудова), N. A. Попов (Нил А. Попов) i I. S. Aksakov (Иван С. Аксаков). Bosanski ejalet nije bio više za Rusiju „terra incognita“. U opisima nepoznatih krajeva ruskih istraživača posebno mjesto tog vremena zauzima „narav naroda“.⁶²

Izgleda da je, kako ukazuje Bratislav Teinović, ideja u vezi s otvaranjem ruskog konzulata u Bosanskom ejaletu potekla od panslavista, kada je jedna deputacija pravoslavni Hercegovaca prije Krimskog rata, tokom oktobra 1850. u Beču posjetila panslavistu Mihaila F. Rajevskog. Osim što je molila da Rusija utiče kod carigradskog patrijarha na smjenu grčkog vladike Josifa II (1848–1854) i na imenovanje Srbina jeromonaha Joanikija Pamučine, deputacija je Rajevskom predložila da Rusija otvori svoje konzulate u Mostaru i Sarajevu.⁶³ Začetke politike „meke moći“ Rusije prema BiH uspostavio je, prema nekim tvrdnjama,

⁶¹ К. В. Мельчакова, Герцеговина в „Турецкой империи“. Российский консул А. Н. Кудрявцев о жизни края в 1860-е годы, *Славянский альманах*, вып. 3–4, Москва 2021, 51.

⁶² М. В. Лескинен, Изображение „другого“ в российской науке второй половины XIX в.: принципы описания, термины, методы, у: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011, 29; u istom zborniku također vidi: М. В. Белов, Русские путешественники и дипломаты на Балканах в первой половине XIX в.: типология и эволюция описательных стратегий, у: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011, 38-60.

⁶³ Ruski panslavisti, čijoj je političkoj ideologiji Giljferding vjerno služio, oduvijek su tvrdili da „evropska civilizacija nije poželjna za ruski svet“. U instrukcijama koje je Giljferding kao konzul dobijao iz Petrograda, naglašavala se politička potreba proširenja ruskog uticaja na pravoslavne u Bosanskom ejaletu, tim prije što su na tamošnje muslimane glavni uticaj imali austrijski i britanski konzul, koji su, osim toga, nastojali da pravoslavni Srbi zaborave na značaj Rusije – prema: B. Teinović, Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine, у: *Rusija i Balkan: ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu - položaj, uloga i značaj Republike Srbije*, Beograd 2022, 219-220.

upravo Aleksandar Giljferding, prvi ruski konzul u Sarajevu (1857-1858).⁶⁴ Glavni zadaci koje je pred njega postavilo Ministarstvo vanjskih poslova, osim praćenja realizacije reformi (Hatti-i Humayun - edikt sultana Abdulmedžida I od 18. februara 1856., kojim je proglašena ravnopravnost svih stanovnika Osmanskog carstva, bez obzira na vjeru), obuhvatila su zaštitu prava pravoslavnog stanovništva Bosanskog ejaleta i proučavanje ove slavensko-osmanske teritorije.⁶⁵ Bilo je također veoma važno i stvaranje pozitivne slike o Rusiji među lokalnim pravoslavnim stanovništvom, koje je imalo prilično nejasne predodžbe o dalekoj ruskoj zemlji.⁶⁶ Giljferding je pristigao s „bremenom gotovih ubjeđenja i predrasuda“, sa stavom da je samo pravoslavlje „izvorna slavenska vjera“. Predrasude se temelje i na snažnim emocijama. U duhu slavenofilstva i pan-pravoslavlja, postavio je osnove ruske politike prema ovom ejaletu, približivši ga ruskoj javnosti, posebno njegovo pravoslavno stanovništvo, utičući na razvoj njegove srpske nacionalne svijesti. Rusija je, prije njegovog dolaska u Sarajevo, izvještaje o unutrašnjim zbivanjima iz ovog dijela Balkana dobijala posredstvom konzulata u Beogradu (1839) i svog ambasadora u Istanbulu.

U cjelokupnom stanovništvu Bosanskog ejaleta Giljferding je vidio samo Srbe podijeljene na tri vjere koji govore srpskim jezikom.⁶⁷ Pisao je da su bosanski Slaveni „primali islam iz materijalnih pobuda“, a da su kasnije postali pretjerano revnosni u novoj vjeri: „Renegat postaje nehotice fanatikom svoje nove religije samo da bi pred samim sobom opravdao svoje otpadništvo“.⁶⁸

⁶⁴ „Političko djelovanje Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga posmatramo kao unaprijed smišljen koncept ostvarivanja „meke moći“ Rusije u BiH. Kao slavenofil i panpravoslavno orijentiran Giljferding je bio startno svjestan da je srpsko pravoslavno biće u Bosni i Hercegovini prirodni saveznik Ruske carevine, da emotivno-političke veze i očekivanja postoje od ranije, te da su oni presudan faktor za oblikovanje nove ruske politike prema BiH“ – prema: V. Simović, Začeci politike „meke moći“ Rusije prema Bosni i Hercegovini na primjeru djelovanja Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga, u: *Balkan i Istok*, Banjaluka 2022, 8-9, 12.

⁶⁵ Edikt sultana Abdulmedžida I, poznat i kao Islahat fermari (Edikt o reformama), izdat je kao dio Pariskog ugovora o miru kojim je okončan Krimski rat. Hatt-i humayun je izradio jedan ad hoc komitet kojeg su sačinjavali britanski, francuski i austrijski ambasadori i dva osmanska funkcionera - veliki vezir Ali-paša i ministar vanjskih poslova Fuad-paša. Najvažnija njegova odredba bila je davanje pravne i građanske jednakosti ne-muslimanskim podanicima Carstva. To je izrečeno riječima: „Moja je želja... da donesem sreću svim mojim podanicima, koji su svi preda mnom jednaki i jednako mi dragi, i koji su međusobno povezanim srčanim vezama patriotizma“ – vidi: F. Karčić, *Historija je učiteljica života: Dva reformna edikta*, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei teme/historija-je-uciteljica-zivota-dva-reformna-edikta>.

⁶⁶ K. В. Мельчакова, Между долгом и долгами: Е. Р. Шулепников в Боснии и Герцеговине, u: *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.*, 86-87.

⁶⁷ Ova njegova socijalno-antropološka rezultanta postala je službena paradigma u spoljnoj nacionalnoj politici Kneževine Srbije prema Bosanskom ejaletu – vidi: B. Teinović, Pregled političkog života u Bosanskom ejaletu (1804–1878), *Kultura polisa*, br. 42, Novi Sad 2020, 142.

⁶⁸ On dalje piše: „Sloven Bosanac – primivši prvobitno islam iz materijalnih pobuda – toliko je prožet duhom svoje nove religije da je ona postala glavnom pokretačkom snagom njegovog života.

Opre su njegove ocjene muslimana, koji su mu bili nesimpatični, pošto nisu isticali svoje slavenstvo, bez obzira na vjerska osjećanja. Predstavnike daleke Rusije muslimani su, zapaža Giljferding, zvali „московами“: „Moskov bosanskim muslimanima izgleda kao neka vrsta strašnog, mističnog stvorenja. „Svi su nevjernici zli, kažu, ali je najzlobniji nevjernik Moskovljanin. Kada musliman želi da izrazi svoju mržnju prema „Vlahu“ (hrišćaninu) na najstrašniji način, nazvaće ga Moskovljaninom“. ⁶⁹ On bilježi da su „Bosanski muslimani najgorljiviji fanatici, s kojima se ne mogu porediti ni Turci, ni Arapi, ni Albanci“. ⁷⁰ Čudnovato je, zapaža Giljferding, „i kako u Bosni i Hercegovini opusti i poruši se sve što pripada Muslimanima. Prolazite kroz selo i u njemu zapazite porušenu i zapuštenu kuću. Na pitanje čije je to vlasništvo, sigurno će vam odgovoriti da je u njoj živio Musliman“. On piše: „Sada nema regije u Turskoj gdje bi nered i barbarstvo vladali tako snažno kao u ovim slavensko-muslimanskim krajevima“. ⁷¹ Pravoslavni narod po Hercegovini dočekivao je Giljferdinga podizanjem slavoluka od pruća i zelenila. Muslimanski sagovornici su ruskog cara nazivali „srpskim carem“. Jednom od primarnih zadataka smatrao

Njoj za ljubav on se odrekao svake veze sa svojom braćom po krvi i primio narodnost s kojom nema ništa zajedničko: od Slovena postao je Turčin“ - vidi: M. Laković, Aleksandar F. Giljferding o društvu u Bosni i Hercegovini, u: *Nauka i politika*, knj. 5, tom 2, Pale 2011, 53; A. R. Miletić, *Vidovdanska etika, poturčenjaci i milosnice*, Peščanik.net, 25. septembar 2017, <http://pescanik.net/vidovdanska-etika-poturcenjaci-i-milosnice>. Neki ruski istraživači ustvrđuju da je širenje islama (uzroci, razmjere, intezitet) u Bosni ostalo „historijska zagonetka“ – vidi: И. И. Лециловская, Демографические особенности Боснии и Герцеговины, u: *Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в*, Москва 2003, 19.

⁶⁹ К. В. Мельчакова, В гостях у „московов“. Славяне из Боснии и Герцеговины в Москве в 1850–1870-е годы, u: *Славяне и Россия: славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Москва 2018, 106.

⁷⁰ „Doći će Bošnjak ujutru na izvor, popiti vode koliko može u jednom trenutku, sjesti negdje u blizini, zapaliti lulu i sjediti pola sata ili sat; onda će otići do ključa, opet se napiti i opet sjesti itd. do granica mogućnosti“. Mnogi predstavnici begovata čuvali su, prema Giljferdingu, stare povelje srpskih i bosanskih kraljeva, ne skrivajući da će kada „krst“ trijumfuje, biti spremni da „ponovo idu u crkvu, kao i njihovi preci“ - opšir. К. В. Мельчакова, Славяне-мусульмане Боснии и Герцеговины в трудах А. Ф. Гильфердинга, u: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Этнические, конфессиональные, социокультурные компоненты идентичности народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы*, Москва 2017, 175-183. Čeh Jozef Dobrovski (J. Dobrovský, 1753-1829), utemeljitelj slavenske filologije, „turske Slavene“ u Bosni i Srbiji smatrao je Srbima, „čiji su prvaci čitavo vrijeme u tajnosti, noću vodili hrišćanskog popa na groblje, kako bi blagoslovlili grobove svojih predaka i pomolili se za njihove duše“ – prema: B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banjaluka 2019, 105.

⁷¹ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг*, Москва 2019, 71. „Jednom riječju, o kakvoj god ljudskoj rukotvorini tražiš obavještenja u Bosni i Hercegovini – naročito ako ona pripada Turcima, tj. državi ili privatnim licima muslimanima – dobiješ za sve samo jedan odgovor: batal i batal“ – prema: A. Giljferding, Putovanje po Hercegovini Bosni i Staroj Srbiji, *Behar*, br. 109, Zagreb 2012, 45-47.

je Giljferding očuvanje ruskih pozicija u Hercegovini.⁷² Doček koji mu je priređen bio je potvrda njegove pretpostavke kako je niže sveštenstvo odan saveznik ruske politike u odnosu prema Bosanskom ejaletu, jer je „dušom predano Rusiji“. Procijenjivao je da se budućnost rada konzulata nalazi u saradnji sa domaćim pravoslavnim stanovništvom. Među njima je razlikovao nekoliko kategorija i to: mitropolita – Grka, niže sveštenstvo, trgovačku klasu, seljaštvo i narod Hercegovine.⁷³ Giljferding je kod Srba osuđivao pravopisnu i književnu reformu Vuka Karadžića koja je u to vrijeme postajala osnova srpske kulture. Osudio je i njegov prijevod Biblije na srpski jezik „kao ustupak rimskom papi“.⁷⁴ Rad Giljferdinga „naišao je na blagonaklon u Rusiji. Kritičari su istakli da je sve što je o Bosni i Hercegovini pisano prije Giljferdingovog rada davalo samo fragmentarne podatke“. Njegov rad je sadržao informacije i zapažanja koja su ranije bila nepoznata. Bio je osnivač proučavanja historije južnih Slavena u ruskoj historiografiji.⁷⁵ Obilazio je manastire i sakupljao rukopisne knjige. Vuk Karadžić 1859. pominje kako mu je pripovijedao Giljferding da je iz nekog manastira „od Srbulja uzeo što je mogao ponijeti (osobito pisane na koži) ali još mnogo da ih je ostalo“.⁷⁶

Britanski konzularni predstavnici isticali su povezanost putovanja Giljferdinga, njegove misije i izbijanja ustanka u Bosanskom ejaletu.⁷⁷ Zaključili su da je on dobio instrukcije od svoje vlade da „ohrabruje zahtjeve hrišćana prema osmanskoj vlasti i da promovira interese svoje države i ugled ruskog

⁷² К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 74. Britanski vicekonzul Zohraba piše 1858. da su pravoslavci u Hercegovini fanatični „u svojoj vjeri i ne vole skoro nijednu sektu čije se učenje razlikuje od njihovog. Oni nisu skloni Evropljanima, s izuzetkom Rusije, prema kojoj gaje veliko poštovanje i obožavanje“ – prema: E. Radušić, *Hercegovina sredinom 19. stoljeća – Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu*, *Godišnjak*, knj. 36, ANUBiH, Sarajevo 2009, 172.

⁷³ Bez obzira na protiviljenje mitropolita, niže sveštenstvo se često obraćalo ruskom konzulatu i dostavljalo mu podatke – vidi: M. Laković, *Ruski konzuli o nacionalnoj svijesti Srba u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka*, *Radovi Filozofskog fakulteta*, br. 19, Pale 2017, 169-170.

⁷⁴ M. Ekmečić, *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine*, *Balkanica*, god. VIII, Beograd 1977, 315-316.

⁷⁵ Л. П. Лаптева, *Сотрудничество А. Ф. Гильфердинга с журналом „Русская беседа“ (1856–1860 гг.)*, u: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва 2014, 122-123.

⁷⁶ J. V. Janjić, Simeon Milutinović Sarajlija i Aleksandar Fjodorovič Giljferding (prilog pitanju o rusko-srpskim kulturnim prožimanjima), *Filolog*, br. 23, Banjaluka 2021, 294.

⁷⁷ Sve je ukazivalo da su ruski panslavisti i Giljferding izazvali ustanak Srba. Jedno od imena saradnika, koje se nalazilo na zaplijenjenom spisku vođe ustanka u Bosni Riste Jeića, bilo je i Giljferdingovo. S terena su dopirale informacije da su ruski agenti raznosili „Giljferdingov pamflet“ koji je pozivao na ustanak protiv osmanske vlasti. Giljferding je zbog toga, najverovatnije, smijenjen sa mjesta konzula – prema: B. Teinović, *Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine*, 223.

cara“.⁷⁸ Konzul Henri A. Čerčil (Henry Churchill, 1856–1858) Giljferdinga je sumnjičio za podstrekavanje ustanka, optužujući ga da je za taj posao nekim pravoslavnim sveštenicima davao novac.⁷⁹ Ruski konzul je 1858. iz Bosne izvještavao da tamošnji pravoslavni seljaci ruskog cara zovu „naš car“. Da bi se proširio ruski uticaj na Balkanu, u ruskim konzulatima evropskog dijela Osmanskog carstva pravljene su velike proslave rođendana ruskog cara. Jedna takva napravljena je 1859. u Sarajevu. Njen cilj bio je da se pokažu velike simpatije pravoslavaca prema ruskom caru.⁸⁰

Giljferding je etnografskim istraživanjima (*Босния, Герцеговина и Старая Сербия и Босния в начале 1858 года*) ruskoj čitalačkoj javnosti, na svoj način, otvorio tajnoviti svijet tih provincija, pokazao određenu kompleksnost njegove socijalne, nacionalne i vjerske strukture. Njegovi radovi su i danas u Rusiji jedni od glavnih izvora za proučavanje historije i etnografije Bosanskog ejaleta sredinom XIX stoljeća, važe za „jedino kompleksno etnografsko istraživanje regiona“. Počevši od Giljferdinga, svi ruski konzuli u toj osmanskoj provinciji usko su sarađivali s ruskim dobrotvornim organizacijama i slali su im izvještaje o stanju školstva i pravoslavne crkve, učestvovali su u raspodjeli dobijene pomoći. Sveti Sinod također nije bio po strani. Kao jedan od svojih glavnih zadataka označio je suprotstavljanje katoličkoj propagandi, kontrolirao je rusku pomoć pravoslavnim crkvama na Balkanu.⁸¹ Značajnu ulogu u

⁷⁸ Dokaz neprijateljskih aktivnosti britanski diplomatski predstavnici su 1860. vidjeli i u pojavi pomenutog „Giljferdingovog pamfleta“, čiji je autor bio prvi ruski konzul Giljferding, a potom uposlenik u ruskom Ministarstvu vanjskih poslova. Ovaj pamflet je ruski konzul u Sarajevu Jevgraf Ščulepnikov (E. P. Шулепников) dijelio hrišćanima, a ruski agenti su ga tajno raznosili po Bosanskom ejaletu. Pamflet je prikazao vlade Francuske i Velike Britanije kao podržavatelje muslimanskog ugnjetavanja. Konzul Ščulepnikov koristio je, prema britanskim navodima, pravoslavne sveštenike, posvećene Rusiji, u navođenju hrišćana u ovom ejaletu da djeluju po ruskim željama – prema: E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, 233, 236.

⁷⁹ „Nije daleko od istine da je Giljferding zaista pridavao veći značaj ulozi nižeg sveštenstva oko organizovanja ustanka u Bosanskoj Krajini, pre svega što je u njima uvidao neskriven nacionalni potencijal i što su, iako neobrazovani, bili „ispunjeni iskrenom predanošću pravoslavlju i Rusiji“ – prema: B. Teinović, *Stradanje srpskog pravoslavlja u Bosanskoj Krajini 1806–1859, Bogoslovlje*, br. 1, Beograd 2021, 73-74.

⁸⁰ Djeca iz pravoslavne ženske škole prošla su, pod nadzorom ruskog konzula, u procesiji ka konzulatu. Svako dijete je dobilo poklon od konzula. Jedan od sarajevskih trgovaca ispio je, uz aplauz prisutnih, čašu za zdravlje ruskog cara. Glavni događaj večeri bila je vjerska ceremonija u pravoslavnoj crkvi, na koju su pozvani i predstavnici vlasti i konzuli. Britanski i francuski konzul odbili su da prisustvuju ceremoniji u crkvi, dok je austrijski konzul prihvatio i docnije kazao britanskom da su prisutni za ruskog cara koristili termin „naš car“ („Our Emperor“) – prema: E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, 231.

⁸¹ Opšir. K. E. Скурат, *Русская Православная Церковь в освобождении балканских народов от ига Османской империи, Богословские труды*, № 28, Москва 1987, 120-174; M. M. Керимова, *Югославянские народы и Россия. Этнографические сюжеты в русских публикациях и документах первой половины XIX в.*, Москва 1997, 104-105.

organizaciji i slanju pomoći imao je i Moskovski slavenski dobrotvorni odbor. Od Rusije i Kneževine Srbije pravoslavno stanovništvo u Bosanskom ejaletu dobija sredstva za otvaranje škola, za udžbenike, vjerske knjige i crkveni inventar. Organizirano je i školovanje omladine s tog prostora u Beogradu, Petrogradu, Moskvi, Kijevu i Odesi.⁸²

Sliku „угнетеного и замученого турками народа Боснии и Герцеговины“ stvorena je u ruskim slavenofilskim krugovima. Ruski predstavnici u Sarajevu i Mostaru su minimizirali ili prešućivali činjenice o pozitivnoj reformskoj politici vilajetskih vlasti. Jedan od naprednijih osmanskih namjesnika Bosanskog vilajeta Topal Šerif Osman-paša, koji je učinio mnogo za razvoj pokrajine, na stranicama ruskih novina i u pismima ruskih konzula pojavljivao se samo kao „progonitelj i davitelj pravoslavlja“ („гонителем и душителем православия“). Nije spominjana ni značajna finansijska pomoć koju je sultan dao za izgradnju pravoslavnih crkava i razvoj školstva u tom vilajetu.⁸³ Glavni zadatak kako ruskih zvaničnih krugova, piše K. Meljčakova, „так и ее общественных благотворительных организаций стала забота о православном населении Боснии и Герцеговины-именно оно было основным адресатом всей помощи. Ответственность России за состояние православного мира была не просто прикрытием для воплощения в жизнь внешнеполитической стратегии правительства, а вполне реальной позицией“. Njeni konzuli su ujedno bili i distributeri pomoći i veza između srpske vlade, uticajnih ličnosti iz ruskih društvenih krugova i pravoslavnih stanovnika Bosanskog vilajeta.

Šezdesetih godina XIX stoljeća Rusija je podupirala balkanske pravoslavne narode u njihovim planovima za pripremu širokog fronta borbe protiv osmanske vlasti. Stvoren je složen sistem veza i kontakata. Tajni odbori za „oslobođenje Bosne“ i s njima povezani ruski konzuli međusobno su, ustvrđuje Ksenija Meljčakova, komunicirali pomoću posebnih kodova: „К сожалению, удалось обнаружить ключ лишь к одному из них. Однако есть упоминания о существовании других методов шифровки. В таком зашифрованном письме фраза: „Министерство просвещения обещало поставить 2 ящика книг для библиотеки“ на самом деле означала: „Русское правительство обещало поставить 200 ружей в Боснию“. Она je u arhivskim izvorima pronašla „ključeve“ nekih šifri koje su promijenili smisao prepiske između slavenskih komiteta i pravoslavnih prvaka u Bosanskom vilajetu. U pismima su knjige značile zapravo puške, školska komisija - srpsku vladu (общество словесности - тайный комитет; бумага - порох; библиотека - Босния; белградцы - христиане в Турции; наши люди - турки;

⁸² Staranje srpske vlade o učenicima koji su dolazili u Beograd poklapalo se s njenim spoljno-političkim ciljevima – vidi: V. Grujić, *Kulturne veze Beograda sa Bosnom i Hercegovinom sredinom XIX veka*, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XIII, Beograd 1966, 76-86.

⁸³ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 394.

корреспондент - агент; попечительство (министерство) финансов - российское правительство; один, два, три (до десяти) - 100, 200, 300; Шабац - Старая Сербия; Крагуевац - Герцеговина; ученики лицея - боснийские беженцы; Неготин - Хорватия; Пожаревац - Славония; Ужице - Далмация). Slavenofili su imali mnogo aktivniju ulogu u Bosanskom vilajetu nego što se do pojave knjige Meljčakove pisalo i znalo.⁸⁴ Veće crkveno-školske opštine u ovom ejaletu su se oslanjale na rusku pomoć, u Rusiji i njenim konzulima su vidjele svoje pokrovitelje kod osmanskih vlasti. Čak su i udžbenici, poput bukvara, traženi od ruskih konzula.⁸⁵

Nikolaj Ignjatijev (Н. П. Игнатьев), diplomata i direktor Azijskog departmana Ministarstva vanjskih poslova (1861-1864) isticao je 60-ih godina potrebu širenja ideološkog uticaja Rusije na Istoku, posebno ljubavi prema pravoslavlju, koje je trebalo razvijati i štititi od štetnog uticaja „zapadnog morala“. Zazirao je od poboljšanja finansijskog stanja osmanske države na osnovu pomoći zapadnih država.⁸⁶ Objašnjavao je onima koji su zastupali ideale slavenske solidarnosti da se ruska podrška može opravdati jedino u svjetlosti ostvarenja ruskih političkih interesa: „Sve moje delatnosti od 1861. do 1877. u Turskoj i među Slovenima“, pisao je, „bile su nadahnute mislima da bi Rusija trebalo da sama vlada Balkanom i Crnim morem“. ⁸⁷ Ruski konzuli su bili svjesni

⁸⁴ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 22-30, 306. Do kraja 70-ih godina slavenofilstvo u Rusiji postaje najuticajnije ideologije, naročito u vojnim i diplomatskim krugovima. Slavenofilске погледе декларише наследник prijestolja, велики knez Aleksandar (budući Aleksandar III). Aktivni slavenofili su i rukovodilac Azijskog departmana Stremouhov (Пётр Д. Стрёмухов), ambasador u Istanbulu grof Ignjatijev (Николай П. Игнатьев), ambasador u Beču Novikov (Евгений П. Новиков), konzuli u Beogradu, Dubrovniku, Sarajevu, Rijeci, Mostaru, Skadru. Slavenofilima u Ministarstvu vanjskih poslova nije odgovarala oprezna politika kancelara Gorčakova – prema: N. Bondarjov, *Rusija i Srbi u Rusiji (II)*, https://infoport.co/русија_и_руси_у_србији-ii/.

⁸⁵ N. Radosavljević, Srpska pravoslavna crkveno-školska opština u Mostaru, *Glas*, CDXXVIII, Beograd 2018, 342.

⁸⁶ Ignjatijev je analizirao razvoj konzularnog sistema, kombinirajući pritom strateški i taktički pristup. Glavni problemi na koje je on ukazivao Ministarstvu vanjskih poslova u tom pitanju bili su: nedovoljna finansijska sredstva, nedostatak osoblja i neefikasnost birokratije. Predlagao je poboljšanje rada u carskoj misiji i konzulatima, uspostavu sistema za obuku diplomatskog osoblja za službu na Istoku, brigu o njihovu moralnom i vjerskom karakteru, kao i povećanje plata. Davanjem prijedloga o osnivanju novih konzularnih ureda, Ignjatijev je znao da će ti koraci dovesti do udvostručenja rashoda Ministarstva: „Osnivajući konzulate u Turskoj, mislimo, osim na pokroviteljstvo i zaštitu interesa ruskih podanika, na očuvanje i razvijanje osjećaja privrženosti Rusiji kod stanovništva, na njegovo podređivanje onim idejama koje se slažu s pogledima vlade, na zaštitu pravoslavaca od akcija zapadnih misionara... Ne zaboravljam da u očuvanju jedinstva pravoslavlja u Rumeliji leži jamstvo za lakše rješavanje s vremenom slavenskih pitanja i za dobrobit Rusije“ – vidi: О. В. Анисимов, Н. П. Игнатьев о развитии и совершенствовании консульской сети на востоке. Публикация документов, Иерусалимский православный семинар, Выпуск 10, Москва 2020, 234-235; opšir. В. М. Хевролина, *Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатьев*, Москва 2004.

⁸⁷ N. Samardžić, Ruski mit u srpskoj istoriji, *Limes plus*, br. 1, Beograd 2005, 171.

svoje misije.⁸⁸ „Konzul na istoku je u užem smislu veleposlanik, a veleposlanik u Carigradu je više konzul“, napisao je filozof, pisac i diplomat Konstantin Leontjev (К. Н. Леонтьев) koji je imao značajno iskustvo u konzularnom radu u Osmanskom carstvu.⁸⁹ Memorandum ruske vlade iz 1860. upućen velikim silama sadržavao je žalbe hrišćanskog stanovništva na Balkanu. Pojavio se kao rezultat nastojanja Rusije da ih privoli na miješanje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva zbog, kako je naglašeno, neprovođenja reformi koje je sultan obećao.⁹⁰ Italijanski konzul je zapazio 1863. da „pravoslavni hrišćani simpatiziraju s Rusijom, čemu je uzrok vjera, ne poznaju nikakvu ideju nacionalnosti, koja se kod njih nalazi još u stanju maglovitosti.“⁹¹ Ruski agenti obilazili su „grčko-istočne manastire“ po Bosni, dijelili im novčane poklone i crkvene knjige.⁹²

⁸⁸ Opšir. О. Е. Петрунина, Особенности российской консульской службы в Османской империи в последней четверти XVIII - начале XX вв, *Электронный научно-образовательный журнал История*, 14, № 9(131), Москва 2023.

⁸⁹ „Veleposlanici na evropskim dvorovima imaju posla samo sa vladarom i ministrom; oni na istočnim (osobito u Osmanskom carstvu) rade i s dvorom i sa stanovništvom“, objašnjavao je Leontjev – prema: М. М. Фролова, Российский консул в Битоле Н.Ф. Якубовский: неизвестные страницы биографии, у: *Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*, Москва 2017, 106; opšir. Ф. Ф. Мартенс, *О консулах и консульской юрисдикции на Востоке*, Москва 2013.

⁹⁰ Žalbe pobrojane u memorandumu odnosile su se na „prekomjerno opterećenje hrišćanskih obrađivača zemlje, davanje ubiranja desetine pod zakup, poreze koji se primjenjuju samo na hrišćane (na svinje, žir, šljive i rakiju, porez na izuzeće od vojne službe), akte pritiska i nasilja od strane vlasti i policije, neprihvatanje svjedočenja hrišćana na sudu, neravnopravnost hrišćanske religije muslimanskoj“. Bezakonje, koje je signalizirano od Rusije, može se vidjeti, konstatirali su britanski diplomati, u svim državama. Vjerska tolerancija, kao tradicionalna karakteristika osmanske vlasti, u mnogo širem obimu bila je zastupljena u toj islamskoj državi, nego što su je u tom trenutku prakticirale mnoge evropske države. Britansko diplomatsko-konzularno viđenja muslimansko-hrišćanskih odnosa pokazala su da su se socijalni i materijalni uslovi hrišćana poboljšali, da su akti nasilnog fanatizma, netolerancije ili nasilne konverzije komparativno rijetki, da su „predmet žalbi hrišćana bili više tradicionalna predrasuda i naslijedeno nepoštovanje jednog dijela muslimanskog stanovništva, za što treba vremena da se iskorijeni“ – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, 142, 145-146.

⁹¹ М. Екмеčić, Početak bosanskog ustanka 1875. g, *Godišnjak Istoriskog društva BiH*, god. VI, Sarajevo 1954, 270. Sarajevski Srbi su, nakon 1863, osnovali društvo sa zadatkom da iskorjenjuje ime Vlah, a da uvodi ime Srbin. Članovi društva su izlazili na gradske carine i dočekivali pravoslavne seljake, govoreći im da oni ne treba da se zovu rišćani, nego Srbi. Na proslavi sv. Save 1869. čuli su se izrazi „naše slavno otačestvo Srbija“, „mi srpski narod“. Sarajevski katolici su, u isto doba, osnovali društvo s ciljem da iskorjenjuje ime Šokac, a umjesto njega uvodi ime Hrvat; opšir. S. Dujmović, Vjerski prelazi i identitet u ranijoj moderni na primjeru Bosne i Hercegovine, u: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 171.

⁹² Domaće vlasti su među ruske propagandiste svrstale i navodne Ruse – slikare koji su, da bi izbjegli sumnju besplatno slikali „turke“, kako bi ih uvjerali da oni putuju kroz Bosnu da bi uradili skice „za rusku caricu“. Vlasti su tvrdile da imaju dokaze da ruski konzul Ščulepnikov širi intrige, da je podržavao širenje srpske propagande, kao i lica angažirana na tom poslu. Među njima su bili Klement Božić, privatni sekretar pruskog konzula, učitelj „grčko-istočne škole“ Teofil (Bogoljub)

Djelovali su sve s ciljem da pridobiju sveštenike i pravoslavno stanovništvo za Rusiju, za učešće u koordiniranoj akciji Srbije i Crne Gore „u Bosni protiv Turaka“.⁹³ U maju 1867. konzul Holms izvještava da je ruski konzul uvjeravao sarajevske hrišćane da muslimani imaju namjeru da ih masakriraju na Uskrs. U toj propagandnoj akciji pomagali su mu i neki hrišćanski trgovci. Uskrs je ipak prošao u miru, a Holms je ukazivao svojim pretpostavljenim da ideja pogroma hrišćana nije postojala, čak ni među najfanatičnijim muslimanima u Bosni. Navodi o mogućim masakrima nailazili su na oštre demantije osmanskih vlasti, ali i britanskog konzulata u Sarajevu.⁹⁴

U Bosanskom vilajetu 1867. višemjesečno boravi ruski fotograf Petar Pjatkicki (П. П. Пятницкий, 1832–1882). On je „составил целый альбом, посвященный Боснии и Герцеговине“. U njemu („Фотографический сборник церковных древностей и типов славян Европейской Турции. Герцеговина и Босния 1867 года П. Пятницкого“) su „представлены фотографии герцеговинских монастырей, церковной утвари, снимки жителей разных областей края в национальных костюмах“. Pjatkicki je u novembru 1867. predstavio svoje djelo na sjednici Etnografskog odjeljenja Carskog ruskog geografskog društva (Императорское Русское географическое общество - ИРГО).⁹⁵ Porta je 1869. upozorila bosanskog valiju

Petranović i njegov pomoćnik Jakov Vuković. Vlasti su sumnjale da su oni pisali negativne članke o prilikama u Bosni, te ih, svojim kanalima, dostavljali u Slavonski Brod, odakle su dospijevali u bečki dnevnik „Die Zukunft“, zagrebačke listove „Pozor“ i „Narodne novine“ i novosadski „Napredak“ – vidi: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj 2005, 416-418.

⁹³ I. Pederin, Pokušaji prodora na Zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX. stoljeću, *Croatica christiana periodica*, br. 30, Zagreb 1992, 194. Smjene konzula nisu bile rijetkost: „Занявший после Гильфердинга пост консула в Сараево Е. Р. Шулепников пробыл на этой должности около десяти лет. Его удаление со службы было связано со скандалом. Увлекаясь карточными играми, русский дипломат погряз в долгах. После него вплоть до Восточного кризиса середины 1870-х гг. пост занимал Алексей Николаевич Кудрявцев. Он отличался вспыльчивым характером и постоянно конфликтовал с иностранными коллегами и местными властями. Примечательно, что преемники Гильфердинга не владели сербским языком. Они продолжали начатую им деятельность по распределению материальной помощи православным славянам, приходившей от русских благотворителей. Вплоть до оккупации Боснии и Герцеговины Австро-Венгрией не менялась позиция России по ориентации исключительно на православное население региона“ – nav. prema: K. В. Мельчакова, *Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях*. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево, *Славянский альманах*, вып. 1-2, Москва 2014, 61-73.

⁹⁴ E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, 137-138. Holms je akcije ruskog konzulata u Bosni objašnjavao činjenicom kako „ruska vlada želi predstaviti da se sve odvija pogrešno u Osmanskom carstvu, a ruski konzul preduzima sve da stvari dobiju takav kurs“. On zaključuje da je Sarajevo „posljednje mjesto u Osmanskom carstvu gdje bi se masakr hrišćana mogao desiti“ – prema: E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, 237.

⁹⁵ „В фондах Государственной публичной исторической библиотеки России (Москва) и в Славянском фонде библиотеки РАН (Санкт-Петербург) хранятся альбомы Пятницкого

Safvet-pašu na rusku subverzivnu djelatnost u Bosni i na njenu saradničku mrežu. Korespondencija sa saradnicima na terenu obavljala se i preko ruskih konzulata u Dubrovniku i Mostaru.⁹⁶ „Moskovskim konzulima“, govorili su muslimani u Mostaru, „nijedan vezir ne smije ništa“.⁹⁷

Svaki značajniji proces u XIX stoljeću nastajao je na Balkanu uz asistenciju strane diplomatije i evropskog duhovnog uticaja, ostavljajući za sobom osnove za nove krize. Težeći da postanu „orlovi“, „medvedi“ i „lavovi“, balkanske sitne ribe nastojale su, piše Trajan Stojanović, „da povećaju svoje izgledе za dominiranje pridobijanjem pristalica za vlastita shvatanja samoopredeljenja i nužnosti. Ta orijentacija je samo ponekad bila antiruska“.⁹⁸ U Moskvi su 1868. organizirani Etnografska izložba i Slavenski kongres. U tim događajima sudjelovali su predstavnici gotovo svih slavenskih evropskih naroda.

(sadrže po 80 fotografija - prim. S. V)... Наряду с христианами, в альбоме имеют место и мусульманские образы: дервиш, османли (османский чиновник), бимбаши, юзбаши, турецкая девушка, араб-босняк, турок-босняк, турки-селяки в Герцеговине – према: К. В. Мельчакова, Боснийский вилайет в объективе фотографа П. П. Пятницкого, *Славянский мир в третьем тысячелетии*, № 1–2, вып. 13, Москва 2018, 61-65; Ista, К вопросу о путешествии фотографа П. П. Пятницкого в Боснийский вилайет: новые факты, у: *Славянский мир: общность и многообразие*, Москва 2020, 67-69.

⁹⁶ Glavni nositelji aktivnosti u Mostaru bili su iguman manastira Žitomisljić Serafim Perović i arhimandrit Leontije Radulović i njegov brat Jovan Radulović, mostarski učitelj. Na terenu su djelovali i mostarski trgovac Jefto Bjelobrck, Nevesinjac Aleksa Jakšić, te franjevac Grko Šarić. Prilikom hapšenja nekih od njih, izvršenog po naredbi Safvet-paše, zaplijenjena je veća količina materijala propagandnog sadržaja s dokazima o pripremi ustanka. Od 1872. ruski vicekonzulat u Mostaru (otvoren u avgustu 1858.) imao je donekle izmijenjene zadatke rada i djelovanja. To su: „učvršćivanje predanosti pravoslavlju kod pravoslavnog življa Hercegovine, uz podržavanje saosjećanja prema pravoslavnoj Rusiji, pružanje pokroviteljstva pravoslavnim žiteljima pred osmanskim vlastima uz istovremeno održavanje dobrih odnosa s vlastima, zatim aktivan rad na poboljšanju crkvenih i školskih prilika pravoslavnih žitelja Mostara i Hercegovine, potom zastupanje žalbi pravoslavaca ako su one zasnovane na zakonu, stvaranje uslova za otvaranje konzularne agencije u Trebinju, a ako je to neostvarivo, onda angažovati tajnog korespondenta, kao i onemogućavanje destruktivne aktivnosti austrijskih i francuskih diplomatskih predstavnika u Mostaru i Hercegovini uz nastojanje da se uporedo sa tim sa njima održe dobri odnosi“. Osnivanje ovog drugog ruskog predstavništva, ministar spoljnih poslova Gorčakov, objasnio je riječima: „Mного će pomoći u zaštiti i pokroviteljstvu naših jednovjeraca u Hercegovini i u njima će podržati vjekovni osjećaj pripadnosti Rusiji“. Ovaj vicekonzulat ukinut je neposredno pred izbijanje ustanka u Hercegovini 1875. godine – vidi: Đ. Galešić, Sigurnosni i drugi ključni aspekti bosanskog egzistiranja prije i za vrijeme okupacije od strane Austro-Ugarske Monarhije i bosanski odbrambeni rat, *Logos*, br. 2, Mostar 2018, 46-47; M. Laković, *Aleksandar F. Giljferding o društvu u Bosni i Hercegovini*, 49.

⁹⁷ V. Ćorović, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd 1933, 64-65.

⁹⁸ „U praksi, ona je ponekad išla Rusiji na ruku. U oba slučaja, međutim, glavni cilj kome se težilo nije bilo ostvarenje ciljeva zvanične Rusije, nego ciljeva jedne ili više balkanskih nacija, Balkana kao celine ili neke velike ili male balkanske društvene grupe“ – prema: T. Stojanović, *Ruska dominacija na Balkanu*, 162.

Antinjemački i antiaustrijski osjećaji u ruskom društvu bili su očiti.⁹⁹ Gorčakov je 1868. ustvrdio kako „ni Rusija ni hrišćansko stanovništvo Turske nisu spremni za odlučnu borbu, bilo koji ustanak na Istoku je neblagovremen i opasan“.¹⁰⁰ Rusija se posebno oslanjala na Kneževinu Srbiju. O tome koliko su njihovi politički odnosi bili dobri, najbolje svjedoči podatak da su se u ruskim konzulatima čuvale šifre agenata srpske vlade, koji su preko ruske službene konzularne pošte slali povjerljive izvještaje iz Osmanskog carstva za Beograd.¹⁰¹ Vanjskopolitički program srpske vlade uključivao je aneksiju Bosanskog vilajeta. Planovi o zajedničkoj borbi balkanskih pravoslavnih naroda protiv osmanske vlasti u tom vremenu su se pokazali utopijskim. Previše je bilo kontradiktornosti iskršlo posebno između Crne Gore i Srbije. Analiza građe iz srpskih arhiva, ustvrđuje Melčakova, pokazuje da je Srbija težila prema „самостоятельному решению боснийского вопроса. Босния и Герцеговина воспринимались в Белграде как исконно сербские земли“. Rusko ministarstvo vanjskih poslova je smatralo preuranjenim plan Kneževine Srbije da anektira Bosanski vilajet. Ni Srbija, ni Rusija, ni Austro-Ugarska nisu marile za pitanje što stanovnici tog vilajeta žele. Srbija je, vođena vlastitim interesima, provodila aktivnu protuosmansku propagandu. Njena politika imala je za cilj „вращивание сербской национальной идеи в местном населении“. Većina šifrirane korespondencije srpskih agenata prolazila je u vilajetu kroz ruske konzulate kao diplomatska pošta, što ju je zaklanjalo od pažnje osmanskih vlasti. Ustanak u Hercegovini u ljeto 1875. izazvao je buru u ruskoj javnosti. Širom Rusije prikupljana su sredstva za za pomoć „turskim Slavenima“ („турецким славянам“), za borbu „braće po krvi i vjeri“ protiv „višegodišnjeg turskog zuluma“, dobrovoljci su odlazili su na ustanička područja. Štampa je bila glasnogovornik ideja panslavizma, pretvara se u političku snagu. U Rusiji je djelovao široki pokret za pomoć ustanicima.¹⁰² Najaktivniji u prikupanju priloga bio je Moskovski slavenski komitet, naročito njegovo Petrogradsko odjeljenje.¹⁰³

⁹⁹ Урог. В. М. Хевролина, Российская дипломатия в рамках крымской системы, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 2014, 107-126; S. Terzić, Idejni sadržaj i strategija ruske balkanske politike (1856-1914), *Merdijani*, br. 1, Beograd 1999, 39-43.

¹⁰⁰ O. R. Ajrapetov, *Spoljna politika Ruske imperije 1801–1914*, I, Višegrad 2023, 434.

¹⁰¹ S. Nedeljković, Ivan Stepanović Jastrebov, prijatelj i zaštitnik srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, *Istraživanja*, br. 24, Novi Sad 2013, 314.

¹⁰² Dvadesetogodišnje iskustvo ruskih diplomata u Bosanskom vilajetu, bilo je od velike važnosti za oblikovanje politike Rusije. Čim se nakon 1878. pojavilo „bosansko pitanje“, ruski diplomati su se osvrtni na izvještaje svojih prethodnika. To je omogućilo zauzimanje uravnoteženog i promišljenog stava o „bosanskom pitanju“ i uveliko spasilo Rusiju od ozbiljnih međunarodnih sukoba u nekoliko narednih decenija – prema: K. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 395; D. Leovac, *Ruska arhivska građa i istorija Bosne i Hercegovine u 19. veku sa osvrtom na najnovija ruska istraživanja*, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020, 210-214.

¹⁰³ Ukupan iznos priloga koji su zvaničnom linijom poslani u Hercegovinu iznosio je, prema podacima slavenskih komiteta, 25. decembra 1875. godine 360.000 rubalja. Prema izvještaju

Pomoć je dostavljana preko Azijskog departmana Ministarstva vanjskih poslova i Ruskog generalnog konzulata u Dubrovniku.¹⁰⁴ Među prvim priložima, krajem septembra 1875, srpskim izbjeglicama stigla je pomoć Ruskog društva za pomoć ranjenim i bolesnim.¹⁰⁵ Vladimir Ćorović piše da je ustanak u Hercegovini pokrenut „sa znanjem Crne Gore. Ma koliko da su u istinu bili teški turski finansijski nameti, agrarni neuređeni odnosi i administrativni zulumi, ipak je van svake sumnje da ustanak ne bi planuo, da su vođe hercegovačke dobile s Cetinja izričnu i neuvijenu opomenu, da tome nije vreme“. Dalmacija je podupirala ustanike i zbrinjavala prognanike. Prema pisanju „Narodnog lista“ tamošnja javnost je s ušhićenjem iščekivala oslobođenje „naše braće“ u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁶ Milorad Ekmečić iznosi kako je „svakodnevna zainteresovanost malog čovjeka i u zapadnoevropskim zemljama i u Rusiji, prvi put bila toliko intenzivna da je i to samo od sebe podsticalo savremenu publicistiku da daje opise događaja iz prve ruke“. Veliki evropski listovi šalju dopisnike na Balkan sa zadatkom da pokrivaju zbivanja na tom prostoru.¹⁰⁷

petrogradskog Slavenskog komiteta, od avgusta 1875. do oktobra 1876. prikupljeno je oko 900.000 rubalja samo od ovog odbora. U Hercegovinu su pristizali ruski dobrovoljci. Iz Odese je u Hercegovinu otišlo 25 ljudi, 10 iz Kijeva. Internacionalni odred predvođen Janovskim (В. Я. Яновский) je brojao 80 ljudi. Dobrovoljci su učestvovali u borbama. Ustanicima je nedostajalo odjeće, hrane i medicinske skrbi, oružja i baruta. To je bio jedan od glavnih razloga kratkog boravka ruskih dobrovoljaca u Hercegovini – vidi: С. И. Данченко, *Начало Великого Восточного кризиса 70-х годов XIX в. и русское общество*, u: *Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, Москва 2016, 145-151; opšir. J. Jovanović, Učešće ruskih dobrovoljaca u hercegovačkom ustanku 1875-1878, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, III, Sarajevo 1977.

¹⁰⁴ Opšir. R. Petrović, *Ruski konzulat u Dubrovniku od osnivanja do 1878. godine*, Dubrovnik 2010. „После завоевания Турцией Балканы“, piše Konstantin Nikiforov (К. В. Никифоров) „фактически оказались в Азии. Недаром и в России этим регионом занимался Азиатский департамент Министерства иностранных дел. И только через несколько столетий началось возвращение этого региона в Европу“. Azijski departman Ministarstva vanjskih poslova osnovan je 19. aprila 1819. ukazom cara Aleksandra I (1801-1825). U početku, u okviru njega su djelovala četiri odjeljenja, čije su aktivnosti, u najširem smislu, obuhvatale koordinaciju među ruskim diplomatskim misijama na Istoku i kontrolu nad vršenjem političkih dogovora između Rusije i azijskih zemalja - vidi: К. В. Никифоров, *Сербия на Балканах. XX век*, Москва 2012, 13; M. Antić, Nikolaj Pavlovič Ignjatjev i Azijski departman Ministarstva inostranih djela Ruske imperije (1861-1864), *Leskovački zbornik*, LXIII, Leskovac 2023, 79-81.

¹⁰⁵ J. Blažić Pejić, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858-1875)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021, 414-416.

¹⁰⁶ T. Oršolić, Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zadar 2000, 289.

¹⁰⁷ Opšir. *Slavno doba Hercegovine: spomen-knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875-1878*, Beograd 2005. Milorad Ekmečić napominje da je veliki dio ruskog javnog mnjenja bio uz ustanike, ali i da je postojao jedan krug ljudi koji se zalagao za obazrivu politiku prema Austro-Ugarskoj i njenim interesima, navodeći primjer ruskog ambasadora u Beču, Novikova, koji je govorio da zadatak Rusije nije da pomaže nacionalno oslobođenje Južnih Slavena, već da čeka vrijeme da ih

Rastuća popularnost panslavizma među ruskim oficirima 1860-ih i 1870-ih pridonijela je novom definiranju ciljeva gerilskog djelovanja na Balkanu, koje se počelo u Petrogradu tretirati kao način izazivanja protuosmanskog ustanka među balkanskim pravoslavicima.¹⁰⁸ Ruski slavenofili su podsticali srpsku vladu na rat sa Osmanskim carstvom, obećavajući da je „Srbima potrebno da izdrže samo dva meseca“, a u međuvremenu će slavenofili tako prodrmati društvo da će ruski car i kancelar Gorčakov biti prinuđeni da podrže Srbiju.¹⁰⁹ Ruski ambasador Ignjatijev je čak poručivao Srbima: „Čim objavite rat, Rusija će odmah za vama“.¹¹⁰ Srbija je „обманутая Игнатъевым“ 18/30. juna 1876, u savezu a Crnom Gorom, objavila Porti rat. „Velika istočna kriza“, rusko-osmanski rat i dramatična zbivanja 1875-1878, prateća teritorijalna razgraničenja dogovorena i legalizirana na Berlinskom kongresu, umnogome su izmijenili vjersko-etničku sliku Balkana.

Zaključak

Geopolitika je izučavanje međunarodnih odnosa iz prostorne ili geografske perspektive. Henri Kisindžer (Henry A. Kissinger) tvrdi da je ona jednostavno sinonim za odnose velikih sila. Sve regionalne historije su doista u značajnoj mjeri i globalne. „Moć, sukob i borba“ osnovni su pojmovi politike. Realističke teorije pretpostavljaju da države nemaju stalne prijatelje već trajne interese. Sve se, kazuju iskustva, temelji na odnosu snaga i moći među državama. Visoka politika u koju spada i diplomatija sa svojim raznovrsnim sadržajima, zbog povjerljive naravi, uvijek ostaje za naučnike otvoreno istraživačko polje. Jugoistočna Evropa je bila u središtu pažnje spoljne politike Rusije zbog geostrateškog položaja tog prostora koji izlazi na Jadransko, Egejsko i Crno more. General Fadejev (P. A. Фадеев) ističe 1870. da je Rusija bez izlaska u Sredozemno more „ptica sa jednim krilom“. Jedini put ka tom moru vodio je rusku crnomorsku flotu pored Istanbula, kroz osmanske moreuze Bosfor i Dardaneli. Istanbul je bio ključ ruske politike, koja je, vođena tim ciljem, tražila svoje podršku među balkanskim pravoslavnim narodima. Balkan je u ruskoj politici tretiran saglasno njenim geopolitičkim koncepcijama. Dugogodišnji ministar vanjskih poslova Gorčakov formulirao je politički kredo Petrograda: „Balkan je zona vitalnih interesa Rusije“. Ruska vlada je na „putu za Konstantinopolj“ trebala saveznike u „balkanskim poslovima“. Iako je sama

rusifikuje – prema: J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021, 289-290.

¹⁰⁸ В. Таки, *Турецкие войны России: Царская армия и балканские народы в XIX столетии*, Москва 2025, 25.

¹⁰⁹ N. Bondarjov, *Rusija i Rusi u Srbiji (II)*, https://infoport.co/русија_и_руси_у_србији-ii/.

¹¹⁰ D. Radojević, *Slika ruske vojske u srpskoj memoaristici druge polovine XIX veka*, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 2, Novi Sad 2024, 107.

Rusija bila multietnička i multikonfesionalna država, ona je tražila podršku isključivo od tamošnjih pravoslavnih naroda. Jedan od akcenata njene politike bio je i na sveslavenstvu i vjerskoj vezi s tim narodima. Rusija se u praksi ponašala kao zaštitnica pravoslavnih hrišćana i nastojala je da tu ulogu sprovodi što revnosnije („zaštita i pokroviteljstvo“). Toga su bili svjesni i diplomatski predstavnici zapadnih zemalja. Vođena svojim dalekosežnim ciljevima, Rusija je podupirala balkanske pravoslavne narode i formiranje širokog antiosmanskog saveza. U drugoj polovini XIX stoljeća podudarali su se ciljevi ruskog ministarstva vanjskih poslova i pravoslavnih balkanskih naroda. Konkurencija velikih država, uz balkansku etničku i vjersku mozaičnost, kvarila je ipak račune uprošćenim kategorizacijama i kombinacijama. Važnu ulogu u ostvarenju planova Rusije imali su i njeni konzuli rasuti po brojnim mjestima. Oni su rješavali ne samo trgovačke, već i političke probleme. Primarnost političkih funkcija u djelovanju tih konzula u „evropskoj Turskoj“ sredinom XIX stoljeća bili su posljedica složene političke situacije u tom regionu, uzrokovane krizama Osmanskog carstva, opsega nacionalnih pokreta njemu potčinjenih pravoslavnih naroda i zaoštavanja proturječja među evropskim silama koje su se borile za zaštitu svojih interesa. Široki spektar aktivnosti ruskih diplomata na Balkanu, iako ne uvijek uspješan u svim segmentima, bio je od velike važnosti za potpunije oblikovanje balkanske politike Petrograda. Razvila su se određena saznanja o tom prostoru, njegovim karakteristikama i značaju u evropskom kontekstu. Očuvanje i jačanje prisustva na Balkanu postalo je jedan od glavnih zadataka vanjske politike Rusije sredinom XIX stoljeća, koju su uveliko trebali provoditi njeni konzulati, osmišljeni ne samo za obavljanje tradicionalnih funkcija u sistemu rusko-osmanskih odnosa, već i za zastupanje Rusije i njeno djelovanje među pravoslavnim narodima u Osmanskom carstvu. Lenjin je pisao da se carska Rusija odnosila prema tim narodima kao „lisica prema kokošinju – čuvala ih je striktno za sebe“.

Summary

Geopolitics is the study of international relations from a spatial or geographical perspective. Henry Kissinger (Henry A. Kissinger) argues that it is simply a synonym for great power relations. All regional histories are indeed, to a significant extent, also global. „Power, conflict, and struggle“ are the fundamental concepts of politics. Realist theories assume that states have no permanent friends, only permanent interests. Everything, as experience shows, is based on the balance of power and strength among states. High politics, which includes diplomacy with its diverse contents, always remains an open field of research for scholars due to its confidential nature. Southeastern Europe was at the center of Russian foreign policy attention due to the geostrategic position of this region, which has access to the Adriatic, Aegean, and Black Seas. General Fadeyev (R. A. Fadeyev) pointed out in 1870 that Russia, without access to the

Mediterranean Sea, is „a bird with one wing.“ The only route to that sea led the Russian Black Sea Fleet past Istanbul, through the Ottoman straits of the Bosphorus and Dardanelles. Istanbul was the key to Russian policy, which, driven by this goal, sought support among the Balkan Orthodox peoples. In Russian policy, the Balkans were treated in accordance with its geopolitical conceptions. Long-serving Foreign Minister Gorchakov formulated Petersburg's political credo: „The Balkans are a zone of Russia's vital interests.“ The Russian government, on the „road to Constantinople,“ needed allies in „Balkan affairs.“ Although Russia itself was a multi-ethnic and multi-confessional state, it sought support exclusively from the local Orthodox peoples. One of the emphases of its policy was also on Pan-Slavism and the religious connection with these peoples. In practice, Russia acted as the protector of Orthodox Christians and sought to carry out this role as zealously as possible („protection and patronage“). Diplomatic representatives of Western countries were also aware of this. Guided by its far-reaching goals, Russia supported the Balkan Orthodox peoples and the formation of a broad anti-Ottoman alliance. In the second half of the 19th century, the goals of the Russian Ministry of Foreign Affairs and the Orthodox Balkan peoples coincided. The competition of great powers, along with the Balkan ethnic and religious mosaic, nevertheless complicated simplistic categorizations and combinations. An important role in the realization of Russia's plans was also played by its consuls, scattered in numerous places. They dealt not only with commercial but also with political problems. The primacy of political functions in the activities of these consuls in „European Turkey“ in the mid-19th century was a consequence of the complex political situation in the region, caused by the crises of the Ottoman Empire, the scope of national movements of the Orthodox peoples subordinated to it, and the sharpening of contradictions among European powers fighting to protect their interests. The wide spectrum of activities of Russian diplomats in the Balkans, although not always successful in all segments, was of great importance for the more complete shaping of Petersburg's Balkan policy. Certain knowledge developed about this area, its characteristics, and its significance in the European context. Preserving and strengthening its presence in the Balkans became one of the main tasks of Russian foreign policy in the mid-19th century, which was largely to be carried out by its consulates, designed not only to perform traditional functions in the system of Russo-Ottoman relations but also for representing Russia and its activities among the Orthodox peoples in the Ottoman Empire. Lenin wrote that Tsarist Russia treated these peoples like „a fox towards a henhouse – it guarded them strictly for itself.“

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Rukopisi/Manuscripts:

1. B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banjaluka 2019.
2. D. Leovac, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860-1868)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2014.
3. J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021.
4. J. Blažić Pejić, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858-1875)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021.
5. M. Gostović, *Salname Kosovskog vilajeta 1879-1900.*, master rad, Filozofski fakultet, Novi Sad 2019.
6. M. Živanović, *Ruski grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2019.
7. В. В. Первенцев, *Консульская служба России в XVIII - начале XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Дипломатическая академия МИД России, Москва 1992.
8. О. В. Лебедева, *История и эволюция дипломатической службы России*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД Российской Федерации (МГИМО), Москва 2019.

Knjige/Books:

1. „Будь верен до смерти“. Судьбы православия в Османской империи XV-XX вв, Москва 2005.
2. A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.
3. B. Krizman, *Postanak moderne diplomacije*, Zagreb 1957.
4. E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019.
5. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988.
6. J. Guskova, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013.
7. J. Hadži Vasiljević, *Rusija zaštitnica pravoslavlja i njeni konsularni zastupnici u našim krajevima pod Turcima*, Beograd 1940.
8. M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008.
9. O. R. Ajrapetov, *Spoljna politika Ruske imperije 1801-1914*, I-II, Višegrad 2023.
10. R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004.
11. *Ruski diplomatski predstavnici u Beogradu u ličnim beleškama i uspomena na prelomu 19/20. veka*, priredili A. Timofejev-J. Mironova, Beograd 2024.
12. S. Terzić, *Na kapijama Konstantinopolja: Rusija i balkansko pitanje u 19. veku*, Beograd 2021.
13. V. Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965.
14. А. Ю. Тимофеев-М. Л. Ямбаев-И Антанасевич, *Дипломаты российской империи в Старой Сербии на рубеже веков*, Белград 2024.
15. В. Н. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах, 1683-1914*, Москва 2010.
16. В. Таки, *Турецкие войны России: Царская армия и балканские народы в XIX столетии*, Москва 2025.

17. В. Таки, *Царь и султан: Османская империя глазами россиян*, Москва 2017.
18. Г. Л. Арш, *Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки*, Москва 2013.
19. Е. В. Сафронова, *Становление и развитие консульской службы Российской Империи в XVIII – начале XX в*, Санкт-Петербург 2002.
20. Е. И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Москва 1955.
21. Е. П. Кудрявцева, *Министерство иностранных дел России во второй четверти XIX века*, Москва 2019.
22. *История России и Украины (XIX – начало XX в): пособие для студентов ист. фак. спец. 1-21 03 01 „История (по направлениям)“*, ч. 1, Минск 2008.
23. К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг*, Москва 2019.
24. К. В. Никифоров, *Сербия на Балканах. XX век*, Москва 2012.
25. М. М. Керимова, *Югославянские народы и Россия. Этнографические сюжеты в русских публикациях и документах первой половины XIX в*, Москва 1997.
26. М. Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*, London 1991.
27. *Россия и славяне: Политика и дипломатия*, Москва 1992.
28. С. И. Чернявский, *Российские дипломаты в Первой мировой войне*, Москва 2014.
29. С. С. Татищев, *История российской дипломатии*, Москва 2010.
30. *Славяне и Россия: Балканы и русский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв*, Колл. Монография, Москва 2024.

Članci/Articles:

1. A. Nikiforov, Prva ruska predstavnštva u Crnoj Gori i Srbiji, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd 1991.
2. B. Teinović, Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine, u: *Rusija i Balkan: ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu - položaj, uloga i značaj Republike Srbije*, Beograd 2022.
3. D. Kovačević, Spoljna politika Rusije od Krimskog rata do početka Velike istočne krize: (1856-1875), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011.
4. E. Radušić, Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća, *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008.
5. F. Koken, Rusija je jaka i kada nam izgleda da je slaba, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 1995.
6. J. V. Janjić, Simeon Milutinović Sarajlija i Aleksandar Fjodorovič Giljferding (prilog pitanju o rusko-srpskim kulturnim prožimanjima), *Filolog*, br. 23, Banjaluka 2021.
7. M. Antić, Nikolaj Pavlovič Ignjatijev i Azijski departman Ministarstva inostranih djela Ruske imperije (1861-1864), *Leskovački zbornik*, LXIII, Leskovac 2023.
8. M. Antić-M. Mitić, Kulturni aspekti u Carigradu u odabranim svedočanstvima venecijanskih i ruskih diplomata (XVIII i XIX vek), *Baština*, sv. 61, Leposavić 2023.
9. M. Jambajev, Ruski konzuli o makedonskom pitanju, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998.
10. M. Laković, Aleksandar F. Giljferding o društvu u Bosni i Hercegovini, u: *Nauka i politika*, knj. 5, tom 2, Pale 2011.
11. M. Laković, Ruski konzuli o nacionalnoj svijesti Srba u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka, *Radovi Filozofskog fakulteta*, br. 19, Pale 2017.
12. M. Milošević, Delatnost ruskih konzula na Kosovu i Metohiji u XIX i početkom XX veka, u: *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole*, II, Leposavić 2023.

13. N. Urić, Pitanje reformi i ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na delatnost Srpsko-bosanskog odbora i ruskih slovenofila (1860–1861), *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 84, Novi Sad 2012.
14. R. J. Popović, *Delatnost prvog ruskog konzula u Srbiji Gerasima Vašćenka 1838-1843. godine*, *Istorijski časopis*, knj. LXV, Beograd 2016.
15. R. Ljušić, Ruski konzul Vašćenko o prilikama u Bosni i Hercegovini krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina XIX veka, *Istorijski časopis*, knj. 29–30, Beograd 1983.
16. S. Nedeljković, Aktivnosti ruskih konzula u Staroj Srbiji krajem XIX i početkom XX veka, *Baština*, sv. 12, Leposavić 2001.
17. S. Nedeljković, Ivan Stepanović Jastrebov, prijatelj i zaštitnik srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, *Istraživanja*, br. 24, Novi Sad 2013.
18. V. Simović, Začeci politike „meke moći“ Rusije prema Bosni i Hercegovini na primjeru djelovanja Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga, u: *Balkan i Istok*, Banjaluka 2022.
19. А. А. Михайлова, Черно-белые воспоминания о Старой Сербии: к информативной ценности. Архивных фотографий начала XX века, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1(27), Санкт-Петербург 2020.
20. В. И. Сеница, Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и Восточный вопрос, u: *Вопросы новой и новейшей истории*, Минск 1974.
21. В. М. Хевролина, Министерство иностранных дел России в 1856-1878 гг, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 2002.
22. В. М. Хевролина, Борьба России за усиление своих позиций на Балканах в 1856-1875 годах (деятельность российских консулов), u: *Геополитические факторы внешней политики России второй половины XVI - нач. XX вв*, Москва 2007.
23. В. Мельчакова, Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево, *Славянский альманах*, вып. 1-2, Москва 2014.
24. Е. В. Сафронова, Эволюция функций консульских учреждений Российской империи в XVIII-начале XX вв, *Научные ведомости Белгородского государственного университета, Сер. Философия. Социология. Право*, № 9(40), вып. 2, Белгород 2007.
25. Е. С. Третьякова, Формирование системы управления внешнеполитической деятельностью российского государства в XIX веке, *Вопросы управления*, № 1(13), Москва 2015.
26. Е. Ю. Гуськова, Субъективный фактор в истории. Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций российской дипломатии, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 1998.
27. К. А. Жуков, Отношения России и Османской Турции в конце XV – начале XX в, u: *Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время*, Санкт-Петербург 2011.
28. К. В. Мельчакова, Боснийский вилайет в объективе фотографа П. П. Пятницкого, *Славянский мир в третьем тысячелетии*, № 1–2, вып. 13, Москва 2018.
29. К. В. Мельчакова, В гостях у „москотов“. Славяне из Боснии и Герцеговины в Москве в 1850–1870-е годы, u: *Славяне и Россия: славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Москва 2018.
30. К. В. Мельчакова, Герцеговина в „Турецкой империи“. Российский консул А. Н. Кудрявцев о жизни края в 1860-е годы, *Славянский альманах*, вып. 3–4, Москва 2021.
31. К. В. Мельчакова, К вопросу о путешествии фотографа П. П. Пятницкого в Боснийский вилайет: новые факты, u: *Славянский мир: общность и многообразие*, Москва 2020.
32. К. В. Мельчакова, Славяне-мусульмане Боснии и Герцеговины в трудах А. Ф. Гильфердинга, u: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Этнические, конфессиональные, социокультурные компоненты идентичности народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы*, Москва 2017.

33. Л. П. Лаптева, Сотрудничество А. Ф. Гильфердинга с журналом „Русская беседа“ (1856–1860 гг), и: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва 2014.
34. М. В. Белов, Русские путешественники и дипломаты на Балканах в первой половине XIX в: типология и эволюция описательных стратегий, и: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011.
35. М. В. Лескинэн, Изображение „другого“ в российской науке второй половины XIX в: принципы описания, термины, методы, и: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011.
36. М. И. Симов, Русские консульства на Балканах и их роль в осуществлении разведки накануне русско-турецкой войны 1877–1878 годов, *Славяноведение*, № 3, Москва 2017.
37. М. М. Фролова, Российский консул в Битоле Н. Ф. Якубовский: неизвестные страницы биографии, и: *Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*, Москва 2017.
38. М. Пешевска, Односот на царска Русија кон Македонија на крајот на XIX и почетокот на XX век, и: *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915.*, Скопје 2015.
39. М. Ю. Государева, Русская дипломатическая миссия в Стамбуле в 20-30 годы XVIII века, *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*, № 1 (30), Рязань 2011.
40. Н. М. Елизаров, Консульская служба России. К 200-летию консульского департамента МИД Российской Федерации, *Россия и АТР*, № 2, Владивосток 2009.
41. О. В. Анисимов, Н. П. Игнатьев о развитии и совершенствовании консульской сети на востоке. Публикация документов, Иерусалимский православный семинар, *Выпуск 10*, Москва 2020.
42. О. В. Лебедева, Российская консульская служба во второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 11, Москва 2018.
43. О. В. Лебедева-А. Н. Панов, Зарубежная дипломатическая служба России второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 12, Москва 2018.
44. О. Е. Петрунина, Первые российские консулы в Османской империи во время мира и войны (1776–1787), и: *Россия - Турция - Греция: возможности диалога на Балканах*, Москва-Санкт-Петербург 2021.
45. О. М. Торшина, История становления и развития консульской службы, *Вестник Российского университета дружбы народов, Серия: Юридические науки*, № 3, Москва 2009.
46. С. А. Симеонов, Консулствата като фактори на икономическия растеж в Българското възраждане, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. VIII, Варна 2023.
47. С. А. Симеонов, Служить нации, представлять империю: консулы России на Балканах (1774–1878 гг), и: *Балканы знакомые и незнакомые: события, личности, нарративы. XVIII–XXI вв.*, Москва 2022.
48. С. Г. Курбанов, Консульская служба в России от истоков и до современности: развитие и становление, *Управленческое консультирование*, № 9, Санкт-Петербург 2015.
49. С. И. Данченко, Начало Великого Восточного кризиса 70-х годов XIX в. и русское общество, и: *Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, Москва 2016.
50. Ф. Л. Гумаров-А. М. Абидулин, К вопросу о русских миссиях в Константинополе: Османская империя глазами русских посланников XVIII в, *Эхо веков*, №1, Казань 2024.

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić, Crna Gora
E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94:341.24:327(470+571:436-89:497.6)"1876/1908" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.72>

RUSKO-AUSTRO-UGARSKI SPORAZUMI O BOSNI I HERCEGOVINI 1876-1908. GODINE

Apstrakt: Cilj ovog rada je da se analizom više tajnih i javnih sporazuma između Rusije i Austro-Ugarske u periodu od 1876. do 1908. godine dođe do zaključka kakve su bile namjere ove dvije velike sile u vezi Bosne i Hercegovine i zašto je ona bila tako važna u njihovim spoljnopolitičkim ciljevima. Riječ je bila o sporazumima u kojima su bili marginalizovani interesi naroda u Bosni i Hercegovini, ali i ostalih balkanaskih naroda. Iako se radilo o sporazumima, iza njih su se krila neiskrena savezništva na kratki rok. Takođe, ovim radom analiziraće se specifičan pravno-politički status Bosne i Hercegovine nakon Berlinskog kongresa, zašto se Austrougarska odlučila za njenu aneksiju, a Rusija to prihvatila, i uz kakve uslove. Rusko-austrijski sporazumi u vezi Bosne i Hercegovine u naznačenom vremenskom preiodu moraju se posmatrati u sklopu sveopštih međunarodnih prilika jer su oni velikim dijelom sklapani u vrijeme kada su ostale velike sile bile zaokupljene drugim spoljnopolitičkim pitanjima ili su kao što je slučaj sa Austrougarskom, imale podršku svoje saveznice Njemačke.

Iako su se velike sile na Pariskom kongresu (1856) između ostalog dogovorile o poštovanju teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, veoma brzo se pokazalo da Evropa nije voljna da održi obećanje. Novi savezi-posebno zbližavanje Austrougarske, Njemačke i Rusije čiji je ishod bio stvaranje Saveza tri cara 1873. godine, nisu stvoreni da bi se održao staus quo na Istoku. Osim stvaranja saveza, odredbe Pariskog mira uzdrmane su brojnim pokretima hrišćanskih naroda a gdje su velike sile morale intervenisati. U navodnom stišavanju pobuna na Balkanu glavnu ulogu posebno od 70-ih godina 19. vijeka imaće Rusija i Austrougarska. Dominirajući ruski uticaj na Balkanu biće uzdrman poslije stvaranje Dvojne monarhije (1867) i istiskivanja Austrije iz srednje Evrope. Austrijska ekspanzionistička politika okrenula se prema Balkanu, na kome je došla u sukob sa ruskom interesima. Oba carstva uporno su su držala svojih planova na Balkanu, zato su je skopljeno više saveza između njih. Vještim i mudrim diplomatskim pregovorima Austrougarska je od svih tih saveza imala više koristi, može se čak reći ditkirala je svoje uslove Rusiji. Kad je izdejstvovala pristanak od Rusije da okupira Bosnu i Hercegovinu zalagala se

za održavanje status-quo-a na Balkanu sve dok se nije ukazao povoljan momenat da izvrši aneksiju ove dvije pokrajine. Bosna i Hercegovina je i političko-strateškom i privrednom pogledu bila značajna za Beč, a da bi izdejsvovalo pravo da je zaposjedne trebao joj pristanak Rusije koja je od velikih sila imala najveći politički uticaj na Balaknu. Ruski diplomati ispali su više nego naivni vjerujući da će zamjenu za pristanak austrijske kontrole nad Bosnom i Hercegovinom obezbijediti kontrolu nad Bosforom i Dardanelima. Rajštatski sporazum (1876) i Budimpeštanska konvencija (1877) sklopljeni s Rusijom već su obezbijedili Austrougarskoj pravo na Bosnu i Hercegovinu i prije nego je završena Istočna kriza i započeo sa radom Berlinski kongres (1878). Iz austro-ruskih sporazuma od 1876. do 1908. godine može se zaključiti da je Austrougarska uspjela u svojim ekspanzionističkim namjera prodora na Istok. Uporišna tačka tih njenih planova bila je upravo Bosna i Hercegovina. Postepeno će Austrija istiskivati ruski uticaj koristeći zauzetost Rusije osvajanjima u Aziji a potom krizom u zemlji februarском revolucijom 1905. godine.

Ključne riječi: Rusija, Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, ugovori, sporazumi, diplomatija, okupacija, aneksija.

RUSSIAN-AUSTRO-HUNGARIAN AGREEMENTS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA 1876-1908

Abstract: *The aim of this paper is to analyze several secret and public agreements between Russia and Austro-Hungary from 1876 to 1908 in order to draw conclusions about the intentions of these two great powers regarding Bosnia and Herzegovina and why it was so important for their foreign policy goals. These agreements marginalized the interests of the people in Bosnia and Herzegovina, as well as those of other Balkan nations. Although they were agreements, they concealed insincere alliances of a short-term nature. Additionally, this paper will analyze the specific legal and political status of Bosnia and Herzegovina after the Berlin Congress, why Austro-Hungary decided to annex it, why Russia accepted this, and under what conditions. The Russian-Austrian agreements regarding Bosnia and Herzegovina during the specified period must be viewed within the context of broader international circumstances, as they were largely made at a time when other great powers were preoccupied with different foreign policy issues or, as was the case with Austro-Hungary, had the support of its ally Germany.*

Although the great powers agreed at the Paris Congress (1856) to respect the territorial integrity of the Ottoman Empire, it quickly became evident that Europe was unwilling to uphold this promise. New alliances—particularly the rapprochement between Austro-Hungary, Germany, and Russia, which resulted in the creation of the Three Emperors' League in 1873—were not formed

to maintain the status quo in the East. In addition to the formation of alliances, the provisions of the Paris Peace were undermined by numerous uprisings of Christian peoples, which required intervention from the great powers. In the alleged suppression of uprisings in the Balkans, Russia and Austro-Hungary played the main role, especially from the 1870s onwards. The dominant Russian influence in the Balkans was shaken after the formation of the Dual Monarchy (1867) and the ousting of Austria from Central Europe. Austrian expansionist policy turned towards the Balkans, where it came into conflict with Russian interests. Both empires stubbornly pursued their plans in the Balkans, leading to the conclusion of multiple alliances between them. Through skilled and wise diplomatic negotiations, Austro-Hungary benefited more from these alliances, effectively dictating its terms to Russia. When it secured Russia's consent to occupy Bosnia and Herzegovina, it advocated for maintaining the status quo in the Balkans until a favorable moment arose to execute the annexation of these two provinces. Bosnia and Herzegovina were significant for Vienna from both a political-strategic and economic perspective, and to assert its right to occupy them, it needed Russia's consent, which held the greatest political influence in the Balkans among the great powers. Russian diplomats were more than naive, believing that in exchange for their consent to Austrian control over Bosnia and Herzegovina, they would secure control over the Bosphorus and Dardanelles. The Raštak Agreement (1876) and the Budapest Convention (1877) concluded with Russia had already secured Austro-Hungary's right to Bosnia and Herzegovina even before the Eastern Crisis had concluded and the Berlin Congress began its work (1878). From the Austro-Russian agreements from 1876 to 1908, it can be concluded that Austro-Hungary succeeded in its expansionist aims to penetrate the East. The focal point of these plans was indeed Bosnia and Herzegovina. Gradually, Austria would displace Russian influence by exploiting Russia's preoccupation with conquests in Asia and subsequently with the crisis in the country due to the February Revolution of 1905.

Key words: *Russia, Austro-Hungary, Bosnia and Herzegovina, treaties, agreements, diplomacy, occupation, annexation.*

Uvod

Zaokret u politici Habzburške monarhije počeo je postepeno nakon njene reorganizacije 1867, da bi postao izrazit nakon francusko-pruskog rata. Promjena u orijentaciji austrougarske spoljne politike bila je rezultat prenošenja težišta njene ekspanzije iz Italije i Njemačke na Balkan. Sve do 1867, pa i do 1870-1871, balkanska politika Habzburške monarhije imala je samo jedan prioritetan cilj: suzbijanje nacionalno-oslobodilačkih pokreta na Balkanu uz podršku Rusije i koji bi mogli podstaci iste u Habzburškoj monarhiji.

Austrougarskoj ekspanziji na Balkanu na putu je stajala Rusija. U savlađivanju te prepreke bio joj je potreban savez sa Njemačkom. Njemački kancelar Bizmark, imao je već razrađen plan kako da izoluje Francusku na međunarodnom planu. Da bi to ostvario bilo je potrebno povezati dvije suprostavljene sile Rusiju i Austro - Ugarsku, u jednu međunarodnu grupaciju pod arbitražnom ulogom Njemačke, kako bi se one onesposobile za samostalnu akciju, koja bi bila na uštrb njemačkih interesa. Računao je pri tom, na dvostruki dobitak za Njemačku: očuvanje tekovina njenog ujedinjenja i bezbjednost njenih granica, ali i suzbijanje revolucionarnih pobuna na jugo-istoku i istoku Evrope. Od Engleske nije očekivao otpor ovoj politici jer je ona bila zaokupljena svojim kolonijalnim interesima.

Da li su Rusija i Austro - Ugarska imale interesa da ulaze u Bizmarkovu računicu? Iako svjesna mogućih prijetnji i sa njemačke strane, Rusija je, zbog stalnih nesporazuma sa Austro - Ugarskom i Velikom Britanijom, bilo u Istočnom pitanju, bilo u Aziji, bila primorana da sa Berlinom njeguje što bolje odnose i da politički saraduje. U ruskoj spoljnoj politici u to vrijeme postojale su dvije političke koncepcije: brz prodor u Centralnu Aziju uz defanzivu i *status quo* na Balkanu; usporavanje ofanzive u Aziji i aktiviranje balkanske ekspanzije. Bilo koju varijantu da usvoji, ministar spoljnih poslova Rusije, Gorčakov, je znao da mu je njemačka pomoć neophodna. Za prvu, da ne podržava Veliku Britaniju, a za drugu, da koči Austro - Ugarsku u njenim planovima na Balkanu. Računala je, takođe, da će tim savezom paralisati Njemačke ambicije prema Francuskoj.

Rusija i Austro - Ugarska, kao što se vidi imale su interesa da se odazovu na Bizmarkove ponude i prave savez trojice imperatora.¹

Na berlinskom sastanku tri cara: Viljem I, Aleksandra II i Franje Josifa I 1872. godine ministri Bizmark, Gorčakov i Andrašić pripremili su Trojecarski savez, koji je iduće godine pismeno utvrđen. A kao cilj mu je istaknuto održanje i zajednička odbrana mira u Evropi.²

Od ključnog značaja bio je dogovor koji je tada postignut između Andrašića i Gorčakova. Andrašić je, od Rusa izdejstvovao rusku nezainteresovanost za sudbinu Slovena u Habzburškoj monarhiji, kao i da će Rusija na Balkanu voditi politiku samo u dogovoru sa Austrougarskom. Za uzvrat pristajao je na uskraćivanje podrške Velikoj Britaniji, ako se ona usprotivi ruskom prodoru u Srednju Aziju.

Na relaciji Bizmark-Gorčakov najvažnije je bilo obećanje Rusa Njemcima da neće podržavati revanšističku politiku prema Francuskoj.

Da ovaj savez, ipak, nije bio ono što su njegovi tvorci očekivali, pokazaće se uskoro u dvije uzbune na francusko-njemačkoj relaciji (1873. i 1875), a naročito Velika istočna kriza 1875-1878. godine. Vidjeće se, da je Njemačka dobila garanciju protiv neposrednog njemačkog revanša, ali ne i

¹ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914) друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Завод за уџбенике, Београд 2010, 203-205.

² Васиљ Поповић, *Источно питање*, треће издање, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 187.

odriješene ruke za neposredni napad na Francusku; da je Austro - Ugarsku dobila podršku protiv ruskog prodora na Balkan, ali ne i pravo na samostalnu agresivnu akciju u Istočnom pitanju; da je Rusija stavljena u identičan položaj.³

Balkanska kriza

Talas ustaničkih pobuna na Balkanu koji je počeo jula 1875. godine u Hercegovini, da bi se uskoro proširio i na Bosnu, Srbiju i Crnu Goru pokrenuo je veliku istočnu krizu. Za to vrijeme velike sile pravile su svoje planove da situaciju stave pod svoju kontrolu. Austro - Ugarska je preuzela novu ulogu na Balkanu. Rusija je, radi ponovnog sticanja uticaja na ovom području, naročito radi prevlasti nad moreuzima, bila spremna da prizna djelimičan uticaj Dvojne monarhije na Balkanu⁴.

Ruski ministar inostranih poslova, knez Gorčakov, predložio je bečkoj vladi da Rusija i Austro - Ugarska zaposjednu Bosnu i Hercegovinu, kako bi se spriječilo dalje širenje ustanka i uvele središnje prilike u te zemlje. Austro - Ugarska je imala neprijatno iskustvo zajedničke okupacije Šlezvig-Holštajna sa Pruskom, a sem toga nije pristajala na saradnju sa Rusijom u oblastima prema kojima je imala aspiracije i polagala izvjesna prava. Umjesto toga, bečka vlada, htjela je da se prikaže neutralnom i zaštitnicom balkanskih hrišćana, tražila je da Porta, u sporazumu s ustaničkim vođama i konzulima, sprovede potrebne upravne reforme. Porta je prihvatila taj predlog, ali će se uskoro pokazati da niko to nije prihvatio iskreno, ni Osmanlije, ni ustanici, ni zainteresovane sile. Sultan je 30. novembra/12. decembra obećao reforme za cijelo Osmansko carstvo, a ne samo za Bosnu i Hercegovinu. Na zahtjev Rusije, velike sile su na to odgovorile u januaru 1876. godine „Andrašijevom notom”, tražeći prije svega da se srede prilike u Bosni i Hercegovini. Sultan je pomišljao na reforme, ali ne na onakve kakve su tražile Austrougarska i Rusija. Naime, namjera je bila da se sprovedu reforme naročito u Hercegovini, koja bi administrativno bila odvojena od Bosne.⁵

Pošto su vođe ustanika u Bosni i Hercegovini odbili plan reformi koje je iznijela Austrougarska, borbe su, u skladu s očekivanjem, obnovljene u proljeće 1876. godine. Javnost Srbije i Crne Gore zahtijevali je intervenciju. Poslije sloma preuranjenog majskog ustanka, Bugari nisu mogli ponovo pokrenuti borbu.⁶ Evropska diplomatija pokušala je da riješi krizu u skladu sa svojim viđenjima.⁷

Dok je trajao bosansko-hercegovački ustanak hrišćana protiv osmanske vlasti, evropske sile su usvojile ukupno četiri dokumenta (jedan javni i tri tajna)

³ Ч. Попов, *Грађанска Европа*, 206.

⁴ Стеван Павловић, *Историја Балкана*, CLIO, Београд 2001, 163.

⁵ Владимир Ђоровић, *Историја српског народа*, књ. IV, Светигора-Цетиње, Октоих-Подгорица 2009, 144-145.

⁶ С. Павловић, *Историја Балкана*, 163.

⁷ *Историја Османског царства* (приредио Робер Мантран), CLIO, Београд 2002, 622.

o rješavanju Istočnog pitanja. Sadržaj tih dokumenata odražavao je prije svega austrougarsku pretenziju na Balkanu. Međutim, mir između Rusije i Osmanskog carstva u San-Stefanu ubrzao je sazivanje Berlinskog kongresa.⁸

U ovom radu biće akcenat na rusko-austro-ugarskim sporazumima u vezi Bosne i Hercegovine, ali neophodno je pomenuti i sporazume u koje su bile uključene i druge velike sile da bi se vidjelo kako su one gledale na rusko-austro-ugarske planove u vezi Bosne i Hercegovine.

Berlinski memorandum Austro-Ugarske, Njemačke i Rusije namijenjen Osmanskom carstvu o održavanju *status quo* na Balkanu od 12. maja 1876. godine

Memorandum koji su uputile Osmanskom carstvu 12. maja 1876. godine Austro-Ugarska, Njemačka i Rusija o održavanju *status quo-a* na Balkanu podržale su Francuska i Italija, a odbila Velika Britanija. *Memorandum* je usvojen s ciljem da se izvrši reforma osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Velike sile bile su jedinstvene u mišljenju da su neophodne reforme u Osmanskom carstvu ali nisu bile saglasne oko gledišta o autonomiji koji su zahtijevali ustanici u Bosni i Hercegovini. Kao prelazno rješenje dogovorili su dvomjesečno primirje zahtijevajući od osmanske vlasti da ispuni data obećanja obezbijedi materijalnu pomoć izbjeglicama koji se vraćaju svojim kućama, u distribuciji pomoći stanovništvu; da predsjedavajući komisije bude hrišćanske vjere; da vojni sastavi Osmanlija budu koncentrisani na određenim lokacijama; da konzuli ili delegati hrišćanskih sila kontrolišu primjenu programa. Do usvajanja *Memoranuma* došlo je kompromisom između ministara spoljnih poslova Austro-Ugarske (Andrašija) i Rusije (Gorčakova) kojim se uopšte nisu uvažavali zahtjevi ustanika. Naime, Austro-Ugarska je htjela da bosansko-hercegovački ustanak iskoristi u svrhu svojih teritorijalnih pretenzija na taj prostor, a ustanici su tražili autonomiju koja je vodila ka nezavisnosti. Takvim namjerama Beča, Rusija nije uspjela da se suprostavi. Iaku su ambasadori pomenutih zemalja 31. januara 1876. godine u formi posebnih identičnih nota zatražili od Carigrada reforme radi zaštite hrišćana *Memorandum* nije uručen Osmanskom carstvu. Naprotiv, Velika Britanija je odbijanjem Memoranduma razbila jedinstven nastup evropskih sila i podstakla Osmanlije na otpor.⁹

⁸ Милан Мијаловски, Тајним савезништвом до јавног великог рата, *Војно дело*, пролеће, 2014, 310.

⁹ *Isto*, 310.

Tajni sporazum Rusije i Austro-Ugarske u Rajhštatu

Iako nije imao većeg odjeka među balkanskim narodima, rat 1876. godine je zaoštrio probleme na Istoku. On je vodio daljem slabljenju Osmanskog carstva, a samim tim još većem angažovanju velikih sila u Istočnom pitanju. Prvi znak tog većeg angažovanja sila bio je sastanak careva i ministara inostranih poslova Rusije i Austro-Ugarske u Rajštatu u Češkoj 8. jula 1876. godine. Carevi Aleksandar II i Franc Jozef, i njihovi ministri knez Gorčakov i grof Andrašić, dogovorili su se da se u rat na Balkanu njihove zemlje ne miješaju, ali ako intervencija bude neophodna onda je ni jedna strana neće preduzimati bez prethodnog međusobnog dogovora. Razmatrajući moguće ishode rata Srbije i Crne Gore protiv Osmanskog carstva, predstavnici Austro-Ugarske i Rusije su se sporazumjeli o sljedećem: Ako u ratu pobijede Osmanlije, dvije sile će se zauzeti da se Srbiji i Crnoj Gori sačuva *status quo ante bellum*, a da se Bosni i Hercegovini, kao i Bugarskoj, izdejstvuje reforme predviđene *Andrašijevom notom* i *Berlinskim memorandumom*. Ukoliko pobijede Srbi, neće se dozvoliti formiranje velike srpske države, već će se Srbiji dozvoliti da zauzme „neke dijelove Stare Srbije i Bosne”, a Crnoj Gori dio istočne Hercegovine. Ostale dijelove Bosne i Hercegovine okupirala bi Austro-Ugarska. Bez obzira na teritorijalne nepreciznosti i na rusko-austrijska neslaganja oko toga, suština dogovora u Rajštatu je bila da bi i u slučaju uspjeha u ratu Srbija i Crna Gora mogle računati samo na manja teritorijalna proširenja. Najvažniji strateški cilj ovog dogovora je bio da Bosna i Hercegovina pripadne Austro-Ugarskoj.¹⁰

Tajna Budimeštinska konvencija između Rusije i Austro-Ugarske 1877. godine

Pošto je Austro-Ugarska osigurala sebi vrlo povoljan položaj u Rajštatskom sporazumu, postala je nepopustljiva prema ruskim zahtjevima, koji su htjeli da u budući rat protiv Osmanskog carstva uključe u svoju operacionu bazu i Srbiju i Crnu Goru, koje su se već nalazile u ratu. Austro-Ugarska čak nije prihvatila ruski predlog da ona u isto vrijeme vojnički zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, kada Rusija okupira Bugarsku. Vlasti u Beču su računale da će moći bez rata diplomatskim putem dobiti Bosnu i Hercegovinu, jer će je u tome podržati Njemačka i Velika Britanija, a neće joj moći smetati Rusija, vezana Rajhštatskim sporazumom, niti oslabljena Francuska ni sama Italija. Do sporazuma između dvije pomenute zemlje došlo je u Budimpešti 15. januara 1877. godine kada su potpisale vojnu konvenciju. Tom konvencijom Rusija je osigurala neutralnost Austro-Ugarske u budućem ratu protiv Osmanskog carstva, a Austro-Ugarska sebi pravo da izabere momenat i način da okupira Bosnu i Hercegovinu, što se nije moglo tumačiti ni kao solidarnost sa ruskom okupacijom

¹⁰ Ч. Попов, *Грађанска Европа*, 223-224.

Bugarske ni kao neprijateljstvo tome. Isključena je ruska vojna akcija u Bosni, Srbiji i Crnoj Gori i dijelu Hercegovine koju dijele dvije balkanske kneževine, a Austrougarska u Rumuniji, Srbiji, Bugarskoj i Crnoj Gori.

Ova je vojna konvencija stupila na snagu, tek pošto je u Beču 1877. sklopljena politička *convention additionelle*, a datira takođe 15. januara kao i vojna. Njome su omeđene eventualne aneksije: austrougarska na Bosnu i Hercegovinu bez područja između Srbije i Crne Gore, o čijem statusu će se naknadno dogovoriti. Predviđeno je takođe, da se u slučaju raspada Osmanskog carstva, isključi osnivanje jedne velike slovenske države; za naknadu mogle su Bugarska, Albanija i ostatak Rumelije biti uređene u nezavisne države. Tesaliju, dio Epira i ostrvo Krit mogla je anektirati Grčaka, a Carigrad je mogao postati slobodan grad.¹¹

U skladu s navedenom konvencijom Rusija je objavila rat Osmanskom carstvu. Poslije pobjede nad osmanskim vojskom u Bugarskoj i napredovanja prema Carigradu, Osmanlije su bile prinuđene da traže primirje i mir. Tako je došlo da zaključivanja preliminarnog mira u San Stefanu, nedaleko od Carigrada (3. marta) 1878. godine. Rusija je istakla plan stvaranja velike bugarske države, preko koje bi obezbijedila izlaz na Egejsko more i kontrolisala najveći dio Balkana, koji je obuhvatao i Staru Srbiju i Makedoniju¹² Odredbom ovog mirovnog ugovora čl. XXIV bila je predviđena autonomija za Bosnu i Hercegovinu u okvirima Osmanskog carstva.¹³ Odredbe San Stefanskog mira bile su u koliziji sa Rjštatskim sporazumom. Zato se Austro-Ugarska uz podršku Velike Britanije zalagala za njegovu reviziju. Rusija je bila primorana da popusti i revizija Sanstefanskog mira izvršena je na Berlinskom kongresu 1878. godine.¹⁴

Geopolitičke prilike na Balkanu poslije Berlinskog kongresa

Sudbina Bosne i Hercegovine bila je, riješena više mjeseci prije Berlinskog kongresa¹⁵. Ruska diplomatija bila je izigrana od strane Austro-Ugarske, jer nije ostvarila nikava prava u vezi Bosfora i Dardanela iako je to bilo predviđeno Rajštatskim sporazumom. Austro-Ugarska je ostvarila svoj cilj dobiši pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu.

Okupacijom 1878. Bosna i Hercegovina je faktički ušla u sastav Austro-Ugarske monarhije iako je sve do aneksije 1908. formalno-pravno ostala pod sultanovim suverenitetom. Usljed osobenosti međunarodnih okolnosti u kojima je izvršena okupacija, otpora okupaciji od strane muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, veoma složene ustavne strukture Habzburške monarhije, Bosna i

¹¹ В. Поповић, *Источно питање*, 189-190.

¹² М. Мијаловски, *Тајним савезништвом до јавног великог рата*, 312.

¹³ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 209.

¹⁴ М. Мијаловски, *Тајним савезништвом до јавног великог рата*, 312.

¹⁵ Ч. Попов, *Грађанска Европа*, 243.

Hercegovina je svo vrijeme u njenim okvirima imala poseban državno-pravni položaj i posebnu organizaciju i strukturu vlasti.¹⁶

Berlinski kongres donio je uspjeh Austro-Ugarske monarhije. Ona je dobila ne samo Bosnu i Hercegovinu nego i ključ za rješavanje svih političkih prilika na Balkanu. U tome je podržavala Velika Britanija, dugogodišnji protivnik Rusije, a odmah iza Berlinskog kongresa stvoren je dvojni savez između Austro-Ugarske i Njemačke (1879), kom se 1882. pridružila i Italija.¹⁷

Rusko preimućstvo na Balkanu bilo je potisnuto od strane Austro-Ugarske. Pogrešni diplomatski potezi, rađeni na liniji sporazuma sa pojedinim evropskim dvorovima, posebno asustrijskim još prije početka rata, vezali su unaprijed ruke Rusiji na Berlinskom kongresu. Ruska javnost nije se mirila sa tretiranjem Rusije na kongresu kao drugorazredne sile. Za nanese teritorijalne i diplomatske gubitke okrivljavala je njemačkog kancelara Bizmarka¹⁸.

Rusija se poslije Berlinskog kongresa kao velika sila faktički našla izolovana. Očajnički će tražiti puteve da nađe saveznika. Bilo je tu dosta lutanja i neslaganja među zvaničnim ruskim diplomatskim krugovima. Rusija se može se reći uplela u još jednu diplomatsku zamku sklopivši 1881. godine s Austro-Ugarskom i Njemačom savez (Savez tri cara)¹⁹.

Jedna od tačaka Ugovora tri cara odnosila se na Bosnu i Hercegovinu. Naime, Austro-Ugarskoj je priznato pravo na aneksiju Bosne i Hercegovine i zauzimanje Novopazarskog Sandžaka.²⁰ Ruski uticaj na Balkanu poslije Berlinskog kongresa jedino se održao u Bugarskoj jer je ruska valada podržavala ujedinjenje Bugarske i Istočne Rumelije, što je bilo i precizirano u dogovoru Saveza tri cara²¹. Ponovo je od ovog saveza, samo profitirala Austro-Ugarska. Kao što je već navedeno ona je već tada istakla svoje planove da anektira Bosnu i Hercegovinu. Pristanak da se održi ruski uticaj u Bugarskoj bio je potpuno neiskren jer će ona iskoristiti preveliko miješanje Rusije u unutrašnja pitanja Bugarske i da od 1886. preuzme i Bugarsku pod svoju političku kontrolu. Austro-Ugarska je još prije toga sklopila sa Srbijom tajnu konvenciju (1881). Jedino je od balkanskih zemalja ruski uticaj ostao nepoljuljan u Crnoj Gori. Isto se može reći i za rusku diplomatiju²². Pošto nije mogla oružanim putem da osvoji moreuze, ruska vlada održavala je dobre odnose sa Osmanskim carstvom, koje je kontrolisalo moreuze. Petrograd se odlučio na jačanje svojih pozicija u Carigradu i slabljenje uticaja Velike Britanije na Portu. Na tom spoljnopolitičkom kursu ostalo se sve do 1897. godine. Osmansko carstvo tražilo

¹⁶ *Istorija Bosne i Hercegovine*, 229.

¹⁷ В. Торовић, *Историја српског народа*, 160.

¹⁸ Sava Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, Službeni list, Beograd 2002, 364-365.

¹⁹ Savez tri cara je drugi po redu između Rusije, Njemačke i Austro-Ugarske. Prvi je stupio na snagu 1873. iako je dogovor postignut 1872. godine

²⁰ В. М. Хвостов, *Проблеми историји внешнеј политики Русији и међународне одношеня*, Акадеија наук СССР-а, Москва, 1977. 199.

²¹ *История дипломатии* (в редакции Потемкина), том I, ОГИЗ, Москва 1954, 64.

²² S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, 367.

je pomoć od Rusije protiv Velike Britanije, koja je postepeno preuzimala osmanske posjede u Africi. Objе zemlje zalagale su se za očuvanje *status quo-a* na Balkanu.²³

Iz svega navedog može se zaključiti da je Austro-Ugarska dugo planirala da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu i da joj je ona bila polazna tačka za dalje stavljanje balkanskih zemalja pod svoju kontrolu. Sve sporazume sa Rusijom, svojom navodnom saveznicom u balkanskoj politici okrenula je u svoju korist a ruska diplomatija svaki put ponižena.

Rusko-austro-ugarski sporazum 1897. godine

Vodeći 90-ih godina 19. vijeka aktivnu dalekoistočnu politiku ruski zvanični krugovi tada su bili za održavanje *status quo-a* na Balkanu, što ne znači da je Rusija odustajala od svoje tradicionalne zainteresovanosti za Istočno pitanje. Ruski ministar spoljnih poslova Lobanov, koji je na tu dužnost stupio 1895. godine izražavao je spremnost da se neposredno sporazumijeva sa Austro-Ugarskom u cilju sprečavanja eventualnih ustanaka na Balkanu²⁴.

Događaji oko Krita 1897. godine²⁵ pokazali su da balkanska kriza može poprimiti ozbiljne razmjere zbog držanja Srbije i Bugarske, jer je grčka diplomatija kod njih razvila živu aktivnost da se i one umiješaju u grčko-osmanski sukob. Osim toga, Rusija je morala pokloniti posebnu pažnju držanju Austro-Ugarske, koja je imala svoje planove u slučaju raspada Osmanskog carstva, pa je ruska vlada nastojala da se što prije sporazumije sa Bečom oko formulisanja zajedničkog stava prema događajima na Balkanu.²⁶

S druge strane, Austro-Ugarska je u eventualnoj akciji balkanskih država vidjela prijetnju svojim interesima na Balkanu, zato je bila spremna da povede razgovore sa Rusijom oko utvrđivanja načina kojim bi se rukovodile obje sile u svojoj politici na Balkanu.

Austrijski car Franjo Josif sa ministrom spoljnih poslova Goluhovskim stigao je u Petrograd početkom maja 1897. godine. To je bila uzvratna posjeta, jer je krajem augusta 1896. ruski car Nikolaj II boravio u Austro-Ugarskoj. Već i tada je bilo govora kako da se održi *status quo* na Balkanu. U razgovorima vođenim u Petrogradu obje strane su složile da balkanske države moraju poštovati mir i *status quo* na Balkanu. Zaključni stavovi proslijeđeni su srpskoj, bugarskoj i crnogorskoj vladi i pri tom je izražena zahvalnost istim na

²³ Isto, 367-368.

²⁴ Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, посебно изданје Српске академије наука и уметности, књ. DXXXIX, одељење историјских наука, књ. 13, Београд 1988, 112.

²⁵ Na Kritu je došlo 1897. godine do sveopšteg ustanka Grka protiv osmanske vlasti. Ustanici su tražili potpuno oslobođenje od osmanske vlasti i ujedinjenje sa Grčkom

²⁶ Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, CLIO, Београд 1999, 110-111.

„korektnom držanju” u grčko-osmanskome ratu. To je bila svakako opomena da je nepoželjan bilo kakav konflikt na Balkanu.²⁷

Sporazum između dvije zemlje o njihovoj politici na Balkanu nije tada postignut. To je učinjeno u maju 1897. godine. Goluhovski je preko austrougarskog ambasadora uputio notu u Petrograd. U njoj je bilo iskazano da dvije sile neće ispoljavati teritorijalne pretenzije na Balkanu i zahtijevaće da i ostale velike sile poštuju taj princip; zajednički će se dogovarati o svim pitanjima koja se tiču promjena na Balkanu; u slučaju da se ne mogne održati *status quo*, Austro-Ugarska će anektirati Bosnu i Hercegovinu i dio Novopazarskog Sandžaka, dok bi ostali dio Osmanskog carstva podijelile balkanske države, ali na takav način da se među njima ne poremeti postojeća ravnoteža, a teritorija između Janjine i Skadarskog jezera ne bi se dijelila među balkanskim državama, već bi se na njoj formirala samostalna albanska država. U odgovoru ruskog ministra spoljnih poslova Muravjova, od 17. maja bila je data primjedba na pitanje aneksije Bosne i Hercegovine. Upozoreno je da aneksija znači promjenu 23. člana Berlinskog ugovora, i da je to evropsko pitanje. Što se tiče podjele ostalih osmanskih teritorija to pitanje treba rješavati u dogledno vrijeme.²⁸

Održavanje *status quo-a* na Balkanu bila je norma koje su se pored Austro-Ugarske i Rusije morale pridržavati i ostale velike sile kao i balkanske države. Bečki i petrogradski dvor budno su pratili zbivanja na Balkanu, kako ne bi bio ugrožen postojeći sporazum. Međutim, i jedan i druga strana gajile su međusobno nepovjerenje, sumnjajući da se pored sporazuma vodi jedna tajna, skrivena politika sračunata na osvajanje novih uoprišta kod pojedinih balkanskih naroda.²⁹

Prijetnja održavanju *status quo-a* na Balkanu zaprijetila je 1903. godine kada je došlo do ustanka u Makedoniji. Rusija i Austro-Ugarska ponovo su zajednički djelovale i izdale set reformi koje je Porta pod pritiskom prihvatila i većinu sprovela do 1906. godine. Održavanje *status quo-a* na Balkanu Austriji je odgovaralo da u povoljno spoljnopoličkom trenutku izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine. Zato se nije ni protivila ruskoj ekspanzionističkoj politici na Dalekom istoku da bi potpuno istisnula njen uticaj na Balkanu. Nije joj čak smetalo da sa njom sklopi navedeni sporazum i izradi reformni program za Makedoniju iako je znala da je Rusija sa Francuskom sklopila savez 1894. godine.

Rusko-austro-ugarski sporazum u Buhlau 1908. godine

Pobjeda Mladoturske revolucije jula 1908. godine i donošenje novog ustava u Osmanskom carstvu zabrinulo je zvanične političke krugove u Beču. Osim Mladoturske revolucije javlja se i politički pokret u Albaniji koji je svakako

²⁷ *Исцо*, 111.

²⁸ *Исцо*, 112.

²⁹ A. Dž. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 344-345.

bio u vezi sa Mladoturcima.³⁰ Austrija se bojala da će Osmanlije istaći pravo na Bosnu i Hercegovine i ponuditi Bosancima demokratičniji ustav od onoga koji je vrijedio za vrijeme austrougarske vlasti.³¹ U slučaju uvođenja ustavnosti od strane Mladoturaka značilo bi da će Bosna i Hercegovina biti pozvana da šalje poslanika u carigradski parlament, i da će u tom slučaju biti izgubljena za Austro-Ugarsku.³² To je uticalo da Beč preduzme mjere u cilju očuvanja svojih interesa djelujući uz uzajamnu pomoć Petrograda. Ministar spoljnih poslova Austro-Ugarske Erental, izjavio je ruskom poslaniku u Beču Urusovu da je spreman da pristupi pregovorima s ruskim ministrom spoljnih poslova Izvoljskim. Izvoljski je vidio u tom susretu mogućnost diplomatskog uspjeha, prije svega pravo Rusije na prolaz njenih brodova kroz Bosfor i Dardanele.³³

Budući da je Austro-Ugarska bila vezana obavezom sa Rusijom o očuvnju *status quo-a* na Balkanu, austrijskoj diplomatiji, posebno njenom ministru inostranih poslova Erentalu, žurilo se da što prije sa ruskom stranom raspravlja o mogućnosti raskidanja ugovora iz 1897. godine zbog novog statusa Bosne i Hercegovine. U evropskim diplomatskim krugovima već se nagovještavalo da je moguća aneksija Bosne i Hercegovine od strane Dvojne monarhije kao posljedica novih prilika u Osmanskom carstvu izazvanih mladoturskom revolucijom. Erental je uputio poziv svom ruskom kolegi da se tajno sastanu kako bi raspravljali o budućem statusu Bosne i Hercegovine. Izvoljski³⁴ je prihvatio poziv i do susreta je došlo u zamku Buhlau 1. septembra 1908. godine. Iako su vodili razgovor o složenim pitanjima evropske politike. Izgleda da o njima nisu dali identična svjedočanstva.³⁵ Ipak, i pored toga, može se ustanoviti osnova razgovora. Izvoljski je počeo razgovor prijekorom zbog navodnog narušavanja austro-ruskog sporazuma što je Rusiju uputilo na zblježavanje sa Engleskom³⁶. Austrijski ministar je nagovijestio da je njegova zemlja donijela odluku o aneksiji Bosne i Hercegovine. Zbunjen takvim saopštenjem ruski ministar je istakao da pitanje aneksije ima međunarodni karakter, jer je na međunarodnom kongresu u Berlinu (1878) Austro-Ugarskoj dato pravo da upravlja Bosnom i Hercegovinom ali ne i da je anektira.³⁷

Kada je vidio da je Austro-Ugarska, svojom odlukom o aneksiji Bosne i Hercegovine, dovela Rusiju i Evropu pred svršen čin, Izvoljski je pokušao barem

³⁰ Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995, 12-129.

³¹ Senaid Hadžić, *Balkanska praskozorja - od ideja do ujedinjenja*, Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Mostar 2019, 314.

³² Ч. Попов, *Грађанска Европа*, 285-286.

³³ В. Ђоровић, *Историја српског народа*, 240.

³⁴ O odluku Izvoljskog u Buhlau ruska vlada nije bila obaviještena što će imati za posljedicu krupne nesporazume i reakcije na takvu politiku koju vodi Izvoljski.

³⁵ Хаваостов, *История дипломатии*, 651.

³⁶ Poslije sklapanja saveza sa Francuskom 1894. Rusija je sklopila savez i sa Engleskom 1907. godine. Tim sporazumom zaokruženo je formiranje Antante

³⁷ *Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1918*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1952, 307.

da se dogovori o kopenzacijama za Rusiju, Srbiju i Crnu Goru. Poslije veoma žustre rasprave uspio je da privoli Erentala da prizna izvjesne garancije Rusiji u balkanskim zemljama. Pri tom se složio sa sljedećim uslovima:

1. Istovremeno sa izjavom o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine biće data i izjava o evakuaciji iz Novopazarskog Sandžaka i prestanku svih prava na tu oblast. To odricanje prava na Novopazarski Sandžak trebalo je da posluži u očima Rusije i balkanskih zemalja dovoljnom garancijom da Austro-Ugarska ne vidi nikave prepreke u tome, da Crnoj Gori i Srbiji u povjerenju kaže da postoji mogućnost da pri izvjesnim uslovima, tj. u slučaju raspada Osmanskog carstva, uspostave u toj oblasti granice Sanstefanskog ugovora.

2. Erental je prihvatio ruski zahtjev što se tiče moreuza, po kome bi Rusija i druge priobalne države Crnog mora mogle ulaziti i izlaziti kroz njih pri očuvanju principa da oni budu zatvoreni za vojne brodove drugih država. Erental se saglasio i da ruske zahtjeve podrži pred Njemačkom.

3. Bugarska će biti proglašena kraljevinom i dobiće nezavisnost.

4. Što se tiče Srbije, Erental je najmanje bio sklon kopenzacijama naglašavajući njeno neprijateljsko raspoloženje prema carevini. Smatrao je da je austrougarsko odustajanje od Novopazarskog Sandžaka dovoljno za njene ustupke. Takođe se nije složio sa bilo kakvim ispravljanjem granica Bosne i Hercegovine.

5. O pitanju primjene 19. tačke Berlinskog³⁸ ugovora koja se odnosila na Crnu Goru izjavio je da je potrebno neke vrijeme da bi proučio to pitanje, ali se nije složio sa tim da Crna Gora gradi vojnu luku.³⁹

U izvještaju svom zamjeniku Čarikovu u toku razgovora u Buhlau, Izvoljski se pravdao da bi svi protesti protiv austrougarske politike svršenog čina bili beskorisni, i da Rusija, ipak, može biti zadovoljna.

Izvoljski se nadao da će Austro-Ugarska nekada dobrovoljno vratiti Bosnu i Hercegovinu Osmanskom carstvu. Ako bi se Rusija protivila prisajedinjenju, po njegovom mišljenju, imala bi dvije alternative: ili da se ograniči na uzaludne proteste ili da pribjegne prijetnjama, što bi neizostavno dovelo do oružanog sukoba. Zato je izabrao koponezacije kojima će Rusija povratiti svoj uticaj na Balkanu, a Austrija će biti u teškom položaju zbog gaženja odredbi Berlinskog kongresa.

Interesantno je navesti zapažanje Izvoljskog koje će u aneksionoju krizi dovesti do njegovog „lutanja” u traženju načina rješavanja bosanskog pitanja pa ćemo ga zato citirati: „Naš sporazum sa Austrijom treba držati u tajnosti a stvar prikazati kao da je Austrija uprkos svemu riješila da prisajedini Bosnu i Hercegovinu. Mi smo o tome blagovremeno obaviješteni i zahvaljujući našim intervencijama Austrija je pristala da evakuie Sandžak. Ali šta činiti dalje? Da

³⁸ Na Berlinskom kongresu Austro-Ugarska je dobila pravo sanitarne i vojne kontrole nad lukom Bar

³⁹ *Pismo Izvoljskog-Čarikovu, zamak Buhlau 3/16. septembar 1908*, dokument preuzet iz knjige: *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, (priredio Branko Pavićević) Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka. Istorijski izvori, knj. 1, Titograd 1984, 421-422.

li se ograničiti na beskorisne proteste? Ne objaviti rat. Ograničiti se na komenzacije u korist Rusije i balkanskih država”.⁴⁰

Erental nije dugo čekao da sprovede svoj plan. Bugarska je proglašena kraljevinom 5. oktobra 1908, a dva dana kasnije proglašena je aneksija Bosne i Hercegovine. Očigledno je da je proglašenje bugarske nezavisnosti bilo u vezi s proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine. Namjera bečkog kabineta je bila da skrene pažnju Osmanskog carstva na Bugarsku, što će i uspjeti. Odnosi između Carigrada i Sofije će se zaoštriti, pa će se rat izbjeći zahvaljujući intervenciji Rusije. Porta je ovim činom dovedena u težak položaj, jer se istovremeno nije mogla boriti na dva fronta u cilju očuvanja svojih interesa.⁴¹

Aneksijom Bosne i Hercegovine i proglašenjem bugarske nezavisnosti Austro-Ugarska je učvrstila svoj položaj na Balkanu i mogla se posvetiti svom planu prodora na Istok. Ipak njena spoljna politika dovešće do zaoštavanja na relaciji dva imperijalistička bloka: bloka Centralnih sila i Antante.

Zaključak

Austrija je tokom procesa ujedinjenja Italije izgubila svoje posjede u sjevernoj Italiji (1859), a na putu ujedinjenja Njemačke istisnuta iz Njemačkog saveza 1866. godine. Godinu dana poslije izlaska iz Njemačkog saveza stvara se dvojna monarhija Austro-Ugarska. Ujedinjenjem Italije i Njemačke izgubila je mogućnost širenja svog uticaja u srednjoj Evropi. Zato je svoju ekspanzionističku politiku okrenula prema Balkanu. Da bi ostvarila svoj plan poznat pod nazivom „Prodor na Istok” morala je ući u diplomatske pregovore sa Rusijom. U ostvarivanju svog plana koristila je prilike kada je Rusija bila zaokupljena osvajanjima u Aziji ili kada je ruski uticaj na Balkanu bio poljuljan. Austro-Ugarska je u sporazume sa Rusijom ulazila promišljeno i uvijek sa ciljem da dobije kontrolu nad Bosnom Hercegovinom. Osim strateških interesa Bosna i Hercegovina je za nju bila značajna zbog privrednog potencijala. Naravno, ove pokrajine bile su baza odakle je namjeravala širiti svoj uticaj na Balkanu a istiskivati ruski. Karakteristično je da austrijska diplomatija pokreće pitanje statusa Bosne i Hercegovine u vrijeme kada je počeo ustanak 1875. godine i koji su pomagale Srbija i Crna Gora. Svoju neutralnost namjeravala je da naplati od Rusije i tim namjerama je uspjela. Iako je vojno bila neutralna ona je na kraju više profitirala nego Rusija koja je iz rata sa Osmanskim carstvom 1877-1878. izašla kao pobjednica. Rajhštatskim sporazumom i Budimpeštanskom konvencijom Rusija je dala austrougarskoj prećutno pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu kada se za to stekne pravi trenutak. Osim što je Austro-Ugarska i od drugih velikih sila na Berlinskom kongresu (1878) dobila pravo da okupira

⁴⁰ *Pismo Izvoljskog-Čarikovu, zamak Buhlau 3/16. septembar 1908, dokument preuzet iz knjige, Rusija i aneksiona kriza, 422-424.*

⁴¹ Хвостов, *История дипломатии*, 658.

Bosnu i Hercegovinu ona je ponizila Rusija jer nije podržala njene težnje da dobije kontrolu nad Bosforom i Dardanelima. Od Berlinskog kongresa počinju da se stvaraju svezi velikih sila. Već 1879. Austro-Ugarska i Njemačka su sklopile Dvojni savez kome će se 1882. pridružiti Italija. Tako je stvoren blok Centralnih sila. Ulaskom u ovaj savez Austro-Ugarska dobija podršku Njemačke u njenim osvajачkim planovima na Balkanu jer joj je služila kao „prethodnica” njenih ekspanzionističkih planova prema Istoku. Rusija je stupila u savez sa Francuskom 1894. godine i tim savezom otopčeo je proces formiranja Antante koji će biti zaokružen tek 1907. godine. Kao što se vidi iz gore navedenog da su Austro-Ugarska i Rusija i pored toga što su bile u različitim savezima sklappale su i poslije Berlinskog kongresa i tajne i javne sporazume. Rusija nije odustajale od svog političkog uticaja na Balkanu. Iako je izgubila kontrolu nad Bugarskom od 1886. povratila je uticaj u Srbiji od 1903. godine dolaskom Karađorđevića na vlast. Upravo Srbija je bila glavna prepreka austrijskim planovima na Balkanu jer je strepila da oko Srbije ne dođe do ujedinjenja ostalih južnoslovenskih naroda. Zato je tražila povoljan momenat da se ponovo sporazumije sa Rusijom i između ostalog stavi na dnevni red pitanje aneksije Bosne i Hercegovine. Prilika za to ukazala joj se nakon izbijanja Mladoturske revolucije (1908). Novo ustavno stanje u Osmanskom carstvu postavilo je na dnevni red i pitanje statusa Bosne i Hercegovine. Budući da je Austro-Ugarska bila vezana obavezom sa Rusijom o očuvanju *status quo-a* na Balkanu (ugovor iz 1897), austrijskoj diplomatiji, posebno njenom energičnom ministru spoljnih poslova Erentalu, da što prije sa ruskom stranom raspravlja o mogućnosti raskidanja ugovorova zbog novog statusa Bosne i Hercegovine. Ponovo se radilo o tajnom sporazumu. Dogovor je sklopljen u zamku Buhlau 16. septembra 1908. godine. Ruski ministar koji je na pregovore došao bez znanja ruske vlade bio je kao što će budući događaji na Balkanu pokazati izigran. Poslije žustrih rasprava morao je da prihvati pravo Austro-Ugarska da anektira Bosnu i Hercegovina, a za uzvrat Erental mu je obećao neke teritorijalne kopezacije za Rusiju, Srbiju i Crnu Goru, a budući događaji će pokazati da od kompenzacija skoro da nije bilo ništa. Ovaj rusko-austrijski sporazum bio je poslednji čin drame oko Bosne i Hercegovine čiju su sudbinu u ruke uzeli veliki evropski dvorovi ne zapitavši se nikada i ne pomenuvši u tolikim sporazumima bosanski narod.

Summary

Austria lost its possessions in northern Italy (1859) during the process of Italian unification and was expelled from the German Confederation in 1866 on the path to German unification. A year after leaving the German Confederation, the dual monarchy of Austro-Hungary was established. With the unification of Italy and Germany, Austria lost the ability to expand its influence in Central Europe. Therefore, it turned its expansionist policy toward the Balkans. To realize its plan, known as the “March on the East,” it needed to enter into

diplomatic negotiations with Russia. Austria took advantage of opportunities when Russia was preoccupied with conquests in Asia or when its influence in the Balkans was weakened. Austro-Hungary entered into agreements with Russia thoughtfully, always aiming to gain control over Bosnia and Herzegovina. Besides strategic interests, Bosnia and Herzegovina were significant due to their economic potential. Naturally, these provinces were a base from which it intended to expand its influence in the Balkans while pushing out Russian influence. It is characteristic that Austrian diplomacy raised the issue of the status of Bosnia and Herzegovina at the time when the uprising began in 1875, supported by Serbia and Montenegro. Austria intended to leverage its neutrality for gains from Russia, and it succeeded in this. Although militarily neutral, Austria ultimately profited more than Russia, which emerged victorious from the war with the Ottoman Empire (1877-1878). Through the Treaty of Reichstadt and the Budapest Convention, Russia implicitly granted Austro-Hungary the right to occupy Bosnia and Herzegovina when the time was right. In addition to this, at the Berlin Congress (1878), Austro-Hungary received the right to occupy Bosnia and Herzegovina from other great powers, humiliating Russia for not supporting its ambitions to gain control over the Bosphorus and Dardanelles. Following the Berlin Congress, alliances among great powers began to form. By 1879, Austro-Hungary and Germany had established the Dual Alliance, which Italy would join in 1882, creating the Central Powers bloc. By entering this alliance, Austro-Hungary gained Germany's support for its expansionist plans in the Balkans, serving as a "forerunner" to its ambitions toward the East. In 1894, Russia formed an alliance with France, initiating the process of forming the Entente, which would not be completed until 1907. As seen from the above, despite being in different alliances, Austro-Hungary and Russia continued to make both secret and public agreements after the Berlin Congress. Russia did not abandon its political influence in the Balkans. Although it lost control over Bulgaria in 1886, it regained influence in Serbia with the rise of the Karađorđević dynasty in 1903. Serbia was a significant obstacle to Austrian plans in the Balkans, as Austria feared that the unification of other South Slavic nations around Serbia might occur. Therefore, it sought a favorable moment to negotiate again with Russia, putting the issue of the annexation of Bosnia and Herzegovina on the agenda. The opportunity arose after the outbreak of the Young Turk Revolution (1908). The new constitutional situation in the Ottoman Empire brought the status of Bosnia and Herzegovina to the forefront. Since Austro-Hungary was bound by an obligation to Russia to maintain the status quo in the Balkans (the 1897 treaty), the Austrian diplomacy, particularly its energetic foreign minister, Erenthal, aimed to discuss the possibility of terminating the treaty with the Russian side due to the new status of Bosnia and Herzegovina as soon as possible. This again involved a secret agreement. The agreement was reached in the castle of Buhlau on September 16, 1908. The Russian minister, who came to the negotiations without the knowledge of the Russian government, would be outmaneuvered by future events in the Balkans. After heated

discussions, he had to accept Austro-Hungary's right to annex Bosnia and Herzegovina, and in return, Erenthal promised some territorial compensations for Russia, Serbia, and Montenegro. However, future events would show that there was almost nothing in terms of compensation. This Russo-Austrian agreement marked the final act of the drama surrounding Bosnia and Herzegovina, whose fate was decided by the great European courts without ever considering or mentioning the Bosnian people in such agreements.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, (priredio Branko Pavićević), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, odjeljenje društvenih nauka, Istorijski izvori, knj. 1, Titograd 1984.
2. *Сборник договоров России с другими государствам 1856-1918*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1952.

Knjige/Books:

1. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (Grupa autora), Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
2. Hadžić Senaid, *Balkanska praskozorja-Od ideja do ujedinjenja*, Arhiv Hercegovачко-neretvanskog kantona, Mostar 2019.
3. Tejlor A. DŽ, *Borba za prevlast u Evropi*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.
4. Živanov Sava, *Rusija na prelomu veka*, Službeni list, Beograd 2002.
5. Војводић Михаило, *Путеви српске дипломатије*, СЛЮ, Београд 1999.
6. Војводић Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, посебно издање Српске академије наука и уметности, књ. DXXXIX, књ. 13, Београд, 1988.
7. Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804-1918*, Београд 1995.
8. *Историја Османског царства (приредио Робер Мантран)*, СЛЮ, Београд 2002.
9. *История дипломатии* (в редакции Потемкина), том. I. ОГИЗ, Москва 1954.
10. Павловић Стеван, *Историја Балкана*, СЛЮ, Београд 2001.
11. *Попов Чедомир*, Грађанска Европа (1770-1914), Завод за уџбенике, Београд, 2010.
12. Поповић Васиљ, *Источно питање*, (треће издање), Службени лист, Београд 1996.
13. Ђоровић Владимир, *Историја српског народа, књ. IV*, Светигора, Цетиње, Октоих, Подгорица 2009.
14. Хвостов, Владимир Михаилович, *Проблеми историји внешнеј политики Русији и међународне одношенија (от русско-француског сојуза до Октябрској револуцији* Академия наук СССР-а, Отделение истории, Москва 1977.

Članci/Articles:

1. Мијаловски Милан, Тајним савезништвом до јавног великог рата, *Војно дело*, пролеће, 2014.

Dr. sc. Minela RADUŠIĆ

Filozofski fakultet Univerzitet u Sarajevu

E-mail: minela.radusic@ff.unsa.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:355:61:616-08(436-89:497)"1914/1918" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.89>

**BOLEST I RAT:
LIJEČENJE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH VOJNIKA
U TOKU PRVOG SVJETSKOG RATA**

Apstrakt: *Organizacija zdravstvene zaštite je za Austro – Ugarsku Monarhiju u godinama Prvog svjetskog rata predstavljala pravi izazov. Problem nekvalitetne i oskudne ishrane koja je, budući da je uglavnom bila zasnovana na ugljikohidratima, bila slabe nutritivne vrijednosti značajno je utjecao na slabljenje imunološkog sistema. Minimalne obročne porcije, te vrlo često i potpuni izostanak istih, rezultirali su pojavom masovne neuhranjenosti među vojnicima što je nekada znalo rezultirati smrtnim ishodom. Nedostatak pitke vode, intenzivni umor i iscrpljenost, teško psihološko stanje i opća neizvjesnost su, uz nemogućnost održavanja higijenskih navika, krčili put različitim infektivnim bolestima. Nedostatak dezinfekcijskih sredstava, problem opskrbe čistom odjećom, obućom i najosnovnijim rubljem dodatno su pogodovali širenju različitih patogenih organizama. Imajući na umu navedene socijalne poteškoće koje su bile odraz teških ratnih godina i intenzivnih vojnih sukoba, kontroliranje sanitetskih prilika među vojnim trupama za Dvoglavog orla, bio je iznimno težak zadatak. Koji su najveći izazovi sa kojima se bosanskohercegovačke vojne jedinice suočavaju na frontu te od kojih infektivnih bolesti (akutnih i hroničnih) najčešće oboljevaju, nastoji se prikazati u prvom dijelu rada. Usamljenost i višemjesečna razdvojenost od partnerica i supruga, te svakodnevni ratni užasi su, osim do općeg pada morala u vojnim trupama doveli i do pojave različitih neuropsihijatrijskih i neuroloških oboljenja. Istraživanja istaknutih vojnih psihijatarata koji su tokom Prvog svjetskog rata liječili armijske jedinice na frontu, su u tom smislu važan historijski izvor. Koristeći se njima, i rijetko očuvanim pismima koje su bosanskohercegovački vojnici tokom ratnih godina slali svojim porodicama, u radu se nastoji prikazati na koji način su se svakodnevni strahovi, zabrinutost i ratni užasi odražavali na mentalno zdravlje vojnika. Imajući na umu činjenicu da su bosanskohercegovačke vojne jedinice bile vrijedan „alat“ u ostvarivanju različitih političkih, nacionalnih i ideoloških ciljeva Austro – Ugarske Monarhije, ali i, u razmjerama svjetskog sukoba, odbrani vlastitih granica, na drugoj razini se prate koraci vlasti u pogledu zbrinjavanja oboljelih*

i ranjenih. U tom pravcu se nastoji rekonstruirati kako je funkcionirala medicinska skrb na ratištu te koje su najveće poteškoće sa kojima se suočava austrougarski sanitet. Budući da je u ratnim uvjetima došlo do spajanja vojne i civilne zdravstvene službe, to je faktički značilo da je vojnim trupama bio dozvoljen smještaj u civilnim bolnicama. Neke su građanske bolnice zbog iznimno velike potrebe bile u potpunosti pretvorene u vojne. U kontekstu analize zdravstvenih strategija koje u pogledu liječenja armijskih jedinica u drugoj fazi (nakon otpremanja vojnika sa ratišta) primjenjuje Monarhija, u završnom dijelu teksta se pokušavaju detektirati izazovi sa kojima se suočavaju bosanskohercegovačke općinske, kotarske i velika Zemaljska bolnica u Sarajevu. Budući da su vojne trupe putem transportnih vlakova velikim intenzitetom pristizale sa bojišta, jedan od najvećih problema za zdravstvenu službu koja se nalazila pred kolapsom bio je vidljiv u pomanjkanju bolničkog smještaja. Oboljelo i ranjeno vojno osoblje, uz sve druge pacijente koji su liječeni u ovim zavodima, nije bilo moguće hospitalizirati. Da li tom pogledu austrougarska vlast – koju u bosanskohercegovačkoj pokrajini reprezentira Zemaljska vlada u Sarajevu, poseže za privremenim ili se nastoji primjeniti neko dugoročno i efikasno rješenje, nastoji se odgovoriti u epilogu ovog istraživačkog zadatka.

Ključne riječi: *Bosanskohercegovačke vojne jedinice, Austro – Ugarska Monarhija, zdravstvena zaštita, Prvi svjetski rat, front, bolest, liječenje.*

DISEASE AND WAR: THE TREATMENT OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOLDIERS DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract: *The organization of healthcare posed a significant challenge for the Austro-Hungarian Monarchy during the years of the First World War. Poor and scarce nutrition which was mostly carbohydrate-based and of low nutritional value, posed additional problems since it significantly weakened the immune system. Minimal meal portions, and, quite often, inability to even provide meals, resulted in widespread malnutrition among soldiers, sometimes leading to fatal outcomes. The lack of drinking water, intense fatigue and exhaustion, severe psychological conditions and a general sense of uncertainty, coupled with the inability to maintain hygiene practices, paved the way for various infectious diseases. The lack of disinfectants, as well as problems with the supply of clean clothing, footwear and undergarments, further facilitated the spread of various pathogenic organisms. Considering the noted social difficulties, which reflected the hardships of wartime and intense military conflicts, controlling sanitary conditions among the troops of the Double-Headed Eagle was an exceptionally challenging task. The first part of this paper aims to present the greatest challenges faced by Bosnian-Herzegovinian military units on the front lines and the infectious diseases (both acute and chronic) they most commonly suffered from. Loneliness, prolonged separation from partners and wives, and the daily*

horrors of war not only led to a general decline in morale among the troops but also contributed to various neuropsychiatric and neurological disorders. Research by prominent military psychiatrists who treated army units on the front lines during the First World War serves as a valuable historical source in this regard. Using these studies and the rarely preserved letters that Bosnian-Herzegovinian soldiers sent to their families during the war, this paper seeks to explore how everyday fears, anxieties, and the horrors of war impacted the mental health of soldiers. Given the fact that Bosnian-Herzegovinian military units were a valuable “tool” for achieving the various political, national, and ideological goals of the Austro-Hungarian Monarchy, as well as defending their borders in the context of the global conflict, the paper also examines the government's efforts to care for the sick and wounded. It aims to reconstruct how medical care functioned on the battlefield and the greatest challenges faced by Austro-Hungarian medical services. In wartime conditions, the merging of military and civilian health services effectively meant that military troops were allowed to be treated in civilian hospitals. Some civilian hospitals were entirely converted into military facilities due to extreme demand. In analyzing the healthcare strategies employed by the Monarchy for treating military units in the second phase (after soldiers were evacuated from the battlefield), the final section of this paper attempts to identify the challenges faced by Bosnian-Herzegovinian municipal, district, and the central National Hospital in Sarajevo. As military troops arrived from the front in large numbers via transport trains, one of the most significant problems for the overstretched healthcare system, nearing collapse, was the lack of hospital accommodations. The military personnel who were sick and wounded, along with other patients treated in these institutions, could not all be hospitalized. Whether the Austro-Hungarian authorities, represented in the Bosnian-Herzegovinian province by the National Government, resorted to temporary measures or sought to implement long-term and effective solutions is a question addressed in the epilogue of this research task.

Key words: *Bosnian-Herzegovinian military units, Austro-Hungarian Monarchy, healthcare, First World War, front line, disease, treatment.*

Ratna zbivanja praćena teškim vojnim sukobima, ljudskim i materijalnim gubicima oduvijek su bila mjesta na kojima su se najjasnije reflektirale spremnosti i slabosti zdravstvenih sistema. Budući da se još odranije suočavala sa nizom administrativno – pravnih, političkih i finansijskih izazova koji su bili posljedica kompleksnog dualističkog ustroja, dubokih nacionalnih težnji i evidentnih društvenih suprotnosti, Austro – Ugarska Monarhija se sa početkom Prvog svjetskog rata našla u prilično nezavidnom položaju. S jedne strane trebala se nositi sa svim unutrašnjim političkim krizama te vještim diplomatskim potezima spriječiti njihovu eskalaciju, dok se s druge, u

razmjerama globalnog svjetskog sukoba, bila prinuđena boriti se za vlastiti opstanak. U ostvarenju tih zamisli, ozbiljan i nezaobilazan 'resurs' bio joj je upravo zdravstveno sposoban, mentalno i fizički jak vojni potencijal. Stoga je, u cilju 'zaštite' najvrijednijeg 'oružja' koje u ovakvim trenucima državni sistemi mogu imati, jedan od najtežih zadataka za Monarhiju bila briga o zdravlju vojnika. Budući da se bosanskohercegovačka historiografija, osim Zijada Šehića koji se, u kontekstu zbrinjavanja vojnih invalida u toku ratnih godina, dotakao i pitanja organizacije vojnog saniteta,¹ nije seriozno bavila zdravstvenom njegom vojnika, rad ima za cilj proširiti vrlo skromna saznanja o ovom pitanju. Shodno navedenom, u prvom dijelu rada se nastoje detektirati zdravstveni izazovi sa kojima se bosanskohercegovački vojni potencijal suočava tokom ratnih godina. U tom smislu se, u kontekstu turbulentnih vojno – političkih zbivanja na frontu, pokušava odgovoriti na pitanje od kojih infektivnih bolesti se najčešće obolijevalo, te na koji način su se briga i konstantni strah i ratni užasi odražavali na mentalno zdravlje vojnika. U drugoj cjelini se prate koraci austrougarske vlasti da oboljelim i ranjenim armijskim jedinicama pruži adekvatnu medicinsku skrb, te se analiziraju zdravstvene strategije u pogledu zbrinjavanja i liječenja vojnika.

Sve je spremno za rat!: Modernizacija i mobilizacija

Ženevska konvencija koja je, u cilju ublažavanja patnji ranjenika i pružanja neophodne medicinske pomoći donešena 1864. godine, postavila je temelje za humanizaciju ratnog prava, a time i modernizaciju vojnog saniteta.²

¹ Zijad Šehić je 2004. godine objavio rad *Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih vojnih invalida u toku Prvog svjetskog rata: (1914 – 1918)*. Utemeljen na čitavoj lepezi neobjavljene i vrlo vrijedne arhivske građe ovaj rad predstavlja pionirsko istraživanje socijalno – zdravstvenog segmenta vojne historije u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Spoznaje o tretmanu bosanskohercegovačkih invalida u toku Prvog svjetskog rata, Šehić je upotpunio 2007. godine studijom „U smrt za cara i domovinu.“ Vidi: Zijad Šehić, *Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih vojnih invalida u toku Prvog svjetskog rata 1914-1918, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. 13, Sarajevo 2004, 311–329. i Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2007.

² Švicarski književnik J. Henry Dunant koji se nalazio na frontu tokom borbe na Solferinu 1859. godine bio je šokiran prizorima ranjenih vojnika na ratištu koji su bili potpuno ostavljeni bez medicinske njege. U njihovu čast je napisao knjigu „Sjećanje na Solferino“ te je u cilju poboljšanja vojnih ranjenika 1863. godine osnovao Crveni krst u Ženevi. Godinu dana kasnije je bio inicijator diplomatske konferencije koja je usvojila Ženevsku konvenciju o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u vojskama u ratu. Prva Ženevska konvencija koja se sastojala od ukupno deset članova, u prvi plan je istakla plemenito načelo po kojem se *svaki ranjeni ili oboljeli vojnik treba tretirati kao pacijent kome je neophodno pružiti prvu pomoć a tek onda kao neprijatelj*. Tako je čl. 6 bilo precizirano da *ranjenici i bolesnici bez obzira na nacionalnu pripadnost trebaju biti liječeni i njegovani*. Angela Bennett, *The Geneva Convention – The hidden origins of the red cross*, Sutton Pub, Stroud 2006, 2-3; Jelena Lopičić – Jančić, Konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u vojskama u ratu od 22. avgusta 1864. godine, *Crimen Journal*, 2011, vol. 2, br. 1, Beograd 2011, 109. i 111.

Okupacija Bosne i Hercegovine je u ljeto 1878. godine pružila priliku za praktičnu primjenu univerzalnih humanih vrijednosti ali i za provjeru spremnosti austrougarskog saniteta. Cijeneći važnost očuvanja zdravlja armijskih jedinica u svakom trenutku, okupaciona vlast je donijela odluku da se vojni ljekari sistematizuju u ratu i miru.³ U mjestima gdje nije bilo vojnih liječnika uredski liječnici su, naredbom Zemaljske vlade, trebali pregledavati i liječiti vojne snage koje su bile angažirane na očuvanju javnog reda i mira.⁴ Kako se uslijed napretka oružane tehnike očekivao povećani broj ranjenika, 1914. godine je uslijedila temeljna revizija saniteta. Rezultat navedenog bio je vidljiv u povećanom broju liječničkog i poboljšanoj kvaliteti pomoćnog medicinskog osoblja.⁵ Budući da je ocijenjeno da su procesu pružanja ekspeditivne medicinske pomoći iznimno važnu ulogu imale fleksibilne i lako adaptivne sanitetske ustanove, napredak je bio vidljiv i u tom pogledu.⁶ Treća, ključna odredba reforme odnosila se na djelokrug vojnog liječnika u miru. Propisima trupnih jedinica bio je definiran prilično složen spektar dužnosti ovih zdravstvenih djelatnika. Oni su, pored brige o zdravstvenom stanju u garnizonima, ishrani, vodosnabdijebanju, imunizaciji i odijevanju vojnika, bili članovi komisija koje su trebale voditi vojne regrutacije.⁷ Slijedeći trendove medicinske nauke tog vremena, Austro – Ugarska Monarhija je veliku pažnju posvetila higijeni i hirurgiji – granama koje su u očuvanju zdravlja vojnika igrale posebnu ulogu. Dok je prva, apostrofirajući važnost čistog tijela i odijela, bila ključna u prevenciji epidemija infektivnih bolesti koje su bile stalni pratioci ratova,⁸ druga je napretkom hirurških intervencija trebala omogućiti brz povratak ranjenika u vojne redove.⁹ Kako su zarazne bolesti predstavljale veliku opasnost za austrougarski sanitet, njihovo suzbijanje za zdravstvene organe je i u mirnodopskim i ratnim uvjetima predstavljao ogroman izazov. Poučena iskustvom Balkanskih ratova čije su se socijalne posljedice

³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 181.

⁴ Naredba Zemaljske vlade br. 120.058/I, ex. 1906. E. Sladović, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Tisak Bosanske pošte, Sarajevo 1915, 412.

⁵ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 181; Tomac navodi da u svakoj naprednijoj armiji, kakva je između ostalog bila i austrougarska čiji je vojni budžet 1913. godine iznosio 720 miliona maraka, svaki bataljon imao svog ljekara. Petar Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1968, 509.

⁶ *Isto*.

⁷ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 181.

⁸ Cijeneći njen značaj, doktor Eduard Reich je još 1858. godine, pokušao etablirati higijenu kao zasebnu znanstvenu disciplinu. Vidi: Eduard Reich, *Lehrbuch der allgemeinen Aetiologie und Hygiene*, Verlag von Ferdiannd Enke, Erlangen 1858.

⁹ P. Tomac, *Ratovi i armije*, 509 Različitim zdravstveno-poučnim brošurama i prosvjetnim člancima koji su objavljeni u štampi nastojala se podići svijest o važnosti prakticanja higijenskih navika kako bi se prevenirala pojava različitih infekcija. Cijeneći važnost razvoja hirurgije, austrougarska vlast je 1914. godine planirala izgradnju posebnog hirurškog odjela u kompleksu Zemaljske bolnice. Budući da je u vanrednim okolnostima kakve su ratne, dolazilo do spajanja vojnog i civilnog saniteta, računalo se da će budući hirurški odjel biti mjesto za adekvatne hirurške intervencije vojnih lica ako za time bude potrebe. Zakon o uređenju zdravstvenih ustanova od 4. jula 1914. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1914, 471 – 472.

duboko osjetile na prostoru Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada u Sarajevu se u prilično osjetljivom političkom trenutku odlučila reformu zdravstvene legislative. Pored Zakona o zdravstvenim ustanovama, u drugoj polovini 1914. na snagu je stupio i Zakon o suzbijanju zaraznih bolesti.¹⁰ Naredbe koje su u proteklom periodu periodično donošene, a kojima se reguliralo suzbijanje različitih bolesti, bile su zamijenjene jednim sveobuhvatnim zakonskim aktom. Novi propis je precizirao koja oboljenja podliježu obaveznoj prijavi, te je vrlo detaljno regulirao način njihovog suzbijanja.¹¹ Iako se u cjelini gledano primjena zakonskih odredba odnosila na civilne organe vlasti, strategija suzbijanja epidemija zaraznih bolesti se, tokom ratnih godina, u potpunosti primjenjivala i u oblasti vojnog saniteta.

Nakon što je Austro – Ugarska objavila rat Srbiji krajem jula 1914. godine, uslijedio je čitav niz lančanih reakcija. Tako je za samo nekoliko sedmica ratni požar zahvatio značajan dio Evrope. Pripremajući se za dolazak teških vremena, Zemaljska vlada u Sarajevu je suspendirala pojedine odredbe Zemaljskog statuta i na osnovu Zakona od 5. marta 1910. godine proglasila uvođenje iznimnih mjera za cijelu Bosnu i Hercegovinu.¹² Slijedeći primjer drugih evropskih zemalja koje su ozbiljno naoružavale svoje armije, car Franjo Josip je krajem jula 1914. potpisao ukaz za opću mobilizaciju. Prvi dan augusta mjeseca bio je proglašen danom uzbune u Monarhiji, a tri dana kasnije krenulo se za mobiliziranjem snaga. Prizori užurbanih vojnika, koji se sa oduševljenjem pripremaju za buduće podvige, bili su praćeni blagoslovima vjerskih dostojanstvenika koji su ohrabivali njihov odlazak u nepoznato. Tri velika fronta: Zapadni, Istočni (Ruski) i Balkanski bili su spremni za odmjerenje snaga dva suprotstavljena bloka: Antante i Centralnih sila – među kojima su, pod zastavom *Dvoglavog orla*, svoje mjesto našle i bosanskohercegovačke vojne jedinice. Neposredno pred odlazak na ratište, jedinicama je stigao povjerljivi nalog Vrhovne komande da se pravoslavni vojnici izjasne da li žele ići na front i ratovati protiv Srbije ili žele biti raspoređeni u sastav drugih jedinica.¹³ Nakon što je odgovor stigao, obavljene su i posljednje pripreme prije polaska. Bolni rastanci vojnika koji se svuda po ulicama i trgovima pozdravljaju sa porodicom, prijateljima i rodbinom, najavljivali su dolazak teških ratnih godina.

¹⁰ Zakon od 28. oktobra 1914, o sprječavanju i suzbijanju priljepčivih bolesti. *Glasnik zakona i naredaba*, Godina 1914, 617 – 627.

¹¹ *Isto*, Vidi čl. 1. i II dio – Mjere za sprječavanje i borbu protiv bolesti.

¹² Zemaljska vlada u Sarajevu je 26. jula 1914. godine izdala i potpisala naredbu kojom je suspendirala odredbe Zemaljskog statuta od 17. februara 1910. godine i odredbe zakona od 5. marta 1910. godine. Vidi: *Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 26. Juli 1914. betreffend die Suspension einzelner Bestimmungen des Landesstatutes vom 17. Februar 1910. Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jahrgang 1914, Landesdruckerei, Sarajevo 1914, 295.

¹³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 85.

Zdravstvene krize na frontu: Infektivne i mentalne bolesti

Početna euforija vojnika koji su nošeni patriotskim osjećajima odlazili u rat, relativno brzo je splasnula. Za mnoge od njih koji nikada do tada nisu vidjeli ratište, stvarnost je bila posve drugačija od onoga što su o ovom mjestu prethodno zamišljali. Umjesto toplih porodičnih domova, kasarne, utvrde i vojni logori postaju njihovo novo odredište. Iako je Austro – Ugarska Monarhija, cijeneći važnost očuvanja zdravlja i dobre tjelesne forme svojih armijskih jedinica, nastojala organizirati kvalitetnu i raznovrsnu ishranu, ove je zamisli u praksi bilo teško realizirati. Uslijed finansijske istrošenosti države te stalnog porasta cijena i nestašice namirnica, jelovnik bosanskohercegovačkih vojnika bio je skroman i jednoličan. Minimalne obročne porcije koje su bile slabe nutritivne vrijednosti i nisu mogle zadovoljiti osnovne tjelesne potrebe, nekada su znale u potpunosti izostati.¹⁴ Ovo je dovelo do pothranjenosti vojnika koja, ne samo da je utjecala na slabljenje imunološkog sistema, nego je faktički mogla rezultirati i smrtnim ishodom.¹⁵ Intenzivne ratne operacije, praćene konstantnim stresom, strahom i neizvjesnošću dodatno su slabile prvu liniju odbrane organizma.¹⁶ Tome treba dodati i nedostatak sna i odmora, budući da su se sve borbe uglavnom vodile noću. Sate kada je lučenje melatonina bilo najveće, vojnici su provodili u rovovima i straži, dok su na počinak išli tek pred zoru. Pored neuređenog načina života, faktor koji je krčio put različitim oboljenjima, bila je neadekvatna vodoopskrba. Iako voda igra iznimno važnu ulogu u svim fiziološkim procesima u tijelu (regulira, čisti, izgrađuje i pomaže), teške ratne prilike su onemogućavale dopremanje ovog vrijednog prirodnog resursa. Uslijed navedenog, vojnici su, kako bi zadovoljili tjelesnu potrebu, posezali za konzumiranjem kontaminirane vode iz rijeka, potoka, te ustajale kišnice.¹⁷ Nedostatak dezinfekcijskih sredstava, sapuna i šampona koji je bio izražen tokom ratnih godina s jedne, te nerazvijene higijenske navike s druge, otežavali su održavanje čistoće tijela, odijela i vojničkih kasarni i utvrda. Navedeni i iznimno teški uvjeti života na frontu doveli su do pojave različitih oboljenja.

¹⁴ Isto, 187.

¹⁵ Posebno je bila teška 1917. godina koja je bila godina gladi. Uslijed izostanka obročnih porcija dolazilo je do masovne neuhranjenosti bosanskohercegovačkih vojnika i civila što je nekada znala rezultirati i smrtnim ishodom. Pero Slijepčević, *Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Oblasni odbor Narodne odbrane, Sarajevo 1929, 233.

¹⁶ Monarhija je različitim humanitarnim i dobrotvornim akcijama nastojala osigurati dopremanje kafe i cigareta vojnicima na frontu. Na ovaj način željelo se popraviti njihovo raspoloženje te im se podići volja i moral. Vidi: „ Za duhan i cigarete našim hrabrim vojnicima“, *Sarajevski list*, br. 2, 1.1.1917, 2; „Darivajte duhan i cigarete za naše hrabre vojnike“, *Sarajevski list*, br. 3, 3.1.1917, 2.

¹⁷ O utjecaju neispravne, kontaminirane vode na ljudsko zdravlje vidi sljedeće radove: John Fawell, Mark Nieuwenhuijsen, *Contaminants in drinking water*. Contaminants in drinking water. British Medical Bulletin, br. 68, London 2003, 199-208; Tea Gjirlić, *Antropogena onečišćenja u vodi za piće i njihov utjecaj na zdravlje*, Sveučilište u Zagrebu – Medicinski fakultet 2016, 26 – 33.

Analiza arhivskih vrela pokazuje da su bosanskohercegovačke vojne jedinice najčešće oboljevale od akutnih infekcija. U red visoko kontagioznih bolesti ulazila je kolera – bolest od koje je strahovao cjelokupni austrougarski sanitet. Iako se opasnost od epidemijske zaraze pojavila još tokom Balkanskih ratova i to sa područja istočnih i južnih krajeva susjednih zemalja, do progresa bolesti došlo je sa početkom ratnih dešavanja.¹⁸ Posebno je bila teška 1915. godina.¹⁹ Prema izvještaju dr. Curinaldija koji je, kao zdravstveni savjetnik, izvještavao o stanju u Monarhiji, kolera je u maju te godine bila posebno raširena u Derventi, Vlasenici i Prijedoru, dok su u augustu mjesecu bolešću bili pogođeni cijeli tuzlanski i banjalučki okrug.²⁰ Premda se izvještaj odnosi na cjelokupno bosanskohercegovačko stanovništvo (i civilno i vojno), na vojsku je bez sumnje otpadao značajan procenat oboljelih. Ova tvrdnja postaje uvjerljivija ukoliko se ima na umu činjenica da su se vojne operacije tokom 1915. godine vodile na prostoru Bosne i Hercegovine koja postaje i poprište ratnih dešavanja.²¹ Osim kolere koju su upravo vojnici i zarobljenici prenosili među civilno stanovništvo,²² armijske jedinice bile su direktno pogođene tifusom. Pored trbušnog koji se javljao uslijed konzumacije zaraženog voća, povrća i nečiste vode, tokom ratnih godina je posebno bio raširen pjegavi tifus – pjegavac.²³ Budući da se mikroorganizam *Rickettsia prowazekii* prenosio putem prtene uši koja se mogla 'zakotiti' u prljavim vojničkim uniformama, neopranoj rublji i posteljinama,

¹⁸ Poseban rizik postojao je od epidemijskog širenja tifusa i kolere. *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina, für die Jahre 1914 bis 1916*, Statsdruckerei, Wien, 1917, 17.

¹⁹ Sljedeći dokumenti ukazuju na alarmantno stanje u u pogledu širenja infektivnih bolesti među vojnicima, posebno kolere i tifusa: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH) Zemaljska vlada u Sarajevu (dalje: ZVS), 1915, K223, 95 – 50/10, br. 142. 038; ABiH, ZVS, 1915, K223, 95 – 50/6.

²⁰ Tokom augusta 1915. godine od kolere su u tuzlanskom okrugu registrirana 53 smrtna slučaja, dok je u banjalučkom bilo prijavljeno 25 smrtnih ishoda. Imajući na umu činjenicu da su ratna dešavanja onemogućavala precizno vođenje statistika te prijavu umrlih, smrtnih slučajeva u praksi je bilo zasigurno više. ABiH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), 1915, br. 8740. Vidi: Protokol od 15. maja 1915; ABiH, ZMF, 1915, br. 11.354. Izvještaj o oboljelim za august 1915.

²¹ Velike borbe između austrougarske i srpsko – crnogorske vojske su u ljeto i ranu jesen vođene na području Bosne i Hercegovine. Tako su, peta i šesta austrougarska armija bile koncentrisane duž lijeve obale Drine kako bi otpočele ratne operacije na srpsko područje, 12. augusta na sektoru donje Drine, a 20. augusta oko Višegrada i Priboja. Crnogorske snage su se raspodijelile jugoistočno od Čajniča i zauzele Čelebić, nastavljajući dalje prema Ajvatovcu i Trebinju. Nakon što je pretrpjela poraz na Jadru, austrougarska vojska se morala povući preko Drine. Ilijas Hadžibegović, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u doba austrougarske vladavine, *Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar Sarajevo 1998, 286.

²² Dr. Sainenfeld navodi da je u oktobru 1914. godine među oboljelima od kolere bio i ruski zarobljenik koji se nalazio u Bosanskom Brodu, dok je pod nadzorom, zbog direktne sumnje na infekciju, bilo 25 bosanskohercegovačkih vojnika. ABiH, ZMF, br. 8740. Protokol od 15. oktobra 1914. godine.

²³ Bolest se u to vrijeme nazivala još i pjegavac ili pjegavi oganj. U medicinskim izvještajima se pojavljuje i pod imenom *Typhus exanthematicus*.

pjegavac je bolest koja je bila direktno povezana sa lošim higijenskim uvjetima na frontu, zbog čega se i nazivala ratna bolest.²⁴

O raširenosti pjegavog i trbušnog tifusa među bosanskohercegovačkim vojnim jedinicama tokom Prvog svjetskog rata, svjedoči sljedeća tablica:

Akutna infekcija	Broj oboljelih vojnika u bosanskohercegovačkim žarištima infekcije
TRBUŠNI TIFUS	154 ²⁵
PJEGAVI TIFUS	274 ²⁶

Tabela br. 1. Raširenost trbušnog i pjegavog tifusa među vojnim jedinicama koje su se nalazile na prostoru Bosne i Hercegovine u maju 1915. godine.²⁷

Iako se tifus, slično kao i druge akutne infekcije, značajno proširo 1914. godine,²⁸ epidemijske razmjere je dobio u 1915. godini. Pored ratnih zarobljenika, vojnih trupa koje su se nalazile na ratištu, među oboljelima je bilo i vojnika koji su se povratili kućama. Usljed izostanka blagovremene prijave bolesti, a shodno tome i potrebne izolacije, vojnici su nakon povratka sa Ruskog i Balkanskog fronta, bolest proširili među članove svoje porodice te drugo civilno stanovništvo zbog čega je došlo do izbijanja epidemije.²⁹ Iz *Izvyještaja za upravu* može se vidjeti da se bolest prenijela u kotare Banja Luka, Tešanj, Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad), Maglaj, Brčko, Sarajevo, Visoko i Prnjavor.³⁰ Iako je naredne godine bolest značajno utihnula, tifusom je 1916. bio zahvaćen cijeli zarobljenički logor u Doboju.³¹ Od drugih akutnih infekcija koje su još pogađale vojne trupe vrijedi istaći boginje, povratnu groznicu, šarlah (izv. *scarlatina*), antraks, difteriju te dizenteriju.³² Na osnovu dopisa Ministarstva rata može se vidjeti da su vojnici, i to oni koji su se vraćali s ratišta, u septembru 1914. godine

²⁴ Prema istraživanjima austrijskog liječnika dr. Vilima Peičića koji je 1914. godine objavio knjižicu *Pučka predavanja o zaraznim bolestima i njihovom suzbijanju*, pjegavi tifus je pripadao skupini b, *zarazne bolesti sa osutkom kože* zajedno sa boginjama, skrletom, ospicama, vodenim kozicama. Vidi: Vilim Peičić, *Pučka predavanja o zaraznim bolestima i njihovom suzbijanju*, Landesdruckerei Sarajevo 1914, 9 – 18.

²⁵ Neki od ovih slučajeva nisu bili potvrđeni.

²⁶ Potvrđeni slučajevi infekcije.

²⁷ Tabela je sastavljena na osnovu: ABiH, ZMF, 1915, br. 8740. Vidi: Protokol od 15. maja 1915.

²⁸ Slučajevi tifusa su bili prijavljeni u bosanskohercegovačkim vojnim bolnicama još krajem 1913. godine. Tako je u garnizonskoj bolnici u Mostaru zabilježeno 6 slučajeva, vojnoj bolnici Ajvatovac 1, vojnoj bolnici Bileća 7, vojnoj bolnici Nevesinje 4 i vojnoj bolnici Trebinje 17 oboljelih. ABiH, ZVS 1914, K 290, 99 – 22. Vidi: Iskazi o stanju u vojnim jedinicama, 9.12.1913.

²⁹ *Bericht über die Verwaltung 1914 – 1916*, 18.

³⁰ *Isto*. Ministarstvo vanjskih poslova je obavijestilo Zajedničko ministarstvo finansija da je desetina ljudi, a među njima i pripadnika vojske, umrlo od tifusa u Srbiji. ABiH, ZVS, 1915, K 227, 99 -10, 25.5. 1915.

³¹ *Bericht über die Verwaltung 1914 – 1916*, 18.

³² ABiH, ZVS, 1915, K223, 95 – 50. br. 142.038, 20.7. 1915; ABiH, ZVS, 1916, K 211, 98-80/5, br. 113 886; Vidi također: ABiH, ZVS, 1914, K 290, 99- 22, Iskazi o stanju u vojnim jedinicama.

u velikoj mjeri oboljevali od dizenterije. Zbog povećane opasnosti od daljeg širenja bolesti, zatraženo je od Zemaljske vlade u Sarajevu da se pozabavi vojnim bolnicama te da putem nižih političkih organa podnese izvještaj o zdravstvenom stanju bosanskohercegovačkih vojnika.³³ Posljednja godina rata je obogatila infektivni mozaik još jednom teškom bolešću. Španjolska gripa – španjolica, koja se krajem marta 1918. pojavila kod jednog američkog vojnika, je već u junu bila prenešena i na bosanskohercegovački prostor.³⁴

Nasuprot akutnim koje se odlikuju kratkotrajnošću i kraćim periodom inkubacije, armijske jedinice su bile podložne oboljevanju od hroničnih infektivnih bolesti. One su, za razliku od prvih, bile dugotrajnijeg karaktera te su mogle ostaviti trajne posljedice po zdravlje oboljelog vojnika. Nekvalitetna prehrana, pothranjenost vojnika, boravak u vlažnim, pretrpanim i zagušljivim vojničkim kasarnama, logorima i utverdama, pogodovali su širenju tuberkuloze (sušice).³⁵ Budući da se shodno donešenom Zakonu iz 1914. nije nalazila na popisu bolesti koje je bilo obavezno prijaviti,³⁶ Ministarstvo rata je iste godine zbog izuzetno nepovoljnih uvjeta u ratnim logorima i okolnim barakama pozvalo zemaljske sanitarne organe da posebnu pozornost obrate na oboljele od tuberkuloze i sifilisa, kao i na one kod kojih postoji sumnja na oboljenje.³⁷ Premda u izvještajima o kretanju zaraznih bolesti nisam pronašla na precizne podatke o broju tuberkuloznih vojnika 1914. godine, njih je, imajući na umu alaramantan dopis Ministarstva, morao biti značajan procenat. O širenju ove bolesti, govori i podatak da je u odnosu na sve evropske i svjetske zemlje, broj oboljelih i umrlih od tuberkuloze unutar Austro – Ugarske Monarhije 1914 – 1918. bio značajno veći.³⁸ Iako je 1895. došlo do otkrića X zraka i razvoja radiologije, još uvijek nije bilo moguće na ovaj način pregledati veliki broj regruta koji su novačeni u vojsku pred početak Prvog svjetskog rata. Nedostatak stručnog medicinskog i liječničkog osoblja koje je moglo potvrditi bolest, te relativno nerazrađene tehnike procjene tuberkuloze doveli su do masovnog otpuštanja regruta iz vojske. Tako su svi sumnjivi slučajevi, iako nisu bili zvanično potvrđeni, umjesto na front, bili upućivani u domovinu na posmatranje i liječenje.³⁹ Osim što je bila vodeći uzrok smrtnosti ne samo austrougarske nego

³³ ABiH, ZVS, 1914, K281, 98 - 52, 25.9. 1914.

³⁴ „Španska bolest,“ *Sarajevski list*, br. 216, 7. 10. 1918.

³⁵ Više o utjecaju socijalnih uvjeta na širenje tuberkuloze vidi: John Murray, Tuberculosis and World War I, *American journal of respiratory and critical care medicine*, br.192 (4), New York 2015, 411 – 414; Teodora Krajewska, O tuberkulozi u Sarajevu, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, knj. III, god. II. Štamparija Centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1927, 105–132.

³⁶ Vidi: Čl. 1. Zakona o sprječavanju i suzbijanju priljepčivih bolesti, *Glasnik zakona i naredaba*, Godina 1914, 617.

³⁷ ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 4, 29.8. 1914.

³⁸ Tako je naprimjer u Austriji 1917. godine bilo smrtnost iznosila 432/100.000 stanovnika, dok je u ugarskom dijelu Monarhije u istoj godini evidentirano 639/100.000 stanovnika umrlih. O statističkim procjenama mortaliteta detaljnije vidi: Željko Cvetnić, Povijest tuberkuloze: proširenost tuberkuloze (III. dio), *Veterinarska stanica*, br. 51 (6), Zagreb 2020, 649.

³⁹ *Isto*.

i drugih svjetskih armija, tuberkuloza je u velikoj mjeri dovela do trajne invalidnosti i onesposobljavanja vojnog osoblja. Pred kraj rata zabilježen je veliki broj bivših vojnika koji su, usljed progresa tuberkuloze tokom ratnih godina, trajno ostali invalidi. Prema podacima Zajedničkog ministarstva finansija s početka 1918. godine je u šest bosanskohercegovačkih okruga bilo evidentirano 12.634 onesposobljenih vojnika - invalida, od čega je kod njih 2.364 (18.71%) tjelesni deformitet bio uzrokovan tuberkulozom.⁴⁰

Pored tuberkuloze, ozbiljne posljedice na zdravlje bosanskohercegovačkih vojnih jedinica ostavljale su venerične bolesti, u prvom redu sifilis. Slično kao i tuberkuloza, sifilis koji se odlikovao pritajenim djelovanjem, dovedio je do nastanka teških tjelesnih deformiteta.⁴¹ Vojnici obilježeni bakrenim ospama i pjegama, te plavkastim plikovima koji su se razvijali u drugom stadiju bolesti, su se u narednoj fazi suočavali sa još bolnijim zdravstvenim poteškoćama.⁴² Nakon što je nastupilo potpuno 'okuženje' organizma, dolazilo je do nastanka izraslina, tzv. *guma*, koje su se bile vidljive po tijelu. U tercijarnoj fazi se istovremeno odvijao proces truljenja i otpadanja kože, kostiju, hrskavice.⁴³ Kada je riječ o tipu bolesti, u teškim ratnim uvjetima je (pored endemijskog, familijarnog ili tzv. bosanskog) posebno bio raširen spolno- prenosivi sifilis. Usljed višemjesečne razdvojenosti od partnerica i supruga, dolazi do općeg pada morala, i usamljenosti koja dovodi do toga da vojnici, kako bi sebi priuštili bar malo zadovoljstva, sve više posežu za uslugama prostitucije.⁴⁴ Budući da je pored legalne, u periodu 1914-1918, posebno cvjetala tajna prostitucija, nekontrolirani nadzor zdravstvenog stanja žena i djevojaka koje su se bavile ovim zanatom, dovedio je do značajnog porasta veneričnih oboljenja.⁴⁵ Iz arhivskih dokumenata se vidi da je već prve ratne godine došlo do pogoršanja zdravstvene situacije. Tako je 1914. godine, sa 59 koliko je

⁴⁰ Najveći broj onesposobljenih tbc-om vojnika bio je naastanjen u mostarskom okrugu, čak 568. ABiH, ZMF, 1918, br. 5096. (Praes).

⁴¹ Sifilis se naziva i „velikom imitatorom“ zbog raznolikosti kliničkih slika u kojima se očituje. Novija istraživanja su potvrdila pritajeni karakter sifilisa. Naime u oko 60% ispitanih bolesnika je bolest u primarnom stadiju prošla potpuno nezapaženo, i prva manifestacija se pojavila tek u sekundarnoj fazi. Branka Marinović, Jasna Lipozenčić, Ines Lakoš Jukić, Sifilis danas / Syphilis Today, *Medicus*, vol. 18, br. 1, Zagreb 2009, 108.

⁴² Hajrudin Džananović, Sifilis i njegovo suzbijanje, *Gajret-Kalendar*, Glavni odbor Gajreta Sarajevo 1938, 285; *Endemijski sifilis u Bosni i Hercegovini*, Ministarstvo zdravstva Nezavisne Države Hrvatske Zagreb 1942, 9 – 12.

⁴³ *Isto*; Mirjana Bokonjić, Milka Miličević, *Četrdeset godina dermavenerologije i perspektiva razvoja u Republici Bosni i Hercegovini, Treći kongres ljekara Bosne i Hercegovine*. Društvo ljekara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985, 94-95; Savremena medicina danas uspostavlja drugačije granice između pojedinih stadija sifilisa. Vidi: B. Marinović, J. Lipozenčić, I. Lakoš Jukić, *Sifilis danas / Syphilis Today*, 108 – 109.

⁴⁴ ABiH, ZVS, 1915, K 223, 95-50/12, br. 57 716; ABiH, ZVS, 1916, K211, 98-81, br. 218 645

⁴⁵ ABiH, ZVS, 1916, K211, 98-81, Br. 218 645, 21.2. 1917. O raširenosti tajne prostitucije, te utjecaju Prvog svjetskog rata na širenje sifilisa i drugih veneričnih oboljenja među vojnicima vidi: Amila Kasumović, Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske uprave: prostitutke, *Historijski zbornik*, god XL, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2007, 175. i 172.

evidentirano krajem 1913, broj inficiranih sifilisom u kotaru Cazin povećan na 97.⁴⁶ Iako izvještaji ne daju zasebne podatke o broju oboljelih vojnika, ova socijalna kategorija je nedvojbeno bila jedna od najpogođenijih veneričnim bolestima.⁴⁷ Doktorica Neumayer je u istraživanju, koje je u oktobru 1916. godine provela u kotaru Ključ, utvrdila da se povratak vojnika sa ratišta direktno odrazio na širenje veneričnih infekcija među civilnim stanovništvom. Zapisala je da se dijagnosticirane pojave sifilisa i gonoreje kod kršćanskih žena mogu objasniti inficiranošću njihovih muževa, odnosno „odsustvom morala na frontu“.⁴⁸ Budući da su zaraženi vojnici bili i najveći prenosnici spolnih bolesti, Ministarstvo rata je u oktobru 1916. godine izradilo zaseban set odredbi koje su trebale doprinijeti uspješnom suzbijanju infekcija među armijskim jedinicama.⁴⁹ Pored toga što su bili zaduženi za detaljnu evidenciju oboljelog vojnog personala, sanitetskim organima je bilo naloženo da budno prate zdravstveno stanje vojnika na frontu.⁵⁰ Svi oni kod kojih je tokom pregleda bio uočen sifilis, gonoreja ili neka druga venerična bolest, bili su, jednako kao i oni tuberkulozni, odmah otpušteni iz vojske i upućeni u rodni zavičaj.⁵¹

Osim na fizičko, teška ratna zbivanja odražavala su se i na mentalno zdravlje vojnika. Ratovanje koje je bilo obilježeno masovnim artiljerijskim granatiranjima i napadom plina na vojnike koji su se nalazili utvrđeni u rovovima, ostavljalo je ozbiljne psihičke posljedice. Strašni prizori teško ranjenih ili poginulih saboraca, kobne slike amputiranih dijelova njihovog tijela, bolni jecaji i plač, ostajali su trajno urezani u memoriju. Stres i fizički napor kojem su bili svakodnevno izloženi s jedne, te konstantni strah i zabrinutost za sebe i svoju porodicu s druge strane, su i najhrabrije među njima vremenom učinili mentalno nestabilnima. Iako rijetko očuvana, pisma koja su bosanskohercegovački vojnici tokom boravka na frontu pisali svojim najmilijima, otkrivaju njihova najmračnija unutrašnja stanja, brige, strahove i nadanja. Jedno od njih napisao je pripadnik 2. bosanskohercegovačke pukovnije, Đoko Stojčić svojoj supruzi Anici krajem 1916. godine. Budući da je tokom 1914. godine bio teško ranjen, pomenuti je pao u rusko zarobljeništvo te se više od dvije godine nalazio u Taškentu.⁵² Uz sve teškoće sa kojima se kao zarobljenik u neprijateljskom plijenu suočavao, Stojčić je svakodnevno strahovao za suprugu i sinove o kojima godinama nije čuo ništa. Iako je poslao preko trideset pisama, ni na jedno, kaže, nije dobio odgovor. Stoga je u posljednjem, koje je putem austrijskog Crvenog križa uputio, i koje je

⁴⁶ ABiH, ZVS, 1914, K227, 98 – 81. Vidi: Sumarni izvještaj o sifilisu 1914. godine u kotaru Cazin.

⁴⁷ Zbog velike raširenosti veneričnih oboljenja među vojskom, austrougarska vlast izgradila dezinfekcione objekte u kojima su vojne trupe trebale biti podvrgnute obaveznom pregledu i dezinfekciji.

⁴⁸ ABiH, ZVS, 1916, K211, 98 – 81/91. Vidi: Iskaz o pregedu na sifilis za kotar Ključ.

⁴⁹ ABiH, ZVS, 1916, K211, 98-81, br. 24.080. Vidi: Odredbe Ministarstva rata od 21. oktobra 1916.

⁵⁰ ABiH, ZVS, 1916, K211, 98 – 81, 16.1.1917. Vidi: Prepiska banjalučkog biskupa i poglavara Zemaljske vlade

⁵¹ *Isto.*

⁵² „Pismo zarobljenika Đoke Stojčića“ *Sarajevski list*, br. 19, 19.1. 1917. 2.

objavio Sarajevski list, zapisao: „Pa kad *zabrinuto* živim, tim mi je još *teže*, da iz domovine ne mogu i nemam veze ni vijesti sa mojom rodbinom i obitelji, to me još više *rastužuje* da *preboljeti* ovo sužanjstvo neću.“⁵³ Zabrinutost za sudbinu svoje porodice i imovinu koju je godinama sticao je u maju 1916. godine izrazio i bosanskohercegovački infanterist Obrad Popara. U prvom dijelu molbe koju je uputio Zemaljskoj vladi istakao je da je sa početkom ratnih zbivanja njegova porodica ostala bez muške zaštite, budući da su i on i njegov brat Lazar Popara mobilizirani u vojsku.⁵⁴ Njihovi iznemogli roditelji majka Anica i otac Gligor, koji se nalaze u dubokoj starosti žive u neizvjesnosti da li će se ikada više susresti sa svojom djecom. Uz zabrinutost za roditelje, Obrad je iskazao i žal zbog gubitka imanja. Budući da su neprijateljske snage prilikom upada u pogranične krajeve zauzeli područja Hercegovine, kotara Bileće gde se nalazila njihova kuća, njegovi roditelji su preko noći bili protjerani i od tada se nalaze u internaciji.⁵⁵ Neizvjesnost koja je pratila teške ratne godine, stalna izloženost strahu i granatama, te intenzivna zabrinutost bili su podloga za razvoj različitih anksiozno – depresivnih i drugih posttraumatskih stresnih poremećaja (PTSP). Analize istaknutih ljekara i vojnih psihijatara koje su bili zaduženi za mentalno zdravlje armijskih jedinica na frontu, potvrđuju snažan utjecaj teških ratnih prilika na razvoj psiholoških i psihijatrijskih bolesti. Istaknuti stručnjak tog doba, vojni psihijatar Myers je 1915. te potom i 1918/1919. godine utvrdio da su vojnici usljed izloženosti eksplozijama i granatiraju postajali konfuzni i potpuno dezorijentirani. Usljed pretrpljenog stanja⁵⁶ koje dr. Myers naziva „šokom od granate“ (*shell shock*), vremenom su se razvijali simptomi poput paralize, analgezije, ambliopije, mutizma, gluhoće, potpunog ili djelimičnog gubitka pamćenja, različitih fobija, opsesija, povraćanja, dijareja i nesаницe. Na tragu Myersa bio je i dr. Eder koji je tvrdio da kod vojnika koji ranije nisu imali psihoneurotske poremećaje niti su oni zabilježeni u njihovoj porodičnoj anamnezi, a koji su pretrpili „šok od granate“ dolazi do razvoja histeričnih poremećaja. On je 1918. godine zapisao da se histerija može prepoznati tako što je kod „takvih vojnika duh osjetljiviji od normalnog.“⁵⁷

Neuropsihijatrijske i neurološke poremećaje potvrđuju i arhivski dokumenti. Iz evidencije tjelesno onespobljenih vojnika koja je sastavljena početkom 1918. godine, razvidno je da među bosanskohercegovačkim jedinicama bilo onih sa različitim mentalnim oboljenjima. Iako su se, prema dr.

⁵³ Isto.

⁵⁴ ABiH, ZVS, 1917, K 88, 40 – 40, vidi: Molba infanteriste K.u.K. reg. 52 Popare Obrada za oslobođenje porodice iz internacije.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Dr. Myers i dr. Eder su smatrali da psihoneurotski poremećaji dolaze usljed pretrpljenog psihološkog pritiska. Za razliku od njih, vodeći stručnjak tog doba dr. Mott je bio mišljenja da se navedeni simptomi razvijaju zbog fizičke ozljede mozga izazvane nenadanim promjenama zračnog pritiska i ugljičnog monoksida. Charles S. Myers, *A final contribution to the study of shell shock*, London: The Lancet, 1919, 5-8; W. Op den Velde, Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva. *Polemos: Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, br. 1(2), Zagreb 1998, 14.

⁵⁷ Isto.

Mottu, mogli javiti kao i posljedica fizičkog oštećenja mozga, gubitak sluha i govora je nerijetko ukazivao na snažan psihički šok koji su vojnici pretrpili tokom ratnih operacija. Od ukupno 12.634, koliko je tjelesno onesposobljenih bilo registrirano u bosanskohercegovačkim okruzima 1918., njih 36 bilo je potpuno gluhih, 5 nijemih i 5 gluhonijemih.⁵⁸ Opća klonulost koja je nastala usljed dugotrajne emocionalne, psihološke i fizičke iscrpljenosti bila je zabilježena kod 53 vojnika. Iako izvori ne preciziraju njihovu vrstu, razvidno je da je od različitih duševnih bolesti patilo 49 vojnika. Neurološka oboljenja su bila uzrokom tjelesne onesposobljenosti kod 72 vojnika.⁵⁹

Nasuprot onima čije je mentalno zdravlje doista bilo ugroženo, bilo je i onih vojnika koji su, kako bi izbjegli strahote rata, simulirali različite poremećaje.⁶⁰ Premda je sa današnje distance i bez potpune medicinske dokumentacije teško praviti bilo kakve procjene, vrijedi istaći da ova pojava među bosanskohercegovačkim jedinicama ipak nije bila nepoznata. Masovna dezertstva koja se mogu pratiti u dokumentima, ukazuju na postojanje različitih motiva (porodični, zdravstveni i sl) zbog kojih vojnici nastoje izbjeći vojnu dužnost. Interesantan je slučaj infanteriste Milovana Stanišića koji je krajem 1916. i početkom 1917. bio optužen za dezertstvo.⁶¹ Istučići neutemeljenost optužbe, te neopravdane i lažne navode zbog kojih je protiv njega pokrenut proces, Stanišić je naveo da nije napustio dužnost niti prebjegao neprijatelju, nego da je tokom bitke „pao u *nesvijest*.“ Nakon toga je bio odnešen s bojnog polja. Budući da je uočio njegov nestanak, nadležni pododjel je pretpostavio da riječ o klasičnom dezertstvu.⁶² Iako se u navedenom slučaju, s obzirom da je pomenuti priložio i razglednicu iz bolnice, može pretpostaviti da je Stanišićevo zdravstveno stanje, odnosno *gubitak svijesti*, zaista bilo uzrokom napuštanja vojne službe, neosporno je da je među vojnicima bilo onih koji su, kako bi opravdali čin dezertstva, isticali teško psihološko stanje i različita mentalna oboljenja. Njih je imajući na umu nedostatak specijaliziranih vojnih psihijataru i psihologa, ali i cjelokupan razvoj tadašnje medicinske znanosti, bilo teško potvrditi, ali i opovrgnuti.⁶³

⁵⁸ ABiH, ZMF, 1918, br. 5096. (Praes).

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ Simulirajući različita nervna rastrojstva vojnici su bili u prilici očuvati samopoštovanje, dok su istovremeno bili oslobođeni izlaganja daljih strahota na bojištu. S druge strane, simuliranje je moglo pogodovati i odbacivanju odgovornosti samih nadležnih organa koji se, u tom slučaju, nisu morali suočavati s neugodnim pitanjima kakva su kvaliteta vojnog vodstva i moral. Op den Velde, *Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva*, 14.

⁶¹ ABiH, ZVS, 1917, K 79, 38 – 50. br. 31 /AD PRAES. 1910. 3.1. 1917.

⁶² *Isto*.

⁶³ Većina njemačkih psihijataru bila je mišljenja da su ratne neuroze poseban način simuliranja koji je povezan sa nedostatkom snage volje. Ovo je ipak, imajući na umu, domete medicine i uvjete na frontu, bilo teško dokazati. Cvetnić zapravo navodi da se psihološki problemi i rastrojstva vojnika uopće nisu mogli ispravno procijeniti, a kamoli liječiti. Op den Velde, *Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva*, 14; Ž. Cvetnić, *Povijest tuberkuloze: proširenost tuberkuloze*, 649.

Zdravstvena skrb na prvom ratnoj liniji

Imajući u vidu vrlo složene socijalne prilike, težinu i neizvjesnost ratnih zbivanja, organiziranje zdravstvene službe za Dvojnu Monarhiju bila je izuzetno zahtjevan zadatak. Bosanskohercegovačkim vojnim trupama koje su u ostvarivanju nacionalnih i ideoloških ciljeva Monarhije igrale izuzetno važnu ulogu, neophodno je bilo pružiti adekvatnu medicinsku skrb. Ona je u prvom redu trebala biti stručna, ekspeditivna te u potpunosti prilagođena zdravstvenoj potrebi vojnika. Kako su turbulentne ratne operacije zahtijevale brzu i hitnu reakciju te potpunu fleksibilnost, Austro – Ugarska Monarhija je svoj sanitet u potpunosti nastojala prilagoditi toj namjeni. Stoga je u cilju pružanja hitne medicinske pomoći na frontu bio stvoren čitav niz lako prilagodljivih i pokretljivih sanitetskih ustanova, vozova, zavojišta i divizijskih previjališta, koji su svoju kapacitarnost organizirale prema stanju borbe.⁶⁴ Uz njih je, u skladu sa geografskim uslovima terena, bila instalirana čitava mreža privremenih hitnih bolnica. Za smještaj i liječenje oboljelih vojnika su pored garnizonskih, vojnih i trupnih bolnica, korištene i kolera bolnice, te barake koje su se adaptirale gdje god je za to bilo prilike.⁶⁵ Napuštene kuće, zgrade, utvrde i svi drugi objekti za koje je bilo ocijenjeno da mogu poslužiti namjeni, su nakon što su preuređeni i adaptirani, postajali utočište svim ranjenim i oboljelim. Najčešće opremljeni samo improviziranim ležajevima i najnužnijim medikamentima, ovi zavodi su bili daleko ispod tada važećih zdravstveno – higijenskih standarda. Budući da nisu posjedovali neophodne operacione sale ni potrebne instrumentarije, one su improvizirane u osvjetljenim prostorima i sobama koje su imale velike prozore. Nekada se, ukoliko je potreba zahtijevala, operiralo na licu mjesta, u najbližim dvorovima ili prikladnijim seoskim kućama.⁶⁶ Uz nedostatak liječničkog i pomoćnog medicinskog osoblja, poteškoću je stvaralo i pomanjkanje sanitetskog i zavojnog materijala, kao i nestašica seruma za suzbijanje različitih infektivnih bolesti.⁶⁷ O teškim uvjetima pod kojim se pružala medicinska pomoć na ratištu, pisao je u svojim memoarima austrougarski liječnik dr. Vatroslav Florschütz. Prethodno radeći u uglednoj hirurškoj bolnici u Innsbrucku, pomenuti doktor je, nakon što je 1914. mobiliziran i upućen na ratište na Kozluk na Drini, bio iznenađen prilikama pod kojim je bio prinuđen pružati medicinsku pomoć.⁶⁸ Na dnevnoj razini u divizijsko previjalište dolazilo je između 10 i 20 vojnika koji su pristizali sa teškim transverzalnim i tangencijalnim ozljedama lubanje i vrlo

⁶⁴ ABiH, ZVS, 1914, K281, 98 – 52; P. Tomac, *Ratovi i armije*, 509.

⁶⁵ Privremene bolnice su bile uglavnom skromnih kapaciteta. Tako je, naprimjer, jedna kolera bolnica imala u prosjeku 6 kreveta. ABiH, ZVS, 1915, K 223, 95 – 50/ 11, br. 131 219, ABiH, ZVS, 1916, K211, 98 – 81, 16.1. 1917; ABiH, ZVS, 1918, K 296, 95 – 38/9, 11.7.1918.

⁶⁶ Vijoleta Herman Kaurić, Sjećanja dr. Vatroslava Florschütza sa ratišta Prvog svjetskog rata, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, vol. 15, br. 1, Osijek 2008, 42.

⁶⁷ Posebno je bio tražen kinin koji se koristio u terapiji malarije koja je 1916. godine također bila raširena među vojnim stanovništvom, te *salvarsan* koji je bio efikasan u suzbijanju sifilisa. ABiH, ZVS, 1916, K 211, 98-75/7, br. 6686. i br. 7521.

⁶⁸ Herman Kaurić, *Sjećanja dr. Vatroslava Florschütza*, 42.

upitnim šansama za preživljavanje. Ovaj broj je, prema njegovim riječima, bio mnogo veći, samo se tada govorilo o broju poginulih budući da je samo manji procenat vojnika preživio dolazak do previjališta. One koji jesu, trebalo je operirati u vrlo neuvjetnim prostorima, bez osnovnog medicinskog pribora i instrumentarija.⁶⁹ Neuspješni ishodi medicinskih intervencija na frontu te, posljedično tome i porast smrtnih slučajeva, bili su jednim dijelom uzrokovani tadašnjim razvojnim stanjem medicinske nauke. Tako je, uslijed nepostojanja antibiotika i najmanja ozljeda u nehigijenskim uvjetima mogla prerasti u sepsu.⁷⁰ U tom slučaju su liječnici kako bi izbjegli kobne ishode, bili prinuđeni pristupiti aseptičkom ili antiseptičkom zbrinjavanju rane. Liječnik dr. Florschütz bio je jedan od onih koji je, uprkos teškim ratnim uvjetima, davao prednost asepsi, smatrajući da aspektička sredstva mogu ispraviti pogreške loše steriliziranog zavojnog materijala ili previše iscrpljenog ranjenika kojem je potreban poticaj za izazivanje prirodne reakcije.⁷¹ Procenat ovih neuspješnih medicinskih intervencija (koje su rezultirale smrtnim ishodom) bio je toliko velik da se izjednačavao sa gubicima koji su bili posljedice direktnog djelovanja neprijateljskog oružja.⁷² Iako se jedan dio odgovornosti može prebaciti na izrazito neuvjetne ratne prilike, u kojima se pod svijećom i bez osnovnih medicinskih pomagala trebalo liječiti i operirati, dr. Artur Lang, je direktno adresirajući krivnju na liječničko osoblje, predložio da se na jednom vojničkom groblju gdje su sahranjeni austrougarski, a među njima i bosanskohercegovački vojnici, postavi tabla sa natpisom „Umrli zaslugama naših hirurga.“⁷³

Oni vojnici čije se zdravstveno stanje, pružanjem hitne medicinske pomoći, uspjelo dijelom stabilizirati bili su upućivani na dalje liječenje u Bosnu i Hercegovinu ili druge dijelove Monarhije. Imajući na umu da je siguran i brz transport oboljelih i ranjenih igrao veliku ulogu u procesu izliječenja, Austro – Ugarska Monarhija je za tu svrhu odredila posebne transportne vozove. Dekretom Ministarstva u Beču koji je u oktobru 1914. godine bio upućen Zemaljskoj vladi u Sarajevu bilo je precizirano da se ubuduće da svo oboljelo i ranjeno osoblje koje je prevozilo sa ratišta treba osigurati dovoljan broj odjeljaka.⁷⁴ Na svim vagonima je po instrukciji Ministarstva trebao stajati natpis „Rezervirano za

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Pencilin je, naprimjer, izolovan tek 1940. godine.

⁷¹ Herman Kaurić, *Sjećanja dr. Vatroslava Florschütza*, 42.

⁷² Ovdje treba ukazati i mogućnost nevjerodostojnih izvještaja o broju umrlih. Brojni arhivski dokumenti upozoravaju da tokom rata nije bilo moguće voditi precizne statistike o broju preminulih, te da su se mrtvi zakopavali bez ikakve evidencije i prethodne konstatacije smrti od strane ljekara. Pored propusta koji se mogu pripisati teškim ratnim uvjetima, ovakva pojava može se dovesti u vezu sa izvještajnom politikom Austro – Ugarske Monarhije, koja je nastojala prikazati da i tokom ratnih godina uspješno kontrolira i vodi projekat zdravstvene modernizacije. ABiH, ZVS, K301, 102 – 113, Vidi: Prepiska između Zemaljske vlade i Uleme međžlisa oko pitanja obdukcije.

⁷³ Isto.

⁷⁴ ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 52.

oboljelo ili ranjeno vojno osoblje.⁷⁵ Nadležnim vlastima je bilo naređeno da blagovremeno dostave datume njihovog polaska kao i vrlo precizne evidencije o njihovom zdravstvenom stanju. Tako je u priložene spiskove trebalo unijeti informacije kojom infektivnom bolesti je zaražen vojnik, te kada je u pitanju ranjenik opisati njegovu povredu, te dostaviti da li se transportuje u ležećem ili sjedećem položaju.⁷⁶ Kako bi se osiguralo poštivanje ovih mjera, Zemaljska vlada je naložila da se po mogućnosti ovi transporti obavljaju uz nadzor žandamerije.⁷⁷ Ovaj korak austrougarske vlasti da u posebnim vlakovima, i pod naročitim prismotrom, transportira vojni personal osim što pokazuje koliko je Monarhiji bilo važno zaštitu prvu liniju svoje odbrane, treba shvatiti i kao posebnu mjeru. Budući da su vojnici, uz zarobljenike i izbjeglice, bili najčešći prenosnici infektivnih bolesti, na ovaj način se njihovom segregacijom željelo spriječiti širenje infektivnih bolesti među civilno stanovništvo.⁷⁸

Nakon što su stigli na odredište u matičnu zemlju, vojnici su, shodno mjestu ranijeg boravišta, upućivani u različite zdravstvene zavode. Vrijedi spomenuti da je tokom Prvog svjetskog rata, a na temelju naredbe Zemaljske vlade iz maja 1880. godine,⁷⁹ došlo do spajanja vojnog i civilnog saniteta. Slično kao što su civili mogli biti zbrinuti u vojnim bolnicama, u ratnim godinama se vojno osoblje moglo liječiti u građanskim bolnicama.⁸⁰ Pored Vojne bolnice u Sarajevu, na raspolaganju su im stajale velika Zemaljska bolnica, te kotarske i općinske bolnice. Budući da su vojne trupe velikim intenzitetom pristizale sa bojišta, to je dovelo do pomanjkanja smještaja u svim bosanskohercegovačkim zavodima. Neke su civilne bolnice, zbog izražene potrebe, poput kotarske u Gacku, bile u potpunosti pretvorene u vojne.⁸¹ Stanje u sanitetskim zavodima je tokom ratnih godina bilo iznimno teško. Nedovoljan broj medicinskog personala nastojao se riješiti angažiranjem različitog volonterskog osoblja koje je trebalo

⁷⁵ ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 52, vidi: Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova političkim državnim vlastima, 15.10.1914; Ova mjera je bila potvrđena dopisom Zemaljske vlade u Sarajevu koji je 4.1. 1915. godine bio upućen svim okružnim i kotarskim vlastima i povjereniku za grad Sarajevo. ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 52, vidi: Dopis Zemaljske vlade 4.1.1915.

⁷⁶ ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 52, vidi: Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova političkim državnim vlastima, 15.10.1914;

⁷⁷ ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 52, vidi: Dopis Zemaljske vlade 4.1. 1915. i Dopis Zajedničkog ministarstva finansija u Beču Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 20.12.1914.

⁷⁸ Na ovakav zaključak upućuju i sljedeći dokumenti: ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 52, vidi: Dopis Zajedničkog ministarstva finansija 21.9.1914. i Dopis Ministarstva rata Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 25.9. 1914. Vojnici su trebali biti podvrgnuti petodnevnom zdravstvenom nadzoru.

⁷⁹ Cirkularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 6. Mai, 1880, br. 9708, betreffend die Aufnahme von Civilpersonen in die Militärsptaler, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*, Jahrgang 1881, Druck der Landesdruckerei, Sarajevo 1881. / *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1881, Tisak Zemaljske tiskarne Sarajevo 1881, 167. i 179.

⁸⁰ U julu 1916. godine bila je u civilnim bolnicama formirana i posebna komisija koja je pratila stanje i oporavak oboljelih i ranjenih vojnika. ABiH, ZVS, 1916, K 211, 96- 56/2, br. 137 643, 15.7. 1916.

⁸¹ ABiH, ZVS, 1915, K 223, 95 – 50/ 10, br. 142 038, Vidi: Izvještaj o sanitetskim prilikama u Gacku za period od 13.6. 1915. do 20.7. 1915.

potpomoći rad zdravstvene službe koja se nalazila pred kolapsom.⁸² Slično kao i vojne na ratištu, civilne bolnice su se, također, suočavale sa nestašicom medikamenata, seruma i zavojnog materijala.⁸³ Bolesnici su primani svakodnevno, te su u različite odjele klasificirani prema vrsti oboljenja. Najveći problem pojavio se sa smještajem inficiranog vojnog personala. Budući da su zarazni odjeli bili prepuni, u blizini bolnica su bile adaptirane različite kolera i druge barake.⁸⁴ Formirane kao finansijski najoptimalnije i najbrže rješenje, pomoćni dopunski objekti su trebali poslužiti za izolaciju i liječenje inficiranih vojnika. Imajući na umu da u Bosni i Hercegovini, za razliku od Austrije i Ugarske, nisu postojale specijalizirane ustanove / lječilišta – sanatoriji, vojnici oboljeli od tuberkuloze su, zajedno sa drugim pacijentima, liječeni u tuberkuloznom paviljonu Zemaljske bolnice, te u infektivnim odjelima kotarskih i općinskih bolnica. Ovo je, s obzirom na stvarnu potrebnu, bilo krajnje nedovoljno. Kako planovi bosanskohercegovačke vlade o gradnji zasebnog TBC sanatorija nisu bili realizirani,⁸⁵ poteškoće su se nastojale prevazići iznalaskom privremenog rješenja. Ono je pronađeno u jednom hotelu u Jablanici koji je u slučaju potrebe trebao biti proširen izgradnjom pomoćnih baraka.⁸⁶

Zbrinjavanje ranjenika koji su blijedog i orošenog lica, sa otvorenim ranama i amputiranim ekstremitetima, stizali u bosanskohercegovačku pokrajinu, predstavljalo je drugu bolnu tačku austrougarskog saniteta. Hirurška odjeljenja Zemaljske, kotarskih i općinskih bolnica su jednako kao i sva druga, tokom ratnih godina bila prepuna.⁸⁷ Kako se polovinom oktobra 1914. godine nakon pristizanja transportnog vlaka pojavio problem hospitalizacije hitnih slučajeva, hirurško odjeljenje Zemaljske bolnice uputilo je dopis bosanskohercegovačkoj vladi u kojem je zatražilo da se pristigli pacijenti smjeste u lječilište na Ilidži.⁸⁸ Budući da ni termalna banja nije mogla zadovoljiti zdravstvenu potrebu, bosanskohercegovački vojnici su upućivani na liječenje u Zavod za ranjenike u Beču.⁸⁹ Zajedno sa drugim pacijentima iz ostalih slavenskih

⁸² ABiH, ZVS, 1914, K 281, 98 – 3, vidi: Dopis Zemaljske vlade kotarskim načelstvima, okružnim vlastima i povjereniku za grad Sarajevo, 29.10. 1914.

⁸³ Osim sa *kininom*, civilne bolnice su oskudijevale sa serumima protiv difterije i dizenterije. ABiH, ZVS, 1918, K296, 95 – 38/9, 11.7.1918.

⁸⁴ ABiH, ZVS, 1916, K 211, 98-81, vidi dio: Sprječavanje spolnih bolesti. Praksa izgradnje baraka u blizini ili dvorištu bolnica u cilju rješavanja problema kapacitarnosti, bila je prisutna i prije Prvog svjetskog rata. Tako je u općinskoj bolnici 1912. godine bila izgrađena kolerna baraka. ABiH, ZVS, 1913, K 295, 110-14, Vidi: Izvještaj o radu općinske bolnice u Tuzli.

⁸⁵ Zakonom iz 1914. godine bila je planirana izgradnja zasebnog lječilišta za oboljele od tuberkuloze u Bosni i Hercegovini. Međutim, početak Prvog svjetskog rata prekinuo je ove planove te sanatorij nije izgrađen do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Zakon o uređenju zdravstvenih ustanova od 4. jula 1914. *Glasnik zakona i naredaba*, Godina 1914, 471 – 472.

⁸⁶ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 188.

⁸⁷ ABiH, ZVS, 1914, K317, 113 – 6, Vidi: Smještaj ranjenika u banju, 19.10. 1914.

⁸⁸ *Isto*.

⁸⁹ Pored Zavoda za ranjenike u Beču, bosanskohercegovački ranjeni vojnici su tokom ratnih godina upućivani na liječenje i u druge bolnice u austrijskom dijelu Monarhije, tačnije u austrijsku Šlesku. Na osnovu jednog dopisa koji je Carska i Kraljevska Šleska vlada uputila Zemaljskoj vladi u

krajeva, ranjenici iz Bosne i Hercegovine su u bečkoj bolnici, osim kvalitetne medicinske njege koja je bila neophodna za stabilizaciju tjelesne forme, imali mogućnost da se nakon pretrpljenih ratnih strahota i psihički oporave. Iskustvo u radu sa bolesnicima je pokazalo da su kursevi, u kojima su pacijenti učili pisati i čitati, te u kojima su se međusobno družili, povoljno utjecali na njihovu psihu. Sličan koncept liječenja bio je prisutan i Kraljevskoj i vojnoj bolnici Marija Zvijezda koja je nakon početka rata adaptirana u samostanu trapista nedaleko od Banja Luke. Kako je sa odlukom Zajedničkog ministra finansija u maju 1915. godine značajno pretvorena u specijalizirani Ortopedski zavod, bolnica je u cjelosti svoj rad posvetila zbinjavanju, liječenju i tjelesnom i mentalnom oporavku onesposobljenih vojnika.⁹⁰ Za razliku od brojnih provizornih rješenja za kojima u toku ratnih godina poseže austrougarski sanitet, u slučaju pružanja zdravstvene njege invalidima može se uočiti strategijski istup vlasti. U cilju što efikasnijeg osposobljavanja ratnih nemoćnika,⁹¹ Zemaljska vlada je po tada važećim zdravstvenim standardima uredila hirušku salu, te je posredstvom bečke firme O. Sommer nabavila moderne ortopedske aparate.⁹² Pored medicinske njege i vježbi koje su primjenjivane kako bi se šticeci Zavoda što prije oporavili, u ortopedskoj bolnici su bili organizirani i različiti poljoprivredni te kursevi opismenjavanja.⁹³ Iako je među bivšim vojnicima bilo onih koji su u početku odbijali školovanje, svakodnevna socijalizacija, kroz koncept usvajanja novih spoznaja, nedvojbeno je imala pozitivne učinke i na njihovo psihičko stanje.

Proces zbrinjavanja mentalno oboljelih vojnika predstavljao je poseban izazov za austrougarsku vlast. Budući da odjeljenje za duševne bolesti Zemaljske bolnice ni u mimodopskim uvjetima nije moglo odgovoriti potrebi, smještaj vojnika koji su sa naznakama različitih psihijatrijskih i neuroloških oboljenja stizali sa ratišta pojavio se kao dodatni problem. Dok su lakši slučajevi među njima bili upućivani na kućnu njegu, teško oboljeli su usmjeravani na liječenje u austrijske klinike. Psihijatrijski zavodi u koje su tokom ratnih godina odlazili bosanskohercegovački vojnici nalazili su se u Šleskoj (Österreichisch-

Sarajevu, mogu se ispratiti cijene liječenja koje su tokom 1915. godine bile na snazi. Naime, bosanskohercegovačka vlada je za svoj oboljeli vojni potencijal podmirivala troškove prema cjenovniku koji je usvojen 1. januara 1915. Za vojne časnike dnevni boravak iznosio je 4 krune, dok je za redovnike liječenje koštalo 3 krune. ABiH, ZVS, 1915, K 251, 110 – 143, Vidi: Dopis Carske i Kraljevske Šleske vlade, 29.8.1915.

⁹⁰ Ova ortopedska ustanova je dobila 24. 10. 1915. godine službeni naziv Carska i kraljevska rezervna bolnica Ortopedski zavod Marija Zvijezda. Bojan Stojnić, *Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju Dr. Miroslav Zotović Banja Luka: Sto godina prve ortopedije u Banja Luci (1915 – 2015)*, Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr. Miroslav Zotović“, Banja Luka 2015, 10.

⁹¹ Namjera austrougarske vlasti bila je da se bivši vojnici tjelesno i mentalno oporave, kako bi se osposobili za vršenje ranijih zanimanja ili da se eventualno preusmjere na rad u one poslove koji su nedostajali u industrijsko – privrednoj grani.

⁹² ABiH, ZMF, 1915, br. 7.703. i br. 15.642, 8.7.1915.

⁹³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 186.

Schlesien), a među njima su bili najpopularniji oni u Niedenhartu i Gachwendu.⁹⁴ U austrijskim bolnicama su, slično kao i u njemačkim, posljedice „šoka od granate“ liječene hipnozom. Kako se tretman strujom smatrao efikasnom metodom u prevazilaženju različitih mentalnih nestabilnosti, bolni električki šokovi su se primjenjivali u kombinaciji sa verbalnim sugestijama.⁹⁵ Vjerovalo se da tzv. *tretman urlanja* doprinosi unutrašnjem „pražnjenju“, odnosno oslobađanju različitih mentalnih disbalansa. Medicinsku njegu vojnicima koji su, od posljedica ranjavanja oslijepili, nije bilo lako pružiti, budući da u Bosni i Hercegovini nije postojala specijalizirana ustanova za ovakve slučajeve. S obzirom na to, Ministarstvo rata je u proljeće 1915. godine donijelo odluku da se ovakvi pacijenti ubuduće upućuju na liječenje u Zavod za slijepu Sveti Vid u Zagrebu.⁹⁶ Koncept rada ove ustanove bio je dosta sličan onome u Ortopedskom zavodu Marija Zvijezda. Tako su pored adekvatne medicinske njege koja je doprinosila njihovom fizičkom ozdravljenju, vojnici u drugoj fazi trebali biti osposobljeni za neke od ponuđenih privrednih zanimanja.⁹⁷ Pored toga što je na ovaj način željela stabilizirati njihovo psihičko stanje, Monarhija je nedvojbeno imala i ličnu korist. Naime, podučavanjem tjelesno onesposobljenih vojnika, na tržištu traženim, ali nedovoljno zastupljenim privrednim zanimanjima, imalo je za cilj razvoj i zadovoljenje ekonomsko – privrednih ciljeva Austro – Ugarske.

Zaključak

Nedostatak pitke vode, jednolična i nekvalitena ishrana, nemogućnost održavanja higijenskih navika, te intenzivni umor i iscrpljenost vojnika pogodovali su širenju različitih bolesti. Pored kolere, trbušnog tifusa, boginja, dizenterije, diterije i šarlaha, bosanskohercegovački vojni potencijal je, kada je riječ o akutnim infekcijama, u velikoj mjeri obolijevao od pjegavog tifusa. Glede hroničnih infekcija, među armijskim jedinicama su tokom Prvog svjetskog rata posebno bile raširene tuberkuloza – sušica i sifilis. Višemjesečna razdvojenost od porodice, usamljenost, konstantna brigada, strah i neizvjesnost s jedne, te ratni užasi s druge strane, su vremenom i najhrabrije među njima učinili mentalno nestabilnima. Analize istaknutih vojnih psihijatarata tog vremena su pokazale da je usljed pretrpljenog „šoka od granate“, kod vojnika dolazilo do pojave različitih simptoma poput paralize, mutizma, analgezije, gluhoće, ambliopije, gubitka pamćenja, različitih fobija, opsesija i sl. Budući da je vojni potencijal bio

⁹⁴ ABiH, ZVS, 1915, K251, 110- 143. Na osnovu povećanja koje je na sjednici u julu 1915. donio zemaljski odbor ove pokrajine, cijene liječenja za bosanskohercegovački vojni potencijal iznosile su: II razred – od 4 K do 4 K 50 h, III razred – od 2 K 10 h do 3 K po danu. Naknada za prvu klasu je bila 6 K. Troškove liječenja trebala je finansirati Zemaljska vlada u Sarajevu.

⁹⁵ Op den Velde, *Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva*, 14.

⁹⁶ ABiH, ZMF, 1915, br. 476/ BH. Praes.

⁹⁷ *Isto*; Zijad Šehić navodi da su im na raspolaganju stajli i potrebni poslovni prostori, te pogodna osoba koja ih je trebala podučavati. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 187.

izuzetno važan „alat“ u ostvarivanju političkih, nacionalnih i ideoloških ciljeva Monarhije, u tom je smislu i organiziranje zdravstvene zaštite na frontu bila jedna od primarnih zadaća. Kako su ratne prilike zahtijevale brzu i ekspeditivnu reakciju, medicinska skrb na bojištu funkcionirala je kao neka vrsta „hitne pomoći“ koja je pružana na licu mjesta i sa ciljem stabilizacije zdravstvenog stanja vojnika. Za razliku od usluga koje je nudila mreža fleksibilnih i pokretnih sanitetskih ustanova koje su formirane kao *privremeno* i finansijski najprihvatljivije rješenje na frontu, civilni zavodi u Bosni i Hercegovini nudili su kvalitetniju medicinsku skrb. U njih su putem transportnih vlakova, posebno rezerviranim za vojne jedinice, sa ratišta upućivani svi teži slučajevi. Budući da je zbog spajanja vojnog i civilnog saniteta u svim bosanskohercegovačkim bolnicama došlo do pomanjkanja mjesta, austrougarska vlast i u ovom slučaju poseže za *provizornim* rješenjima. Pored baraka koje su adaptirane uz bolničke objekte, prostorna deficitarnost nastojala se riješiti pronalaskom alternativnih smještaja koji su, poput hotela u Jablanici ili banje na Ilidži, mogli zadovoljiti osnovne zdravstvene potrebe. Koristeći pogodnosti sanitetske integracije bosanskohercegovačke pokrajine unutar Dualne Monarhije, Zemaljska vlada je oboljele i ranjene vojnike iz Bosne i Hercegovine slala na liječenje u različite, moderno uređene austrijske bolnice i klinike. Koncept liječenja u ovim, kao i u bosanskohercegovačkom Ortopedskom zavodu Marija Zvijezda, pokazatelj je unificiranog i stratejski osmišljenog modela zbjinjavanja vojnog potencijala unutar različitih dijelova Monarhije.

Summary

The lack of drinking water, unvaried and poor-quality nutrition, inability to maintain hygiene, and the intense fatigue and exhaustion of soldiers contributed to the spread of various diseases. In addition to cholera, typhoid fever, smallpox, dysentery, diphtheria, and scarlet fever, Bosnian-Herzegovinian military forces suffered significantly from typhus when it came to acute infections. Regarding chronic infections, tuberculosis and syphilis were particularly widespread among the army units during the First World War. Months-long separation from their families, loneliness, constant worry, fear, uncertainty, and the horrors of war eventually led even the bravest soldiers to mental instability. Analyses by prominent military psychiatrists of the time revealed that due to the “shell shock” they endured, soldiers exhibited various symptoms, such as paralysis, mutism, analgesia, deafness, amblyopia, memory loss, various phobias, obsessions, and more. Since military manpower was an extremely important “tool” for achieving the Monarchy's political, national, and ideological goals, organizing healthcare on the front became one of the primary tasks. As wartime circumstances demanded rapid and efficient responses, battlefield medical care functioned as a kind of “emergency service,” provided on-site to stabilize soldiers' health. Unlike the services offered by a network of

flexible and mobile medical units, which were established as a temporary and financially viable solution on the front, civilian institutions in Bosnia and Herzegovina offered higher-quality healthcare. Severe cases were transported from the battlefield to these institutions via specially designated military transport trains. Due to the merging of military and civilian medical systems, all hospitals in Bosnia and Herzegovina faced a shortage of space, prompting the Austro-Hungarian authorities to resort to provisional solutions. In addition to barracks adapted near hospital facilities, spatial deficits were addressed by finding alternative accommodations, such as hotels in Jablanica or spa in Ilidža, which could meet basic healthcare needs. Leveraging the integration of Bosnian-Herzegovinian healthcare within the Dual Monarchy, the Provincial Government sent sick and wounded soldiers from Bosnia and Herzegovina for treatment to various modern Austrian hospitals and clinics. This treatment model, as seen in these hospitals and the Bosnian-Herzegovinian Orthopedic Institute Marija Zvijezda, reflects a unified and strategically designed approach to managing military resources across different parts of the Monarchy.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond Zemaljske vlade u Sarajev (ZVS)
 - Fond Zajedničkog ministarstva finansija u Beču (ZMF)

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina, für die Jahre 1914 bis 1916*, Statsdruckerei, Wien 1917.
2. *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jahrgang 1914, Sarajevo: Landesdruckerei, 1914. / *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1914.
3. Myers Charles S, M.D, *A final contribution to the study of shell shock*, The Lancet, London 1919.
4. Peičić Vilim, *Pučka predavanja o zaraznim bolestima i njihovom suzbijanju*, Landesdruckerei, Sarajevo 1914.
5. Reich Eduard, *Lehrbuch der allgemeinen Aetiologie und Hygiene*, Verlag von Ferdiannd Enke, Erlangen 1858.
6. *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*, Jahrgang 1881, Druck der Landesdruckerei, Sarajevo 1881. / *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1881, Tisak Zemaljske tiskarne, Sarajevo 1881.
7. Sladović Eugen (Sast), *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Tisak Bosanske pošte, Sarajevo 1915.

Novine/Newspapers:

1. *Sarajevski list*, Sarajevo.

Knjige/Books:

1. Bennett Angela, *The Geneva Convention – The hidden origins of the red cross*, Sutton Pub, Stroud 2006.
2. *Endemijski sifilis u Bosni i Hercegovini*. Ministarstvo zdravstva Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942.
3. Gjirlić Tea, *Antropogena onečišćenja u vodi za piće i njihov utjecaj na zdravlje*, Sveučilište u Zagrebu – Medicinski fakultet, Zagreb 2016.
4. Stojnić Bojan, *Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju Dr. Miroslav Zotović Banja Luka: Sto godina prve ortopedije u Banja Luci (1915 – 2015)*. Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr. Miroslav Zotović“, Banja Luka 2015.
5. Šehić Zijad, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2007.
6. Tomac Petar, *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1968.

Članci/Articles:

1. Bokonjić Mirjana, Miličević Milka. *Četrdeset godina dermavenerologije i perspektiva razvoja u Republici Bosni i Hercegovini. Treći kongres ljekara Bosne i Hercegovine*. Društvo ljekara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985, 94-97.
2. Cvetnić Željko, *Povijest tuberkuloze: proširenost tuberkuloze (III. dio)*, *Veterinarska stanica*, br. 51 (6), Zagreb 2020, 645-658.
3. Džananović Hajrudin, Sifilis i njegovo suzbijanje, *Gajret-Kalendar*, Glavni odbor Gajreta, Sarajevo 1938, 284-294.
4. Fawell J. John, Nieuwenhuijsen Mark, Contaminants in drinking water. *British Medical Bulletin*, br. 68, London 2003, 199-208.
5. Hadžibegović Ilijas, Imamović Mustafa, Bosna i Hercegovina u doba austrougarske vladavine, *Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 223-298.
6. Herman Kaurić Vijoleta, Sjećanja dr. Vatroslava Florschütza sa ratišta Prvog svjetskog rata, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, vol. 15, br. 1, Osijek 2008, 35-50.
7. Kasumović Amila, Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske uprave: prostitutke, *Historijski zbornik*, god XL, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2007, 161-179.
8. Krajewska Teodora, O tuberkulozi u Sarajevu, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, knj. III, god. II, Štamparija Centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1927, 105-132.
9. Lopičić Jančić Jelena, Konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u vojskama u ratu od 22. avgusta 1864. godine, *Crimen Journal*, 2011, vol 2, br. 1, Beograd 2011, 107-115.
10. Marinović Branka, Lipozenčić Jasna, Lakoš Jukić Ines, Sifilis danas / Syphilis Today, *Medicus*, vol. 18, br. 1, Zagreb 2009, 107-110.
11. Murray John F, Tuberculosis and World War I, *American journal of respiratory and critical care medicine*, br.192 (4), New York 2015, 411-414.
12. Op den Velde W, Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva. *Polemos: Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, br. 1(2), Zagreb 1998, 13-23.
13. Slijepčević Pero, Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu, *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Oblasni odbor Narodne odbrane, Sarajevo 1929, 219-278.
14. Šehić Zijad, Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih invalida u toku Prvog svjetskog rata 1914 -1918, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. 13, Sarajevo 2004, 311-329.

Zoltán BOLEK, PhD candidate

Chairman of the Hungarian Islamic Community, Hungary

E-mai: zoltanbolek@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:355:323.1(497.6:439)"1919" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.112>

BOSNIAKS IN HUNGARY DURING THE SOVIET REPUBLIC OF 1919

Abstract: *In Europe, in the penultimate year of the Great War (1914-1918), a revolution broke out in Russia, which was almost fatal for the countries of the Entente. The horrors of the war, the heavy losses, the starvation of the civilian population and the deprivation gave Marxist and anarchist revolutionary groups the right reasons to radicalise the masses. The Austro-Hungarian Monarchy collapsed with the loss of the war, and no one was able to stop the revolutionary, rebellious masses and the communist politicians who fuelled them. In 1919, Hungary became the first country to form a Bolshevik government (Soviet Republic), which included in its newly formed (transformed) army the Southern Slavic (including Bosnian) soldiers of the Monarchy. In this study I will describe the situation, movements and actions of the troops fighting on the side of the Hungarian Soviet Republic, mainly Bosniaks, from April to the end of July 1919. Emphasis will be placed on the events along the Mura River, on the southern border of the country, where Bosnian troops engaged in several engagements with the forces of the Kingdom of Serbia-Croatia-Slovenia. Based on the sources found in the Hungarian Military Archives, I will examine the composition of the units, their equipment, the soldiers' situation, their equipment, their actions, the attitude of the officers towards their subordinates and the communist power. In the summer of 1919, the end of Bolshevik rule seemed to be gradually approaching, desertions increased, morale deteriorated, supplies were stagnant and then cut off, and chaos ensued in many places. The so-called South Slav Battalion and the so-called „Red Hunters” are the focus of my writing here. Bosniak troops were stationed in many parts of the country and heroically took part in the Soviet Republic's defensive fighting. Finally, I will look at the period after the fall of the Soviet Republic and how the fate of Bosnian veterans of the First World War and the later Soviet Republic subsequently unfolded under the established Horthy regime. My study sheds light on the fact that Bosnian soldiers not only fought with death-defying courage alongside their Hungarian comrades on the front lines of the First World War, but later, during a strange and terrible period, during the months of the communist takeover, they also sided with the Hungarians and actively participated in the struggle of the Soviet Republic.*

Key words: *Bolshevik, First World War, Bosnian, Mihály Károlyi, communist, Soviet Republic, South Slav.*

BOŠNJACI U MAĐARSKOJ ZA VRIJEME SOVJETSKE REPUBLIKE 1919. GODINE

Apstrakt: *U Evropi, u pretposljednjoj godini Velikog rata (1914-1918), u Rusiji je izbila revolucija koja je bila gotovo kobna za zemlje Antante. Strahote rata, teški gubici, gladovanje civilnog stanovništva i oskudica pružile su marksističkim i anarhističkim revolucionarnim grupama opravdane razloge za radikalizaciju masa. Austro-Ugarska Monarhija urušila se s gubitkom rata i niko nije mogao zaustaviti revolucionarne, pobunjene mase i komunističke političare koji su ih poticali. Godine 1919. Mađarska je postala prva zemlja koja je formirala boljševičku vladu (Sovjetsku Republiku), koja je u svoju novoformiranu (transformiranu) vojsku uključila južnoslavenske (uključujući bošnjačke) vojnike Monarhije. U ovom radu opisat ću situaciju, kretanja i djelovanja jedinica koje su se borile na strani Mađarske Sovjetske Republike, uglavnom Bošnjaka, od aprila do kraja jula 1919. godine. Naglasak će biti stavljen na događaje duž rijeke Mure, na južnoj granici zemlje, gdje su se bošnjačke jedinice u nekoliko navrata sukobile sa snagama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Na osnovu izvora pronađenih u Mađarskom vojnom arhivu, ispitat ću sastav jedinica, njihovu opremu, položaj vojnika, njihova djelovanja, odnos oficira prema svojim potčinjenima i komunističkoj vlasti. U ljeto 1919. godine činilo se da se kraj boljševičke vladavine postepeno približava, dezertstva su se povećala, moral se pogoršao, opskrba je stagnirala, a zatim je prekinuta te je na mnogim mjestima zavladao kaos. Takozvani Južnoslavenski bataljon i takozvani „Crveni lovci“ u fokusu su ovog mog rada. Bošnjačke jedinice bile su stacionirane u mnogim dijelovima zemlje i herojski su učestvovalе u odbrambenim borbama Sovjetske Republike. Konačno, osvrnut ću se na period nakon pada Sovjetske Republike i kako se sudbina bošnjačkih veterana Prvog svjetskog rata i kasnije Sovjetske Republike naknadno odvijala pod uspostavljenim Hortijevim režimom. Moj rad rasvjetljava činjenicu da se bošnjački vojnici ne samo da su se s izuzetnom hrabrošću borili uz svoje mađarske suborce na frontovima Prvog svjetskog rata, već su i kasnije, tokom jednog čudnog i strašnog perioda, tokom mjeseci komunističkog preuzimanja vlasti, također stali na stranu Mađara i aktivno učestvovali u borbi Sovjetske Republike.*

Ključne riječi: *Boljševik, Prvi svjetski rat, Bošnjak, Mihály Károlyi, komunist, Sovjetska Republika, Južni Slaven.*

An introduction to this period in Hungary's history

The Austro-Hungarian Monarchy fell apart in the First World War, and in the autumn of 1918 the new states that were being created on its territory were organised by the rapidly forming national councils of nationalities. The Hungarian National Council was founded in Hungary on 24 October 1918. Its programmes included securing free and equal electoral rights, settling the land question and reconciliation with the nationalities. In Budapest, the crowd demanded the appointment of Count Mihály Károlyi from King Charles (Károly) IV. From 30 to 31 October, the soldiers replaced the imperial and royal coat of arms with the aster, then occupied strategic points of the capital, after which Archduke Joseph entrusted Károlyi with the formation of the government. This is how the Hungarian National Council took power, and this is when former Prime Minister István Tisza was assassinated by an armed group in his house on Hermina Street. On 16 November 1918, Károlyi and his followers proclaimed a People's Republic. The new government failed to achieve success in either domestic or foreign policy. Most of Hungary was occupied by the Entente. Later, Károlyi's government lost domestic political support due to continued failures. The Communist Party of Hungary, founded in 1918 and led by Béla Kun, won the support of the poor masses.

From March 20, 1919, according to the so-called Vix Note, the Romanian army began to advance, occupying Transylvania completely, with the aim of reaching the Tisza River. The Vix Note was considered unacceptable by the Károlyi government, but it did not order the soldiers to resist. A new socialist government was to be formed, consisting of a united social-democratic and communist party. The next day, the Social Democratic and Communist leaders proclaimed a Soviet Republic. Mihály Károlyi resigned and left the country. Then, with the support of the Entente, the Serbian, French, Romanian and Czech offensive was launched against the Hungarian territories that had not yet been conquered. On 16 April 1919, the Romanian army left the demarcation line and reached the Tisza River by the end of April, while the Czechs occupied Sátoraljaújhely and advanced towards Miskolc and Salgótarján. The Red Army, set up by the Soviet Republic, mobilised under the leadership of Chief of General Staff Vilmos Böhm and Colonel Aurél Stromfeld.

The new power did not chant Bolshevik slogans but pointed to national interests and called on the population to defend the homeland. Many officers and soldiers who had previously served in the royal (k. und k.) forces enlisted in the new Red Army, not to fight alongside the communists, but to defend their homeland. It was possible to organise somewhat adequate regular and technical formations, and to create an artillery capable of striking. The force was joined by a large number of foreigners, so-called „volontér”, who in Marxist history books were regarded as internationalist volunteers, including Poles, Russians, Germans, Ukrainians, and Southern Slavs (Bosniaks, Croats and Serbs).

On 20 May 1919, the Red Army launched a general counter-offensive. The aim was to create a wedge between the Romanian and Czech forces, to separate the two enemy armies and to recapture Miskolc and Kassa. The long-term objective was to create the possibility of future cooperation with the Soviet-Russian Red Army by approaching the Carpathians. Miskolc was recaptured, and then the so-called „Northern Campaign” began in three weeks they occupied the Highlands („Felvidék”) up to the Nitra-Zvolen- Kosice (Nyitra-Zólyom-Kassa) line and reached the Polish border at Bardejov („Bártfa”). However, the towns that were recaptured were no longer flying the Hungarian flag, but the red flag. Soon the Slovak Soviet Republic was proclaimed in the northern part of the Highlands. On 30 June 1919, the withdrawal from the Highlands began, in compliance with the Entente’s demands, but the Romanian troops did not withdraw from the Tisza.

The communists accepted the deal offered by the French, the so-called Clemenceau Note. This outraged many soldiers and a large number of senior officers. They were experienced soldiers, and they knew that the northern campaign had entailed considerable sacrifices and that giving up the northern territories, and with them the Slovak Soviet Republic, would be extremely demoralising for the army. The morally weakened army was unreliable and rebellious, and the foreign policy situation was extremely unfavourable. Some are threatening to resign or defect if the government accepts the offer. Many made good on their threats, Stromfeld resigned, and the offensive to liberate the Tisza region launched on 20 July failed. Vilmos Böhm also resigned as army commander-in-chief. Along with them, senior officers and non-commissioned officers left en masse. Many of them escaped or simply went home, the Red Army’s officer corps was weakened and the number of soldiers dwindled. As the Romanians refused to retreat, the communists forced an attack, and the enemy was outnumbered several to one. The counter-offensive beyond the Tisza collapsed in no time. The movement of Romanian troops towards the capital soon led to the fall of the Soviet Republic. Between 29 and 30 July 1919, the Romanians crossed the Tisza and moved towards Budapest. Seeing the hopeless situation, on 1 August, the party leadership and the Revolutionary Soviet Government decided to resign at a joint meeting. The Peidl government, composed of moderate social-democratic and trade-union politicians, took over. The People’s Commissars of the Government of the Soviet Republic fled to Vienna by special train.

The South Slav Battalion and other Bosnian units

Ex-Bosnian soldiers who remained in Hungary also took part in the Soviet Republic’s defensive fighting in the ranks of the Red Army. They served in the 1st Hunting Regiment and the 1st Budapest International Infantry Regiment, which also had a South Slav Battalion. Why did they join the

Communist army? On the one hand, for material reasons, which I will describe below, and on the other hand, the Bosniaks, especially during the northern campaign, saw this as a defiance of the attempt to mutilate Hungary, which they were happy to help the Hungarians with. It must be remembered that the Entente armies had already occupied nearly two-thirds of Hungary. I should note that in the autumn of 1918, friends of Count István Tisza wanted to send Bosnian soldiers to the former Prime Minister's villa on Hermina Road to protect him. In October, Mihály Károlyi feared for his revolution from the Bosnian soldiers, because he believed that they were the only troops still available to defend the Monarchy. The Bosniaks also eventually defected, as the last unit to do so, falling for the propaganda and hoping that their fate might turn out for the better.

Bosniaks also fought in the 20th Brigade, e.g. in Mursko Središće (Muraszerdahely), where they tried to stop the troops of the Kingdom of Serbia-Croatia-Slovenia on the demarcation line. Here, on 7 April 1919, the Serbs attempted to cross the Mura River. They were stopped, no Hungarian casualties, but one Serb casualty. Čakovec (Csáktornya) was still in Hungarian hands, one armoured train and one armoured car were commanded here. For the Red Army, the local directorates requisitioned buckwheat, wheat and potatoes to supply them. This front was divided into four districts, namely: Rábaszentmárton, Muraszombat, Alsólendva and Murakeresztúr. Bosnian soldiers were also stationed in the Salgótarján district, in the 1st Hunting Regiment, who took part in the „Northern Campaign” for a time. For example, the 1st Battalion consisted of 607 men, 27 horses, 7 vehicles and 8 machine guns. The financial allowances for soldiers were as follows: monthly pay of 450 crowns („Korona”) (sometimes 15 crowns/day), a „family allowance” of 50 crowns per family member, and for soldiers with families, a rent allowance of 300 crowns for six months. In addition, they also received a bonus, an allowance for secondment to the army, a clothing allowance for own clothing and a bonus. The above allowances were also a major attraction for starving and unemployed Bosnian soldiers.

Since the ranks were abolished, there were only the ranks of soldier and commander, the squad commanders were chosen by the soldiers themselves, and the platoon, company, etc. commanders were appointed from above. Several Bosnian soldiers were transferred to Gyöngyös and Nyíregyháza, but there were also some in Győr and Baranya County. The former field hunters were still assigned to hunting regiments and were called „Red Hunters”.¹ A telegram sent by a „Red Bosnian Hunter” to Salgótarján, the headquarters of the army, was typical of the way they continued to live their religion: the farewell phrase was „*Allahaemanet*”. The headquarters of the 53rd Hunter Regiment was located at 23 Szerb Street in Budapest, under the command of the 80th Brigade. The recruiting committees tried to get involved trained or untrained civilians into the Red Army. The „Red Hunters” did not have a good material situation either, as the 2nd Battalion, for example, had 569 soldiers, with 515 rifles and 60 rounds

¹ Hungarian Military Archives B/12. 1327-1342.

of ammunition each. They also had 33 horses, 3 vehicles and 8 heavy machine guns. The 616 soldiers of the 3rd Battalion had to make do with 501 rifles, also with 60 rounds of ammunition per rifle. Nevertheless, they participated in stopping the Czechs and occupying the Highlands. The above made the following telegram interesting: *...the combat value of the hunter battalions is poor, and we have little confidence in the workers' battalions.*²

The 1st Battalion was led by a former lieutenant, namely Stojakovič from Bosnia. As with other troops, they were constantly short of ammunition and for instance had to request extra telescopes, at least two per company. I came across an interesting telegram, which was also sent to the „Red Hunters”: *...card playing as a gambling game is forbidden...the political commissar is responsible.* Bosniaks were also agitated to subscribe to the „Vörös Újság” („Red Newspaper”), although very few of them spoke Hungarian, except those who had been serving in Hungary for some time. The soldiers of the Red Army, including the Bosniaks, were issued with a pass, according to which they could not requisition their homes, clothing, equipment or food, and the pass holder and their family members were allowed to shop out of turn. The cards were signed by both the corps or company commander and the political commissar.

The „First International Red Regiment”, which also included Bosniaks, was under the 80th Brigade Headquarters, with its headquarters in Salgótarján. The bravest volunteer scouts were selected from among them, who were assigned to the Czech-occupied territories according to the operational order 139/6 (25.05.1919). For example, they had to find out where and who were stationed in enemy areas, what their position was, how many guns they had, what their calibre was, what the combat value of their troops was, their discipline and combat readiness, their clothing, equipment and morale. It was considered important to find out about the mood and political orientation of the population in enemy areas, the traffic on the railways and roads.

The international forces also keep an accurate record of how many infantries, untrained combatants, cavalry, former officers, non-commissioned officers and reservists have served. Many Bosniaks, due to the lack of Hungarian, wrote their reports, requests and telegrams in German, which was not at all unusual at the time, for example in the South Slav Battalion, but usually a Hungarian translation was included. This battalion was deployed on the southern borders of Hungary, with its headquarters in Zalaegerszeg, and its forces were stationed in Bjelezna, Nagykanizsa and Zákány. On 15 May 1919, the South Slav Battalion had 572 soldiers, 572 firearms, 18 pistols (for commanders), 150 rounds of ammunition per weapon and 3 hand grenades per soldier. They also had 140,000 rounds of ammunition in reserve. The battalion is also referred to in telegrams as the „Balkan Front” or „Balkan Battalion”. The 3rd Croatian Company also served in the Battalion. The entire Battalion was commanded by a Croatian national officer, Dragutin Kovač. They played an important role in

² Hungarian Military Archives, telegram marked 124, Part III.

holding off the Serb-Croat-Slovenian royal troops at the Mura River. Several enemy attempts to cross the river were thwarted and several attacks repulsed. Fortunately for them, the enemy did not have a large force, and they established well-established defensive positions on the Hungarian side of the Mura. Despite this, they had to repeatedly ask for supplies and help. I have identified such names from the texts of contemporary telegrams sent to or from the South Slavic Battalion: Turmus Meblüt, Mustafa Mehmed, Nedjid, Dragut Demeter, Softič, Suljič, Simenovič, Petrovič, Jovanovič, Badič, Maskovič. As it turned out here, the Battalion had a mixed composition, consisting of Bosniaks, Croats and a small part of Serbs, just like in the Bosnian regiments of the k. und k. army. On March 27, 1919, a telegram with information about an infiltrating spy, together with a description of his identity, caused a minor alarm. Presumably, there were men from the South Slav Battalion on the other side of the border to issue such a wanted notice. On 15 June 1919, two patients were brought to the bind house. On the 17 June, the battalion notified the 80th Brigade Headquarters that two oxen and sheep stolen from an unnamed village had been returned, and the culprits were punished by the battalion headquarters on its own authority. Apparently, there was a catering problem, which was urgently addressed, because the next notification the same day was that they had their stock of beef for slaughter, followed by an annex showing how many people and horses had to be fed that day. On 22 June, Abdurrahmanovič Abdurrahman, the battalion's deputy commander, received permission to join the battalion from Lučenec (Losonc) with 17 of his soldiers. By the end of June 1919, it was clear that the days of the Soviet government were numbered, and it is evident from the fact that the soldiers, sensing this, began to desert.

*Red soldier Elek Bukovecz left for Budapest without the knowledge and consent of the battalion. I request that he be arrested immediately and escorted to the battalion's station - a telegram sent at 3.55 a.m. on 22 June.*³ The existing discipline and system began to loosen in the surrounding battalions, and this was also reflected in the fact that the ammunition and especially foodstuffs were given to other units, and not to the requesters. It got to the point where, for example, oil for machine guns had to be supplied in bottles. On 26 June 1919, a strict order was issued by the brigade headquarters in the district stating that it was strictly forbidden to leave the camp quarters, and that those who did so would be considered deserters and executed on the spot. Since the South Slav Battalion was the most disciplined in the district, and desertion was still minimal, and the battalion had so far successfully repelled all Serb Croat attempts to break in, Battalion 1/27 was also placed under Commander Dragutin Kovač, with the understanding that the battalion would remain a separate unit. On 27 June, a serious desertion was discovered: according to a telegram, Dr Leopold Stryer, the „medical officer” of the South Slav Battalion, had not returned to the unit on time, so he was ordered to be returned to his post under cover. According to the

³ Hungarian Military Archives, J.sz.72/1919.

order in force, he is likely to be staying at the Park Hotel in Budapest, but may be trying to travel to Vienna, which must be prevented. On the same day, more bad news came from the battalion: Izet Ribič, a red soldier, has not returned from his leave, and is to be arrested at his Budapest residence. The ferment began, the disappointment, the news of the failures of the Eastern Front and the surrender of the Highlands („Felvidék”). On July 6, 1919, a serious shortage of tobacco and cigarettes occurs on the South Slavic front, which the soldiers from Budapest urgently try to remedy. There were strong complaints and grumbling from the soldiers. In response, the quantities of fine and ordinary cigarettes and fine and ordinary pipe tobacco were determined, and it was hoped to ensure a supply of tobacco for the soldiers despite the countrywide shortage. On 9 July, the doctors asked for bandages, scabies ointment, vaseline and zinc ointment, as well as chloroform for operations, quinine for malaria, hypermanganese for disinfecting wounds, and vaccines against smallpox, which meant that there was a probability of smallpox and malaria.

As part of the discipline, on 17 July the battalion held a night exercise with the company left in reserve. Even then, many of the soldiers thought that when the war was over, they would stay in Hungary and start a family and work the land. That is why they asked Sándor Latinca, the People’s Commissar, by telegram how much land a red soldier could claim after starting a family and where he could get it. To boost the fighting spirit, they asked for an answer from Budapest. Unfortunately, we know nothing about the answer. On 22 July, a company from Croatia reportedly crossed into Hungary and dispersed in three border villages. The families of the cross-border deserters were reported to be living on Hungarian territory. The Romanians were reported to have broken through on the Tisza, while the South Slav Battalion reported that the situation along the Mura River was unchanged, with Serb incursions being repulsed by heavy counterattacks. On 28 July, the battalion received a telegram that the Soviet government had handed over power to another force. The reason given for their resignation was that *the world revolution was delayed, the aid of the Russian Soviet Republic was not sufficiently emphatic, and because the sacrifices of the Hungarian proletariat were not satisfactory, they were forced to draw conclusions.*⁴

Meanwhile, Novakovič became the commander of the 3rd Croatian Company. On August 1, 1919, a Bulgarian prisoner named Topka stole and escaped from the unit and was wanted. The next day, 22-year-old Andor Klein was put on the wanted list for stealing clothes and escaping. On 3 August, the battalion received a very interesting telegram: the political commissar from Nagykanizsa, Imre Hajdú, had deserted in a yellow horse-drawn carriage with two horses and the corps’ money. They ordered his arrest and search. The signs of collapse were visible, as the political commissars also left their units. On the same day, the battalion commander issued the following order in Hungarian,

⁴ Hungarian Military Archives, Border Guard Headquarters, Zalaegerszeg, 48/2. 12/10.1. telegram.

German and Serbo-Croatian: *For their own sake, the soldiers must obey my orders with the utmost devotion and discipline, being convinced that all my thoughts are with my comrades...*

At the same time, he sent Matuzovič and Sulič to Budapest to negotiate with the new government and the trade union respectively. The outcome was not delayed. The battalion was later disbanded, some of its members joined the „Whites”, the Hungarian National Army, and took part in guarding the southern border, others became civilians, and a smaller number left for Austria or the new Kingdom of Serbia-Croatia-Slovenia. Of the former k. und k. ex-captured soldiers who chose to return home, the Serbs formed the 2nd Infantry Regiment in Bečej (Óbecse), which they intended to use to occupy the rest of Hungary.⁵

Another group of Bosniaks, similar in numbers to those who fought under the banners of the Soviet Republic, joined the Counter-Revolutionary Government in Szeged, some of them almost from its inception, others taking up arms again during the military movements of the National Army under Miklós Horthy. There were also some who did not take part in the struggle of either side. Many returned home after the collapse.

Summary

Bosnia and Herzegovina belonged *de facto* to the Austro-Hungarian Monarchy from 1878 and *de jure* from 1908, i.e. also to Hungary within the „Danube Monarchy”. I believe that these forty years, which is a short lifetime, have brought about acceptance, understanding and a sense of belonging between our peoples. The Bosniaks were more attached to Hungary than to the Kingdom of Serbia-Croatia-Slovenia, which later annexed them. The four years they fought together during the WWI, their participation in the 1919 battles, their involvement in the 1921 West Hungarian Uprising⁶ and in the 1938 Transcarpathian campaign also, are a clear proof of this. I believe that participation in the fighting of the Soviet Republic of Hungary in 1919 was only an episode in the lives of Bosnian veterans who immigrated to Hungary. In the 1920s, during the period of consolidation associated with Prime Minister István Bethlen, many of them settled permanently in their new homeland, mostly choosing Hungarian wives, but preserving their traditions, their Islamic religion, their language and their culture.

They formed a cohesive, mutually supportive community, who in 1931 founded the Independent Hungarian Islamic Religious Community of Buda, named after Baba Gül. Their leader was Hilmi Hussein Durič, a former imam of

⁵ Military History Archives, Budapest, 1st Hunter Regiment Headquarters, 1st Budapest International Infantry Regiment Headquarters. From 23 March to 8 July 1919, Southern Slav Battalion. From 16 June to 4 August 1919.

⁶ See more: Zoltán Bolek, Bosniaks in the 1921 Uprising in West Hungary, *Historijski pogledi*, vol. 6, no. 9, Tuzla 2023, 56-68. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.56>).

the k. und. k. army, later Chief Mufti of Buda. They became respected, hard-working, law-abiding members of Hungarian society. From rubber mender to tailor, from candy maker to driver, from gardener to fencing coach, they have mastered a wide range of professions. I should note that I have written about this Bosnian Muslim community in several publications.⁷ In conclusion, I would like to say that the Soviet Republic in 1919 was a terrible and tragic chapter in Hungarian history, the Bosnian veterans were drifting with the events, ideologically they were rather right-wing, nationalist, who preferred to keep in touch with their former military officers who were connected to Miklós Horthy (e.g. Pál Prónay, Iván Héjjas). In addition to the above, the history of Bosnia and Hungary has of course been linked for hundreds of years, but I have only been concerned with the last two centuries.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je *de facto* pripadala Austro-Ugarskoj Monarhiji od 1878. godine, a *de jure* od 1908. godine, tj. također i Ugarskoj u okviru „Podunavske monarhije“. Vjerujem da su tih četrdeset godina, što je kratak životni vijek, donijele prihvatanje, razumijevanje i osjećaj pripadnosti među našim narodima. Bošnjaci su bili privrženiji Ugarskoj nego Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja ih je kasnije anektirala. Četiri godine koje su se zajedno borili tokom Prvog svjetskog rata, njihovo učešće u bitkama 1919. godine, njihova uključenost u Zapadnougarski ustanak 1921. godine, kao i u Zakarpatskoj kampanji 1938. godine, jasan su dokaz toga. Vjerujem da je učešće u borbama Mađarske Sovjetske Republike 1919. godine bilo samo epizoda u životima bosanskih veterana koji su imigrirali u Mađarsku. Dvadesetih godina 20. stoljeća, tokom perioda konsolidacije povezanog s premijerom Istvánom Bethlenom, mnogi od njih su se trajno nastanili u svojoj novoj domovini, uglavnom birajući mađarske supruge, ali čuvajući svoje tradicije, svoju islamsku vjeru, svoj jezik i svoju kulturu.

Formirali su kohezivnu zajednicu koja se međusobno podržavala, koja je 1931. godine osnovala Nezavisnu mađarsku islamsku vjersku zajednicu u Budimu, nazvanu po Gül Babi. Njihov vođa bio je Hilmi Husein Durić, bivši imam c. i k. (carske i kraljevske) vojske, kasnije glavni muftija Budima. Postali su poštovani, vrijedni, zakonu odani članovi mađarskog društva. Od vulkanizera do krojača, od proizvođača slatkiša do vozača, od vrtlara do trenera mačevanja, ovladali su širokim spektrom zanimanja. Treba napomenuti da sam o ovoj bošnjačkoj muslimanskoj zajednici pisao u nekoliko publikacija. Zaključno,

⁷ Zoltán Bolek, Zsolt Udvarvölgyi, Episodes in the life of the Bosnian Muslim Community in Hungary (1920-1945), *Historijski pogledi*, vol. 5, no. 8, Tuzla 2022, 112-133. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.112>); Zoltán Bolek, Zsolt Udvarvölgyi, A Unique and Great Period of History of Islam in Hungary: The Community of Bosnian Veterans (1931-1947), *Yeni Türkiye*, vol. 23, no. 97, 86-100.

želio bih reći da je Sovjetska Republika 1919. godine bila užasno i tragično poglavlje u mađarskoj historiji, bosanski veterani su bili nošeni događajima, ideološki su bili prilično desničarski, nacionalistički nastrojeni, te su radije održavali kontakt sa svojim bivšim vojnim oficirima povezanim s Miklósom Horthyjem (npr. Pál Prónay, Iván Héjjas). Pored navedenog, historija Bosne i Ugarske je, naravno, povezana stotinama godina, ali ja sam se bavio samo posljednja dva stoljeća.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Hungarian Military Archives B/12. 1327-1342.
2. Hungarian Military Archives, Border Guard Headquarters, Zalaegerszeg, 48/2. 12/10.1. telegram.
3. Hungarian Military Archives, J.sz.72/1919.
4. Hungarian Military Archives, telegram marked 124, Part III.
5. Military History Archives, Budapest, 1st Hunter Regiment Headquarters, 1st Budapest International Infantry Regiment Headquarters. From 23 March to 8 July 1919, Southern Slav Battalion. From 16 June to 4 August 1919.

Articles/Članci:

1. Bolek Zoltán, Bosniaks in the 1921 Uprising in West Hungary, *Historijski pogledi*, vol. 6, no. 9, Tuzla 2023, 56-68. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.56>).
2. Bolek Zoltán, Udvarvölgyi Zsolt, A Unique and Great Period of History of Islam in Hungary: The Community of Bosnian Veterans (1931-1947), *Yeni Türkiye*, vol. 23, no. 97, 86-100.
3. Bolek Zoltán, Udvarvölgyi Zsolt, Episodes in the life of the Bosnian Muslim Community in Hungary (1920-1945), *Historijski pogledi*. vol. 5, no. 8, Tuzla 2022, 112-133. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.112>);

Ass. Dr. Ylli HASHANI

University „Isa Boletini” Mitrovica, Republic of Kosovo

E-mail: ylli.hashani@umib.net

ORCID: 0000-0001-5355-219X

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:314.7:323.1(497.11:496.5:497.115)"1918/1941" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.123>

**THE RESISTANCE OF THE ALBANIAN PEOPLE
AGAINST VIOLENT DISPLACEMENTS DURING
THE YEARS 1918-1941**

Abstract: *This paper aims to elucidate the resistance of the Albanian people against the violent measures undertaken by Serbian political circles towards the Albanian population in Kosovo since the reoccupation of Kosovo by Serbian authority in 1918 and throughout the years leading up to the beginning of the Second World War. The reoccupation of Kosovo was accompanied by the reinstatement of military, civil, and administrative authority, and immediately initiated a policy that had been left unfinished from the Balkan Wars, which was based on the doctrine of ethnic cleansing. This policy had been inherited from the Načertanija of 1844, whose goal was the establishment of Serbian homogeneity and the creation of the so-called Greater Serbia. The continuation of this policy aimed to break the ethnic cohesion, especially of the Albanian people, through the introduction of Slavic colonists and the displacement or complete assimilation of the Albanian population.*

The re-establishment of Serbian authority in Kosovo was accompanied by a widespread wave of violent measures against the Albanian population, aiming, according to Serbian plans, to achieve their complete assimilation within a span of 20-25 years or to forcefully displace them. One of the methods was the confiscation of immovable properties, considering that the Albanian people relied on agriculture for their livelihood, and the forcible seizure of land without compensation meant that they had no other source of income besides agricultural. Hence, Slavic settlers began to be placed in their stead. The colonization of Kosovo continued throughout the existence of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and Yugoslavia, from 1918 until 1941. To achieve these goals, Serbian authorities employed various violent methods such as killings, imprisonments, beatings, property seizures, tax penalties, etc.

The Albanian people never accepted subjugation by the occupiers, thus opposition to this policy was inevitable. From the moment of occupation, the resistance of the Albanian people began. Initially, the leaders of the Albanian

National Movement, their families, and their properties were targeted, prompting them to react with armed resistance against the authorities. Throughout Kosovo, and in other Albanian-inhabited areas, various violent actions were undertaken. One form of institutional terror by the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes was the disarmament of the Albanians and these caused the reaction of the people to be great.

During this period, a significant number of Albanian activists stood out for their organization and leadership of the liberation movement and resistance. The „National Defense of Kosovo” Committee, based in Shkodër, and the Muslim Political Party, or „Xhemijeti” (Union), based in Shkup, played a special role. The main burden was carried by the Committee, which became the principal voice of Albanians outside the borders of the Albanian state. Its role was extraordinary in two directions: organizing armed resistance and diplomatically influencing the prevention of displacements, as well as raising awareness among the international opinion and the Great Powers about the Serbian crimes and massacres against Albanians.

Key words: *Resistance, armed, displacement, measures of violence.*

OTPOR ALBANSKOG NARODA PROTIV NASILNIH RASELJAVANJA U PERIODU 1918-1941. GODINE

Apstrakt: *Ovaj rad ima za cilj da pojasni otpor albanskog naroda protiv nasilnih mjera koje su preduzele srpske političke strukture prema albanskom stanovništvu na Kosovu od ponovne okupacije Kosova od strane srpskih vlasti 1918. godine do početka Drugog svjetskog rata. Ponovna okupacija Kosova bila je praćena vraćanjem vojne, civilne i administrativne vlasti, a odmah je započela politiku koja je ostala nedovršena iz Balkanskih ratova, a koja se zasnivala na doktrini etničkog čišćenja. Ova politika naslijeđena je iz Načertanija iz 1844. godine, čiji je cilj bio uspostavljanje srpske homogenosti i stvaranje tzv. Velike Srbije. Nastavak ove politike imao je za cilj razbijanje etničke kohezije, posebno albanskog naroda, kroz uvođenje slavenskih kolonista i preseljenje ili potpunu asimilaciju albanskog stanovništva.*

Ponovno uspostavljanje srpske vlasti na Kosovu bilo je praćeno širokom silovitom mjerom protiv albanskog stanovništva, koja je, prema srpskim planovima, imala za cilj njihovu potpunu asimilaciju u periodu od 20-25 godina ili prisilno preseljenje. Jedna od metoda bila je konfiskacija nepokretnosti, s obzirom na to da se albanski narod oslanjao na poljoprivredu za svoj opstanak, a prisilna otmica zemljišta bez naknade značila je da nisu imali drugi izvor prihoda osim poljoprivrede. Stoga su slavenski doseljenici počeli biti postavljeni umjesto njih. Kolonizacija Kosova nastavila se tokom postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Jugoslavije, od 1918. do 1941. godine. Da bi postigli

ove ciljeve, srpske vlasti su primjenjivale razne nasilne metode kao što su ubistva, zatvaranja, premlaćivanja, otmice imovine, porezno kažnjavanje itd.

Albanski narod nikada nije prihvatio potčinjenost okupatorima, pa je otpor ovoj politici bio neizbježan. Od trenutka okupacije, otpor albanskog naroda je počeo. U početku su na udaru bili vođe Albanskog nacionalnog pokreta, njihove porodice i imovina, što je podstaklo reakciju u obliku oružanog otpora protiv vlasti. Kroz Kosovo, i u drugim područjima naseljenim Albancima, preduzimane su razne nasilne akcije. Jedan oblik institucionalnog terora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bio je demilitarizacija Albanaca, što je izazvalo veliku reakciju naroda.

Tokom ovog perioda, istaknulo se značajan broj albanskih aktivista koji su organizovali i vodili pokret za oslobođenje i otpor. Komitet „Nacionalna odbrana Kosova“, sa sjedištem u Škodru, i Muslimanska politička stranka, ili „Xhemijeti“ (Savez), sa sjedištem u Skoplju, odigrali su posebnu ulogu. Glavni teret nosio je Komitet, koji je postao glavni glas Albanaca izvan granica albanske države. Njegova uloga bila je izuzetna u dva pravca: organizovanju oružanog otpora i diplomatskom uticaju na sprečavanje preseljenja, kao i podizanju svijesti među međunarodnom javnošću i velikim silama o srpskim zločinima i masakrima protiv Albanaca.

Ključne riječi: *Otpor, oružani, raseljavanja, mjere nasilja.*

The Albanian resistance against the Serbo-Montenegrin power

Throughout Kosovo, a widespread massacre against Albanians commenced, which sparked a determined resistance against the resurgence of known methods of Serbian rule. This resistance swiftly spread across the entire territory of Kosovo. Serbian authorities began to persecute Albanian leaders who had been prominent in the Albanian National Movement, forcing them to flee their homes to escape death and torture. The majority were compelled to relocate to Albania.¹

Upon the establishment of Serbian power, the Albanian population immediately countered with armed resistance, yet its strength was insufficient to expel Serbia from Albanian ethnic lands. With the aim of quickly subjugating the Albanians, the Serbian government deployed large military and police forces, including gendarmerie units and Serbian population, accompanying this deployment with criminal actions, mass killings, imprisonments, and internments of the families of those who did not submit or surrender to Serbian authority. In Kosovo, the armed resistance of several leaders of the detachments continued, attempting to withstand and oppose the oppressive policies of Serbian forces

¹ Izber Hoti, *Konferenca e paqes në Paris (1919-1921) dhe çështja e viseve të pushtuara shqiptare*, Artini, Prishtinë 2012, 122.

against the innocent population, working to thwart the policy of forced displacement implemented by the Serbian occupiers.²

To increase pressure, insecurity, and to facilitate the further displacement of Albanians in Kosovo and other regions, various punitive actions were organized and implemented. These punitive operations, conducted on a large scale only in regions with Albanian populations within the Kingdom, and accompanied by countless massacres, were justified in public opinion under the pretext of „public insecurity in these areas not being good“.³ Following the reoccupation, physical violence, forced labor, and other forms of persecution began against the Albanians. This further incited Albanians to fight, to liberate themselves from Serbia, and to unite with Albania.⁴

Initially, the properties of the Kachaks and „abandoned“ properties were confiscated, on which police and military authorities would settle Slavic colonists from within Serbia or from the country itself. The Albanian population strongly resisted efforts at disarmament by the Serbian army.⁵ A permanent terror was imposed on the Albanians, manifested in frequent arrests, killings, and extrajudicial executions. Albanians faced continuous economic pressure through unjust agrarian and tax policies. In order to break the resistance of the kachak, the authorities implemented harsh measures.⁶

The plans for the eradication of Albanian tribal leaders followed their complete targeting immediately after the establishment of the state SKS and the implementation of the iron-fist policy in Kosovo and other occupied Albanian territories. Consequently, the list of Serbian crimes began with the representatives of the people who denounced the harsh policies of colonization and national oppression.⁷

² Limon Rushiti, Krimi – Gjenocidi ndaj shqiptarëve 1912-1915, *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995, 92-93; Limon Rushiti, Komiteti “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” dhe lëvizja kaçake në Kosovë si formë e luftës për çlirim dhe bashkim kombëtar (1918-1925), *Çështja e Kosovës – Një problem historik dhe aktual*, Instituti i Historisë Prishtinë – Tiranë, Tiranë 1996, 147.

³ Zamir Shtylla, Shpërngulja me dhunë të shqiptarëve në vitet 1912-1941, *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, Instituti i Historisë, Tiranë 1990, 262; Hakif Bajrami, *Rrethanat politike e shoqërore në Kosovë 1918-1941*, Prishtinë 1981, 97.

⁴ Lush Culaj, *Sfida historike*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2020, 63.

⁵ Ramiz Abdyli, Shpronësimi i fshatarësisë dhe kolonizimi serbomalazez e trojeve etnike shqiptare (1912-1941), *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995, 119; Stefan Karastojanov, *Kosova (Një analizë gjeopolitike)*, Sermbe, Shkup 2007, 131.

⁶ Ali Hadri, *Marrëdhëniet shqiptaro – jugosllave*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2003, 309; Ali Hadri, Jehona dhe ndikimi i revolucionit të madh socialist të tetorit në Kosovë e Metohi me 1917-1941, *Përparimi*, Nr. 9-10, Prishtinë 1967, 1109; Ali Hadri, Rrethanat ekonomike, shoqërore, politike, nacionale dhe kulturore në Kosovë – Metohi në kohën e Jugosllavisë së vjetër II, *Përparimi*, Nr. 3-4, Prishtinë 1965, 175-176.

⁷ Zekirja Cana, Planet e Serbisë për ndezjen e luftës vëllavrasëse, *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995, 64.

On February 7th, this action continued in the Albanian territories that had been annexed, concluding in May of 1920. This operation was led by figures such as Kosta Peqanac, Miliq Kërstiq, Vasilije Tërbiçi, and other recognized Chetnik leaders.⁸ They committed massacres and serious crimes against Albanians in the regions of Llap, Peja, Ferizaj, Shtimja, Plav and Guci, and many other areas, forcing the inhabitants of these regions to flee. The burning of villages aimed at the eradication of the Albanian population and to instill fear, thus facilitating their displacement.⁹ During these actions, villages were destroyed, numerous victims fell, and mass arrests were made. Another form of persecution was the deportation of Kachak families to concentration camps, where many of them never returned. Additionally, Serbia devised a plan to defeat the Kachaks by blocking the routes coming from Albania.¹⁰

The process of disarmament continued through requisitions, looting, forced labor, and the suppression of local village self-governance, further strengthening the population's resistance. Above all, it was characterized by the aim to liberate themselves from Serbia and unite with the independent Albanian state. This is evidenced by the demands of the time, expressed in the form of memoranda addressed to the Great Powers, such as that of the allied armies, led by French General Louis Franchet d'Esperey. This is also evidenced by the reports of „naçallniks“ (local chiefs) and officials from the field.¹¹ The Command of the Third Army, based in Skopje, ordered its divisional units to disarm the Albanians. This is evident from Order No. 5043 dated December 31, 1920, issued by this Command to the Kosovo Division Command.¹²

The Kosovo Committee maintained connections with the French Parliament deputy Justin Godard and European chancelleries, and precisely for this purpose, they prepared a detailed report where they provided statistical data on the inhumane massacres committed by Serbian chauvinists against the population of Kosovo and its condition. For the mistreatment and looting, not only of Albanians but also of some Serbs and Montenegrins, primarily prominent

⁸ Mikel Ndreca, *87 vjet terror dhe gjenocid shtetëror (1912-1999)*, Prishtinë 2001, 51-52; Ramiz Abdyli. Shpronësimi i fshatarësisë dhe kolonizimi serbomalazez i trojeve etnike shqiptare (1912-1941), në *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995, 165.

⁹ Viron Koka, et al, *Historia e popullit shqiptar; V. III, (Periudha e Pavarsisë 28 nëntor 1912 – 7 prill 1939)*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Toena, Tiranë 2007, 483; Hakif Bajrami, *Shqiptarët dhe Kosova në rrjedhat tragjike të historisë (1878-1999)*, Faik Konica, Prishtinë 2019, 125-126; Jusuf Buxhovi. *Kosova, Libri i tretë*, Faik Konica, Prishtinë 2012, 138.

¹⁰ Oliver J. Schmitt, *Kosovia: histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, Koha, Prishtinë 2012, 149; Ramiz Abdyli. Faktorët që ndikuan në ndryshimin e strukturës socialiste në fshatin e Kosovës (1918-1941), në *Kosova*, Nr. 15, Instituti i Historisë, Prishtinë 1986, 160-161.

¹¹ Beqir Meta, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1912-1920)*, Vëllimi I, Akademia e Studimeve Albanologjike – Instituti i Historisë, Tiranë 2017, 513.

¹² Shaban Braha, *Gjenocidi serbomadh dhe qëndresa shqiptare*, Lumi-T, Gjakovë 1991, 286.

was the chief of the Eastern District in Dukagjin, Dragomir Mihailović, along with his secretaries and gendarmes.¹³

Furthermore, the „MKK“ Committee, besides diplomatic efforts, also initiated activities on the ground to organize the people to withstand violence and liberate the enslaved territories. It took the lead in organizing armed popular resistance, namely the National Liberation Movement - Kachaks, which represented the most significant form of armed struggle of the Albanian people. Since the second half of October 1918, it had opposed the Serbian army's reoccupation of Albanian territories. The Albanian population of Kosovo immediately took up arms against the military-police violence of the Serbian authorities. The Committee organized the uprising against the terror that this authority exerted over them through so-called disarmament, forced recruitment into the army, internment of entire Albanian families in concentration camps, and more. This organization of the Albanian population caused difficulties and delays in establishing Serbian military and civil power due to resistance.¹⁴ The armed movements in Kosovo were more of a local and self-defense character (Kachak movement) without any proper military structure, as the circumstances in which the Albanian insurgents operated were difficult.¹⁵

Following the conclusion of the First World War and the reoccupation by Serbian forces with the assistance of the French army, the Albanian people rose up in armed resistance. However, their forces were not sufficient to expel Serbia from Albanian ethnic lands. State repression against Albanians was ongoing, and the adoption of the Law on State Protection and Security, passed on August 2, 1921, aimed to persecute Albanian nationalist elements perceived as destabilizing by the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.¹⁶

In such conditions, the Albanian population engaged in unarmed resistance, retreating to their homes, but also with armed resistance personified by the Kachaks Movement or the Liberation Kachaks Movement. During the authorities' actions to disarm and capture Kachaks, indiscriminate killings and

¹³ Lush Culaj, Veprimtaria e Komitetit „MKK“ për ndërkombëtarizimin e çështjes shqiptare, *në Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës“*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë Tiranë, Instituti i Historisë Prishtinë, Tiranë 2004, 60; Limon Rushiti, Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës“ dhe lëvizja kaçake në Kosovë si formë e luftës për çlirim dhe bashkim kombëtar (1918-1925), *Çështja e Kosovës – Një problem historik dhe aktual*, Instituti i Historisë, Tiranë 1996, 149; Petrit Imami, *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj*, Vëllimi I, Samizdat, Beograd 2016, 442.

¹⁴ Limon Rushiti, Lëvizja Kaçake dhe Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës“, *Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës“*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004, 95; I. Hoti, *Konferenca e paqes në Paris (1919-1921)*, 123; V. Koka, et al, *Historia e popullit shqiptar, V. III*, 462; Hakif Bajrami, *Si e riokupoi Serbia Kosovën me 1918*, Libri 2, Prishtinë 2012, 21.

¹⁵ Veli Kryeziu, Bujar Dugolli. The armed resistance movement in Kosovo 1918-1928 according to the Albanian press, Nr. 11, *Historia i Świat*, Siedlce, Uniwersytet Przyrodniczo – Humanistyczny, 2022, 247.

¹⁶ Lush Culaj, *Shqiptarët në gjysmën e parë të shekullit XX*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2005, 85; Culaj, *Sfida historike*, 131-132.

burnings occurred regardless of age, gender, or guilt.¹⁷ According to secret reports of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes police, from 1918 to 1924, around 2,000 Albanian patriots were killed in Kosovo, while from 1924 to 1927, this number increased to 3,000. Reports from local authorities sent to the center in Belgrade reported on the violence and organized terror inflicted upon displaced Albanians.¹⁸

Based on official Serbian records, the „MKK“ Committee, and field notes, it appears that during the period from October 1918 to 1921, the number of individuals beaten, imprisoned, killed, massacred, houses looted, and burned, by region, was as follows:

Regions	Dead	Prisoners	Beaten	Burnt houses	Looted houses
Luma of Prizrenit	836	2.700	130	770	1.562
Gjakova	68	200	25	56	78
Peja	1.560	3.800	240	714	1.970
Mitrovica	133	1.700	30	42	104
Vushtrria	2.179	2.940	215	1.463	2.431
Prishtina	4.600	3.650	350	1.340	2.190
Ferizaj	1.690	3.400	190	720	960
Kaçanik and Elez Han	340	1.300	160	290	350
Gjilan	680	2.400	220	450	630
Presheva	260	970	85	180	240
In total	12.346	22.160	1.635	6.125	10.515

Table 1. *List of Serbian atrocities based on the official records of the „MKK“ Committee.*¹⁹

The uninterrupted and diverse resistance of the Albanians contributed to maintaining the morale of the people to face the severe situation, violence, and terror. It was the primary factor that hindered the nationalization of Kosovo and other Albanian regions during this period.²⁰

¹⁷ Rustem Buzhala, *Shqiptarët në Turqi*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2011, 21-22.

¹⁸ V. Koka, et al, *Historia e popullit shqiptar*, V. III, 483.

¹⁹ Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (më tej: *ASHAK*), Viti (më tej V.) 1921, Fondi (më tej F.) Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës, Dosja (më tej D.) 35-1-51, Numër (më tej Nr.) 35/3, fleta (më tej Fl.) 201; Limon Rushiti, *Krimi – Gjenocidi ndaj shqiptarëve 1912-1915, Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995, 93-94; Lush Culaj, *Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës 1918-1924*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 1997, 171.

²⁰ Marenglen Verli, *Kosova sfida shqiptare në historinë e një shekulli*, Botimpex, Tiranë 2007, 74.

Measures of violence and terror for the displacement of the Albanian population

Due to violence, Albanians were forced either to fight for their existence or to be displaced.²¹ As a result of discriminations and persecutions by Yugoslav governments and the entire state apparatus of King Alexander, Albanians from Kosovo were compelled to emigrate to Turkey and Albania. Meanwhile, the policy of the Albanian government regarding the displacement of Albanians from Kosovo was for them not to be displaced either to Turkey or Albania, but to remain in places as compact populations.²²

The policy of displacement and colonization, massive expropriation, and denial of basic national rights pursued against the Albanian people and Albanian territories made the Serbian monarchy and later the Yugoslav one symbolize the eternal enemy, synonymous with evil, in the consciousness of the Albanian people.²³ Considering all subsequent events within the framework of this policy, all Serbian authorities undertook continuous actions to undermine the ethnic homogeneity of Albanian territories, alter the ethnodemographic composition, and weaken the population through various measures of pressure and terror.²⁴

In addition to these actions, the Belgrade government denied Albanians the right to education in the Albanian language. To coerce them into emigration or assimilation, it exercised police violence. The inhumane policy pursued by the Belgrade government towards the Albanian population forced Albanian intellectuals to seek assistance from international institutions.²⁵

The looting in every form, heavy fines without criteria, repeated campaigns of devastation, massive terror in areas where armed resistance was taking place or the existence of Kachaks bases was suspected, were also continuous occurrences. From this state of terror only in the years 1918-1921, according to data from the „Committee of Kosovo,“ over 12,000 Albanians lost their lives due to the aforementioned actions, 22,000 others were imprisoned and interned, about 6,000 homes were burned, and immeasurable material values were destroyed and looted.²⁶ The true purpose was clearly evident by the Serbian local authorities themselves, emphasizing that such operations were necessary

²¹ Liman Rushiti, *Lëvizja Kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2016, 49.

²² Sabit Syla, *Shteti shqiptar dhe çështja e Kosovës 1939 – 1981*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2017, 25.

²³ Lefter Nasi, *Ripushtimi i Kosovës (Shtator 1944 – Korrik 1945)*, Instituti i Historisë, Tiranë 1994, 17.

²⁴ Hivzi Islami, Lugina e Preshevës: Përbërja etnike dhe evolucioni i saj, *Studime shoqërore*, Nr. 2, Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, Prishtinë 2015, 13.

²⁵ Vullnet Ameti, Fehari Ramadani, Luftërat ballkanike dhe pasojat e tyre në ballkan, në *Revistën Diskutime*, Nr. 6, Qendra për marrëdhënie ndërkombëtare dhe studime ballkanike, Tetovë 2013, 23.

²⁶ M. Verli, *Kosova sfida shqiptare në historinë e një shekulli*, 69; Tajar Zavalani, *Histor e shqipnis*, Phoenix & Shtëpia e librit, Tiranë 1998, 267; Shyqyri Hysi, *Histori e trojeve dhe diasporës shqiptare*, Shtëpia botuese e librit universitar, Tiranë 2007, 66.

regardless of whether arms were present or not because they were effective in terrorizing and demoralizing the Albanians and played a significant role in encouraging their mass displacement.²⁷

According to the scholar Limon Rushiti he say: *Engaging in defensive warfare, Albanian insurgent bands in the fall of 1919, during the winter and spring of 1920 in Kosovo, would primarily fight against the first wave of colonists who were forcibly settling in Albanian homes. The Serbian authorities, in this regard, attempting by all means to expel Albanians from their lands, would impose a state of martial law.*²⁸

The Serbian military circles were realizing that they would not be able to displace the Albanian population solely through violence, so they encouraged the Montenegrins, who were in difficult economic situations, to engage in direct attacks and plunder of Albanian properties. The plundering would become a daily occurrence, especially in the districts of Peja, Istog, and Gjakova. Therefore, the „National Defense Committee of Kosovo“ would organize and take a stand to resist the Serbian occupying power.²⁹

The „MKK Committee“ had undertaken the movement in Kosovo, which it commanded through leaders of the guerrilla groups, directed by Hasan Prishtina, Bajram Curri, and others. Besides engaging in military activities, these guerrilla groups were tasked with politically raising awareness among the population not to abandon their lands; thus, they were against displacement. Additionally, through concrete actions, the groups opposed colonization and denounced collaborators of the authorities.³⁰

In an instructional letter from Hasan Prishtina, on behalf of the Kosovo Committee, sent to Azem Bejta in Kosovo in the summer of 1919, it is written: *Remain in place until you perceive yourself in danger; maintain the morale of the people high; guard against provocations; make every effort to sustain the armed movement of the guerrilla groups; prevent the people from emigrating, and inform us of any incidents so that we can utilize them for our protests before the international community.*³¹

One of the forms of institutional terror by the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes was the disarmament of Albanians. On March 2, 1920, the Yugoslav Minister of War ordered preparations for a large-scale joint operation of gendarmerie and military forces to „collect arms“ from the Albanian population. This action had significant consequences for the Albanian population

²⁷ Beqir Meta, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1920-1924)*, Vëllimi II, Akademia e Studimeve Albanologjike – Instituti i Historisë, Tiranë 2019, 593.

²⁸ Limon Rushiti, Dëbimi i shqiptarëve nga qarku i Prizrenit 1919-1923, *Vjetari*, Nr. 27-28, Arkivi i Kosovës, Prishtinë 2002, 312.

²⁹ H. Bajrami. *Si e riokupoi Serbia Kosovën me 1918*, 38.

³⁰ L. Rushiti, *Lëvizja Kaçake dhe Komiteti “Mbrotja Kombëtare e Kosovës”*, 100.

³¹ Xheladin Shala, Roli i Komitetit “Mbrotja Kombëtare e Kosovës” në luftërat shqiptaro – serbe gjatë viteve 1918-1921, *Komiteti “Mbrotja Kombëtare e Kosovës”*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004, 117.

in the areas where the expeditions were conducted, resulting in reprisals, looting, and internment of Albanian families.³² On March 25, 1920, the Command of the Division of the Kosovo district informed the Army Command III that the disarmament action in the Lepenc-Sitnica-Ibër line had been completed, and measures had been taken for the disarmament of other territories as well.³³ Only during the years 1919-1921, in the villages of Peja, during the „arms collection operation,“ Serb-Montenegrin armies burned 420 homes and massacred 231 residents; in Rugova, they looted and burned its 13 villages with over 410 homes.³⁴

In January 1921, the Serbian authorities decided to increase pressure on the Albanians, issuing a proclamation calling on all Albanian insurgents to surrender. Those who did not surrender, „would be either killed or arrested, while their families would be interned“³⁵ and villagers would be punished if they hid or aided the Kachaks. Two months later, the action to intern Kachaks families began. By invading Albanian villages, burning homes, and destroying property, the army and gendarmerie inflicted misery on innocent civilians, killing women, children, and the elderly, and displacing entire villages.³⁶ This is evidenced by a list compiled by the Albanian Ministry of Foreign Affairs, which names 166 people killed by the Serbian army in Peja and Gjakova in 1921.³⁷

Furthermore, the Serbian authorities continued to treat Albanians with disdain and oppression, as evidenced by a report from the General Command of the Yugoslav Gendarmerie in 1924, which stated: *In many districts of Southern Serbia live the Arnauts, a brutal, uncultured, faithless, cunning, uneducated people, with legal norms from the oldest periods of the development of criminal law.* In reality, the Albanian nation enjoyed no rights within Yugoslavia, thus these descriptions served as justification for ethnic cleansing and displacement.³⁸

According to official communications from the diplomatic representations of the Albanian state in Athens and Thessaloniki, where the Minister Plenipotentiary of the Republic of Albania in Athens was informed

³² Halim Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri (1918-1921)*, Instituti i Historisë, Tiranë 2021, 173 dhe 185.

³³ Armend Mehmeti, *Krimet e forcave serbe në Kosovë ndërmjet Dy Luftërave Botërore (1918-1941), në Gjenocidi serb ndaj shqiptarëve gjatë shek. XIX-XX*, Instituti i Historisë “Ali Hadri”, Prishtinë 2024, 125.

³⁴ Mark Tirta, *Migrime politike të shqiptarëve nga trojet e tyre në Ish – Jugosllavi e përngulje në Shqipëri (në mes të dy luftërave botërore)*, *Studime Historike*, Nr. 3-4, Instituti i Historisë, Tiranë 1994, 136-137.

³⁵ Noel Malcolm, *Kosova një histori e shkurtër*, Koha, Prishtinë 1998, 286.

³⁶ Milovan Obradović, *Reforma agrare dhe kolonizimi i Kosovës (1918-1941)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2005, 177; A. Mehmeti, *Krimet e forcave serbe në Kosovë ndërmjet Dy Luftërave Botërore (1918-1941)*, 129.

³⁷ Arkivi i Ministrisë për Evropën dhe Punët e Jashtme të Republikës së Shqipërisë (më tej: AMEPJ), viti (më tej: V.) 1921, dosja (më tej: D.) 51, fleta (më tej: Fl.) 350-355. Raporte të prefekturave dhe korrespondenca me Ministrinë e P.të Jashtme të Shqipërisë rreth barbarizmave serbe ndaj shqiptarëve.

³⁸ Hajredin Hoxha, *Afirmimi i kombësisë shqiptare në Jugosllavi*, Rilindja, Prishtinë 1983, 7.

about a verbal agreement between Serbia and Turkey to facilitate emigration, after discussions also with the Turkish Consul in Athens, it was acknowledged that visas had been issued to Kosovars for Turkey and that the influence of the Serbian Consul General in Athens had a significant impact in Ankara and could not be stopped as a process for visa issuance. Therefore, Kosovars and people from Monastir were granted visas for 15 days, but none of them returned. According to the Turkish Consul in Athens, the figures of Albanians who have emigrated to Turkey up to this point range from 20,000 to 40,000.³⁹

Additionally, in 1924, the Serbian authorities, to continue intimidating and terrorizing the Albanians, implemented the *Directive for the elimination of Kachaks group in Kosovo*. With this act, they sought to justify the plundering of the Albanian population. To achieve their goals, the Serbian state had engaged all its governmental and pre-governmental bodies, even those operating in criminal ways.⁴⁰

The Albanian resistance against displacement in the 1930s

One of the most complex issues in the Kingdom of Yugoslavia was the unresolved national question. A nearly constant terror was directed against the Albanian minority in the Kingdom of Yugoslavia, manifested through frequent arrests, torture, and extrajudicial killings.⁴¹

The resistance of the Albanians, as a result of dissatisfaction due to such oppressive conditions, was expressed in various ways: through armed and unarmed movements against unjust agrarian policies, through agitation by leaders and other authoritarian figures to prevent displacement from their homeland, reaction to conscription, demands for the resolution of the Croatian issue alongside the recognition of Albanian national minorities, granting them autonomy and acknowledging their fundamental democratic and national rights.⁴² This resistance was ultimately expressed through protests against terror, emigration to Albania, and other means. In the 1930s, other forms of resistance were also employed. Apart from individual and collective protests against the

³⁹ AMEPI, V. 1924, D. 561, Fl. 2-4. Korrespondencë nga përfaqësia shqiptare e Athinës dhe ajo e Selanikut mbi marrëveshjen verbale të qeverisë serbe e turke për shpërnguljen e shqiptarëve nga Kosova në Turqi, Selanik, 18 maj 1925.

⁴⁰ Hakif Bajrami, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844-1995)*, Qendra për Informimin e Kosovës, Prishtinë 1995, 27.

⁴¹ Hakif Bajrami, Shtypja dhe rezistenca e shqiptarëve në Kosovë (1929-1941), *Gjurmime Albanologjike*, Nr. 9, Instituti Albanologjik, Prishtinë 1980, 177.

⁴² Ali Hadri. Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë e Jugosllavisë (1918-1941), *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, Instituti i Historisë, Tiranë 1990, 251; A.Hadri. *Jehona dhe ndikimi i revolucionit të madh socialist të tetorit në Kosovë e Metohi me 1917-1941*, 1111.

authorities, demonstrations began to be organized, decisions of agrarian colonization organs were opposed, and so forth.⁴³

The Committee of Kosovo suffered a heavy blow after the assassination of Hasan Prishtina, but it continued its work even in 1934 against the forced displacement of the Albanian population. In 1936, the Ministry of Foreign Affairs of Yugoslavia informed that the Committee of Kosovo had been reorganized in Vlora, with Sali Vuçitërnën as its head, efforts were observed to establish such a committee in Kosovo, agitation was made to prevent any Albanians from being displaced from Yugoslavia, and the intelligence agencies were trying to uncover this activity. The key figures in the Committee of Kosovo, and perhaps those who comprised its new leadership from 1934 to April 1939, were Sali Vuçitërna, Ismet Kryeziu, and Bedri Pejani.⁴⁴

After the decline of the armed movement and the disbandment of the „Xhemijeti,“ other forms of resistance came to the forefront, which had gained significant momentum by the mid-1930s. In addition to individual complaints and protests directed at the authorities, demonstrations began to be organized to oppose the decisions of agrarian colonization organs. There were also outbreaks of organized revolts where local authorities used gendarmerie forces to suppress them.⁴⁵

Ferhat Draga urged Albanians to stay in their homelands, to resist displacement, stating that no one could forcibly remove them, while the Albanian Orthodox bishop Visarion, in September 1938, at the Congress of the International League of Churches for the Preservation of Peace in Stockholm, presented a memorandum calling for the protection of the Albanian national minority in Yugoslavia.⁴⁶

Regarding Ferhat Draga's activities, a report was written by the General Staff in Belgrade and addressed to the Yugoslav Minister of War and Navy, stating that in his meetings with several leaders of Albanian tribes, he suggested that they should never leave their homelands because the authorities had no way or method to forcibly remove them.⁴⁷

The atmosphere created by the Munich Agreement, as well as the plans of the Yugoslav government regarding the displacement of Albanians, prompted the Albanian political emigration from Kosovo to urge the Great Powers to intervene in Yugoslavia to protect the Albanian minorities, while also raising the

⁴³ Beqir Meta, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1925-1939)*, Vëllimi III, Akademia e Studimeve Albanologjike – Instituti i Historisë, Tiranë 2020, 482.

⁴⁴ Fatmira Rama, Komiteti i Kosovës në bashkëpunim me organizatat tjera politike (1925-1939), në Komiteti “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004, 148; Halim Purellku. Veprimtaria e Komitetit të Kosovës në Mbretërinë shqiptare në vitet 1934-1939, *Studime historike*, Nr. 3-4, Instituti i Historisë, Tiranë 2009, 171.

⁴⁵ B. Meta, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1925-1939)*, V. III, 570.

⁴⁶ Radoshin Rajoviq, *Autonomia e Kosovës*, Rilindja, Prishtinë 1987, 151.

⁴⁷ Qerim Lita, *Politika e Mbretërisë Jugosllave ndaj shqiptarëve dhe Shqipërisë 1929-1941*, Arkivi Shtetëror i Republikës së Maqedonisë, Agjenica Shtetërore e Arkivave të Kosovës, Shkup-Prishtinë 2012, 253.

issue of self-determination for Albanians in Yugoslavia. With the assistance of the Albanian government and the support of the Italians, this emigration strengthened propaganda in the region of Kosovo and the Dukagjin Plateau, creating a climate that would lead to disturbances, which would again bring the issue of Albanians to the attention of the world.⁴⁸

In the years 1939 and 1940, the Yugoslav regime did not have the opportunity to resume the process of mass seizure and total confiscation of Albanian lands. The approach and subsequent outbreak of World War II meant that the situation created in the last months of 1938 persisted during this time. The Dragiša Cvetković government, which replaced the Milan Stojadinović government in February 1939, despite its predisposition and preparations, could not resume mass seizures.⁴⁹

Regarding the thoughts and proposals of official military bodies regarding the displacement of Albanians, the most competent stance on this matter came from the Army Command encompassing the southern regions. The Minister of War and Navy, through Reserve Act No. 8961 dated October 7, 1939, ordered the continuation of the displacement of Albanians from the southern regions, while the Third Army Command proposed the following: *The Displacement should take into account that first and foremost the Arnauts must be displaced from the border areas, then from other regions, and finally the Turks. Although the Turks are not uncertain, their displacement is necessary to facilitate the displacement of the Arnauts.*⁵⁰

Not even after the liquidation of the Kachaks movement, the terrorization of the Albanian population did not cease until 1941. The terror was strong, especially during election times, aimed at coercing Albanian voters to vote in favor of the ruling party. They also acted harshly by exerting terror and brutal violence upon Albanians, under the pretext of preparing for an Albanian uprising against Yugoslavia. From 1938 to 1940, actions were taken to collect arms accompanied by violence and pressure aimed at displacement.⁵¹

The Cvetković government did not abandon its colonial agrarian policy, believing it still had the potential to achieve results. However, these beliefs proved entirely mistaken, as in April 1941, the leadership circles in Belgrade reaped the fruits of their long-standing policies. The destruction of the Kingdom of Yugoslavia put an end to the relentless efforts of the Serbian bourgeoisie over two decades to implement plans for the dispossession of the peasantry and

⁴⁸ R. Rajović, *Autonomia e Kosovës*, 162.

⁴⁹ Marenglen Verli, *Kosova në fokusine historisë (Studime, analiza, dokumente)*, Vëllimi I, Botimpex, Tiranë 2000-2002, 297.

⁵⁰ M. Obradović, *Reforma agrare dhe kolonizimi i Kosovës (1918-1941)*, 231; Hivzi Islami, *Spastrimet etnike, Politika gjenocidale serbe ndaj shqiptarëve, (Shqyrtime, komente, elaborete, dokumente)*, Dukagjini, Pejë 2003, 186.

⁵¹ B. Meta, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1925-1939)*, V. III, 556; A. Hadri, *Rrethanat ekonomike, shoqërore, politike, nacionale dhe kulturore në Kosovë – Metohi në kohën e Jugosllavisë së vjetër II*, 176-177.

colonization of its land, which would have led to the displacement and nationalization of Albanian territories.⁵²

In continuation of chauvinistic programs was also the movement of Draža Mihajlović's Chetniks, where in the instructions issued by the Command of the Staff of the Chetnik Units of the Yugoslav Army, with number 370 dated December 20, 1941, it is written in paragraph II, under the Work during the transition period, point 3: *To consider the swift and radical cleansing of cities and their replenishment with fresh Serbian elements*; Point 4: *To prepare a plan for the cleansing or displacement of rural populations, with the aim of homogenizing the Serbian state community*; Point 5: *In the Serbian unit, the issue of Muslims should be taken as a special and serious problem and, if possible, resolved in this phase*.⁵³ Furthermore, in the instructions he issued, he demanded the creation of Greater Serbia, to be ethnically pure, as well as the cleansing of the state territory from all national minorities and non-national elements, and the settlement of Montenegrin colonies.⁵⁴

Until the end of October 1940, according to the notes of the Supreme Directorate of Agrarian Reform in Skopje, almost throughout the territory of the „southern regions,“ these results have been achieved in the realm of agrarian reform and colonization: the agricultural directorates in Peja, Ferizaj, Mitrovica, Prizren, and Skopje have received 381,245 hectares of land for the needs of agrarian reform. To colonists, volunteers, optants, and auto-colonists (17,679 families), 142,588 hectares have been allocated, while 30,582 families of landowners, locals, land workers, true owners, as an exchange based on Article 34 of the Colonization Law, have received a total of 88,115 hectares. 289 primary schools have received 430 hectares, 467 hectares for public entities and exemplary economies, 10,930 hectares, while the army and gendarmerie received 1,451 hectares. 53 hectares were given to villagers for meadows totaling 57,345 hectares, and 7,319 hectares for roads. From statistical notes on colonization from the beginning of January 1, 1939, compiled by the Supreme Agrarian Directorate of Skopje, it is understood that only in the ten districts of Kosovo, 183,848 hectares were definitively allocated (in the district of Mitrovica 3,540.52; in Vučitrn 11,756.90; in Drenica 14,294.55; in Istog 15,100.41; in Peja 16,001.84; in Gjakova 40,031.18; in Podrima 20,240.96; in Prizren 17,956.49; in Llap 7,057.33; in Ferizaj 37,910.96 hectares).⁵⁵

After the fall of the Stojadinović government in 1939, the lack of financial resources and especially the outbreak of World War II hindered the

⁵² Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë*, Iliria, Tiranë 1991, 80-81.

⁵³ ASHAK, F. Komiteti Krahinor i L.K. të Kosovës, D. Dokumentet Armiqësore, V. 1941-1944, Kutia 41, Nr. Dok. 946, Shtabi i Njësisë Çetnike të Ushtrisë Jugosllave, 20 dhjetor 1941.

⁵⁴ Rexhep Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe*, Toena, Tiranë 2005, 158.

⁵⁵ Ali Hadri, Marrëdhëniet agrare dhe lufta e PKJ në Kosovë – Metohi kundër reformës agrare të padrejtë të Jugosllavisë borgjeze, *Përparimi*, Nr. 9-10, Prishtinë 1964, 594-595; Hivzi Islami, *Demografia e Kosovës*, Akademia e Shkencave e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2021, 450-451.

complete planned displacement of Albanians.⁵⁶ In the lead-up to World War II, numerous analyses conducted by various Yugoslav state structures concluded that the Albanian element was dominant in its territories, that it already had an advanced national consciousness, and aimed for unification with Albania.⁵⁷ However, the political climate in Yugoslavia shifted towards democratic forces, increasingly emerging against the pro-fascist policies of the Cvetković-Maček government.⁵⁸

After the entry of German and Italian forces, fearing revenge, a real exodus of Serbian and Montenegrin colonists from Kosovo occurred in the second half of April, similar to what had happened on the eve of World War I. By the end of June 1941, out of the total number of colonist families, 11,168 families returned,⁵⁹ many colonists returned to their homeland, some settled in ethnically pure Serbian and Montenegrin settlements and in towns, while some remained where they had been placed.⁶⁰

On April 6, 1941, Germany and Italy attacked Yugoslavia, which surrendered on April 17. The act of surrender was signed by the Minister of Foreign Affairs, Aleksandar Cincar-Marković, and General Radivoje Janković.⁶¹ Thus, the attack on Yugoslavia was carried out with the concentrated forces of all neighboring states. Throughout the April war, the Albanians found themselves in a very difficult position, as they were viewed by the authorities not only as a foreign national element but also as a security threat to Yugoslavia.⁶²

Despite the intentions of the invaders, the unification of a significant portion of Kosovo and other Albanian territories with Albania brought about several positive developments for the Albanians. Meanwhile, the occupiers acknowledged the Albanians' right to the Albanian language and the development of Albanian education and schools. These measures would impact the strengthening of connections, unity, and the elevation of Albanian national

⁵⁶ Hivzi Islami, *Dimensioni demografik i çështjes së Kosovës*, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Kosovës, Prishtinë 1997, 182.

⁵⁷ Emine Arifi – Bakalli, Përprjekjet e Komitetit “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” për denoncimin e dhunës dhe mbrojtjen e të drejtave kombëtare e demokratike të shqiptarëve në Jugosllavi, *Komiteti “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004, 40.

⁵⁸ H. Islami, *Spastrimet etnike, Politika gjenocidale serbe ndaj shqiptarëve, (Shqyrtime, komente, elaborate, dokumente)*, 187; M. Obradović, *Reforma agrare dhe kolonizimi i Kosovës (1918-1941)*, 232.

⁵⁹ H. Bajrami, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844-1995)*, 29.

⁶⁰ Jusuf Osmani, *Kolonizimi i refugjatëve kolonë – optantë nga Shqipëria në Kosovë në vitet 1933-1935, Shqiptarët në rrjedhat Ballkanike*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 1996, 33.

⁶¹ Luigi Gatti, *Idéologie et déconstruction de l'Etat: La Yougoslavie communiste: 1941-1991*, (Tezë doktorature), Université de Bordeaux, Bordeaux 2017, 172.

⁶² Fehmi Rexhepi, *Gjilani me rrethinë gjatë Luftës së Dytë Botërore (1941-1945)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 1998, 54-55.

consciousness. Thus, they provided an impulse for the revitalization of national sentiment, and also the fulfillment of a difficult aspiration.⁶³

Summary

In conclusion, we can deduce from the discussion in this paper that Kosovo was reoccupied by Serbian military forces, resulting in the reinstatement of military, civil, and administrative authority in the Albanian territories outside the Albanian state. With the reestablishment of this power, the policy initiated during the Balkan Wars continued, aiming undoubtedly at creating Serbian homogeneity in these regions and altering the ethnodemographic structure to the detriment of the Albanian people.

As mentioned, the reoccupation was accompanied by a variety of violent measures and methods, which were among the most inhumane that the Serbian authorities undertook against the Albanian population. Since the Albanians were a compact and homogeneous population in the territories where they lived, the violent measures to achieve the authorities' goals were extremely harsh and severe for the lives of the population. Throughout the entire period of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, and Yugoslavia, from 1918 to 1941, the Serbian authorities never ceased their efforts in three interconnected areas: colonization, agrarian reform, and displacement.

The colonization of Albanian regions involved bringing in settlers of Slavic origin, placing them in territories where the Albanian population was the majority, thereby altering the ethnic structure. But through the agrarian reform, land was taken, that is, its robbery, under the guise of this reform, the Albanians were robbed of all their immovable property and depriving them of their primary means of subsistence. This made life increasingly unbearable for Albanians, threatening their very existence as human beings. Additionally, all the measures and methods used by the authorities aimed at altering the ethnic structure, either by reducing the Albanian population through forced displacement or assimilation, leading to the overpopulation of Albanian territories by Slavic populations.

Therefore, Albanians had no choice but to oppose all these measures of violence and terror inflicted by the Serbian authorities. Hence, resistance was organized both in armed and unarmed forms. The central voice for Albanians became the „National Defense of Kosovo“ Committee, which, alongside diplomatic activities, also organized the liberation struggle and armed resistance against the Serbian occupiers. Many prominent figures organized resistance in various ways, some through diplomatic means and others by organizing armed

⁶³ Xhelal Gjeçovi, et al, *Historia e popullit shqiptar*; Vëllimi IV, (*Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe pas saj 1939-1990*), Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Toena, Tiranë 2008, 130; Ana Lalaj, *Dilema britanike për Kosovën: Brenda apo jashtë shtetit shqiptar (1941-1945), në Studime Historike*, Nr. 1-2, Instituti i Historisë, Tiranë 2013, 159.

resistance in different forms, to oppose the atrocities committed by Serbs against the Albanian population in Kosovo and other Albanian-inhabited areas.

Throughout the period from the occupation until the beginning of World War II, the Albanian people did not stop trying to resist in different ways. Many were forced to flee due to various violent measures, while the majority managed to resist through diverse forms of resistance, avoiding displacement and assimilation.

Zaključak

Na kraju, možemo zaključiti iz rasprave u ovom radu da su Kosovo ponovno okupirale srpske vojne snage, što je rezultiralo ponovnim uspostavljanjem vojne, civilne i administrativne vlasti na albanskim teritorijama izvan albanske države. Ponovnim uspostavljanjem ove moći, nastavila se politika započeta tokom Balkanskih ratova, koja je nesumnjivo imala za cilj stvaranje srpske homogenosti u ovim regijama i promjenu etnodemografske strukture na štetu albanskog naroda.

Kao što je spomenuto, reokupacija je bila praćena različitim nasilnim mjerama i metodama, koje su bile među najnehumanijim koje su srpske vlasti preuzele protiv albanskog stanovništva. Budući da su Albanci bili kompaktno i homogeno stanovništvo na teritorijama na kojima su živjeli, nasilne mjere za postizanje ciljeva vlasti bile su izuzetno stroge i teške za život tog stanovništva. Tokom cijelog perioda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i Jugoslavije, od 1918. do 1941. godine, srpske vlasti nikada nisu prestale s naporima u tri međusobno povezana područja: kolonizacija, agrarna reforma i raseljavanje.

Kolonizacija albanskih regija podrazumijevala je dovođenje naseljenika slavenskog porijekla, smještajući ih na teritorijama gdje je albansko stanovništvo bilo većina, čime se mijenjala etnička struktura. Kroz agrarnu reformu, zemlja je oduzimana, tj. pljačkana, pod krinkom ove reforme, a Albancima su otimana sva njihova nepokretna imovina i oduzeta primarna sredstva za život. To je život Albancima činilo sve neizdrživijim, prijeteći njihovom postojanju kao ljudskim bićima. Pored toga, sve mjere i metode koje su vlasti koristile imale su za cilj promjenu etničke strukture, bilo smanjenjem albanskog stanovništva kroz prisilno raseljavanje ili asimilaciju, što je vodilo prekomjernoj naseljenosti albanskih teritorija slavenskim stanovništvom.

Stoga, Albanci nisu imali izbora nego se suprotstaviti svim ovim mjerama nasilja i terora koje su nametale srpske vlasti. Otpora je organizovan kako u oružanim tako i u neoružanim oblicima. Centralni glas za Albance postao je Komitet „Nacionalne odbrane Kosova“, koji je, pored diplomatskih aktivnosti, organizovao borbu za oslobođenje i oružani otpor protiv srpskih okupatora. Mnoge istaknute ličnosti organizovale su otpor na različite načine, neki kroz diplomatska sredstva, a drugi organizovanjem oružanog otpora u raznim

oblicima, kako bi se suprotstavili zločinima koje su Srbi počinili protiv albanskog stanovništva na Kosovu i drugim područjima naseljenim Albancima.

Tokom ovog perioda od okupacije do početka Drugog svjetskog rata, albanski narod nije prestao pokušavati da se odupre na različite načine. Mnogi su bili prisiljeni pobjeći zbog raznih nasilnih mjera, dok je većina uspjela da se odupre kroz različite oblike otpora, izbjegavajući raseljavanje i asimilaciju.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Arkivi i Ministrisë për Evropën dhe Punëve të Jashtme i Republikës së Shqipërisë [Archive of the Ministry for Europe and Foreign Affairs of the Republic of Albania], (AMPJ) – Tiranë.
Dossier:
 - V. 1921, D. 51.
 - V. 1924, D. 561.
2. Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës [State Agency of Archives of Kosovo], (ASHAK) – Prishtinë.
 - Found: Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës, D. 35-1-51, No. 35/3.
 - Found: Komiteti Krahinor i L.K. të Kosovës, D. Dokumentet Armiqësore, V. 1941-1944, Kutia 41, Nr. Dok. 946, Shtabi i Njësisë Çetnike të Ushtrisë Jugosllave, 20 dhjetor 1941.

Manuscripts/Rukopisi:

1. Gatti Luigi, *Idéologie et déconstruction de l'Etat: La Yougoslavie communiste: 1941-1991*, (Tezë doktorature), Université de Bordeaux, Bordeaux 2017.

Books/Knjige:

1. Bajrami Hakif, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844-1995)*, Qendra për Informimin e Kosovës, Prishtinë 1995.
2. Bajrami Hakif, *Rrethanat politike e shoqërore në Kosovë 1918-1941*, Prishtinë 1981.
3. Bajrami Hakif, *Shqiptarët dhe Kosova në rrjedhat tragjike të historisë (1878-1999)*, Faik Konica, Prishtinë 2019.
4. Bajrami Hakif, *Si e riokupoi Serbia Kosovën me 1918*, Libri 2, Prishtinë 2012.
5. Braha Shaban, *Gjenocidi serbomadh dhe qëndresa shqiptare*, Lumi-T, Gjakovë 1991.
6. Buxhovi Jusuf, *Kosova*, Libri i tretë, Faik Konica, Prishtinë 2012.
7. Buzhala Rrustem, *Shqiptarët në Turqi*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2011.
8. Culaj Lush, *Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës 1918-1924*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 1997.
9. Culaj Lush, *Sfida historike*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2020.
10. Culaj Lush, *Shqiptarët në gjysmën e parë të shekullit XX*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2005.
11. Gjeçovi Xhelal, et al, *Historia e popullit shqiptar*, Vëllimi IV, (*Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe pas saj 1939-1990*), Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Toena, Tiranë 2008.
12. Hadri Ali, *Marrëdhëniet shqiptaro – jugosllave*, Akademia e Shkencave dhe e Artve e Kosovës, Prishtinë 2003.

13. Hoti Izber, *Konferenca e paqes në Paris (1919-1921) dhe çështja e viseve të pushtuara shqiptare*, Artini, Prishtinë 2012.
14. Hoxha Hajredin, *Afirmimi i kombësisë shqiptare në Jugosllavi*, Rilindja, Prishtinë 1983.
15. Hysi Shyqyri, *Histori e trojeve dhe diasporës shqiptare*, Shtëpia botuese e librit universitar, Tiranë 2007.
16. Imami Petrit, *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj*, Vëllimi I, Samizdat, Beograd 2016.
17. Islami Hivzi, *Demografia e Kosovës*, Akademia e Shkencave e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2021.
18. Islami Hivzi, *Dimensioni demografik i çështjes së Kosovës*, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Kosovës, Prishtinë 1997.
19. Islami Hivzi, *Spastrimet etnike, Politika gjenocidale serbe ndaj shqiptarëve*, (Shqyrtime, komente, elaborate, dokumente), Dukagjini, Pejë 2003.
20. Karastojanov Stefan, *Kosova (Një analizë gjeopolitike)*, Sermbe, Shkup 2007.
21. Koka Viron, et al, *Historia e popullit shqiptar, V. III, (Periudha e Pavarsisë 28 nëntor 1912 – 7 prill 1939)*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Toena, Tiranë 2007.
22. Lita Qerim, *Politika e Mbretërisë Jugosllave ndaj shqiptarëve dhe Shqipërisë 1929-1941*, Arkivi Shtetëror i Republikës së Maqedonisë, Agjenica Shtetërore e Arkivave të Kosovës, Shkup-Prishtinë 2012.
23. Malcolm Noel, *Kosova një histori e shkurtër*, Koha, Prishtinë 1998.
24. Marenglen Verli, *Kosova në fokusine historisë (Studime, analiza, dokumente)*, Vëllimi I, Botimpex, Tiranë 2000-2002.
25. Meta Beqir, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1912-1920)*, Vëllimi I, Akademia e Studimeve Albanologjike – Instituti i Historisë, Tiranë 2017.
26. Meta Beqir, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1920-1924)*, Vëllimi II, Akademia e Studimeve Albanologjike – Instituti i Historisë, Tiranë 2019.
27. Meta Beqir, et al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1925-1939)*, Vëllimi III, Akademia e Studimeve Albanologjike – Instituti i Historisë, Tiranë 2020.
28. Nasi Lefter, *Ripushtimi i Kosovës (Shtator 1944 – Korrik 1945)*, Instituti i Historisë, Tiranë 1994.
29. Ndreca Mikel, *87 vjet terror dhe gjenocid shtetëror (1912-1999)*, Prishtinë 2001.
30. Obradoviq Milovan, *Reforma agrare dhe kolonizimi i Kosovës (1918-1941)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2005.
31. Purellku Halim, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri (1918-1921)*, Instituti i Historisë, Tiranë 2021.
32. Qosja Rexhep, *Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe*, Toena, Tiranë 2005.
33. Rajoviq Radoshin, *Autonomia e Kosovës*, Rilindja, Prishtinë 1987.
34. Rexhepi Fehmi, *Gjilani me rrethinë gjatë Luftës së Dytë Botërore (1941-1945)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 1998.
35. Rushiti Limon, *Lëvizja Kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2016.
36. Schmitt J. Oliver, *Kosovia: histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, Koha, Prishtinë 2012.
37. Syla Sabit, *Shteti shqiptar dhe çështja e Kosovës 1939 – 1981*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2017.
38. Verli. Marenglen, *Kosova sfida shqiptare në historinë e një shekulli*, Botimpex, Tiranë 2007.
39. Verli Marenglen, *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë*, Iliria, Tiranë 1991.
40. Zavalani Tajar, *Histor e shqipnis*, Phoenix & Shtëpia e librit, Tiranë 1998.

Articles/Çlanci:

1. Abdyli Ramiz, Faktorët që ndikuan në ndryshimin e strukturës socialiste në fshatin e Kosovës (1918-1941), në *Kosova*, Nr. 15, Instituti i Historisë, Prishtinë 1986.
2. Abdyli Ramiz, Shpronësimi i fshatarësisë dhe kolonizimi serbomalazë i trojeve etnike shqiptare (1912-1941), *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995.
3. Ameti Vullnet, Ramadani Fehari, Luftërat ballkanike dhe pasojat e tyre në ballkan, në *Revistën Diskutime*, Nr. 6, Qendra për marrëdhënie ndërkombëtare dhe studime ballkanike, Tetovë 2013.
4. Arifi – Bakalli Emine, Përpjekjet e Komitetit „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” për denoncimin e dhunës dhe mbrojtjen e të drejtave kombëtare e demokratike të shqiptarëve në Jugosllavi, *Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004.
5. Bajrami Hakif, Shtypja dhe rezistenca e shqiptarëve në Kosovë (1929-1941), *Gjurmime Albanologjike*, Nr. 9, Instituti Albanologjik, Prishtinë 1980.
6. Cana Zekirja, Planet e Serbisë për ndezjen e luftës vëllavrasëse, *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995.
7. Culaj Lush, Veprimtaria e Komitetit „MKK” për ndërkombëtarizimin e çështjes shqiptare, në *Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004.
8. Hadri Ali, Jehona dhe ndikimi i revolucionit të madh socialist të tetorit në Kosovë e Metohi me 1917-1941, *Përparimi*, Nr. 9-10, Prishtinë 1967.
9. Hadri Ali, Marrëdhëniet agrare dhe lufta e PKJ në Kosovë – Metohi kundër reformës agrare të padrejtë të Jugosllavisë borgjeze, *Përparimi*, Nr. 9-10, Prishtinë 1964.
10. Hadri Ali, Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë e Jugosllavisë (1918-1941), *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, Instituti i Historisë, Tiranë 1990.
11. Hadri Ali, Rrethanat ekonomike, shoqërore, politike, nacionale dhe kulturore në Kosovë – Metohi në kohën e Jugosllavisë së vjetër II, *Përparimi*, Nr. 3-4, Prishtinë 1965.
12. Islami Hivzi, Lugina e Preshevës: Përbërja etnike dhe evolucioni i saj, *Studime shoqërore*, Nr. 2, Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, Prishtinë 2015.
13. Kryeziu Veli, Dugolli Bujar, The armed resistance movement in Kosovo 1918-1928 according to the albanian press, Nr. 11, *Historia i Świat*, Siedlce, Uniwersytet Przyrodniczo – Humanistyczny, 2022.
14. Lalaj Ana, Dilema britanike për Kosovën: Brenda apo jashtë shtetit shqiptar (1941-1945), në *Studime Historike*, Nr. 1-2, Instituti i Historisë, Tiranë 2013.
15. Mehmeti Armend, Krimet e forcave serbe në Kosovë ndërmjet Dy Luftërave Botërore (1918-1941), në *Gjenocidi serb ndaj shqiptarëve gjatë shek. XIX-XX*, Instituti i Historisë „Ali Hadri”, Prishtinë 2024.
16. Osmani Jusuf, Kolonizimi i refugjatëve kolonë – optantë nga Shqipëria në Kosovë në vitet 1933-1935, *Shqiptarët në rrjedhat Ballkanike*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 1996.
17. Purellku Halim, Veprimtaria e Komitetit të Kosovës në Mbretërinë shqiptare në vitet 1934-1939, *Studime historike*, Nr. 3-4, Instituti i Historisë, Tiranë 2009.
18. Rama Fatmira, Komiteti i Kosovës në bashkëpunim me organizatat tjera politike (1925-1939), në *Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004.
19. Rushiti Limon, Dëbimi i shqiptarëve nga qarku i Prizrenit 1919-1923, *Vjetari*, Nr. 27-28, Arkivi i Kosovës, Prishtinë 2002.

20. Rushiti Limon, Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” dhe lëvizja kaçake në Kosovë si formë e luftës për çlirim dhe bashkim kombëtar (1918-1925), *Çështja e Kosovës – Një problem historik dhe aktual*, Instituti i Historisë, Tiranë 1996.
21. Rushiti Limon, Krimi – Gjenocidi ndaj shqiptarëve 1912-1915, *Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 1995.
22. Rushiti Limon, Lëvizja Kaçake dhe Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004.
23. Shala Xheladin, Roli i Komitetit „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” në luftërat shqiptaro – serbe gjatë viteve 1918-1921, *Komiteti „Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2004.
24. Shtylla Zamir, Shpërngulja me dhunë të shqiptarëve në vitet 1912-1941, *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, Instituti i Historisë, Tiranë 1990.
25. Tirta Mark, Migrime politike të shqiptarëve nga trojet e tyre në Ish – Jugosllavi e përngulje në Shqipëri (në mes të dy luftërave botërore), *Studime Historike*, Nr. 3-4, Instituti i Historisë, Tiranë 1994.

Ass. Prof. Tatyana DIMITROVA, PhD

E-mail: t.dimitrova@ts.uni-vt.bg

Prof. Slavi DIMITROV, PhD

E-mail: s.dimitrov@ts.uni-vt.bg

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:327(4):321.013(469:460)"45" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.144>

THE PORTUGUESE-SPANISH BORDER THROUGH THE CENTURIES: IN SEARCH OF NEW SOLUTIONS

Abstract: *The continent of Europe is characterized not only by its common culture and history, but also by its many borders. The colorful historical landscape inherited from the Middle Ages created European states in the 19th and 20th centuries, most of which still exist today, each with its own individual development. Few countries have such little changed borders over the centuries as that of Spain and Portugal - one of the oldest in Europe. In specialized and popular literature in Spain and Portugal, the term “Luso-Spanish border” has acquired citizenship, and for this reason, in this article, we will use this particular term to denote the Portuguese-Spanish border.*

The border between the two Iberian countries Spain and Portugal, also known over the centuries as La Raya, experienced many vicissitudes during different historical periods. It is about the Middle Ages, the Reconquista and the New Age, to get to the Modern and the new realities in modern Europe. Of course, things have not always looked this way, and in this part of the European continent passions have raged and there have been conflicts. While Spain has land borders with four neighboring countries (with five if we include the border with Gibraltar) 19 km with Morocco in North Africa, 63 with Andorra, 656 km with France and 1234 with Portugal, the latter has only one neighbor, which is Spain. And it shows.

The role and significance of state borders are not unambiguous over time. In most of the past historical eras, they have been changed very often, and there are relatively few stretches of time during which wars were not fought, the result of which in most cases was a change in these borders, thereby also changing the extent of the national geographical space of one or more countries. In this sense, borders have been political barriers separating often warring countries.

In the modern world, as a result of a long and painful development, in many cases they have already become axes of good neighborliness and cooperation. An example of fruitful cooperation is the state borders between

European Union (EU) countries, which now have an almost symbolic meaning with the abolition of border control, customs checks and other functions performed between them until recently. Things are changing significantly, especially after the signing of the Schengen Agreement.

People on both sides of the border hardly imagined that one day it could disappear. The border has always been there and it has been felt by the people. However, things have changed dramatically now. There are no guards, no barriers, there are roads, bridges and well-maintained highways. These are changes that occurred after the accession of Portugal and Spain to the Schengen area after 1991. Thus, borders acquire other functions, from dividing lines they become unifying ones. This inevitably leads to symbiosis and mutual penetration between two neighboring peoples.

This is an example that can also be useful for the countries of the Balkan Peninsula, where the historical past has also left its mark. Already several Balkan countries are full members of the EU, these are Greece (1981), Slovenia (2004), Bulgaria (2007), Romania (2007) and Croatia (2013). Most of the countries of the "Western Balkans" are countries applying for EU membership. Balkan member countries of the Schengen area are Greece, Slovenia and Croatia. The full membership of the other Balkan countries in the EU and Schengen will contribute to the European integration and rethinking of the borders from both a historical and a current point of view.

Key words: *Luso-Spanish border, Middle Ages, Reconquista, Modernity.*

PORTUGALSKO-ŠPANSKA GRANICA KROZ VIJEKOVE: U POTRAZI ZA NOVIM RJEŠENJIMA

Apstrakt: *Kontinent Evropa karakterišu ne samo zajednička kultura i historija, već i mnoge granice. Raznolik historijski pejzaž nasljeđen iz Srednjeg vijeka stvorio je evropske države u 19. i 20. vijeku, od kojih većina i danas postoji, svaka sa sopstvenim individualnim razvojem. Malo je zemalja koje su tokom vijekova imale tako malo promjenjene granice kao Španija i Portugal - jedne od najstarijih u Evropi. U specijalizovanoj i popularnoj literaturi u Španiji i Portugalu, termin "lusoskanska granica" je postao uobičajen, i iz tog razloga ćemo u ovom članku koristiti ovaj termin da označimo portugalsko-špansku granicu.*

Granica između dvije iberijske zemlje, Španije i Portugala, poznata i kroz vijekove kao La Raya, doživjela je mnoge prevrate tokom različitih historijskih perioda. Riječ je o Srednjem vijeku, Rekonkvisti i Novom vijeku, do Modernog doba i novih realnosti u savremenoj Evropi. Naravno, stvari nisu uvijek izgledale ovako, i na ovom dijelu evropskog kontinenta strasti su divljale i bilo je sukoba. Dok Španija ima kopnene granice sa četiri susjedne zemlje (sa

pet, ako uključimo granicu sa Gibraltarom) - 19 km sa Marokom u Sjevernoj Africi, 63 km sa Andorom, 656 km sa Francuskom i 1.234 km sa Portugalom, Portugal ima samo jednog susjeda, a to je Španija. I to se pokazuje.

Uloga i značaj državnih granica nisu tokom vremena jednoznačni. U većini prošlih historijskih epoha granice su često mijenjane, a relativno malo je perioda u kojima se nisu vodili ratovi, čiji su rezultati u većini slučajeva bili promjene ovih granica, čime se takođe mijenjala i veličina nacionalnog geografskog prostora jedne ili više zemalja. U tom smislu, granice su bile političke barijere koje su razdvajale često zavađene zemlje.

U savremenom svijetu, kao rezultat dugog i bolnog razvoja, u mnogim slučajevima one su već postale ose dobra susjedstva i saradnje. Primer plodne saradnje su državne granice između zemalja Evropske unije (EU), koje sada imaju gotovo simbolično značenje uz ukidanje graničnih kontrola, carinskih provjera i drugih funkcija koje su se između njih obavljale donedavno. Stvari se značajno mijenjaju, posebno nakon potpisivanja Šengenskog sporazuma.

Ljudi s obje strane granice teško su mogli da zamisle da bi jednog dana ona mogla nestati. Granica je oduvijek postojala i bila je osjećana od strane ljudi. Međutim, stvari su se sada drastično promijenile. Nema čuvara, nema barijera, tu su putevi, mostovi i dobro održavane autoputevi. Ove promjene su se desile nakon pristupanja Portugala i Španije Šengenskom području nakon 1991. godine. Tako, granice stiču druge funkcije; umjesto da budu razdvojene linije, postaju jedinstvene. To neizbježno dovodi do simbioze i međusobnog prožimanja dva susjedna naroda.

Ovo je primer koji može biti koristan i za zemlje Balkanskog poluostrva, gde je historijska prošlost takođe ostavila svoj trag. Već nekoliko balkanskih zemalja su punopravne članice EU: Grčka (1981), Slovenija (2004), Bugarska (2007), Rumunija (2007) i Hrvatska (2013). Većina zemalja "Zapadnog Balkana" su zemlje koje se prijavljuju za članstvo u EU. Balkanske članice Šengenskog područja su Grčka, Slovenija i Hrvatska. Puno članstvo drugih balkanskih zemalja u EU i Šengenu doprinijeće evropskoj integraciji i preispitivanju granica kako iz historijske, tako i iz aktuelne perspektive.

Ključne riječi: *Luso-španska granica, srednji vek, rekonkista (ponovno osvajanje), modernost.*

Introduction

The Luso-Spanish border or La Raya attracts the interest of not a small number of researchers. Some like Torres¹, Gaspar² and Ribeiro³ examine it in its entirety, others like García⁴ and Limpo Píriz⁵ the separate aspects of cross-border cooperation on both sides of the border, and others like Medeiros⁶ and Vasquez⁷ the interaction at the regional or local level. Many of the issues are discussed in detail by Kortasar⁸ and Peres⁹. Interesting information can also be found in the local press, in newspapers such as: Barroso News, Noticias de Barroso and La Region.

The formation of the Luso-Spanish border is little affected in modern Bulgarian historiography. Among the authors who worked on the problem, we can name: Veselin Boyadzhiev¹⁰, Nikolay Popov¹¹. In 2016, the only comprehensive study of the Luso-Spanish border was published: “Cross-border cooperation between Spain and Portugal”¹².

The object of scientific research is the Luso-Spanish border, and the object of research is the model of border cooperation and interaction created over the centuries. Our aim is to make an analysis regarding the formation and development of the oldest border on the continent of Europe. For us, the answer to the question is important: how it was formed over the centuries and how a historical border in Southeastern Europe functions from the perspective of the past and the present. This is interesting from the point of view of the events and vicissitudes of history and the existing borders of the Balkans, as well as the

¹ J. Torres, *Fronteras hispánicas: geografía e historia, diplomacia y administración*. Instituto de Estudios Políticos. Madrid 1960.

² J. Gaspar, *A fronteira como factor geográfico*. Actas de encontros/encontros en Ajuda. Diputación de Badajoz, 1985.

³ O. Ribeiro, *Aspectos e problemas de expansão portuguesa*. Fundação da Casa de Bragança, Lisboa 1955.

⁴ L. M. Garcia Mana, *La frontera hispano-lusa en la provincia de Ourense*. Museo Arqueológico Provincial, Ourense 1988.

⁵ L. A. Limpo Píriz, *Olivenza, entre España y Portugal: (un catálogo crítico de la bibliografía española sobre Olivenza)*. Olivenza. EXCMO, Ayuntamiento 1989.

⁶ E. Medeiros, P. Neto, Border cities in Portugal-Spain and territorial development trends. In Eduardo Medeiros (Ed) (2021). *Border Cities and Territorial Development. Regions and Cities Book Serie*. Routledge, New York 2021, 190.

⁷ F. J. C. Vázquez, Reviewing the Spanish-Portuguese border: Conflict, interaction and cross-border cooperation. *Estudios Fronterizos, nueva época*, vol. 16, núm. 31, enero-junio de 2015, 40.

⁸ V. Kortasar, *Kratka istoriya na Ispaniya*. Izdatelstvo „Riva“, Sofia 2009.

⁹ H. Peres, *Istoriya na Ispaniya*. Izdatelstvo „Kama“, Sofia 2005.

¹⁰ V. Boyadzhiev, Srednovekovnata iberijska darzhavnost i kolonializam – nachalo na globalizatsiyata. *Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski“*, GGF, kniga 2 – Geografiya, tom 96, 2005, 7.

¹¹ N. Popov, *Politicheska geografiya na portugalskata kolonialna imperiya*. Izdatelstvo „Askoni“, Sofia 2010.

¹² S. Dimitrov, *Trangranichnoto satrudnichestvo mezhdu Ispaniya i Portugaliya*. Izdatelstvo „Faber“, Veliko Tarnovo 2016.

expansion of the EU and Schengen in South-Eastern Europe. However, these borders retain their significance as contours of the national geographical space of the member states, over which the respective state exercises its sovereign rights¹³.

We set ourselves the task of highlighting some of the most important events concerning the relationship between Portugal and Spain and the border area between them. The study is the result of long-term scientific research and has no claims to be comprehensive, but we believe that it is an attempt to present an interesting historical question, relatively little studied in Bulgaria.

The main research methods are the system-structural analysis and the comparative-historical research method. The applied approach can also be useful in other similar studies examining the borders between the countries of the Balkan Peninsula.

Exhibition

The Iberian Peninsula is the largest, most continental and least dissected of the three southern European peninsulas with an area of 585,000 km². It is also known as the Iberian Peninsula after the name of its oldest population - the Iberians. It is connected to the continent through the Pyrenees, which are located along its northern border with Western Europe. In the west it is washed by the waters of the Atlantic Ocean - from the Bay of Biscay to the Strait of Gibraltar, in the east - by the Mediterranean Sea. On the peninsula are the extreme western (Cape Cabo da Roca 9°3' N) and the extreme southern point (Cape Tarifa 35°58' N) of the continent.

Within the borders of the Iberian Peninsula are three countries - Spain, Portugal and Andorra, as well as the British possession of Gibraltar. The geographical position of the peninsula as a link between Europe and Africa has great historical and economic significance¹⁴.

Surrounded by the sea and isolated from the rest of Europe, the Iberian Peninsula has a historical path determined by its geographical position, especially during Antiquity, when man's opportunities to avoid the inconveniences of nature were limited. With the presence of the dangerous obstacle – the Pyrenees, the territory is as if condemned to remain closed in on itself, inaccessible to the cultural influences coming from the north.

If the location of the Peninsula has a significant influence on its history, the same can be said about its internal structure, subject to a cut relief, hampering communication until the nineteenth century. Unlike the coastal lands exposed to external influences, the Central Plateau suffered long periods of isolation,

¹³ B. Kolev, *Natsionalnoto geografsko prostranstvo na Republika Balgariya*. Izdatelstvo „Heron pres“, Sofia 2008, 73.

¹⁴ M. Glovnaya, E. Blagoeva, *Fizicheska geografija na kontinentite*. Sofia 1989, 181.

blocked by the mountain ranges of the Iberian system, the Andalusian highlands and the peaks of Cantabria and Galicia, preventing connections between north and south, east and west. According to its relief, the peninsula is divided into different geographical regions: the Meseta, the Cantabrian high coast, Galicia, the Ebro and Guadalquivir valleys, the Levant, Catalonia, which in the course of history will become culturally distinct areas¹⁵.

The border between Spain and Portugal, known over the centuries as La Raya, arose gradually during the Middle Ages, when the Kingdom of Portugal was formed, as well as the other countries of the peninsula. The reconquista of the Iberian Peninsula, involving the efforts of these Christian states, marked the beginning of a long process of expansion, reformulation and consolidation of land borders, but not always linear and generally unpredictable. This process took place during the Middle Ages, reaching the dawn of the New Age. Even today, despite the signing of several successive treaties removing restrictions between the two countries, disputes over sovereignty and legitimacy persist along some sections of the border between Spain and Portugal. Such is, for example, the dispute over the question of the affiliation of the town of Olivenza¹⁶.

La Raya played a very important role in defining the boundaries of the respective spheres of influence on the peninsula between the individual kingdoms and in the consolidation of Portugal as an independent kingdom, completing this process almost two centuries before the Spanish. After consolidating and asserting its positions on the frontier, unable to expand eastward, Portugal turned to the open seas, beginning with sometimes quite risky expeditions outside of Europe¹⁷. It is a strategic decision, the consequences of which lead to the formation of the Portuguese identity with the self-confidence of a great colonial power. It also played a successful role in Portugal's quest to maintain its independence from the powerful Kingdom of Castile¹⁸.

Social sciences tend to accept that some things that at first glance seem purely anecdotal and unimportant may be able to reveal important aspects of social reality. There is a story in Portugal that tells how, in preparation for the Spanish Prime Minister's visit to a school in Lisbon, the principal gives instructions to the students, and when asked what Spain means to the Portuguese, they must answer: "the Spanish are our friends". "No, sir", replied one of the younger boys, "the Spaniards are our brothers". "That's a very good answer",

¹⁵ V. Kortasar, *Kratka istoriya na Ispaniya*. Izdatelstvo „Riva“, Sofia 2009, 10.

¹⁶ L. A. Limpo Piriz, *Olivenza, entre España y Portugal: (un catálogo crítico de la bibliografía española sobre Olivenza)*. Olivenza. EXCMO, Ayuntamiento 1989, 43.

¹⁷ J. Torres, *Fronteras hispánicas: geografía e historia, diplomacia y administración*. Instituto de Estudios Políticos. Madrid 1960, 104. Un ejemplo al respecto es la muerte del rey portugués Sebastião durante una expedición a Marruecos en 1578.

¹⁸ J. Gaspar, *A fronteira como factor geográfico*. Actas de encuentros/encontros en Ajuda. Diputación de Badajoz, 1985, 225.

says the headmaster, “but why brothers and not friends?” “Because, replies the boy, we choose our friends”¹⁹.

Of course, this is an apocryphal story and a joke, but could it be something else? There is another story that relates to the visit of the Spanish King Alfonso XIII (1886 – 1931) to the Portuguese city of Braga in the month of December 1903. According to the canon of the cathedral, in a conversation with the visitors, the monarch commented on why he thought that the two Iberian countries should remain forever separated, making the following remark: “Spain and Portugal are like brother and sister... and, as you know, the Holy Catholic Church does not approve of consanguineous marriages”²⁰.

A British historian wrote: “a century of wars with Castile had created a deep antagonism between Portugal and their only land neighbours. There are proverbs that warn of the danger of relying on the Castilians and highlight the popular differences between the two cultures”²¹.

A Castilian proverb says: “The Portuguese are a mad little nation”. And the Portuguese reply: “From Spain neither good wind nor family happiness”. Proverbs, legends and history itself speak of their enmity towards each other. “In this blind hater, the Portuguese, as weaker and more excited than ardent patriotism, expresses deep fury, and the Spaniard, as stronger, is treated with greater contempt”, notes Elyse Reclue. There is bias in all these estimates, and things have changed²².

Portugal's territory is only 1/5 of that of Spain, and its population reaches a quarter of that of its neighbor. Therefore, it is no wonder that the smaller country of them, since the twelfth century and even after that, is trying to protect its independence from its eastern neighbor. From the 14th century, it relied on the help of various treaties with England (and later Great Britain) to guarantee its independence.

Even today, the national history textbooks used in Portuguese schools refer very negatively to the period between 1580 – 1640, when Portugal and its possessions were incorporated into the Spanish monarchy. The Portuguese go back to when the country was ruled by Kings Felipe II (1556 – 1598), Felipe III (1598 – 1621) and Felipe IV (1621 – 1665) Spanish (Philip I, Felipe II and Felipe III of Portugal, respectively) as a dual monarchy known as the Philippine Dynasty but also as “Spanish Dominion” or “Spanish Captivity”²³.

The Portuguese historian Saraiva wrote that “the feeling of rejection of the domination of Spain pervades the Portuguese psyche, and remains its

¹⁹ D. Birmingham, *A Concise History of Portugal*. Cambridge University Press, Cambridge 1993, 35.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² S. Dimitrov, *Trangranichnoto satrudnichestvo mezhdu Ispaniya i Portugaliya*. Izdatelstvo „Faber“, Veliko Tarnovo 2016, 77.

²³ J. H. Saraiva, *Portugal – A Companion History*. Carcanet Press. Manchester 1997, 64.

permanent element”²⁴. The respective epithets by which these monarchs are known in Portugal give us some idea of the sentiments felt by her subjects. While King Felipe III is known in Spain as “Pius”, the same person is known in Portugal as Cruel. As for his son, Felipe IV, known in Spain as “The Great” in Portugal is called the Violator (Estuprador). And the medieval battle of Aljubarrota (August 14, 1385), in which the Portuguese defeated the Castilians, as well as the restoration of independence in 1640, when, according to Saraiva, “the Portuguese threw off the Spanish yoke”²⁵, oday they are still seen as “key moments in the process of asserting national identity against the eternal Spanish enemy”²⁶.

The respective national histories²⁷ provide numerous references supporting national identity, which are naturally associated with kings, conquerors, political figures, soldiers, writers, etc. Examples include selected facts about King Afonso Henriques, King Alfonso X the Wise, King Dinis, Catholic monarchs Isabella and Fernando, Henrique the Navigator, Christopher Columbus, Vasco da Gama, Luis de Camoix, Miguel de Cervantes, and others. Historical figures serve to strengthen their identity and to symbolically distinguish them from others, and thus two contradictory pictures of the historical past are often shown.

In May 1801, during a brief conflict known as the War of the Oranges, the Spanish army crossed the border with Portugal south of the city of Badajoz and occupied the Portuguese city of Olivenza, which has since been a Spanish possession. However, its loss is still a sensitive subject for many Portuguese, and in the Portuguese press it is called an “invasion”. Anti-Hispanicism remains a constant in the sense of Portuguese identity. A Portuguese politician stated that “a Portuguese who dares to show his open collaboration with Spain can be accused of being a bad Portuguese, even a traitor”²⁸. In a similar vein, the same author quotes a Portuguese soldier who said: “we were taught to hate Spain”²⁹.

Even nowadays, during a debate on Portuguese television before the 2009 parliamentary elections, the opposition candidate accused the Prime Minister of making too many concessions in favor of Spain. Arguably, in the eyes of many, Portugal was historically itself (and in many ways still does), precisely because it is “not Spain”.

It is worth noting, however, that from the 18th century there was also a movement known as “Iberismo”. This peculiar “Iberian federalism” is in favor of the political unification of the two sides of the Iberian Peninsula. This is an

²⁴ *Ibidem*, 68.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ N. G. Monteiro, A. Costa Pinto, Cultural Myths and Portuguese National Identity. En A. Costa Pinto (ed) *Contemporary Portugal – politics, society and culture*. Boulder: Social Science Monographs. 1993, 49.

²⁷ P. Bourdieu, J. C. Passeron, *La reproducción: elementos para una teoría del sistema de enseñanza*. Editorial Laia S, A, Barcelona, Laia 1979.

²⁸ M. Kaplan, *The Portuguese - The Land and Its People*. Penguin. London 1993, 65.

²⁹ *Ibidem*, 69.

idea that enjoys popularity especially among the representatives of the intellectual elites of both countries.

The Portuguese writer who won the Nobel Prize for Literature, José Saramago, is one of its most famous representatives, who predicted that Portugal and Spain would one day finally form a single country called “Iberia”. However, most residents of both countries have always shown little interest in such a union.

In fact, the nations themselves do not know much about their neighbors. Besides the anti-Spanish jokes in Portugal cited above, there are also Portuguese anti-jokes in Spain. A 2009 study by the Center for Social Analysis of the University of Salamanca found that while 54% of Portuguese respondents knew the name of the Prime Minister of the Spanish government, less than 2% of Spaniards correctly answered a similar question about Portugal. Mutual ignorance may raise other very old and persistent stereotypes, but it is clear that Spaniards are far less informed about their Western neighbors than the other way around.

It should be noted, an important fact, strange to some, that thirty years ago there were only 13 official points on the border between the two countries (an average of 1 point per 93 km border), and in the border between Spain and France, which is mountainous and twice as short, they are 18 (one point every 36 km). Also, most of the customs posts on the Spanish-Portuguese border usually closed at nine in the evening, even in the summer³⁰. Things changed a lot after January 1986 when both countries became members of the EU and especially after they joined the Schengen Agreement on 25 June 1991.

The landscape and climate are identical on both sides of the Luso-Spanish border. The same goes for the language people use on both sides of the border, especially Galician, which is not very different from Portuguese. Language is a key element of differentiation, and this is so despite the fact that in some enclaves on the border there are various mixed language dialects – Barranquenu, La Falla, El Mirandes, etc. On the border there are also original mixtures, both Portuguese and Castilian, although the presence of this Portuñol language is not evenly distributed in all areas of the border, as well as in all strata of society. It is somewhat surprising that in La Raya, where people often speak both Spanish and Portuguese, people tend to be humble and with relatively little institutional education.

The old houses in the villages look the same on both sides of the border, and most still retain the hidden corners of the wall (known as a cache) where contraband can be hidden when the border guards inspect the houses. However, the Portuguese and Spanish border settlements have had different national histories, different political systems and different state administrations for hundreds of years.

³⁰ G. A. Pintado, E. Barrenechea, *La raya de Portugal: La frontera del subdesarrollo*. Madrid 1972, 109.

There are also many things that are changing even on the border between Portugal and Galicia. For example, music – the Portuguese traditionally play the accordion, the Galicians the bagpipe. Religious processions are decorated with relatively simple images of Christ, the Virgin and the saints in Galicia, and their equivalents are pompously decorated in Portugal. Even when crossing the border, there is a difference in the time that is one hour behind in Portugal.

The border between Portugal and Spain is one of the oldest in Europe and has remained almost unchanged for the last eight hundred years. Rich in history, the Iberian Peninsula is actually the peripheral part of Europe. For many years, both Portugal (between 1926 and 1974) and Spain (between 1939 and 1975) were considered politically peripheral to the rest of democratic Europe.

This is due to their dictatorial regimes and economic backwardness. The peripheral border territories are neglected by the governments in Lisbon and Madrid, and too little is known about the neighboring country. On both sides of the border sparsely populated agricultural areas prevail, with almost no industry and infrastructure. There are only a few cities of significant size, and opportunities for cooperation and communication with their respective national capitals are poor.

Of course, the Luso-Spanish border was not always a quiet and peaceful area, which is evident from the many fortifications between the two sides, as well as from the cannons pointing at the neighboring country. Historically, it is one of the most stable borders in Europe. There was a change in 1864, when Portugal and Spain signed a treaty on the borders, with which three villages, until then separated by the border (Cambedu, Sotelinu da Raya and Lamadarkos) became part of Portugal. He expressly mandated that control be put in place over smuggling, which until then was weak, as many houses along the border had two doors, one to Spain and one to Portugal. This circumstance gives rise to mock situations in which the customs authorities find themselves and is detrimental to the good harmony that should exist between these people³¹. They were mainly engaged in smuggling, but after the treaty of 1864, which handed over the three villages to Portugal, this became a little more difficult.

Garcia Mana³² believes that in the 12th century the monarchs of Portugal and Spain settled in the border areas some criminals and not only murderers. Some of them receive probation and atonement for their crimes, which is forgiven if they settle in these places with their families.

In troubled times, the border provides an ideal point of escape and tax evasion. During the Spanish Civil War (1936 – 1939) there were many people who saved their lives by crossing the border. Even then, many people have Spanish relatives in the Portuguese villages near the border. Some of them are anti-Franco and are politically persecuted by the regime of General Franco.

³¹ L. M. Garcia Mana, *La frontera hispano-lusa en la provincia de Ourense*. Museo Arqueológico Provincial, Ourense 1988, 112.

³² *Ibidem*, 39.

In the 1960s, many young Portuguese, who wanted to avoid military service and participation in the colonial wars for the “ancient” African provinces of Angola, Mozambique and Guinea Bissau, crossed the Spanish border and emigrated to France.

Smuggling is also characteristic of the border areas. This is the so-called “night work” - characteristic not only for men, but also for women. One of them, who emigrated to Paris, talks about her life between the ages of 14 and 18. “Every night we carried knapsacks full of whiskey and tobacco weighing between twenty-five and thirty kilos”, and many of the people were shot by the border guards. This “night work” carries other risks as well.

One of the local doctors found a higher incidence of liver cirrhosis among people, especially women, who practiced the profession of smugglers for a longer time³³. This is due to the quantities of cognac that are drunk to withstand the cold during the night treks.

A pastor in one of the villages of La Raya, wrote in the December 1992 issue of the newspaper³⁴ about the possible illegality or immorality of this activity, which will end after the border is removed, and these people will “lose their main source of employment and wealth, which is smuggling”. For this activity it is necessary to maintain closer contacts with the “foreigners”. In this sense, the border is a bridge, not a barrier. Sometimes government officials themselves are involved in illegal cross-border trade.

Many of the stories recreate the numerous abuses of power by border officials on both sides, who are often brutal. These stories hint at the possibility that border guards may sometimes be harsher on their neighbors than on their own. Some of the Portuguese farmers in the border villages are forced to sell their farms that are on the other side of the border because of the difficulties imposed on them to cross. In addition, they need to obtain a special permit to cultivate their lands and are forced to travel only during the daylight, and many times it happens that their crops are confiscated.

A good example of such “cooperation” and “trust” is the tungsten smuggling practiced during the Second World War (1939 - 1945). In a Galician village near the border there is a mine that was used by the German side. This mineral, used to make bombs and airplanes, is being illegally imported from Portugal to Spain. As Britain's oldest ally, the Portuguese could not export tungsten directly to Germany, and the ore was first passed to Spain, where it was smuggled in to be legally exported from Spain to Germany.

At night, large groups of sixty to a hundred Portuguese men load sacks of tungsten onto donkeys and horses and take it across the border to the mine in Galicia. The police on both sides of the border are bribed, the bribe usually consisting of a percentage of the contraband, and the guards always count the number of loads. The next day, sacks of ore from the mine are loaded onto trucks

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Noticias de Barroso*, XII, 1992.

and sent openly to their destination. People working in the mine at that time in Galicia say that the actual amount of tungsten produced was insignificant compared to the amount of ore that was exported from it. Therefore, it is necessary to cooperate with trusted people on the other side of the border. This does not mean that the neighbors always speak well of each other, and they almost always call the neighbors “foreigners”.

There are many examples of friendships between men (not as much among women, probably because of the division of labor by gender) of the two peoples. But when you ask them what they generally think of people across the border, the first thing you usually hear is mutual dislike and stereotypes – “Galicians are loud, snotty and want to live without working”, “Portuguese are backward, seem very irresponsible and they are actually insincere, etc.”. When someone asks them if they would like to marry one of their children to someone from the other side, the most common answer is, “No, they are very different from us”. However, mixed marriages are not unknown.

Until thirty years ago, for many people on both sides of the border, the “Europe without borders” decision was something they did not expect to happen in their lifetime. It was almost impossible to hold a conversation, even for an hour, with some of these people in La Raya without the border dispute coming up in one way or another. Whatever they say about the past, the border has always been there. Today, however, there are no border guards, and the barriers that blocked the roads to reach La Raya have been removed. The dirt roads that used to cross the border are now well paved and maintained.

The Schengen Agreement was signed on 14 June 1985 in Schengen (Luxembourg), a town of 1,500 inhabitants located on the border with France and Germany. Five members of the then European Community (Germany, France, Belgium, the Netherlands and Luxembourg) reach an agreement to abolish common borders. Portugal and Spain joined the agreement on 25 June 1991.

If we look at the agreement signed in Schengen, we see its main definitions. Title I, which is devoted to common definitions, says: “the borders shall be formed by the common land border between the member countries that have signed this agreement” and Title II of the agreement, which regulates the abolition of internal border controls and the movement of people, from different countries, such as “common borders can be crossed at any place without monitoring some people”. There are no common borders, they disappear, that is, border control disappears to allow free movement. Existing borders serve to limit the space in which each state exercises its powers and sovereignty. Thus border control disappears. “What were once barriers are now bridges”.

Title II of the agreement also states that “any person who is not a national of the Member States of the EU shall be considered a foreigner”. The agreement states that the borders still in place limit the space in which each state exercises

its powers and sovereignty, but it also makes clear that EU citizens have ceased to be, in a sense, “foreign” to each other³⁵.

The disappearance of the border after the Schengen agreement brings many changes, but not all of them are considered positive from the point of view of the local population. The most obvious of these is that, despite the disadvantages and risks of living on the border internationally, it is a fact that the border is perceived as a source of income for the residents, given the smuggling. The transfer of contraband now no longer exists, except for the movement of drugs such as heroin and cocaine, but these are not considered income comparable to smuggling in the past.

Soon after the disappearance of border control in 1992, rumors emerged of a Portuguese village on the border that was the subject of active sinister activities carried out by the Spanish side, made possible by the opening of the border. One of them is that some Portuguese girls from poor families in La Raya were tricked, with the promise of work, to Spain, where they were drugged and then kept as prisoners in some brothels and forced into prostitution.

The other rumor, for which there is no evidence, is that some Spaniards are coming to Portugal in high-tech vehicles to kidnap children for organ trading³⁶.

One thing that hasn't changed much in recent decades is that many Spaniards, and especially Galicians, continue to visit La Raya, for annual pilgrimages to four shrines located across the border in Portugal. When you ask the neighbors why the Galician communities are so devoted to these religious ceremonies in sanctuaries belonging to another country, their answers show their belief that these border saints are particularly powerful, and they do not think that they are “foreigners” and that they are as theirs as much as the Portuguese's. This is an interesting religious asymmetry partly based on the fact that many of the inhabitants of the Portuguese towns and villages near the border went to consult some popular healers in the neighboring Spanish towns. Their powers and powers are highlighted as the reason. All this comes to show that the boundary which may be divided by many worldly matters does not tolerate a division in regard to the spiritual life.

Economic changes are also taking place. Before the “disappearance” of the border in 1992, it was common to see people from the other side buying things in local shops that were more expensive in one place than the other. This trade ends with the opening of the borders, when the prices for the same products are already approximately the same in both neighboring countries.

An interesting consequence of this development is that the disappearance of border controls does not lead to closer relations between the peoples on both sides of the borders. In fact, the opposite seems to have happened with the

³⁵ W. Kavanagh, *Identidades en la frontera luso-española: permanencias y transformaciones después de Schengen. Geopolítica (s)*, Vol. 2, núm. 1, 2011, 40.

³⁶ *Barroso News*, 20.XII.2010, 2.

younger generation. Although it is true that during the weekends young people from both countries cross the border to go to bars and nightclubs in nearby neighboring towns on the other side of the border, they stay within their own groups and do not mix with the other nation.

So when you ask if they have friends on the other side of the border, the most common answer is no. However, if you ask their parents or grandparents the same question, the answer is almost always positive, and they talk about the people on the other side of the border as their best friends. This paradox can be explained by recalling the importance of smuggling in the past, when there was an absolute necessity to have loyal partners on the other side of the border, which is now completely unnecessary.

Crossing points, where customs were used internationally and for border control traffic, are also becoming redundant. With the “opening” of the border in 1992, after Schengen, these buildings were abandoned, and later some of them were used for other purposes. Some are municipal and others become interesting museums tracing the history of smuggling. It is ironic that what was for hundreds of years an economic base for the border towns (and in many cases a matter of life and death) is now becoming part of the local tourism industry, which has transformed the old smugglers' trails into cycle lanes and paths for cyclists and tourists.

The infrastructure between the two countries is also undergoing a significant transformation. In addition to the new highways, in June 2010 the Eurocity Chaves-Verin project, financed by the ERDF, started to be implemented, which includes an ambitious plan to create an Atlantic Union (Association of thirty-four border towns in Galicia and Northern Portugal)³⁷.

Galicia's prime minister, Alberto Núñez Feijó, said at the time that Eurocity Chaves-Verin was a project to “remove the borders in education, health and transport between the two countries”³⁸.

Like other general benefits³⁹ a newspaper in Ourense reports that the main priority of Eurocity Chaves-Verin is to create a common public transport network, which is very important for both municipalities.

In the area of this border, there has been a three-fold increase in passengers and transported goods over the last ten years⁴⁰. Palmeiro and Otto note: “However, this mobility on the border between Galicia and northern Portugal is based exclusively on private cars. People on low incomes, those under 18, the elderly, or people without a driver's license cannot benefit from the great progress in accessibility between Galicia and Northern Portugal, and depend

³⁷ *La Region*, 5.I.2009.

³⁸ *La Region*, 2.VI.2009.

³⁹ *La Region*, 5.I.2011.

⁴⁰ J. L. Palmeiro, M. P. Oton, La Eurorregion Galicianorte de Portugal: una aproximación a la movilidad en el contexto ibérico. *Estudios Geográficos*, LXIX, 264, 2008, 225.

heavily on inefficient public transport”⁴¹. This is also a problem for a significant part of the rural population.

There have been other interesting phenomena over the years. Immediately after the full opening of the border in 1992, large blue EU billboards were installed with each country's name surrounded by twelve yellow stars. Thus, at the end of the 1990s, almost all the old signs of the state disappeared and were replaced by standard indicators.

Sometimes the only indication of the visible presence of the international border is just a pile of stones, sometimes half hidden in the grass of the ditch. The most common difference when crossing from one country to another is only the change in the type of road surface. In other cases, even this is not noticeable, because there is no difference. The residents of the area naturally know very well where the border is.

The number of border crossings between the two countries is also increasing. They are already 69 (one point falls on the 15 km border). The points between Spain and France also increase to 44 (one point per 16 km).

After the signing of the Schengen Agreement in 1985 and the accession of Portugal and Spain to it (June 25, 1991), things changed. Now the existing border is configured as a base of comparison and trying to build a single cultural identity across the border seems absurd, as there are significant variations of identity on both sides of the same border and even within the same settlement and among the same people. Today, it is clear to the unbiased observer that the Luso-Spanish border is not so much a line of territorial demarcation between two countries, but rather a vast contact zone of transition and interpenetration between two neighboring peoples.

The total disappearance of border control and any visible marks does not lead to the disappearance of the “psychological border”. Eight centuries of history cannot disappear overnight and each member state is still a major source of security, organization, identity and loyalty to its citizens. Asking a man from Spain about the border, and what he thinks about the changes that the border city or “EU without borders” will bring him after Schengen, he thinks for a moment and then, carefully repeating his words, tells me: “You can remove the door, but it is only a frame.’ And he explains that the time when there will be no difference from one side to the other will take many years to come, “perhaps a hundred years or more...or never”.

Although the task of “building Europe” in this segment of Europe's internal borders is not as quick and easy as some would like, we must admit that things are changing. There are many initiatives that are financed by the EU through INTERREG programs of the EFRD. They aim to remove bureaucratic obstacles and common administrative arrangements across the border, to promote common policies in the fields of education, health and transport in areas with “internal” EU borders. But it is always remembered that from Spain “neither

⁴¹ *Ibidem*, 233.

good winds nor good marriages” can be expected, and “the truth is that the Spaniards were anything but brothers to the Portuguese”⁴².

The great asymmetry observed in the standard of living in the last decades, which has now almost completely disappeared, is striking. In the early 1990s, the difference between the two sides of the border was still evident. At the time, it was quite easy to tell where was Portuguese and where Spanish territory by observing the different dress and overall appearance. While in rural Spain they dress according to urban fashions, their rural Portuguese neighbors dress “more old fashioned”. Today in Portuguese and Spanish rural areas, they tend to dress mostly in the same way that is used elsewhere in Europe.

The subsidies received by Portugal and Spain from the EU after 1986 have had a significant effect in reducing economic disparities, both between the two countries and in relation to the countries of Northern Europe. All this should lead to the creation of ever closer ties between the peoples living so close to each other, on both sides of the border.

Summary

For centuries, the Luso-Spanish border has gone through many vicissitudes. In the 20th century, and especially in its last quarter, things changed very dynamically. Spain and Portugal become EU and Schengen member countries.

After the signing of the Schengen Agreement in 1985 and the accession of Portugal and Spain to it (June 25, 1991), things changed. Now the existing border is configured as a base of comparison and trying to build a single cultural identity across the border seems absurd, as there are significant variations of identity on both sides of the same border and even within the same settlement and among the same people. Today, it is clear to the unbiased observer that the Luso-Spanish border is not so much a line of territorial demarcation between two countries, but rather a vast contact zone of transition and interpenetration between two neighboring peoples.

Before 1992, when the border was a “real border”, people on both sides did not miss the opportunity to apologize and often complained that they were forcibly “separated from their dear friends”, on the other side. They also complain about the unjustified restrictions imposed on them by both countries and are eager to visit the neighboring country much more often. Now the previous discourse is gone, as now there is no excuse and they are free to cross the border, much more often than before, and it happens much less often.

In the past, some of the goods were much cheaper in one country or the other, and therefore it was a good basis for economic activity. Today, however,

⁴² Kavanagh W, *Identidades en la frontera luso-española: permanencias y transformaciones después de Schengen. Geopolítica (s)*, Vol. 2, núm. 1, 2011, 48.

when these products are sold in the same supermarket chains at the same prices in Euros on both sides, maintaining frequent social relationships with others decreases.

Thus, life in “Schengenland” serves to redefine their relationship with the “other”. Earlier, the “other” is different but useful. Today, the “other” is different and has outlived its usefulness.

The visits of Galicians across the border to Portugal for pilgrimages remain with the same devotion as in the past, and meanwhile the Portuguese continue to consult healers on the Spanish side with an enthusiasm similar to that which they have always had.

We can therefore argue that the “meaning” of the border changes radically depending on whether one or the other people on either side of the border have more needs for spiritual communication. And we hope that one day the borders will remain only a memory.

Zaključak

Tokom vijekova, luso-španska granica prolazila je kroz mnoge promjene. U 20. vijeku, posebno u njegovom posljednjem kvartalu, stvari su se vrlo dinamično mijenjale. Španija i Portugal postaju članice EU i Šengenskog prostora.

Nakon potpisivanja Šengenskog sporazuma 1985. godine i pristupanja Portugala i Španije (25. juna 1991), situacija se promijenila. Sada se postojeća granica postavlja kao osnova za usporedbu, a pokušaj izgradnje jedinstvene kulturne identitetske slike preko granice čini se apsurdnim, s obzirom na značajne razlike u identitetu s obje strane iste granice, pa čak i unutar istog naselja i među istim ljudima. Danas je očigledno svakom nepristranom posmatraču da luso-španska granica nije toliko linija teritorijalne demarkacije između dviju zemalja, koliko prostrana zona kontakta i međusobnog prožimanja između dva susjedna naroda.

Prije 1992. godine, kada je granica bila “stvarna granica”, ljudi s obje strane nisu propuštali priliku da se žale i često su se žalili da su prisilno “odvojeni od dragih prijatelja” s druge strane. Također su se žalili na neopravdana ograničenja koja su im nametnule obje zemlje i željeli su mnogo češće posjećivati susjednu zemlju. Sada je prethodni diskurs nestao, jer više nema izgovora i slobodni su da prelaze granicu, mnogo češće nego prije, i to se dešava mnogo rjeđe.

U prošlosti su neka dobra bila mnogo jeftinija u jednoj ili drugoj zemlji, što je bila dobra osnova za ekonomsku aktivnost. Danas, međutim, kada se ti proizvodi prodaju u istim supermarketima po istim cijenama u eurima s obje strane, održavanje čestih socijalnih odnosa s drugima opada.

Tako život u “Šengenlandu” služi za redefinisiranje njihovog odnosa s “drugim”. Ranije je “drugi” bio drugačiji, ali koristan. Danas je “drugi” drugačiji i izgubio je svoju korisnost.

Posjete Galicijanaca preko granice u Portugal za hodočašća i dalje ostaju s istom pobožnošću kao i ranije, a istovremeno se Portugalci i dalje obraćaju iscjeliteljima s španske strane s entuzijazmom sličnim onome koji su uvijek imali.

Stoga možemo tvrditi da se “značenje” granice radikalno mijenja u zavisnosti od toga ima li jedan ili drugi narod s obje strane granice veće potrebe za duhovnom komunikacijom. I nadamo se da će jednog dana granice ostati samo sjećanje.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Newspapers/Novine:

1. *Barroso News*, 20.XII.2010.
2. *Noticias de Barroso*, 15.XII.1992.
3. *La Region*, 5.I.2009.
4. *La Region*, 2.VI.2009.
5. *La Region*, 5.I.2011.

Books/Knjige:

1. Birmingham D, *A Concise History of Portugal*. Cambridge University Press. Cambridge 1993.
2. Bourdieu P, Passeron J. C, *La reproducción: elementos para una teoría del sistema de enseñanza*. Editorial Laia S, A, Barcelona, Laia 1979.
3. Dimitrov S, *Tranigranično sradništvo između Ispanija i Portugaliya*. Izdatelstvo „Faber”, Veliko Tarnovo 2016.
4. Garcia Mana L. M, *La frontera hispano-lusa en la provincia de Ourense*. Museo Arqueológico Provincial, Ourense 1988.
5. Gaspar J, *A fronteira como factor geográfico*. Actas de encuentros/encontros en Ajuda. Diputación de Badajoz, 1985.
6. Glovnya M, Blagoeva E, *Fizicheska geografija na kontinentite*. Sofia 1989.
7. Kaplan M, *The Portuguese - The Land and Its People*. Penguin. London 1993.
8. Kolev B, *Natsionalno geografsko prostranstvo na Republika Bgariya*. Izdatelstvo „Heron pres”, Sofia 2008.
9. Kortasar V, *Kratka istoriya na Ispaniya*. Izdatelstvo „Riva”, Sofia 2009.
10. Limpo Piriz, L. A, *Olivenza, entre España y Portugal: (un catálogo crítico de la bibliografía española sobre Olivenza)*. Olivenza. EXCMO, Ayuntamiento 1989.
11. Medina G. E, *Contrabando en la Raya de Portugal*. Institución Cultural el Brocense. Cáceres 2003.
12. Peres H, *Istoriya na Ispaniya*. Izdatelstvo „Kama”, Sofia 2005.
13. Pintado G. A, Barrenechea E, *La raya de Portugal: La frontera del subdesarrollo*. Madrid 1972.
14. Popov N, *Politicheska geografija na portugalskata kolonialna imperiya*. Izdatelstvo „Askoni”, Sofia 2010.

15. Ribeiro O, *Aspectos e problemas de expansão portuguesa*. Lisboa: Fundação da Casa de Bragança, 1955.
16. Saraiva J. H, *Portugal – A Companion History*. Carcanet Press. Manchester 1997.
17. Torres J. M. C, *Fronteras hispánicas: geografía e historia, diplomacia y administración*. Instituto de Estudios Políticos. Madrid 1960.

Articles/Članci:

1. Boyadzhiev V, Srednovekovnata iberijska darzhavnost i kolonializam – nachalo na globalizatsiyata. *Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski”*, GGF, kniga 2 – Geografija, tom 96, 2005.
2. Kavanagh W, Identidades en la frontera luso-española: permanencias y transformaciones después de Schengen. *Geopolítica (s)*, Vol. 2, núm. 1, 2011.
3. Medeiros E, Neto P, Border cities in Portugal-Spain and territorial development trends. In Eduardo Medeiros (Ed) (2021). *Border Cities and Territorial Development. Regions and Cities Book Serie*. Routledge, New York, 2021.
4. Monteiro N. G, Costa Pinto A, Cultural Myths and Portuguese National Identity. En A. Costa Pinto (ed) *Contemporary Portugal – politics, society and culture. Boulder: Social Science Monographs*. 1993.
5. Palmeiro J. L, Oton M. P, La Euroregion Galicianorte de Portugal: una aproximacion a la movilidad en el contexto iberico. *Estudios Geograficos*, LXIX, 264, 2008.
6. Vázquez F. J. C, Reviewing the Spanish-Portuguese border: Conflict, interaction and cross-border cooperation. *Estudios Fronterizos*, nueva época, vol. 16, núm. 31, enero-junio de 2015.

Mr. sc. Osman SUŠIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

E-mail: osman.susic@fpn.unsa.ba

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:323.1(=163.4*3):355(497.6)"1941/1945" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.163>

BOŠNJACI/MUSLIMANI¹ I NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET

Apstrakt: *Odnos Muslimana prema partizanskom pokretu predstavlja veoma kompleksnu, izazovnu i slabo obrađenu temu u našoj historiografiji koja se u većini slučajeva, do kasnih osamdesetih bavila odnosom partizanskog pokreta prema Muslimanima. U tu literaturu spadaju memoarska djela istaknutih učesnika Narodnooslobodilačkog pokreta², zbornici dokumenata NOR-a, monografije brigada, sjećanja učesnika NOP-a i druga djela koja su se bavila tom problematikom. Karakteristično je za ovu literaturu da ona nije imala kritičkog odnosa prema NOP-u, izuzetak predstavlja djelo Rasima Hurema „Križa NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.” Svjetlost, Sarajevo 1972. Hurem u ovoj knjizi otvoreno govori o uzrocima koji su doveli do krize i posljedicama koje je ona prouzrokovala na razvoj NOP-a u Bosni i Hercegovini. Novija historiografija, od kasnih osamdesetih, mahom se bavi djelovanjem muslimanskih građanskih političara u toku Drugog svjetskog rata, genocidom nad Muslimanima u toku Drugog svjetskog rata, temama koje su bile skoro u potpunosti zapostavljene u literaturi u periodu od kraja Drugog svjetskog rata do osamdesetih godina prošlog vijeka.*

Odnos Muslimana i njihovo približavanje partizanskom pokretu možemo pratiti u dvije glavne faze: do sredine 1943. godine i od sredine 1943. godine pa do kraja rata. Obje ove faze se sastoje od više dijelova koje ćemo pokušati na adekvatan način obraditi u ovome radu. Prvu fazu karakteriše to što su ustaničke snage su u najvećoj mjeri bile sastavljene od Srba. Muslimani su u daleko manjem broju išli u ustanak. U njega su mahom išli oni Muslimani koji su bili članovi ili simpatizeri KPJ, ali su i oni nailazili na hladan prijem kod ustanika i na teškoće u odredima u koje su dolazili, uprkos navedenim teškoćama ipak je znatan broj Muslimana učestvovao u pripremi i organizaciji ustanka, kasnije u toku rata zauzimao odogovrne vojno – političke funkcije u

¹ U radu se koristi termin Musliman, što je bio naziv za Bošnjake u periodu 1941-1945. i 1971-1993.

² U radu će se koristiti skraćenice NOP, NOR, NOB.

NOP – u. Drugu fazu karakteriše potpuna afirmacija Muslimana u NOP – u. Odluke donesene na zasjedanjima ZAVNOBiH - a i AVNOJ - a su vratili i potvrdili neprikosnovenu državnost Bosni i Hercegovini kao federalnoj republici ravnopravnih naroda. Prema tome ZAVNOBiH i AVNOJ, kao i vojne pobjede koje je NOP ostvario u 1943. godini, bitke na Neretvi i Sutjesci a posebno oslobođenje Tuzle oktobra 1943. godine, su uslovile masovni odziv Muslimana u NOP. Također afirmaciji i većem odzivu Muslimana u NOP – U je doprinjelo i pristupanje većeg broja muslimanskih intelektualaca NOP-u koji nisu bili pripadnici KPJ. Među njima su bili Nurija Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka i drugi Faktori koji su utjecali na kreiranje muslimanskog odnosa prema partizanskom pokretu su bili različiti: podjeljenost muslimanske građanske političke scene, stvaranje tzv. NDH i njen odnos prema Muslimanima, ustanak 1941. godine, saradnja partizanskih i četničkih štabova, do sredine novembra 1941. je to bila ugovorna saradnja, a od sredine novembra pa do početka 1942. i savjetovanja u Ivančićima prešutna, zločini četničkog pokreta Draže Mihailovića nad Muslimanima, odnos Nijemaca i Talijana prema Muslimanima, sam odnos partizanskog pokreta prema Muslimanima, učestvovanje Muslimana u organizaciji ustanka, prilazak nekih muslimanskih građanskih političara partizanskom pokretu, formiranje muslimanskih jedinica u sklopu partizanskih odreda, kasnije brigada NOVJ-e, konstituisanje AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, vojne i političke pobjede partizanskog pokreta.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Drugi svjetski rat, Muslimani, narodnooslobodilački pokret.*

BOSNIACS/MUSLIMS AND THE PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT

Abstract: *The relation of Muslims and partisan movement represents a very complex, challenging and not very well treated topic in our historiography, which in most cases, until the late eighties, dealt with the relation of the partisan movement towards Muslims. This literature includes the memoirs of prominent participants of the People's Liberation Movement (NOP), collections of People's Liberation War (NOR) documents, brigade monographs, memories of NOP participants and other works that dealt with that issue. It is characteristic of this literature that it did not have a critical attitude towards the NOP, the exception is Rasim Hurem's work "Križa NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine/Crisis of the NOP in Bosnia and Herzegovina at the end of 1941 and the beginning of 1942." Svjetlost, Sarajevo 1972. In this book, Hurem openly talks about the causes that led to the crisis and the consequences it caused on the development of the NOP in Bosnia and Herzegovina. Newer historiography, since the late 1980s, mainly*

deals with the activities of Muslim civil politicians during the Second World War, the genocide of Muslims during the Second World War, topics that were almost completely neglected in the literature in the period from the end of the Second World War to the 1980s. century.

The relation of Muslims and their approaching to the partisan movement can be followed in two main phases: until the middle of 1943 and from the middle of 1943 until the end of the war. Both of these phases consist of several parts that we will try to adequately explain in this paper. The first phase is characterized by the fact that the insurgents were mostly made up of Serbs. Muslims joined the Uprising in far smaller numbers. Those Muslims who were members or sympathizers of the Yugoslav Komunist Party (KPJ) went to the Uprising, but they too encountered a cold reception from the insurgents and difficulties in the units they came to, despite the those difficulties, a significant number of Muslims participated in the preparation and organization of the uprising, later during the war they held relevant military and political positions in the NOP. The second phase is characterized by the complete affirmation of Muslims in the NOP. Decisions made at the meetings of The State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) and Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) restored and confirmed the indisputable statehood of Bosnia and Herzegovina as a federal republic of equal nations. Therefore, ZAVNOBiH and AVNOJ, as well as the military victories achieved by the NOP in 1943, the battles on Neretva and Sutjeska, and especially the liberation of Tuzla in October 1943, caused a massive joining of Muslims in the NOP. Also, the joining a large number of Muslim intellectuals to the NOP who were not members of the KPJ also contributed to the affirmation and greater joining of Muslims in NOP. Among them were Nurija Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka and others. Factors that created Muslim relation towards the Partisan movement were different: the division of the Muslim civil political scene, the creation of the so-called Independent State of Croatia (NDH) and its relation towards Muslims, the Uprising of 1941, the cooperation of the Partisan and Chetnik headquarters, until mid-November 1941 it was a agreed cooperation, and from mid-November until the beginning of 1942 and the consultations in Ivančići were tacit, the crimes of the Chetnik movement of Draža Mihailović against Muslims, the relation of Germans and Italians towards Muslims, the relation of the partisan movement towards Muslims, the participation of Muslims in the organization of the uprising, the joining of some Muslim civil politicians to the partisan movement, the formation of Muslim units within the partisan detachments, later the People's Liberation Army (NOVJ) brigades, the constitution of AVNOJ and ZAVNOBiH -a, military and political victories of the partisan movement.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Second World War, Muslims, people's liberation movement.*

Aprilski rat i uspostava tzv. NDH-a.

Vlada Cvetković-Maček je 25.3.1941. u Beču potpisala pristupanje Trojnom paktu, a samo dva dana kasnije grupa generala na čelu sa generalom avijacije Dušanom Simovićem je izvršila državni udar protivceći se pristupanju Trojnom paktu. Ovome udaru su prethodile i velike demonstracije protiv priključenja Jugoslavije fašističkome paktu. Ovaj udar je veoma naljutio Hitlera koji vrši iznenadni napad na Jugoslaviju 6. aprila 1941. u kojem su pored Njemačke učestvovala Italija i druge članice Trojnog pakta, Mađarska i Bugarska. Nijemci su mađarskim trupama dozvolili invaziju na Jugoslaviju tek 11. aprila, zbog spora kojeg su imale Mađarska i Rumunija pošto su obje zemlje htjele zaposjesti isti teritorij Jugoslavije – radilo se o Banatu. Bugarske trupe ulaze u Jugoslaviju dva dana nakon kapitulacije 19. aprila, a do tada su bile koncentrisane prema turskoj granici da bi eventualno spriječile tursko miješanje u rat na Balkanu. Iz pravca Bugarske su nastupale jake njemačke snage s ciljem da presijeku odstupnicu jugoslovenskoj vojsci prema Grčkoj, Nijemci su također obećali Bugarima da će prilikom rješavanja makedonskog pitanja imati u vidu i bugarske interese u Vardarskoj Makedoniji.

Nakon svega dvanaest dana rata vrhovna komanda je kapitulirala, a kralj i vlada su pobjegli prvo u Kairo, a zatim u London. Od Simovićeve vlade u zemlji je ostalo nekoliko članova među njima i predsjednici HSS-a dr. Vlatko Maček i predsjednik JMO-a dr. Džafer Kulenović koji su bili i ministri prethodne vlade.

U međuvremenu, dok su se još vodila borbena dejstva, Slavko Kvaternik je preko Radio – Zagreba 10. aprila, pročitao proglaš o osnivanju Nezavisne Države Hrvatske³. Osnivanjem NDH-a, ustaše su htjele integrisati Bosnu i Hercegovinu, iako je prvobitnim dogovorom između Hitlera i Musolinija ona bila prepuštena Italiji, izdavajući proglaš muslimanskom stanovništvu i postavljajući na određene političke položaje muslimane koji su od ranije bili poznati po svome prohrvatskom opredjeljenju. Najistaknutiji među njima su bili Hakija Hadžić, Alija Šuljak, Ademaga Mešić, Osman Kulenović i zagbački muftija Ismet ef. Muftić. Konačan status Bosne i Hercegovine je riješen na Bečkoj konferenciji ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije Joahima fon Ribentropa i Galeaca Čana 21. i 22. 4. 1941. Zalaganjem Ribentropa odlučeno je da istočnu granicu NDH-a čini istočna granica Bosne i Hercegovine, čime je Bosna i Hercegovina postala sastavni dio NDH-a⁴. Iako su i Hitler i Musolini priznali NDH 15. 4. 1941,⁵ njenu su teritoriju podijelili na okupaciona područja. Hitlerovom odlukom od 24. 4. 1941. utvrđena je demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja koja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom

³ Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb – Sarajevo 2016, 36.

⁴ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 118.

⁵ R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 36.

Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo i dalje prema sjevernoj granici Crne Gore. Sjeverno privredno bogatije područje Bosne i Hercegovine bilo je njemačko, a južno od demaracione linije italijansko okupaciono područje.⁶

Uključivanje Bosne i Hercegovine u NDH ustaško vodstvo je branilo i obrazlagalo pravaškom doktrinom o hrvatskom nacionalnom biću bosanskohercegovačkih Muslimana koji, po riječima Starčevića i Pavelića, „čine najčišći dio hrvatskog naroda.” Ustaški vrh je smatrao Bosnu i Hercegovinu „istočnom Hrvatskom”, kojoj je bila namijenjena posebna uloga da ojača državnu cjelovitost i jedinstvo NDH. Ovim ciljem se rukovodio i Pavelić kada je odlučio da dio vlade na čelu sa potpredsjednikom dr. Osmanom Kulenovićem premjesti iz Zagreba u Banja Luku. Ovo uključivanje Bosne i Hercegovine u NDH zahtijevalo je i formiranje ustaških organizacija kao faktora stabilnosti NDH. S ovim ciljem ustaški vrh je u Bosnu i Hercegovinu uputio nekoliko istaknutih ustaša na čelu sa pukovnikom Jurom Francetićem koji je imenovan za glavnog ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu. Uporedo sa formiranjem ustaških organizacija i civilne vlasti radilo se i na stvaranju vojnih formacija: domobranstvo, ustaška vojnica i dijelovi Francetićeve Crne legije koja je bila stacionirana u istočnoj Bosni.⁷

Nedugo po uspostavi vlasti, ustaše su počele da sprovode svoju fašističku politiku i teror prema Srbima i Jevrejima donoseći niz zakonskih odredbi koje su pripadnike ovih naroda stavljali izvan zakona. Početkom maja se počelo sa masovnim pokoljima, pljačkama, progonima i pokrštavanjem srpskog naroda s ciljem stvaranja etnički čiste države. U ovim zločinima je učestvovao i jedan broj Muslimana predvođenih Hakijom Hadžićem i Alijom Šuljkom, proustaški orijentiranim političarima, koji su se istakli kao nosioci antisrpske i antijevrejske propagande na liniji čišćenja Bosne i Hercegovine od Srba i pretvaranja Bosne i Hercegovine u etnički čistu hrvatsku zemlju.⁸ Ovakva politika je vodila Muslimane u propast.

Ustanak 1941. godine

Komunistička partija je sa pripremama za ustanak krenula već u Aprilskom ratu dajući uputstva svojim članovima da pružaju otpor okupatoru, da se javaljavu u jedinice, da ne predaju oružje. U proglasima izdatim u maju, junu i julu 1941. godine Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je formulisao političku liniju u uslovima okupacije. Ovdje se misli i na proglose koje je uputio PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu u aprilu i junu 1941. godine u kojima se Pokrajinski komitet posebno obraća i Muslimanima. Sa proglasom od

⁶ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 118.

⁷ *Isto*, 119-120.

⁸ *Isto*, 303.

12. 7. 1941. CK KPJ-u izlazi pred narod Jugoslavije sa pozivom na ustanak, a komuniste poziva da organizuju partizanske odrede i stanu na čelo narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora. Pošto je ustanak počeo širom zemlje Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je na sjednici od 13. 7. 1941. godine uz prisustvo delegata Centralnog komiteta KPJ-u Svetozara Vukmanovića Tempa donio odluku da se obrazuju oblasni štabovi: za Hercegovinu, Bosansku Krajinu, Sarajevsku i Tuzlansku oblast (centralna i istočna Bosna). Iz ovoga vidimo da su u Bosni i Hercegovini postojala tri ustanička žarišta.

Bez obzira što je ustanak mahom bio srpski i što je u njemu bio slab odziv muslimanskog stanovništva sve do ljeta-jeseni 1943. godine, (o razlozima slaboga odziva ćemo govoriti u narednom poglavlju), treba istaći da je na pripremi i organizaciji ustanka učestvovao znatan broj Muslimana koji su u ustanku, a kasnije i u narodnooslobodilačkom pokretu zauzimali odgovorne funkcije komandanata i političkih komesara oblasnih štabova.

Tako je za prvog komandanta štaba za Hercegovinu izabran dr. Safet Mujić, a za komesara Safet Pašić, u Bosanskoj krajini je za komesara izabran Osman Karabegović, a u Sarajevskoj oblasti za komesara Hasan Brkić, u Tuzlanskoj oblasti Pašaga Mandžić Murat kao zamjenik komandanta.⁹ Pored njih postojao je još čitav niz Muslimana koji su učestvovali u organizaciji ustanka i koji su zauzimali istaknuta mjesta u partizanskim štabovima, to su bili: Fadil Jahić, Mahmut Bušatlija, Enver Šiljak u istočnoj Bosni, Kasim Hodžić, Šefket Maglajlić u Krajini, Avdo Humo u Hercegovini.¹⁰

Razlog ovolikom broju Muslimana u organizaciji ustanka proizilazio je iz činjenice da je članstvo KPJ u Bosni i Hercegovini bilo višenacionalno za razliku od ustaničke mase koja je bila većinom jednonacionalna. Uzevši u cjelini Bosnu i Hercegovinu, bio je približan broj Muslimana i Srba, nešto manje Hrvata, a u gradovima je najviše bilo Muslimana članova Partije.¹¹ Zdravko Antić u svome djelu navodi da je u Sarajevu struktura članstva Partije i SKOJ-a bila izmješana, na Ilidži, Blažuju i Romaniji većinu članstva su činili Srbi, a u svim ostalim mjestima Sarajevske oblasti Zenici, Kaknju, Varešu, Travniku i nekim drugim centrima većinu članstva su sačinjavali Muslimani.¹² Sve ovo je stvaralo poteškoće KPJ i iziskovalo ogromne napore da kontroliše srpsku ustaničku masu i da suzbije famu o krivici svih Musliman i Hrvata za zločine nad Srbima.

Za slab odziv Musliman i Hrvata u ustanak a kasnije u narodnooslobodilačku borbu bilo je više razloga. Prvi razlog je bio taj da

⁹ Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko – hercegovačkih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Sarajevo 1958, 8-9.

¹⁰ Ahmet Đonlagić, Čamil Kavazović, *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, Tuzla 1981, 32.

¹¹ Rasim Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*, Sarajevo 1972, 56-57.

¹² Zdravko Antić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, Beograd 1973, 243.

„Muslimani i Hrvati nisu bili izloženi teroru i zločinima ustaša kao što su bili izloženi Srbi, kojima je zaprijetila opasnost fizičkog istrjebljenja.

Naprotiv, ustaše pošto su došle na vlast, trudile su se da pridobiju Hrvate i Muslimane i u skladu s tim su podešavali svoju politiku sve do kraja 1941. godine.”¹³

Također jedan od osnovnih razloga koji je otežavao pristupanje Muslimana u ustanak, bila je saradnja partizanskih i četničkih štabova. Do sredine novembra 1941. je to bila ugovorna saradnja, a od sredine novembra pa do početka 1942. i savjetovanja u Ivančićima prešutna. Uticaj pokreta Draže Mihailovića na ustanike se osjećao u sva tri ustanička područja, ali se najviše osjećao u istočnoj Bosni zbog blizine Srbije te je bio neposredniji u odnosu na Hercegovinu i Bosansku krajinu. O problemu ove saradnje je pisao i Svetozar Vukmanović Tempo koji je u to vrijeme bio delegat Centralnog Komiteta za Bosnu i Hercegovinu. On piše da su čak i jedinice koje su stajale pod partizanskom komandom odnosile prema Muslimanima kao i četnici, čak i one jedinice u kojima je bio jači uticaj komunista bile su kompromitovane u očima Muslimana zato što su učestvovali u zajedničkim akcijama sa četnicima prilikom kojih je redovno dolazilo do pljačkanja i ubijanja Muslimana. Četničkim djelovanjem su ustaše pridobijale Muslimane na svoju stranu formirajući muslimansku miliciju i Crnu legiju. Tempo također piše i o svome neslaganju sa bosanskim vodstvom ustanka na čijem se čelu nalazio Rodoljub Čolaković, smatrajući da saradnja sa četnicima dovodi do utapanja partizanskih odreda u ustaničke družine kojima će komandovati četnički oficiri iz Srbije koji su po njegovom mišljenju, ali i direktivi Draže Mihailovića, u istočnu Bosnu došli s tim zadatkom.¹⁴ Tempovo pisanje potvrđuje i Avdo Humo u svojim memoarima u kojima piše: „Akcija četnika je ostavljala dubok utisak na muslimansko stanovništvo, koje je osjećalo da je izloženo fizičkom istrjebljenju. Ustaški i drugi građanski muslimanski krugovi počeli su da stvaraju muslimansku miliciju.”¹⁵ i „Situaciju pogoršava i to što se neke naše partizanske snage, u kojima nije bilo dovoljno komunista, odnose prema muslimanskom stanovništvu kao i četnici. Doduše ne ubijaju, ali pljačkaju i terorihu stanovništvo.”¹⁶

U istočnoj Bosni su se ranije i u većem broju pojavili Mihailovićevi oficiri, predvođeni žandarmerijskim majorom Jezdimirom Dangićem, koji su se stavili na čelo ustaničkih jedinica koje su od ranije bile četničke. U istočnoj Bosni su to bile jedinice koje su organizovali trgovci Aćim Babić iz Krama i Radivoje Kosorić iz Kovnja. U Bosanskoj krajini ovaj uticaj je vršen iz Like i Dalmacije, a u Hercegovini iz Crne Gore i preko majora Boška Todorovića glavnog Mihailovićevog oficira za Hercegovinu. Todorović je u februaru 1942. godine, uhvaćen od strane partizana i streljan. Njega je zamjenio vojvoda Ilija

¹³ R. Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, 39-42.

¹⁴ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Beograd 1971, 237-243.

¹⁵ Avdo Humo, *Moja generacija*, Sarajevo 1984, 641.

¹⁶ *Isto*, 642.

Trifunović Birčanin, kojeg je Mihailović imenovao komandantom svih ustaničkih snaga u jugoistočnoj Bosni, Hercegovini, zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj.¹⁷

Četničke jedinice u istočnoj Bosni pod vodstvom oficira iz Srbije u jesen 1941. izvršile su masovne pokolje nad Muslimanima. Još jedan razlog koji je otežavao aktivnije učešće Muslimana u ustanku bio je netolerantan stav ustanika prema Muslimanima i Hrvatima i odbijanje bilo kakve saradnje sa njima. U Bosanskoj krajini su neke ustaničke grupe išle u borbu pod parolom borbe protiv „Turaka”. Ispoljavana je mržnja prema Muslimanima, paljena sela ubijane žene i djeca. Dolazilo je do smjene komandira u odredima samo zato što su Muslimani, negdje su ubijani ili razoružavani. Ustaničnici odbijali bilo kakvu saradnju sa Muslimanima bez obzira da li su komunisti ili ne. Komunisti Muslimani su morali živjeti i raditi na ustaničkoj teritoriji pod ilegalnim srpskim imenima. Tako je sekretar Oblasnog komiteta Komunističke Partije Jugoslavije za Podgrmeč Šefket Maglajlić nosio ime Mirko Novaković.¹⁸

Situaciju u Hercegovini pogotovo u istočnom dijelu možemo ocijeniti na osnovu izvještaja Avde Hume i Uglješe Danilovića o vojno političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini koji su njih dvojica uputili Svetozaru Vukmanoviću Tempu. Na osnovu ova dva izvještaja možemo zaključiti da je stanje u istočnoj Hercegovini bilo jako teško.

U svome izvještaju Avdo Humo govori o upadanju četničkih jedinica iz Crne Gore na područje istočne Hercegovine i koje su vršile pljačku i ubijanje Muslimana što je odvrćalo muslimanska sela od partizanskih akcija čak i ona sela koja su prihvatila akciju partizana ili bila neutralna. Humo govori i o jakom četničkom uticaju među ustaničkom masom i nepovjerenju prema Muslimanima komunistima i navodi ubistva dvojice komunističara Muslimana Mahmuta Džikića Mahe i Mustafe Huskovića Kare i napominje da će ako ojačaju četnički elementi među ustaničima i situacija za Srbe komuniste biti teška.¹⁹

Izvještaj koji je poslao Uglješa Danilović bio je opširniji i u njemu se govori o borbama koje su vođene na području istočne Hercegovine i pokoljima koji su se tamo desili nad Muslimanima. U izvještaju se također govori i o jakom četničkom uticaju i slabosti partije da ustaničku masu stavi pod svoju kontrolu. Danilović je situaciju u Hercegovini objasnio.

„Ovdje je u stvari bio opšti ustanak srpskog naroda koji se usljed naše slabosti, strahovitog masovnog pokolja nad Srbima, u kome su Muslimani ovih krajeva prilično masovno učestvovali, i najzad, usljed uticaja pojedinih bandita i pljačkaških crnogorskih bandi, pretvorio u opšti pokolj Muslimana.”²⁰

¹⁷ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 147-152.

¹⁸ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 100.

¹⁹ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 73, 159

²⁰ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, 442-453.

Danilović je pokolj Muslimana pravdao činjenicom da je to osveta Srba nad kojima su Muslimani izvršili pokolje, i činjenicom da su to granični krajevi gdje pljačka i paljenje neprijatelja (Muslimana) postojalo kao tradicija.²¹

Potvrdu teške situacije na prostoru istočne Hercegovine nalazimo i u memoarima Avde Hume i Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je kritikovao slanje Muslimana komunista iz Mostara na područje istočne Hercegovine. Avdo Humo je upravo zbog toga napustio Hercegovinu i zamjenjen je Uglješom Danilovićem.

Situacija u sjevernoj Hercegovini oko Konjica je bila puno bolja nego u istočnoj Hercegovini odnosi Muslimana i Srba su bili puno bolji nego (nije bilo pokolja) i postojali su povoljni uslovi za razvoj NOP-a i aktivno učešće Muslimana, ovome je doprinjeo i dolazak komunista Muslimana iz Mostara na ovo područje.

I pored gore navedenih razloga, Muslimani od samoga početka učestvuju u ustanku i stupaju u partizanske odrede. Pri raznim partizanskim odredima, Kalinovačkom, Južnohercegovačkom i Krajiškom formiraju se muslimanske čete i bataljoni.

Ipak najznačajnije mjesto pripada prvoj muslimanskoj jedinici formiranoj u partizanskim redovima, a to je bila Muslimanska četa Romanijskog NOP odreda. Ova jedinica je formirana oktobra 1941. od boraca iz tri sela rogatičkog sreza Osova, Šatorovići i Okruglo koja su brojala oko 1300 stanovnika i bila su većinska muslimanska. Iz ovih sela su u Romanijski partizanski odred stupila 103 borca Muslimana.

Zasluga za formiranje prve muslimanske čete pripada Muji Hodžiću i Čamilu Džindi koji iako su bili komunisti imali su veliki uticaj među muslimanskim stanovništvom. Za prvog komandanta je upravo postavljen Mujo Hodžić, a za političkog komesara Derviš Numić. Nakon dva mjeseca borbi broj boraca se popeo na preko dvjesto, te je Štab Romanijskog odreda odlučio da se formira Muslimanski bataljon. Do formiranja je došlo 3. 12. 1941. u selu Brgule, a bataljon su činile tri čete. Za komandanta je izabran Mujo Hodžić, zamjenika Mithat Haćam, a političkog komesara Derviš Numić.²²

Borci i komandni kadar Muslimanskog bataljona su bili jezgro svim kasnije formiranim muslimanskim partizanskim jedinicama na prostoru istočne i centralne Bosne. Od boraca ovoga bataljona su formirane 3. Muslimanska četa Prvog istočnobosanskog proleterskog bataljona, 3. M bataljon 6. Istočnobosanske brigade i na kraju 16. Muslimanska brigada.²³ Muslimanski bataljon Romanijskog partizanskog odreda je odigrao veliku ulogu u vezivanju Muslimana za NOP, naročito u sarajevskom regionu. U toku prve dvije godine rata kroz Muslimanski bataljon i jedinice koje su nastale iz njega prošlo je

²¹ Isto.

²² Mujo Hodžić, Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda, *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, Beograd 1971, 289-315.

²³ Čamil Kavazović, Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni, *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, Beograd 1971, 186-192.

preko 300 boraca od kojih je poginulo njih 93, četvorica su proglašena za narodne heroje.²⁴

Formiranjem muslimanskih jedinica u NOP-u suzbijana je i četnička propaganda koja je sve Muslimane izjednačavala sa ustašama, a i ustaška propaganda koja je ustanku davala četnički karakter i time odvajala Muslimane od uticaja NOP-a.

Afirmacija Muslimana u NOP-u.

Kriza koja je pogodila NOP početkom 1942, četnički pučevi u partizanskim odredima, lijevo skretanje tj. prelazak u drugu etapu socijalističke revolucije, doveli su do gašenja NOP-a u Hercegovini, dok se NOP u istočnoj Bosni uslijed četničkih pučeva i ustaško četničkih sporazuma²⁵ kojim je istočna Bosna prepuštena četnicima na upravu, skoro ugasio. Djelovao je samo Birčanski NOP odred i novoformirana 6. Istočnobosanska brigada u čijem se sastavu našao rukovodeći kadar ustanka u istočnoj Bosni. Brigada je do aprila 1943. bila pod neposrednom komandom Glavnog Štaba za Bosnu i Hercegovinu i uz nju se kretao Pokrajinski Komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu.²⁶

Sredinom 1942. cijela Srbija, Crna Gora i istočna Bosna su se našle pod vlašću Nijemaca, Talijana i četnika. Vrhovnom štabu i NOP-u je prijetila blokada i uništenje. Pritisnut jakom neprijateljskom ofanzivom Vrhovni štab je 10. 5. 1942. napustio Foču, dotadašnje sjedište slobodne teritorije, a u periodu od 3-17. 6. 1942. Vrhovni štab je izvršio reorganizaciju jedinica, stvorivši grupu brigada kojoj je 22. 6. 1942. izdata zapovjest o prodoru prema Bosanskoj krajini. "U historiografiji NOP-a odluka Vrhovnog štaba za pokret u Bosansku krajinu ocjenjivana je kao veoma mudar strateški potez."²⁷

I u Krajini je NOP u zimu i proljeće 1942. prolazio kroz krizu, ali je ona bila znatno blaža u odnosu na istočnu Hercegovinu i Bosnu. NOP je u Krajini i u vojnom i u političkom bio organizovaniji, a imao je i slabijeg protivnika. U poređenju sa Nijemcima Talijani su bili drugorazredna vojna sila. Osim toga NOP u Bosanskoj krajini se nalazio u povoljnijem geografskom položaju, jer na njenoj zapadnoj granici nije bilo ni Nedićeve Srbije, ni italijansko-četničke Crne Gore.²⁸ Četnički uticaj je bio slab, izvršeni su pučevi u Trećem i Četvrtom odredu od pet partizanskih odreda koliko ih je bilo na tom području.

²⁴ M. Hodžić, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda*, 315.

²⁵ Više o tome Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH-a i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni*, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966, 285-325.

²⁶ *Borbeni put 6. Proleterske (istočnobosanske) NOU brigade*, Zenica 1977, 23.

²⁷ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 410.

²⁸ *Isto.*

Prodorom u ljeto 1942. brigada pod komandom Vrhovnog štaba stvoren je širok koridor od Hercegovine do krajine, ustaška vlast je potpuno likvidirana, zauzeti su gradovi: Konjic, Livno, Glamoč, Ključ, Jajce, Mrkonjić Grad, četnici su se povukli, te je došlo do stabilizacije i popunjavanja NOP-a. Početkom novembra oslobođeni su Bihać, Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša, čime je stvorena prostrana slobodna teritorija koja je obuhvatala zapadnu Bosnu i granična područja Hrvatske sa Bihaćom kao glavnim gradom.

Od posebnog značaja za razvoj NOP-a bila je okolnost što je na krajiškom području živjelo oko 100.000 Muslimana, koji su činili većinu stanovništva srezova Cazin, Velika Kladuša i dijelova bihaćkog i bosanskokrupskog sreza. Stvaranjem Bihaćke republike i Prvim zasjedanjem AVNOJ-a, otvorena je nova stranica u muslimansko-partizanskim odnosima, što je dovelo i do aktivnijeg pristupanja Muslimana NOP-u. Ovo je bilo prvi put da je NOP mogao da razvije aktivnost na jednoj teritoriji koju je u većini naseljavalo muslimansko stanovništvo. Sva politička rukovodstva, od mjesnih do centralnog, shvatila su značaj ovoga dijela Bosanske krajine u pogledu masovnijeg okupljanja Muslimana u NOP.²⁹

Masovnije učestvovanje Muslimana Bosanske krajine u NOP-u bilo je vezano i za pristupanje partizanskom pokretu uglednog prvaka JMO, senatora i potpredsjednika jugoslovenske Narodne skupštine Nurije Pozderca, koji je obišao najveći dio Krajine i na konferencijama i zborovima pozivao Muslimane da učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi osiguraju svoju budućnost u nacionalno ravnopravnoj državnoj zajednici.³⁰

Pozderac je na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, održanom u Bihaću 26. i 27. 11. 1942. izabran za jednog od potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a, te je povodom Prvog zasjedanja napisao izjavu koju je namijenio svojim starim prijateljima i cjelokupnoj jugoslovenskoj javnosti. Istakao je da mu je mjesto u redovima NOP-a u čijim se redovima bore najbolji sinovi naših naroda „ukazujući na taj način put kojim treba da pođu svi Muslimani.”³¹ Nurija Pozderac je poginuo u 5. neprijateljskoj ofanzivi na Sutjesci. Aktiviranju Muslimana u NOP-u doprinijelo je i formiranje 8. Krajiške NOU brigade koju su u najvećem dijelu sačinjavali Muslimani.³²

Isto tako važan faktor aktivnijeg učešća Muslimana u NOP-u bio je i promjena odnosa partizana prema Muslimanima, o čemu ćemo govoriti opširnije ovome u jednom od narednih poglavlja.

Već od sredine 1942. Muslimani se uslijed razočaranosti u njemačku politiku vezanu za položaj Bosne i Hercegovine, te u politiku ustaških vlasti prema njima, a koje su inače nazivali „najčišćim Hrvatima” istovremeno potpisujući sporazume sa četnicima u kojima su prepuštajući im vlast u istočnoj

²⁹ Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Svjetlost, Sarajevo 1987, 109.

³⁰ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 419.

³¹ AVNOJ i savremenost. Atif Purivatra, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, (separat), 155.

³² A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 114.

i centralnoj Bosni, prepuštali i muslimanske mase četničkom nožu, Muslimani se sve više okreću i stupaju u redove NOP-a. Međutim do masovnog pristupanja Muslimana partizanskom pokretu dolazi u drugoj polovini 1943. Neki od važnijih razloga zbog kojih su Muslimani prilazili NOP-u su: zaštita koju su im pružali partizani od četničkih napada, ali i velike vojne i političke pobjede koje je ostvario NOP u 1943.³³

Oslobađanjem Tuzle i tuzlanskog bazena početkom oktobra 1943. Muslimani postaju relevantan faktor u NOP-u uopšte, a posebno u njegovim oružanim jedinicama. U tuzlanskoj operaciji veliku ulogu je odigrao i domobranski pukovnik Sulejman Filipović koji je od početka rata sarađivao sa NOP-om, a u napadu partizana na Tuzlu on se u toku borbi predao partizanima što je olakšalo oslobođenje grada. I ostali pripadnici Hadžiefendićeve DOMDO legije³⁴ su masovno prilazili partizanima. Zasluge za okupljanje Legionara i u partizanske jedinice pripadaju pukovniku Sulejmanu Filipoviću i Ismetu Begtaševiću, bivšem narodnom poslaniku i članu Glavnog odbora JMO. Suprotno mišljenje ima Adnan Jahić koji smatra da Muslimani tuzlanskoga kraja nisu prihvatili NOP onako kako su „komunistički historičari“³⁵ dugo vremena opisivali, da osim oficirskog kadra legije većina vojske nije prihvatila uključenje u partizanske redove nego da je transformirana u nove vojne formacije koje su činile vojni i politički produžetak DOMDO legije³⁶, te da su Muslimani tuzlanskog kraja smatrali partizane neprijateljskom vojskom, umjerenim djelom ustaničkog pokreta, i osjećali odbojnost prema njoj. Jahić smatra one Muslimane koji su pršli NOP-u, da su prešli u suprotni tabor i da objektivno više nisu bili na strani sopstvenog naroda.³⁷

Neposredno pred oslobođenje Tuzle formirana je prva brigada koja je u svome imenu nosila prefiks „Muslimanska“, bila je to 16. Muslimanska brigada, koja je formirana s ciljem da svojom borbom i političkom ulogom doprinese masovnom učešću Muslimana u partizanskom pokretu. Prema podacima Štaba 3. korpusa, u Tuzli i okolini u prvih dvanaest dana oktobra u jedinice NOVJ je stupilo 1.500 boraca od kojih su većina bili Muslimani.³⁸

³³ Pobjede nad četnicima u dolinama rijeka Neretve i Drine nakon kojih se četnički pokret nikada nije oporavio u martu 1943. U vojne pobjede NOP-a možemo uvrstiti i njemačke operacije „Waiss“ i „Schwarz“ koje nisu postigle željeni cilj, potpuno uništenje NOP-a. Kapitulacija Italije sptembar 1943., kada su jedinice NOVJ-a od 15 talijanskih divizija na prostoru Jugoslavije djelimično ili u cjelini razoružale 13 divizija. Priznanje NOP-a od strane saveznika na Teheranskoj konferenciji novembra 1943.

³⁴ Formirana radi zaštite muslimanskih sela od četničkih napada. Operisala na prostoru između Tuzle i Bijeljine. Bila je pod komandom rezervnog majora Muhameda Hadžiefendića. Nastala je od Muslimana vojnih obveznika koji nisu htjeli služiti u domobranskim jedinicama.

³⁵ Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995, 86.

³⁶ *Isto*, 89. i 106.

³⁷ *Isto*, 90.

³⁸ A. Đonlagić, Ć. Kavazović, *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, 60.

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, u Mrkonjić Gradu 25-26. 11. 1943. značilo je vraćanje državnosti Bosni i Hercegovini koju je ona izgubila 1463. NOP se od samoga početka rata zalagao za ravnopravni položaj Bosne i Hercegovine, nasuprot četničkim i ustaškim idejama o negiranju bosanskohercegovačke političke i historijske posebnosti, te njenom pripajanju velikosrpskim ili velikohrvatskim državnim tvorevinama. Osnivanje ZAVNOBiH-a inicirano je Zaključkom Prvog zasjedanja AVNOJ-a, najvišeg predstavničkog političkog organa Narodnooslobodilačke borbe, održanog 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću, da se formiraju nacionalna (zemaljska) antifašistička vijeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i Makedoniji.³⁹

„Osnivanje i djelovanje ZAVNOBiH-a značilo je trasiranje puta da se Bosni i Hercegovini osigura stabilnost, koju su joj oduzimali ratovi tokom dugotrajne prošlosti i režimi u poslijeratnim razdobljima. Ova koncepcija bila je bliska Muslimanima, pa su je podržavali svojim pozitivnim odnosom prema NOP-u, a od dosljednosti u održavanju ravnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i nacionalne ravnopravnosti u njoj zavisice i položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini i njihov odnos prema državno političkom poretku.”⁴⁰

U predsjedništvo ZAVNOBiH-a izabran je niz istaknutih muslimanskih intelektualaca i javnih radnika: Avdo Humo, Osman Karabegović, Hasan Brkić, Ismet Mujezinović, dr. Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka, Skender Kulenović, Sulejman Filipović i drugi.

Odmah poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, vijećnici Muslimani su se obratili proglasom „Muslimanima Bosne i Hercegovine” u kojem se govori o politici muslimanskih političkih prvaka njihovoj saradnji sa ustašama, stranjima Muslimana od četnika, o pasivnosti muslimanskih masa u NOP-u, da otkazu svaku podršku zelenokadrovskom pokretu u kome su se okupljali dezerteri Muslimani iz redova domobrana.⁴¹ Posebna pažnja u proglasu bila je poklonjena situaciji u Cazinskoj krajini u kojoj se nalazila značajna muslimanska vojska Huske Miljkovića⁴², koja je brojala oko 4.000 vojnika koji su dezertirali iz domobrana i ustaša. Nijemci i ustaše su pokušale da Huskinu vojsku i ostale zelenokadrovske formacije vrata u svoje jedinice i spriječe njihovo pristupanje partizanima. U proglasu se Muslimani prozivaju da stupaju u jedinice NOVJ – a i NOP – a koji je jedini pravi zaštitnik Muslimana.

„Odluke ZAVNOBiH – a i AVNOJ – a djelovale su u smislu dubljeg previranja u masama Bosne i Hercegovine, a među Muslimanima u smislu jačanja uticaja narodnooslobodilačkog pokreta i masovnijeg pristupanja u

³⁹ Smail Čekić, Osman Sušić, ZAVNOBiH je društvena, naučna i historijska činjenica, *Pregled*, časopis za društvena pitanja br. 3, Sarajevo 2018, 13.

⁴⁰ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 369.

⁴¹ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 106.

⁴² O Huski Miljkoviću više u djelima: Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Sarajevo 1957, i Bakir Tanović, *Huska Miljković*, Sarajevo 2004.

partizanske jedinice.”⁴³ Godinu 1944. možemo označiti kao godinu potpune afirmacije Muslimana u NOP-u. U prvim mjesecima 1944. NOP se nalazio u zamahu. Veliki dio teritorije Bosne i Hercegovine se nalazio pod kontrolom jedinica NOVJ-e. U Bosni i Hercegovini NOP je pojačavao bitku za likvidiranje četničkog pokreta, i vršio je mobilizaciju i okupljanje Muslimana i Hrvata.

Uslijed povoljne vojno-političke situacije do koje je došlo pobjedama NOP-a koji je u toku 1944. oslobodio mnoge gradove, stekli su se povoljni uslovi za održavanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 30. 6. – 2. 7. 1944. Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH se konstituisao u najviše zakonodavno i predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, a najvažniji dokumnet zasjedanja bila je „Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine”, koja spada u red dokumenata najvećeg dometa ove vrste u svijetu, čija su demokratska načela bila osnova Ustava Republike Bosne i Hercegovine.⁴⁴

U Bosni i Hercegovini je rasla plima NOP-a (koji je razbio i ustaše i četnike), a i povoljno se mijenjala nacionalna struktura NOP-a, u kojoj se adekvatnije izražavalo učešće Muslimana. „Poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a osnovan je Narodnooslobodilački front (NOF) Bosne i Hercegovine, najveći dio njegove aktivnosti proticao je u znaku popularisanja i afirmacije odluka ZAVNOBiH-a donesenih u Sanskom Mostu. Težište je bilo da se postigne ravnomjernije učešće naroda Bosne i Hercegovine u NOB-u. Naime, i pored uspjeha koje je NOP imao među Muslimanima, u izvještaju za II zasjedanje ZAVNOBiH-a rečeno je da „ još u Bosni i Hercegovini veliki dio Hrvata i dobar dio Muslimana nisu aktivirani u NOP-u.” Rezultati djelovanja NOF-a mjerili su se poboljšanjem nacionalne strukture NOP-a, tj. porastom učešća Muslimana i Hrvata u narodnooslobodilačkoj borbi.”⁴⁵

Bitno je reći da tokom 1944. dolazi do aktivnijeg učešća ilmije u redovima NOP-a među kojima su bila i četvorica vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, to su bili imami: hadži Mehmed Mujkić, hafiz Halil Sarajlić, Omer Maksumić i Sulejman Topić. Zbog saradnje sa NOP-om Nijemci su ubili imame. 1944 Krajiška ilmija je izdala rezoluciju sa potpisima 34 imama, koji su pozivali imame da se pridruže NOP-u.⁴⁶

Potpisivanje sporazuma Tito – Šubašić u ljeto 1944., dovelo je do jačeg opredjeljivanja Muslimana za NOP. „Ovim Sporazumom, u tom pogledu, bila je uklonjena jedna velika prepreka- jugoslovenska vlada u emigraciji, koju su mnogi Muslimani, zbog učešća Draže Mihailovića u njenom sastavu u funkciji vojnog ministra, osjećali kao Damaklov mač i čekali svoju sudbinu poslije rata. Isključenjem Draže Mihailovića iz svoga sastava Šubašićeva vlada distancirala se od četničkog pokreta i njegovih državno – političkih koncepcija, što je za

⁴³ E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, 158.

⁴⁴ S. Čekić, O. Sušić, *ZAVNOBiH je društvena, naučna i historijska činjenica*, 20.

⁴⁵ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 367.

⁴⁶ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 356.

razvoj NOP-a u Bosni Hercegovini bilo od posebnog značaja. Širim učešćem Muslimana popravljala se nacionalna struktura NOP-a, u kojoj je i dalje preovlađivao srpski elemenat, ali je sada stajala činjenica da su Muslimani u sve širim razmjerama svoju sudbinu vidjeli u NOP-u i u njegovu razvoju.⁴⁷

„U završnici rata političko kretanje Muslimana odvijalo se u znaku jačanja NOP-a i njegovih opredjeljenja za AVNOJ-evsku konstituciju Jugoslavije i ZAVNOBiH-ovsku konstituciju Bosne i Hercegovine. Odbacujući anektiranje Bosne i Hercegovine ustaškoj NDH, odbijajući uključivanje Bosne i Hercegovine u srpsku jedinicu u okviru monarhističke jugoslovenske federacije ravnogorskog pokreta, među Muslimanima je, takođe, bila diskreditovana koncepcija autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, koju su zastupali pronjemački elementi u muslimanskom autonomističkom pokretu. Odbojni prema svakoj podjeli Bosne i Hercegovine, čvrsto privrženi njenom integritetu i ravnopravnom položaju u jugoslovenskoj državnoj zajednici, Muslimani Bosne i Hercegovine su u većini shvatili i prihvatili stanovište da je ravnopravni položaj naroda Bosne i Hercegovine osnovni preduslov i njihovog progresivnog razvoja i stabilnog položaja u federalnoj Bosni i Hercegovini i federativnoj demokratsko sa Srbima i Hrvatima, a ne konfrontacija, prava perspektiva njihove budućnosti. Iako sa zakašnjenjem, jugoslovenska ideja potvrdila svoj istorijski značaj među Muslimanima njihovim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi.“⁴⁸ Smatramo da je akademik Enver Redžić donio ovu ocjenu na osnovu svoga iskustva kao učesnik NOP-a od 1941-1945. godine i kao vijećnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Akademik Redžić u ovoj ocjeni zastupa mišljenje da je jedino ispravno za Muslimane u Drugom svjetskom ratu bilo prihvatanje ideja koje su zastupale odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a i pristupanje NOP-u.

Na prijedlog Operativnog štaba grupe korpusa Generalštab JA izdao je odobrenje 5. 4. 1945. za napad na Sarajevo koje je oslobođeno 6. 4. 1945. Do sredine aprila teritorija Bosne i Hercegovine se nalazila pod kontrolom JA, ali su organi vlasti već ranije bili spremni da pristupe pripremama za obnovu zemlje.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, u Sarajevu je 16. 4. 1945. sazvalo Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a za 26. 4. 1945. Zasjedanjem ZAVNOBiH-a u Sarajevu zaključen je ratni period njegova djelovanja, ali istovremeno i razdoblje narodnooslobodilačkog rata (NOR) u Bosni i Hercegovini. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a su donesena dva zakona koja su odredila njegov karakter, to su bili Zakon o pretvaranju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine i Zakon o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, a vlada je formirana 28. 4. 1945. Za predsjednika je izabran Rodoljub Čolaković, vlada je brojala 14 ministara i 10 ministarstava. Od ovoga broja ministara Muslimana je bilo 5, i to: Zaim Šarac kao potpredsjednik, Hasan

⁴⁷ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 446.

⁴⁸ E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, 211 – 212.

Brkić zadužen za resor trgovine i snadbjevanja, Čazim Ugljen resor industrije i rudarstva, dr. Hamdija Čemerlić resor šuma i Pašaga Mandžić resor građevina.⁴⁹

Od samoga početka ustanka KPJ kao njegov organizator, pokušavala mu je dati višenacionalni karakter, masovnijim uključivanjem Hrvata i Muslimana. U Bosni i Hercegovini KPJ je imala najsloženiju situaciju, da pokrene i organizuje oslobodilačku borbu. Da bi bio oslobodilačkog karaktera NOP u Bosni i Hercegovini je morao nadilaziti jednonacionalni sastav i otvarati svoje redove Muslimanima i Hrvatima. Odnos partizana prema Muslimanima do dolaska Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu možemo ocijeniti u najmanju ruku kao loš: partizanska saradnja sa četnicima do januara 1942., nepovjerenje partizana prema Muslimanima čak i među svojim redovima, (ovdje ćemo navesti primjer i prvog Muslimanskog bataljona Muje Hodžića, čiji su borci izlagani mnogim provjerama za razliku od boraca Srba),⁵⁰ ne pružanje adekvatne zaštite od četničkih napada u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Neuspjeh partizanskog vodstva da zaštiti Muslimane i muslimanska sela u Rogatici. Odbijanje partizanskih jedinica Romanijskog NOP odreda da štite Muslimane⁵¹

Partizanski odnos prema Muslimanima se zasnivao na izdavanju proglašenja, a manje na konkretnom djelovanju koje će dovesti do šireg učestvovanja Muslimana u partizanskom pokretu i razbijanju straha koji je kod Muslimana bio evidentan uslijed gore navedenih činjenica, ali i ustaške propagande koja je izjednačavala partizane sa četnicima.

Do poboljšanja odnosa dolazi u drugoj polovici 1942. kada „izdavanje proglašenja“ zamjenjuje aktivnije djelovanje partizana na pružanju zaštite Muslimanima i gubljenje nepovjerenja u njih. Na ovu promjenu je uticao i dolazak Vrhovnog štaba na prostor gdje su Muslimani činili većinu, ali i uviđanje vodstva NOP-a da ako ne proširi svoje redove sa Muslimanima i Hrvatima neće uspjeti u svojoj nakani, a to je bila konačna pobjeda. Nakon toga dolazi do masovnog pristupanja Muslimana NOP-u, te Muslimani postaju relevantan faktor u NOP-u pogotovo njegovim vojnim jedinicama, ali i u političkim institucijama i tako postepeno dolazi do njihove potpune afirmacije.

I pored toga što su Muslimani postali relevantan faktor u NOP-u, u partijskoj organizaciji, a i u samom rukovodstvu za Bosnu i Hercegovinu zadržao se krut i rezervisan stav prema Muslimanima. Do ovog zaključka dolazimo na osnovu izvještaja i pisma koja je uputio Đuro Pucar sekretar PK KPJ za BIH Centralnom komitetu KPJ-e. U izvještaju sam Pucar govori o krutosti partije u prilaženju muslimanskim masama⁵²

Također Partija je zastupala stajalište o zaostajanju Muslimana u ustanku čak i onda kad su masovno prilazili NOP-u. Tokom ratnih godina NOP

⁴⁹ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 452-453.

⁵⁰ M. Hodžić, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda* 300.

⁵¹ S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 244-246.

⁵² E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 450-451.

je uništio velikosrpske i velikohrvatske aspiracije na bosanskohercegovački teritorij i jedini je od svih učesnika rata prepoznao političku, historijsku i kulturnu posebnost Bosne i Hercegovine i time je stavio u ravnopravan položaj sa ostalim republikama koje su činile buduću državnu zajednicu. Upravo ovakav odnos KPJ-e i NOP-a prema Bosni i Hercegovini privukao je Muslimane na njihovu stranu.

Zaključna razmatranja

Na osnovu izloženog bi mogli izvući slijedeće zaključke. Kako smo vidjeli odnos Muslimana prema partizanskom pokretu u periodu 1941-1945. i odnos partizanskog pokreta prema Muslimanima je veoma kompleksan. Za to je postojalo nekoliko razloga

U početku NOB-e većinu pripadnika NOP-a su činili Srbi u Bosni i Hercegovini. Problem je bio u tome što su zaista Srbi u početku rata, tokom 1941, bili izloženi velikom teroru i ubijanju koje je negdje išlo do istrabljenja. Međutim oni nisu za sve te nedaće prepoznali prave krivce ili to nisu htjeli. Njihov stav je bio isključiv – za sve su krivi svi Hrvati i Muslimani u Bosni i Hercegovini. Okomili su se naročito na Muslimane. Hrvati u Bosni i Hercegovini su imali podršku i zaštitnike u NDH. Sada se tu javlja jedna historijska mržnja prema Muslimanima koje poistovjećuju sa Turcima. Istovremeno tokom 1941. i 1942. u Bosni i Hercegovini, a pogotovo u istočnoj Bosni je bila izražena otvorena saradnja između partizana i četnika. Smatramo da je to bio jedan od presudnih faktora za slabiji odziv Muslimana u partizanske jedinice. Također treba napomenuti da do dolaska Vrhovnog štaba u Bosnu i Hercegovinu krajem 1941. rukovodstvo NOP-a u Bosni i Hercegovini nije imalo jedan čvrst stav prema Muslimanima, odnosno bilo je, moglo bi se čak reći, „previše prosrpsko”.

Dolaskom Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu stvari se u mnogome mijenjaju. ZAVNOBiH i AVNOJ su vratili i potvrdili neprikosnovenu državnost Bosni i Hercegovini kao federalnoj republici ravnopravnih naroda. Prema tome ZAVNOBiH i AVNOJ, kao i pobjede koje je NOP ostvario su uslovile masovniji odziv Muslimana u NOP. Ovome odzivu je doprinjelo i pristupanje većeg broja muslimanskih intelektualaca NOP-u koji nisu bili pripadnici KPJ. Među njima su bili Nurija Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka i drugi.

Muslimani su dali veliki doprinos antifašističkoj borbi u Drugom svjetskom ratu što potvrđuje i britanski historičar Marko Attila Hoare: „Ali, bosanski pokret otpora mogao je uspjeti samo pod uvjetom da uključi i dio nesrpske većine u Bosni, prije svega muslimane. Ovo je bilo naročito važno zbog toga što su muslimani u bosanskim gradovima činili 50,43% stanovništva po popisu iz 1931. godine. Za prevlast u Bosni i Hercegovini bilo je potrebno držati gradove, što nije bilo moguće bez političke baze u urbanom

muslimanskom stanovništvu; baš kao što je Bosna i Hercegovina bila ključ za prevlast u Jugoslaviji, muslimani su bili ključ za premoć u Bosni i Hercegovini..... To je značilo da je NOP morao kooptirati pripadnike muslimanske mase. Priča o tome kako su jugoslavenski partizani pridobili podršku muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i muslimanskih elita ključno je mjesto priče o trijumfu jugoslovenske revolucije. Ali to je i priča koju su kasniji prikazi revolucije, skloni da o bosanskim muslimanima grade uobičajenu evropsku sliku Orijenta, potpuno ignorirali i potisnuli.”⁵³ Što potvrđuju činjenice da je 49 Muslimana proglašeno narodnim herojima i da se više jedinica i brigada NOVJ nazivale „Muslimanske...”.

Summary

Based on what has been presented, the following conclusions could be drawn. As we have seen relation between Muslims and the partisan movement in the period 1941-1945, is very complex. There were several reasons for this.

At the beginning of NOB, the majority of members of NOP were Serbs in Bosnia and Herzegovina. The problem was that at the beginning of the war, during 1941, the Serbs were exposed to great terror and killing, which in some cases went as far as extermination. However, they did not recognize the real culprits for all these misfortunes, or they did not want to. Their attitude was exclusive – all Croats and Muslims in Bosnia and Herzegovina are to blame for everything. They targeted Muslims in particular. Croats in Bosnia and Herzegovina had support and protectors in the NDH. Now there is a historical hatred towards Muslims that they identify with Turks. At the same time, during 1941 and 1942 in Bosnia and Herzegovina, and especially in eastern Bosnia, open cooperation between partisans and Chetniks was expressed. We believe that this was one of the decisive factors why Muslims didn't join to the partisan units in large numbers. It should also be noted that until the arrival of the Supreme Headquarters in Bosnia and Herzegovina at the end of 1941, the leadership of the NOP in Bosnia and Herzegovina did not have a firm attitude towards Muslims, that is, it was, one could even say, “too pro-Serbian”.

With the arrival of the Supreme Headquarters in the Bosanska Krajina, things change in many ways. ZAVNOBIH and AVNOJ restored and confirmed the indisputable statehood of Bosnia and Herzegovina as a federal republic of equal peoples. Therefore, ZAVNOBIH and AVNOJ, as well as the victories achieved by the NOP, caused a massive joining of Muslims in the NOP. This response was also contributed by the accession of a large number of Muslim intellectuals to the NOP who were not members of the KPJ. Among them were Nurija Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka and others.

⁵³ Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019, 15-16.

Muslims made a great contribution to the anti-fascist struggle in the Second World War, as confirmed by the British historian Marko Attila Hoare: “But the Bosnian resistance movement could only succeed if it included part of the non-Serb majority in Bosnia, primarily Muslims. This was particularly important because Muslims in Bosnian cities made up 50.43% of the population according to the 1931 census. For supremacy in Bosnia and Herzegovina it was necessary to hold the cities, which was not possible without a political base in the urban Muslim population; just as Bosnia and Herzegovina was the key to supremacy in Yugoslavia, Muslims were the key to supremacy in Bosnia and Herzegovina..... This meant that the NOP had to co-opt members of the Muslim masses. The story of how the Yugoslav partisans won the support of the Muslim population in Bosnia and Herzegovina and Muslim elites is a key part of the story of the triumph of the Yugoslav revolution. But this is also a story that was completely ignored and suppressed by later depictions of the revolution, inclined to build a common European image of the Orient about Bosnian Muslims.” This is confirmed by the fact that 49 Muslims were decorated with Order of the National Hero and that several NOVJ units and brigades were called “Muslim. ...”.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 1.

Memoarska građa/Memoir material:

1. Bijedić Šukrija, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Svjetlost, Sarajevo 1957.
2. Humo Avdo, *Moja generacija*, Svjetlost, Sarajevo 1984.
3. *Istočna Bosna u NOB-u, I i II*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
4. Vukmanović Tempo Svetozar, *Revolucija koja teče*, Komunist, Beograd 1971.

Knjige/Books:

1. Antonić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973.
2. Donlagić Ahmet, Kavazović Ćamil, *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, Istorijiski arhiv Sarajevo, Tuzla 1981.
3. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.
4. Hurem Rasim, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo 1972.
5. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 1997.
6. Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Zmaj od Bosne, Tuzla 1995.
7. Purivatrat Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo 1969.

8. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Bosanska razmeda, Sarajevo 1998.
9. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Svjetlost, Sarajevo 1987.
10. Sarajlić Abdulah, *Pregled stvaranja bosansko – hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958.
11. Tanović Bakir, *Huska Miljković*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
12. Tomasevich Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, SN Liber, Zagreb 1979.

Članci/Articles:

1. AVNOJ i savremenost, Purivatra Atif, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, (separat).
2. Hodžić Mujo, Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda, *Istočna Bosna u NOB-u 1*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
3. Hurem Rasim, *Koncepcije nekih građanskih muslimanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*.
4. Hurem Rasim, Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966.
5. Kavazović Čamil, Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni, *Istočna Bosna u NOB-u 2*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.

Doc. dr. Mariyana STAMOVA

Institut za balkanistiku sa Centrom za trakologiju

Bugarska akademija nauka

E-mail: marianastamova@yahoo.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:323.2:327(497:497.2:497.7)"1943" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijski pogledi.2025.8.13.183>

**BUGARSKI STAVOVI O AVNOJU I STAVOVI NJENE
HISTORIOGRAFIJE O JUGOSLOVENSKOJ
INTEGRACIJI 1943. GODINE***

Abstrakt: *Prošlo je nešto više od 80 godina od održavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-e 1943. godine, konstituisanja jugoslovenske federacije i nešto više od 30 godina njenog raspada 1991. godine. Tako su nama stvoreni uslovi da damo neke konkluzivne historijske ocjene o tim događajima. Na nama je da damo neka viđenja o tome kako je na AVNOJ gledala bugarska politika i naravno kasnije i bugarska historiografija. Još na početku trebamo naglasiti da tadašnja bugarska politika, naravno i historiografija kasnije, nije prihvatila rješenja Drugog zasjedanja AVNOJ-e. O bugarskoj historiografiji po pitanju jugoslovenskih integracija, uključujući tu i o ASNOM-u niko do sada nije pisao. Ali treba naglasiti da i jugoslovenske republike koje su ušle u sastav tadašnje jugoslovenske federacije nisu bile sasvim zadovoljne onim koje se događalo na AVNOJ-e, pa se postavlja pitanje dali bugarski stavovi nisu bili pod uticajem tadašnjih jugoslovenskih događaja ili pak Bugarska je isticala svoje interese, mimo jugoslovenskih i Titovih želja o stvaranju jugosloveneke federacije. U nekim radovima bugarske historiografije tvrdi se da ovo zasjedanje bilo dočekano sa nezadovoljstvom u Bugarskoj, jer na njemu, navodno, grubo je negirano pravo samoopredeljenja makedonskog stanovništva koje je u Bugarskoj, bilo smatrano bugarskom. Zbog toga i ocjene ovoga zasjedanja u bugarskoj historiografiji su takva kakva jesu.*

Još na početku trebamo naglasiti da tadašnja bugarska politika, naravno i historiografija kasnije, nije prihvatila rješenja Drugog zasjedanja AVNOJ-e. Odnos prema ASNOMU je nešto drugačiji i dalje ćemo objasniti i

* This article has been written under the auspices of the academic project „Ethnic, Religious and Minority Issues on the Balkans in 20th and 21st Centuries“ of the Institute for Balkan Studies and Center for Thracology „Prof. Alexandre Fol“ of the Bulgarian Academy of Sciences (№2412130 in the Bulgarian Current Research Information System of the National Center for Information and Documentation (NACID), available at: <https://cris.nacid.bg/public/project-preview/15206>.

zbog čega je tako. Autor Mihailo Apostolski ne pravi tu razliku, već generalno optužuje sve bugarske historičare da izmišljaju argumente.

Treba da konstatiramo da bugarska politika nije iskazivala rezerve na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-e osim po pitanju Makedonije, jer je smatrala da njen interes u nastojanju objedinjenja svih dijelova Makedonije, ali ne u okviru Jugoslavije, nego u okvirima Bugarske. Naravno tu se prije svega insistira na ostvarenju bugarskih nacionalnih interesa, jer je Makedonija smatrana kako bugarska teritorija. Jedan od razloga zbog kojih je Bugarska u ratu bila na strani Njemačke bilo je obećanje da će joj pripasti Makedonija i još neki dijelovi Balkana nakon završetka Drugog svjetskog rata. Zbog tih razloga bugarska historiografija i danas kad su u pitanju AVNOJ i njegove odluke, smatra da je opredjeljenje Makedonije za članstvo u federaciju, negativno se odrazilo po pitanju objedinjenja Makedonije sa Bugarskom čime bi ona ostvarila velike historijske prednosti imajući u vidu i vjekovne kulturološke tekovine. Iz toga proizlazi da učešće Makedonije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a je pokušaj da se spriječi ideja da se Makedonija pripoji Bugarskoj, i da se izvrši njeno konstituisanje za člana jugoslovenske federacije. Smatra se da argumenti makedonskih autora o fizičkom neučešću na AVNOJ, nije dovoljno argumentovano, već da postoje pravi, ali drugačiji razlozi.

Međutim, dali je AVNOJ bio prikrivan iza leđa Makedonije sa ciljem da njegove odluke budu iza leđa Bugarske i njenih zahtjeva, koja je imala drugačije poglede o rješavanju makedonskog nacionalnog pitanja, suprotno odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-e, još nije dovoljno jasno.

Uspostavljanje otečestvenofrontovske vlasti u Bugarskoj bila je značajna pretpostavka za odnos Bugarske prema makedonskoj državnosti poslije Prvog zasjedanja ASNOM-a. Obje zemlje su krenule sa opredjeljenjem da se uključe u novim evropskim tekovinama i da grade dobrosusjedske odnose i poštuju Atlantsku povelju.

Ključne riječi: AVNOJ, Jugoslavija, ASNOM, Makedonija, Bugarska, bugarska historiografija.

BULGARIAN VIEWS ON AVNOJ AND VIEWS OF ITS HISTORIOGRAPHY ON YUGOSLAV INTEGRATION IN 1943

Abstract: *It's been a little over 80 years since the Second AVNOJ Session in 1943, the establishment of the Yugoslav federation, and just over 30 years since its dissolution in 1991. These events provide us with the conditions to make some conclusive historical judgments about those events. It is up to us to offer insights into how Bulgarian politics, and later Bulgarian historiography, viewed AVNOJ. At the outset, we must emphasize that the Bulgarian policy at the time, and later historiography, did not accept the resolutions of the Second AVNOJ Session. No one has written so far about*

Bulgarian historiography regarding Yugoslav integrations, including ASNOM. However, it should be pointed out that the Yugoslav republics that became part of the Yugoslav federation were not entirely satisfied with what happened at AVNOJ, raising the question of whether Bulgarian positions were influenced by the then-current Yugoslav events, or whether Bulgaria was emphasizing its own interests, independent of Yugoslavia's and Tito's ambitions to create the Yugoslav federation. Some works of Bulgarian historiography claim that the session was met with dissatisfaction in Bulgaria, as it allegedly grossly denied the right to self-determination of the Macedonian population in Bulgaria, which was considered Bulgarian at the time. This is why the evaluations of this session in Bulgarian historiography are what they are.

Again, we need to emphasize that the Bulgarian politics of the time, and later historiography, did not accept the resolutions of the Second AVNOJ Session. The attitude towards ASNOM is somewhat different, and we will explain why this is the case. The author Mihailo Apostolski does not make this distinction and instead accuses all Bulgarian historians of fabricating arguments.

It should be noted that Bulgarian policy did not express reservations about the decisions of the Second AVNOJ Session except on the issue of Macedonia, as it considered its interest to be the unification of all parts of Macedonia, but not within Yugoslavia, rather within the framework of Bulgaria. Of course, the emphasis here was on achieving Bulgarian national interests, as Macedonia was considered Bulgarian territory. One of the reasons Bulgaria sided with Germany during the war was the promise that Macedonia and other parts of the Balkans would belong to Bulgaria after the end of World War II. For these reasons, Bulgarian historiography today, when it comes to AVNOJ and its decisions, believes that the decision of Macedonia to join the federation negatively impacted the unification of Macedonia with Bulgaria, thus preventing Bulgaria from achieving major historical advantages, especially given the centuries-old cultural heritage. From this, it follows that Macedonia's participation in the Second AVNOJ Session was an attempt to prevent the idea of Macedonia joining Bulgaria and to establish it as a member of the Yugoslav federation. It is believed that the arguments of Macedonian authors regarding their physical absence from AVNOJ are insufficiently argued, and that there are indeed real, but different reasons.

However, whether AVNOJ was acting behind Macedonia's back, aiming for its decisions to be made without Bulgaria and its demands, which had different views on resolving the Macedonian national question, contrary to the decisions of the Second AVNOJ Session, remains unclear.

The establishment of the Fatherland Front government in Bulgaria was a significant precondition for Bulgaria's attitude towards Macedonian statehood after the First ASNOM Session. Both countries started with the intention to integrate into new European frameworks and to build good-neighborly relations while respecting the Atlantic Charter.

Key words: *AVNOJ, Yugoslavia, ASNOM, Macedonia, Bulgaria, Bulgarian historiography.*

Uvod

O bugarskoj historiografiji po pitanju jugoslovenskih integracija vezanih za Drugi svjetski rat i stvaranje Demokratske Federativne Jugoslavije, uključujući tu i pisanje ASNOM-u, niko do sada nije značajnije pisao. Poseban sadržaj na ovu temu vezan je za diskusiju Mihaila Apostolskog pod naslovom “Bugarski istoričari služe se izmišljenim argumentima“, mada i sam autor, ne nudi argumente za elaboraciju teme “Da li su i koliko prikrivane pripreme i odluke za Drugo zasjedanja AVNOJ-a”, koju je prvi pokrenuo bosanski autor Mehmedalija Bojić.¹

Treba naglasiti da i jugoslovenske republike koje su ušle u sastav tadašnje jugoslovenske federacije nisu bile sasvim zadovoljne onim što se događalo na Drugom zasjedanju AVNOJ-a održanom u Jajcu novembra 1943. godine, pa se postavlja pitanje, da li bugarski stavovi nisu bili pod uticajem tadašnjih jugoslovenskih događaja, ili je pak Bugarska isticala svoje interese, mimo jugoslovenskih i Titovih želja o stvaranju jugosloveneke federacije. U nekim radovima bugarska historiografija tvrdi, da je ovo zasjedanje bilo dočekano sa nezadovoljstvom u Bugarskoj, jer na njemu, navodno, grubo je negirano pravo samoopredeljenja makedonskog naroda, koji je, u Bugarskoj, smatran bugarskim narodom.²

Pripreme i odluke za Drugog zasjedanje AVNOJ-a i budućnost jugoslovenske federacije

Nema sumnje da pored Titovog insistiranja da se što prije održi Drugo zasjedanje AVNOJ-a, i da se formira Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, tj nova vlada, ubrzanje tog procesa bilo je podstaknuto i od strane jugoslovenske vlade u egzilu u Londonu, kao i od strane izbjeglog jugoslovenskog kralja. Oni su smatrali da najnoviji jugoslovenski događaji mogu ugroziti njihove interese, pa su u junu 1943. godine objavili posebnu deklaraciju, kojom se u Jugoslaviji priznavalo postojanje samo tri naroda tj

¹ Zbornik *AVNOJ i savremenost*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra SK BiH „Veljko Vlahović“, Sarajevo 1984, 1175.

² Добрин Мичев, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения 9 септември 1944–1949*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София 1994, 50. Види i: Милчо Лалков, *От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския Югоизток (1944–1948 г.)*, Век 22, София 1994, 304.

Srba, Hrvata i Slovenaca.³ U njoj su Makedonci i Makedonija bili tretirani kao sastavni dio Srbije, odnosno tolererisalo se i forsiralo isto uređenje, kakvo je bilo u bivšoj Jugoslaviji, koja se raspala početkom rata 1941. godine. Od strane Srbije, često je istican zahtjev o objedinjenju srpstva u Jugoslaviji, uključujući u njenom sastavu i čitavu Vardarsku banovinu, odnosno Makedoniju. Sada su bili poznati stavovi, ali su isti bili i dosta diskutabilni, u vezi pitanja zbog čega na Drugom zasjedanju AVNOJ-a nije bila prisutna delegacija Makedonije.

Stoga je teško objasniti, kako su to u njeno ime odlučivale druge republike, odnosno nacije. U većini radova u makedonskoj historiografiji tvrdi se da nisu postojali politički razlozi za neučešće Makedonaca na Drugom zasjedanju AVNOJ-a⁴, već da makedonska delegacija nije bila prisutna zbog tehničkih razloga, ili da je pozivanje zatajilo greškom delegata Vrhovnog štaba NOR Svetozara Vukmanovića – Tempa, koji je imao velika ovlaštenja u NOR-u Makedonije, tj “držao je sve konce” u Makedoniji u svojim rukama.⁵

Naime, isti autor⁶ polemizira sa Slobodanom Nešovićem koji u svom radu⁷ “Prvo zasjedanje AVNOJ-a i Makedonija”,⁸ piše da je Tito riječ “Makedonci” dopisao rukom u januaru 1953. godine prilikom redakture za objavljivanje knjige *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, i da se to dogodilo zbog zahtjeva Kominterne, kojeg je Tito primio neposredno pred održavanja zasjedanja.⁹ Pomenuti autor odbacuje tu tvrdnju konstatacijom da Kominternu nije imala razloge za to, jer je Tito bio jasno opredeljen da Makedonci budu posebna nacija u jugoslovenskoj federaciji, a Kominternu nikada se nije tome protivila.

Međutim, dali je Drugo zasjedanje AVNOJ-a bio sakriveno od Makedonije i Makedonaca s ciljem da njegove odluke budu sakrivene od Bugarske i njenih zahtjeva, jer je Bugarska imale drugačije poglede o rješavanju makedonskog nacionalnog pitanja, a koji su bili suprotni odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, još nije dovoljno jasno razjašnjeno.

Treba istaći, da je Nacionalni komitet Otečestvenog (opštenarodnog) fronta Bugarske (NKOF),¹⁰ pred održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a odbacio jugoslovensku federativnu ideju, te je zagovarao ideju “Makedonija

³ *Zbornik NOR*, Vojnoistorijski institut, t. II, Beograd 1953, 30. U njoj su Makedonci i Makedonija tretirani kao sastavni deo Srbije.

⁴ Vidi: Novica Veljanovski, Titove dileme o AVNOJU i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943–1946. godine, sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju, u: *Tito- viđenja i tumačenja*. Zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije (INIS) i Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd 2011. 283–296.

⁵ *Isto.*

⁶ *Isto.*

⁷ *Isto.*

⁸ *Zbornik ASNOM vo sozdavaneto na državata na makedonskiot narod*, MANU, Skopje 1987, 90.

⁹ Slobodan Nešović, *Prvo zasjedanje AVNOJ-a i Makedonija*. – Vo: *ASNOM vo sozdavanjeto na državata na makedonskiot narod*, MANU, Skopje 1987, 90.

¹⁰ Nacionalni komitet otečestvenog fronta Bugarske.

Makedoncima”,¹¹ ističući ideju za potpunu slobodnu i nezavisnu Makedoniju.¹² Ta ideja se kasnije pojavila kao donekle realna, imajući u vidu savremene probleme koji su nastale sa Makedonijom i njenim međunarodnim priznanjem, kao i složene unutrašnje odnose u samoj Makedoniji.

Činjenica je, da su dileme oko Drugog zasjedanja AVNOJ-a postojale i kod Tita, ali i kod rukovodstava nekih članica tadašnje jugoslovenske federacije. Te dileme i rezerve su bile iskazane još za vrijeme pripreme i održavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Ipak, dileme su postale izraženije i jasnije nakon Titove smrti i raspada jugoslovenske federacije 1991. godine. Smatramo, da je i sama takva situacija uticala na pomenute bugarske stavove o Drugom zasjedanju AVNOJ-a. U nekim institucijama se i danas postavlja otvoreno pitanje, dali u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a treba tražiti razloge za raspad jugoslovenske federacije. Međutim, kako smo već istakli, tada su postojali opravdani razlozi za žurbu.¹³ Izbjeglička vlada u Londonu i kralj su insistirali na priznavanje tri priznate nacije prije rata (Srbi, Hrvati i Slovenci), što Tito nije želio prihvatiti. To su kasnije koristile i neke političke strukture u Makedoniji, prije svih one iz partije VMRO-DPMNE i njenog tadašnjeg rukovodstva, koji su kasnije postali probugarski orjentisani, pa su uzeli bugarsko državljanstvo, a neki su se i tamo preselili, kao Ljubco Georgijevski, tadašnji premijer, koji je uzeo bugarsko državljanstvo i preselio da živi u Bugarskoj.

Platforma Drugog zasjedanja AVNOJ-a bila je sadržana u Titovom referatu. Iz nje se jasno vidi da je oslobodilački pokret u Makedoniji ocjenjen veoma pozitivno. Vidljivo je da su jedino za Makedoniju date ocjene kao o posebnom regionu i budućoj konstitutivnoj jedinici federacije. U tom pogledu uopšte nisu bili prihvaćeni bugarski stavovi iznijeti u deklaraciji NOF Bugarske, pri čemu se isticalo, da Makedonija ne treba tražiti svoje mjesto u AVNOJ-u i budućoj jugoslovenskoj federaciji. Na kraju je ispalo, da samo Makedonci nisu imale primjedbe na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Odnos pojedinih članova jugoslovenske federacije prema odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a

Kako bi se ova tematika bolje razumijela potrebno je dati osvrt vezan za odnos delegacija drugih republika po pitanju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

U Srbiji, PK KPJ za Srbju je tražio da se u materijalima koji su se pripremali za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, naglasi pijemontska uloga Srbije u NOR-u u Jugoslaviji, što je Tito odbacio argumentima, da bi se to moglo

¹¹ S. Nešović, *Prvo zasjedanje AVNOJ-a i Makedonija*, 90

¹² *Isto*, 90.

¹³ *Zbornik NOR*, 30.

tumačiti, kao da je Srbija oslobodila ostale republike.¹⁴ To prosto nije odgovaralo činjenici, jer NOP Jugoslavije, nakon sloma Užičke republike, bio je slabije izražen u Srbiji nego u drugim područjima.

Nezadovoljstvo odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a bilo je iskazano i u Hrvatskoj i u Sloveniji. Tito je na odvojenim sjednicama sa delegatima ove dvije republike, pokušao da to neutralizira. Hrvati su iskazivali strah od vraćanja srpskog predratnog hegemonizma i to da Hrvatska nije obnovljena u istim granicama sa predratnim banovinama i teritorijama koje su njoj pripadale. Te tendencije koje su iskazane u Jajcu, svakako su bile poznate i hrvatskom autoru Franji Kožulu, kada je pisao svoj članak "Zajedništvo i federalizam jugoslavenskih komunista". Naime, on tamo konstatira da "razne ideološke grupe, neke sa dobrom, a neke sa zlonamjerom u svojim ocjenama sugeriraju različite solucije, ali u krajnoj liniji one se svode u dva zahtjeva: oni koji su za vraćanje dobro oprobanih metoda državnog "jedinstva" i drugi za razdvajanje i disoluciju federalnog sistema zajedništva... međutim sve te teze i optužbe, bile su poznate i na početku... nije bilo teško naslutiti posljedice ako bi se odstupilo od strateških opredjeljenja Drugog zasjedanja AVNOJ-a... u historijskom iskustvu poznate su posljedice od centralističkog modela federacije i birokratskog "jedinstva"... već se pokazalo da na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, svjesno ili ne, radilo se o stvaranju tog birokratskog jedinstva. Ove njegove misli su dovoljni pokazatelj hrvatskih rezervi prema odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a".¹⁵

Neki su smatrali da bi muslimani (Bošnjaci) u Bosni i Hercegovini trebali biti najzadovoljniji odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Međutim, pokazalo se da to nije bilo baš tako. I sami autori iz Bosne i Hercegovine nemaju iste stavove po pitanju Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Nije bilo baš onako kao je to isticano u zvaničnim stavovima jugoslovenske historiografije. Historiografske ocjene su bile uglavnom pozitivne po pitanju da je Bosna i Hercegovina bila centar stvaranja nove Jugoslavije, međutim centar te nove države nije previše istican i naglašavan na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Tako na primjer, bosanskohercegovački historičar akademik Avdo Sućeska po pitanju posebnosti Bošnjaka (Muslimana) u Bosni i Hercegovini je tvrdio, da je KPJ prva uočila činjenicu da Bošnjaci (Muslimani) čine etničkom-narodnu i svaku drugu posebnost.¹⁶ Međutim, ta posebnost u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a nije istaknuta. On konstatira da je Bošnjacima (Muslimanima) u predratnoj Jugoslaviji bilo omogućeno da se posebno politički organizuju (JMO), dok im to pravo u odlukama Drugog zasjedanja

¹⁴ Venceslav Glisić, Srbija i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, u: *AVNOJ i savremenost*. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra CK BiH „Veljko Vlahović“, Sarajevo 1984, 135.

¹⁵ Franjo Kožul, Zajedništvo i federalizam u koncepciji jugoslovenskih komunista, u: *AVNOJ i savremenost*, 570.

¹⁶ Avdo Sućeska, KPJ prva uočila činjenicu da muslimani čine posebnost, u: *AVNOJ i savremenost*, 1021.

AVNOJ-a nije bilo priznato.¹⁷ To je ukazivalo da Bošnjaci (Muslimani) odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a nisu bili ravnopravni s drugim narodima u jugoslovenskoj federaciji, a što je bilo suprotno odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Ocjena jednog drugog bosanskohercegovačkog autora (Atifa Purivatre) išla je u pravcu, da su historijskim odlukama AVNOJ-a ostvareni svi uslovi da narodi i narodnosti u Bosni i Hercegovini (Hrvati, Muslimani, Srbi i drugi narodi i narodnosti) budu svoji na svome, da žive u jugoslovenskoj, bratskoj, demokratskoj, federativnoj i socijalističkoj državnoj zajednici, u kojoj joj se potvrđuje zajednički život i stvaralački rad u slobodi, ravnopravnosti i saradnju svih naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji”.¹⁸ Ovakav stav, dr. Purivatre se mogao više vezati za odluke ZAVNOBiH-a, a ne za odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Dr. Drago Borovčanin u radu “Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a”, između ostalog piše o značaju i o položaju Bosne i Hercegovine u uslovima stvorenim Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Piše i o Zemaljskim anifašističkim vijećima Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-u). Posebno je elaboriran značaj odluka ZAVNOBiH-a i povezanost istih sa odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, pri čemu zaključuje slijedeće: “Osnivanjem zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja na područjima svih jugoslovenskih zemalja predstavljalo je korak dalje u izgradnji jugoslovenske državne zajednice u toku narodnooslobodilačkog rata”.¹⁹ Poseban akcent stavlja na odluke bosansko-hercegovačkog ZAVNOBiH-a i njihovu poveznost za odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Cinjenica je, da se o Bosni i Hercegovini prije AVNOJ-a najprije raspravljalo kao o nekoj autonomnoj jedinici. Tome su se posebno zalagali neki visoki politički akteri KPJ na čelu sa Mošom Pijadom, Milovanom Đilasom, Sretenom Žujovićem i drugim. To mišljenje je kasnije evoluiralo zahvaljujući odlučnom stavu bosanskohercegovačkih predstavnika i revolucionara Avde Hume, Rodoljuba Čolakovića i drugih, da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica u okviru buduće Jugoslavije, tj republika Bosna i Hercegovina. U proceduri preciziranja i usvajanja odluka Drugog zasjedanja o kojoj se govorilo o nacionalnim i federalnim subjektima u federativnoj državi Jugoslaviji, u prikrivenoj, ili u otvorenoj formi isticana je nacionalna posebnost i afirmacija Bošnjaka (Muslimana). Prema tvrdnji dr. Ivana Ribara, predsjednika AVNOJ-a, u pripremi zasjedanja, pitanje nacionalne posebnosti Bošnjaka (Muslimana) iznio je predstavnik Bosne i Hercegovine Sulejman Filipović, koji je tražio da se u tekstu odluke naglasi da pored srpskog, hrvatskog, crnogorskog, makedonskog i slovenačkog naroda istakne da u

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Drago Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Svjetlost OOUR Izdavačka delatnost, Sarajevo 1979, 181.

Jugoslaviji žive i Jugosloveni - muslimani kao ravnopravan narod, a naročito u Bosni i Hercegovini. Prisutni na pripremnim sastancima to nisu prihvatili, pa po prijedlogu Ivana Ribara u konačnoj verziji teksta *Odluke o izgradnji Jugoslavije na federalnim principima*, tamo gdje se govori o narodima dodato je "i narodi Bosne i Hercegovine". Dr. Ivan Ribar je kasnije govorio da je ta promjena, tj "dopuna izvršena" na veliko zadovoljstvo naših Muslimana. I za vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a, bilo je pokušaja da se Bošnjaci (Muslimani) tretiraju kao nacija i da se pišu sa velikim slovom M koje nigdje nije ozvaničeno i to je izazvalo prikrivo nezadovoljstvo kod njih.²⁰

Naime, Slobodan Nešović je u jednom svom radu prezentiranom na naučnom skupu u Makedoniji,²¹ tvrdio da na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću u zvaničnim dokumentima nije bilo Makedonaca, što asocira na to da Makedonci nisu bili priznati kao posebna nacija, te da je njih Tito dopisao prilikom redakcije za pripremu objavljivanja knjige "Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a". Time je on htio da kaže da u Titovim vizijama Makedonija nije bila planirana da bude sastavni dio jugoslovenske federacije, ili kako tvrdi Nešović, Tito je to je morao učiniti po nalogu Kominterne, neposredno pred skup, jer je postojala obaveza da to tijelo Tito prihvati, jer je utvrđena obaveza da to tijelo bude "opštenacionalno i opštopartijsko i da bude sastavljeno od predstavnika onih nacija koje su bile priznate za vrijeme Kraljevine Jugoslavije sa čijom vladom su održavali kontakte, a Makedonija nije bila u strukturi takve nacije. Tokom minulog perioda, pojavile su se i neke reakcije makedonskih naučnika po ovom pitanju, koje su imale različite poglede na isto.²²

Nezadovoljstvo delegacije iz Slovenije vidljivo je bilo iz sastanka sa Josipom Brozom. Nije slučajno da je sastanak održan dan po završetku zasjedanja, a inicijativu je dala slovenačka delegacija. Na sastanku su Slovenci iskazali bojaznost od novog pojavljivanja srpskog hegemonizma. Tito im je govorio da Slovenci ne treba da imaju nikakav strah po pitanju ravnopravnosti i samostalnosti slovenačkog naroda. AVNOJ-ske odluke su Slovencima izgledale suviše centralistički.²³ Rezerve su pokazivale i po pitanju ravnopravnosti jezika. General Avšič, tada komandant NOP-a za Sloveniju, tražio je da se poslije oslobođenja uvrsti i upotreba slovenačkog jezika i u jugoslovenskoj armiji, koje je Tito prihvatio, ali obećanje nikada nije ispunio.

Održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a je bila Titova preokupacija. Naročito bilo je važno stvaranje Nacionalnog komiteta za oslobođenje Jugoslavije (NKOJ-a), kao organa koji bi preuzeo funkciju vlade, a time bi se stvorili potrebni uslovi za međunarodno priznanje Jugoslavije i naročito tekovina Narodnooslobodilačkog rata. Zbog toga je Tito založio i svoj autoritet, govoreći da "zapadne reakcionerne snage jedva čekaju da ne uspijemo da

²⁰ Atif Purivatra, AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana, u: *AVNOJ i savremenost*, 162.

²¹ S. Nešović, *Prvo zasjedanje AVNOJ-a i Makedonija*, 90.

²² Vidi: N. Veljanovski, *Titove dileme o AVNOJ-u i o ustavnim uređenju Jugoslavije sa posebnim osvrtom na Makedoniju*, 283-296.

²³ Slobodan Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije*, Dokumenti, MANU, Skopje 1987, 253.

stvorimo državu, čime bi oni ostvarile svoje prognoze... Englezi već zagovaraju neuspeh u stvaranju nove jugoslovenske države”. Govorio je da može da ima opravdanog nezadovoljstva, ali obećao je da će te greške biti ispravljane tokom rada, mada se nikad više nije to dogodilo. Očigledno, da i Tito nije bio sasvim ubjeđen u demokratske osnove tih odluka, ali je insistirao na pragmatične potrebe i ciljeve.

Bugarska politika i historiografija prema odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a

Treba da konstatiramo da bugarska politika nije iskazivala rezerve na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, osim po pitanju Makedonije, jer je smatrala da je njen interes u nastojanju ujedinjenja svih dijelova Makedonije, ali ne u okviru Jugoslavije, nego u okviru Bugarske. Naravno, tu se prije svega insistiralo na ostvarenju bugarskih nacionalnih interesa, jer je Makedonija, u bugarskoj politici stalno smatrana bugarskom teritorijom i interesom.

Bugarska historiografija, ili tačnije, kod pojedinih njenih autora prisutna je tvrdnja da su Jugoslavija i Sovjetski savez, 9. septembra 1944. godine, napravili pokušaj da progutaju Bugarsku.²⁴ Pomenuti autor u vezi toga piše: “Za vreme Pariske mirovne konferencije (1946–1947.) jugoslovenski i sovjetski delegati štitili su Bugarsku čitavo vreme, dok je pripreman ugovor pobjednika u Drugom svetskom ratu sa Bugarskom. Vjerovatno, nije bilo malo onih među kojima se pojavljivalo pitanja, zbog čega oni koji u ratu sa Bugarskom, do pred koji mesec, poput Jugoslavije i SSSR su se pokazali kao najrevnosniji za našu zemju. U Parizu za vreme sjednica i u iskazima jugoslovenskih i sovjetskih delegate, nigdje se ne pominje da su u to vrijeme produžavali pregovore te očekivao savezni ugovor između Jugoslavije i Bugarske pod pokroviteljstvom i serioznim pritiscima ruske strane”.

Jedan od razloga zbog kojih je Bugarska u ratu bila na strani Njemačke bilo je obećanje da će joj pripasti Makedonija i još neki djelovi Balkana radi obnove takozvanog Sanstefanskog ugovora nakon završetka Drugog svjetskog rata. Zbog tih razloga, bugarska historiografija i danas kad je u pitanju Drugo zasjedanje AVNOJ-a i njegove odluke, smatra da je opredeljenje Makedonije za članstvo u fereraciji, imalo negativnog odraza po pitanju ujedinjenja Makedonije sa Bugarskom, čime bi ona ostvarila velike historijske prednosti imajući u vidu i same vjekovne kulturološke tekovine. Iz toga proizlazi i stav Bugarske i njene historiografije, da učešće Makedonije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a je bio pokušaj da se spriječi ideja da se Makedonija pripoji Bugarskoj i da se izvrši njeno konstitisanje kao člana jugoslovenske federacija koja se raspala. Ili kako tvrdi isti autor, da bi Bugarska bila progutana kao subjekt da cilj tog ugovora

²⁴ Цочо Билярски, *Сталин, Тито, Димитров, македонският въпрос и федерацията (1944–1948)*. Три документални разказа, Издателство „Анико“, София 2023, 12.

nije bio da se formira federacija među obje države u koju bi Bugarska nestala kao subjekt. Tome bi najprije prethodilo prisajedinjenje Pirinejske Makedonije Jugoslaviji.²⁵ Tome su se oštro protivili jugoslovenski i makedonski historičari i njihova historiografija ima drugačije mišljenje.

Argumenti makedonskih autora o fizičkom neučešću makedonske delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, nisu dovoljno argumentovani, već da postoje pravi, ali drugačiji razlozi, kako je tvrdio raniji makedonski premijer Ljubčo Georgijevski, da je to učinjeno namjerno iza leđa makedonske delegacije i makedonskog naroda. Naravno, da je ovaj premijer podržao bugarske stavove i sam se deklarirao kao Bugarin. Svakako da to još treba istraživati kako bi se došlo do validnog naučnog zaključka, te stoga za sada ovo pitanje ostaje još uvijek otvoreno.

Bugarska politika i historiografija prema ASNOM-u

Na početku smo rekli da odnos bugarske politike i historiografije prema Drugom zasjedanju AVNOJ-a i prema makedonskom ASNOM-u nije ista, a evo zbog čega.

Uspostavljanje opštenarodnofrontovske vlasti u Bugarskoj bila je značajna pretpostavka za odnos Bugarske prema makedonskoj državnosti poslije Prvog zasjedanja ASNOM-a. Objе zemlje su išle u pravcu opredeljenja i uključivanja u nove evropske tokove, koji su podrazumijevali izgradnju dobrosusjedskih odnosa i poštivanje Atlantske povelje. U Bugarskoj, slično kao i u Jugoslaviji uspostavljao se komunistički sistem po uzoru na Sovjetski Savez, sa tom razlikom, što su u Bugarskoj postojali uslovi za njegovu naglašeniju totalitarnu varijantu.

Dana 9. septembra 1944. godine, nasilno je svrgnuta vlast, čime je pala posljednja buržoaska vlada bliska fašističkoj opciji. U novoj vladi dominantne su bile snage BRP (k). Na kraju rata bilo je pokušaja stvaranja “Autonomne Makedonije”, pod njemačkim pokroviteljstvom, ali taj pokušaj nije uspio. U Bugarskoj je funkcionirala dobro organizovana emigracija iz Vardarske Makedonije. Dimitar Vlahov, kao predstavnik te emigracije je izabran za potpredsednika AVNOJ-a. On je izabran i za delegata ASNOM-a na Prvom zasjedanju ASNOM-a, održanog 2. avgusta 1944. godine. Naravno da nije bio jedini. Jednom riječju stvari u odnosima Makedonije i Bugarske nisu ostale kao pri kraju rata, već su se dosta promijenili i relaksirali. Prezidijum ASNOM-a je permanentno slao pozive Bugarskoj intelegenciji u Bugarskoj da uzme učešće i pruži pomoć Makedoniji.²⁶

²⁵ Ц. Билярски, *Сталин, Тито, Димитров, македонският въпрос и федерацията*, 13.

²⁶ *Zbornik ASNOM*, knjiga 7, dok. 30, Skorje 2004, 107-118. i 127.

Rezime

Opštenarodnofrontovska vlast u Bugarskoj po njenom uspostavljanju imala je dobru viziju da gradi dobrosusjedske odnose sa Demokratskom federativnom Jugoslavijom, a posebno sa Narodnom republikom Makedonijom. Međutim, sa druge strane nije smjela da zanemari činjenicu da je postojala i djelovala snažna opozicija. Dominirala je BRP (k), ali su istovremeno postojale opozicionerske političke partije koje su uspostaljivale snažan pritisak, a kako se ne bi priznalo postojanje makedonske nacije, njen jezik ni kultura.²⁷

To je stvaralo kolebljivost u politici Otečestvenofrontovska (opštedruštvenofrontovske) vlasti Bugarske, no ipak, pošto je bila ostvarena dominacija BKP, u Bugarskoj su podržani integracijski procesi u Jugoslaviji sve do sukoba između Tita i Staljina, koji je poznat pod nazivom Informbiro iz 1948. godine.

Zaključak

Na kraju, treba istaći da bugarska politika nije imala ozbiljnih primjedbi na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, osim po pitanju Makedonije, jer je smatrala da je njen interes u nastojanju da ujedini sve dijelove Makedonije, ali ne unutar Jugoslavije, nego unutar Bugarske. Naravno, tu je prije svega insistiranje na ostvarivanju bugarskih nacionalnih interesa, jer je Makedonija smatrana bugarskom teritorijom. Jedan od razloga zašto je Bugarska bila na strani Njemačke u Drugom svjetskom ratu bilo je obećanje da će dobiti Makedoniju, a i neke još dijelove Balkana nakon kraja rata. Iz tih razloga, bugarska historiografija i danas, kada je riječ o AVNOJ-u i njegovim odlukama, smatra da je odluka o pristupanju Makedonije federaciji imala negativan uticaj na ujedinjenje Makedonije sa Bugarskom, čime bi se postigle velike historijske prednosti, imajući u vidu temelje vjekovne kulturne historije. Iz ovoga proizlazi da je učešće Makedonije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a pokušaj da se spreči ideja o priključenju Makedonije Bugarskoj, i da se izvrši njeno konstituisanje za člana jugoslovenske federacije, koja se potom raspala. Smatra se da argumenti makedonskih autora o fizičkom neučestvovanju na AVNOJ-u nisu dovoljno argumentovani, ali da postoje stvarni, ali različiti razlozi, kako tvrdi bivši makedonski premijer Ljubčo Georgijevski. Naravno, to još uvek treba istražiti i doći do validnog naučnog zaključka, ali za sada pitanje ostaje otvoreno. Nakon svog uspostavljanja, Otečestvenofrontovska vlada u Bugarskoj imala je dobre vizije za izgradnju dobrosusjedskih odnosa sa FNR Jugoslavijom, a posebno sa Republikom Makedonijom. Međutim, s druge

²⁷ U uvodnom članku opozicionih novina *Slobodni narod* od 19. novembra 1945. godine pod naslovom „Šovinizam i patriotizam” bugarska opozicija otvoreno se suprotstavila na pisanju novine *Rabotničko delo* o priznanju Makedonije i makedonske nacije. Bilo je i drugih takvih konfrontacija vlasti i opozicije koje ja uticalo na sveukupno stanje u odnosima.

strane, nije mogla da ignoriše činjenicu da je postojala i da je bila jaka opozicija. BRP (k) je dominirao, ali su istovremeno postojale opozicione političke stranke koje su vršile snažan pritisak da se ne priznaju postojanje makedonskog naroda, njegovog jezika i kulture. Ovo je stvaralo neodlučnost u politici otečestvenofrontovske vlade u Bugarskoj, ali je ipak, kako je dominacija BKP postignuta u Bugarskoj, podržavala procese integracije u Jugoslaviji do sukoba između Tita i Staljina, poznatog kao Informbiro 1948. godine.

Summary

In the end, we should state that the Bulgarian policy did not express reservations about the decisions of the Second AVNOJ session, except for the issue of Macedonia, because it considered that its interest was in the effort to unify all parts of Macedonia, but not within Yugoslavia, but within Bulgaria. Of course, there is first and foremost an insistence on the realization of Bulgarian national interests, because Macedonia was considered Bulgarian territory. One of the reasons why Bulgaria was on Germany's side in the war was the promise that it would get Macedonia and not yet parts of the Balkans after the end of the Second World War. For these reasons, Bulgarian historiography even today, when it comes to AVNOJ and its decisions, believes that Macedonia's decision to join the federation had a negative impact on the unification of Macedonia with Bulgaria, by which it would achieve great historical advantages, bearing in mind the seeds of the centuries-old cultural history. . It follows from this that Macedonia's participation in the Second Session of AVNOJ is an attempt to prevent the idea of Macedonia joining Bulgaria. at that meeting and its constitution as a member of the Yugoslavian Federation, which fell apart. It is considered that the arguments of the Macedonian authors about the physical non-participation at AVNOJ are not sufficiently argued, but that there are real but different reasons, as claimed by the former Macedonian Prime Minister Ljubco Georgievski. Of course, it still needs to be investigated and a valid scientific conclusion should be reached, but for now the question remains open. After its establishment, the Patriotic Front government in Bulgaria had good visions to build good-neighborly relations with FNR Yugoslavia and especially with the Republic of Macedonia. However, on the other hand, she could not ignore the fact that there was and was a strong opposition. BRP (k) dominated, but at the same time there were opposition political parties that exerted strong pressure not to recognize the existence of the Macedonian nation, its language and culture. This created hesitancy in the politics of the Patriotic Front government of Bulgaria, but still, as the dominance of the BKP was achieved in Bulgaria, the integration processes in Yugoslavia were supported until the conflict between Tito and Stalin called the Informbiro in 1948.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Borovčanin Drago, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Svjetlost OOUR Izdavačka delatnost, Sarajevo 1979.
2. Nešović, Slobodan, *Stvaranje nove Jugoslavije. Dokumenti*, MANU, Skopje 1987.
3. *Tito – viđenja i tumačenja*. Zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije (INIS) i Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd 2011.
4. Zbornik *ASNOM vo sozdavaneto na drzavata na makedonskiot narod*, MANU, Skopje 1987.
5. *Zbornik ASNOM*, knjiga 7, Skopje 2004.
6. Zbornik *AVNOJ i savremenost*. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra CK BiH “Veljko Vlahovic“, Sarajevo 1984.
7. *Zbornik NOR*, Vojnoistorijski institut, Tom II, Beograd 1953.
8. Билярски Цочо, *Сталин, Тито, Димитров, македонският въпрос и федерацията (1944–1948)*. Три документални разказа, Издателство „Анико“, София 2023.
9. Лалков Милчо. *От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския Югоизток (1944–1948 г)*, Век 22, София 1994.
10. Мичев Добрин. *Македонският въпрос и българо-югославските отношения 9 септември 1944–1949*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София 1994.

Članci/Articles:

1. Glisić Venceslav, *Srbija i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, u: *AVNOJ i savremnost*. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra CK BiH “Veljko Vlahovic“, Sarajevo 1984.
2. Kožul, Franjo, *Zajednistvo i federalizam u koncepciji jugoslovenskih komunista*. u: *AVNOJ i savremnost*. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra CK BiH “Veljko Vlahovic“, Sarajevo 1984.
3. Nešović Slobodan. *Prvo zasjedanje AVNOJ-a i Makedonija*, vo: *ASNOM vo sozdavanjeto na drzavata na makedonskiot narod*, MANU, Skopje 1987.
4. Purivatra Atif, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*. u: *AVNOJ i savremnost*. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra CK BiH “Veljko Vlahovic“, Sarajevo 1984.
5. Sućeska Avdo, *KPJ prva uočila činjenicu da muslimani čine posebnost*. u: *AVNOJ i savremnost*. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog centra CK BiH “Veljko Vlahovic“, Sarajevo 1984.
6. Veljanovski Novica, *Titove dileme o AVNOJU i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943–1946. godine, sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju*, u: *Tito – viđenja i tumačenja*. Zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije (INIS) i Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd 2011.

Prof. Asoc. Dr. Alban DOBRUNA

Institute of History „Ali Hadri“ - Prishtina, Republic of Kosovo

E-mail: dobrunaalban9@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:323.1:355(496.5:497.115)"1941/1945" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.197>

**ALBANIANS OF KOSOVO IN
THE NATIONAL LIBERATION ANTI-FASCIST WAR
DURING WORLD WAR II (1941-1945)**

Abstract: *In April 1941, the fascist bloc states attacked Yugoslavia, destroying and dividing it. The Albanian territories under its control, which were divided into three occupation zones, shared the fate of Yugoslavia: German, Italian, and Bulgarian. In this scientific work, I will attempt to elaborate on the origins of the conflict between the fascist occupiers and their collaborators, as well as the desire of the Albanian people in general, and especially in Kosovo, for liberation and resolution of the national question. During World War II, the anti-fascist ranks were consolidated at the national and international levels—Balkan, European, and global—by proclaiming and guaranteeing the right to self-determination for all peoples participating in the anti-fascist bloc. The National Liberation Council for Kosovo, the highest political body of the National Liberation Movement (LNÇ) in Kosovo, owes much of its success to the personal contributions of the Albanian people in general and specifically in Kosovo, as documented in historical documents approved at the Bujan Conference.*

The Albanian people's struggle in Kosovo during this time period was unique, with a specific strategy and tactics developed under specific and difficult local conditions that made armed conflict in this territory difficult to organise quickly. The war in Kosovo included violence perpetrated by a variety of political actors. As a result, the issue requires a multifaceted analysis, with a focus on ideology, violence against civilians, and military conflict between two or more military powers. In this article, we attempted to present the War of the People of Kosovo in all its manifest forms: objective and subjective conditions, forms of activism, the formation and strengthening of armed forces, and the activities of anti-fascist organisations, etc.

During World War II in Kosovo, the Anti-Fascist National Liberation War is divided into two phases: The first phase (1941-1943) relates to the formation of anti-fascist organizations and national liberation councils, as well as the spread of armed struggle, specifically the methods of fighting as an

inseparable part of the National Liberation Front, up until the capitulation of Italy (1943). The second phase is the period from 1943 to 1945 of the war in Kosovo, which developed rapidly and, from an organizational standpoint, took on a complete form, resulting in massive participation of the people in the war, expressed through various actions aimed at igniting and significantly expanding the struggle.

Illuminating the Anti-Fascist National Liberation War is crucial; it requires the synthesis of extensive material, analysis, comparison, and drawing certain conclusions. Additionally, this work demands in-depth knowledge of the history between the two world wars in Kosovo, particularly the history of World War II, with a special emphasis on the history of Albanians, in which the First Conference of the Anti-Fascist National Liberation Council occupies an important place as part of the Albanian national resistance. This resistance was engaged in various forms, both military and political, for the ethnic unification of Albanians, contributing significantly to the Albanian cause.

The study is organized based on a chronological order, where the main issues are broken down into sub-issues according to specific problems, and it concludes with findings, archival sources, and bibliography, while respecting scientific principles and other methodological standards.

During this period, Kosovo received support from the Atlantic Charter, which guaranteed self-determination, as well as the Moscow Declaration, Tehran Resolution, and Yalta Declaration, which stated: „Everyone on their own land and everyone to decide on the form of their own government.“ This was the guiding principle of the Anglo-Soviet-American Alliance. The Albanian people of Kosovo and other Yugoslav territories gained this right to self-determination by fighting alongside the Anti-Fascist Bloc as a people rather than a national minority. During this period, neighbouring countries attempted to contest Albanians' alignment in the Anti-Fascist Bloc, but the facts on the ground were on the Albanians' side, with approximately 50,000 fighters, the majority of who were Albanians, serving in the National Liberation Army of Kosovo. During the Movement, 6,203 people from Kosovo died, 28 of whom were declared national heroes. The significance of this level of participation in the armed struggle of the Albanian people of Kosovo is better understood when considering the participation rates of other occupied peoples in Europe in the anti-fascist struggle, which show that, relative to the population size, the contribution of the Albanians was quite substantial.

Key words: *World War II, Kosovo, occupation, organization of the National Liberation Anti-Fascist War.*

ALBANCI KOSOVA U NARODNOOSLOBODILAČKOM ANTIFAŠISTIČKOM RATU TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA (1941-1945)

Apstrakt: *U aprilu 1941. godine, države fašističkog bloka napale su, uništile i podijelile Jugoslaviju. Albanske teritorije pod njenom vlašću, podijeljene na tri okupacione zone – njemačku, italijansku i bugarsku – dijelile su sudbinu Jugoslavije. U ovom naučnom radu nastojat ću da detaljnije obradim porijeklo sukoba između fašističkih okupatora i njihovih saradnika, kao i težnju albanskog naroda uopšte, a posebno na Kosovu, za oslobođenjem i rješavanjem nacionalnog pitanja. Tokom Drugog svjetskog rata, antifašistički redovi su konsolidovani na nacionalnom i međunarodnom nivou – balkanskom, evropskom i globalnom – proglašavanjem i garantiranjem prava na samoopredjeljenje svim narodima učesnicima antifašističkog bloka. Antifašističko narodnooslobodilačko vijeće za Kosovo, kao najviše političko tijelo Narodnooslobodilačkog pokreta (LNC) na Kosovu, svoj uspjeh u velikoj mjeri duguje ličnom doprinosu albanskog naroda uopšte, a posebno na Kosovu, kako je dokumentovano u historijskim dokumentima usvojenim na Bujanskoj konferenciji.*

Borba albanskog naroda na Kosovu u ovom periodu bila je jedinstvena, sa specifičnom strategijom i taktikom razvijenom u posebnim i teškim lokalnim uslovima koji su otežavali brzo organizovanje oružanog sukoba na ovoj teritoriji. Rat na Kosovu uključivao je nasilje koje su činili različiti politički akteri. Kao rezultat toga, ovo pitanje zahtijeva višeslojnu analizu, s fokusom na ideologiju, nasilje nad civilima i vojni sukob između dvije ili više vojnih sila. U ovom članku nastojali smo prikazati Rat naroda Kosova u svim njegovim manifestnim oblicima: objektivnim i subjektivnim uslovima, oblicima djelovanja, formiranju i jačanju oružanih snaga, te djelovanju antifašističkih organizacija itd.

Tokom Drugog svjetskog rata na Kosovu, Antifašistički narodnooslobodilački rat dijeli se na dvije faze: Prva faza (1941-1943) odnosi se na formiranje antifašističkih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora, kao i na širenje oružane borbe, konkretno metoda borbe kao neodvojivog dijela Narodnooslobodilačkog fronta, sve do kapitulacije Italije (1943. godine). Druga faza je period od 1943. do 1945. godine rata na Kosovu, koji se brzo razvijao i, sa organizacionog stanovišta, poprimio potpunu formu, što je rezultiralo masovnim učešćem naroda u ratu, izraženim kroz različite akcije usmjerene na rasplamsavanje i značajno širenje borbe.

Rasvjetljavanje Antifašističkog narodnooslobodilačkog rata je ključno; ono zahtijeva sintezu obimnog materijala, analizu, poređenje i izvođenje određenih zaključaka. Dodatno, ovaj rad zahtijeva dubinsko poznavanje historije Kosova između dva svjetska rata, posebno historije Drugog svjetskog rata, s posebnim naglaskom na historiju Albanaca, u kojoj Prva konferencija Antifašističkog narodnooslobodilačkog vijeća zauzima važno mjesto kao dio

albanskog nacionalnog otpora. Taj otpor, koji se odvijao u različitim oblicima, kako vojnim tako i političkim, težio je etničkom ujedinjenju Albanaca, dajući značajan doprinos albanskoj stvari.

Studija je organizovana hronološkim redoslijedom, gdje su glavna pitanja raščlanjena na podteme prema specifičnim problemima, a završava se nalazima, arhivskim izvorima i bibliografijom, uz poštovanje naučnih principa i drugih metodoloških standarda.

Tokom ovog perioda, Kosovo je dobilo podršku Atlantske povelje, koja je garantirala samoopredjeljenje, kao i Moskovske deklaracije, Teheranske rezolucije i Jaltke deklaracije, u kojima je stajalo: „Svako na svojoj zemlji i svako da odlučuje o obliku vlastite vlasti.“ To je bio vodeći princip Anglo-sovjetsko-američkog saveza. Albanski narod Kosova i drugih jugoslovenskih teritorija stekao je ovo pravo na samoopredjeljenje boreći se uz Antifašistički blok kao narod, a ne kao nacionalna manjina. Tokom ovog perioda, susjedne zemlje su pokušavale osporiti svrstavanje Albanaca u Antifašistički blok, ali činjenice na terenu bile su na strani Albanaca, sa približno 50.000 boraca, većinom Albanaca, koji su služili u Narodnooslobodilačkoj vojsci Kosova. Tokom Pokreta, poginulo je 6.203 osoba sa Kosova, od kojih je 28 proglašeno narodnim herojima. Značaj ovog nivoa učešća u oružanoj borbi albanskog naroda Kosova bolje se razumije kada se uzmu u obzir stope učešća drugih okupiranih naroda Evrope u antifašističkoj borbi, koje pokazuju da je, u odnosu na broj stanovnika, doprinos Albanaca bio prilično značajan.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, Kosovo, okupacija, organizacija Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata.*

Introduction

After Albania was proclaimed independent and sovereign in 1912, the national problem of the Albanian people in Kosovo was not resolved. The conditions for re-examining this problem were created by World War II. The ongoing efforts of the Albanian people in Kosovo for liberation and national unification were continued throughout the entire Liberation Movement that occurred during those years in Kosovo.¹

Albanians did not consider Yugoslavia's capitulation a loss of their state because they did not enjoy the most basic rights, and some even saw the occupier as a liberator.² The Albanians' position was a result of their national contradictions with the Serbs and Montenegrins, their fear of a return to the

¹ Fehmi Rexhepi, *Gjilani me rrethinë gjatë Luftës së Dytë Botërore (1941-1945)*, Prishtinë 1998, 236.

² Sylë Dreshaj, *Pjesëmarrja e shqiptarëve të Pejës dhe të rrethinës në Luftën Nacionalçlirimtare (1941-1945)*, *Kosova*, 13-14, Instituti i Historisë së Kosovës, 1985, 300.

past,³ their refusal to recognise the borders that had changed as a result of fascist states occupying their territory, which had somewhat improved their situation in Kosovo and corrected historical injustices for the Albanian people, and the Yugoslav Communist Party's ambiguous declaration regarding their right to self-determination up to secession following the war. The Albanians demanded an immediate and unambiguous acknowledgement that they would be granted the chance to fulfil their desire to unite with the Albanian state. Furthermore, it was impossible to ignore the YCP's opposing actions, which supported keeping Yugoslavia within its pre-war borders (see the decisions made at the Conference in Jajce in November 1943) and creating barriers to the growth of the anti-fascist movement in Kosovo.⁴

As a result of the complex conditions in Kosovo during World War II, the Anti-Fascist National Liberation War was divided into two phases: The first phase (1941-1943) focusses on the formation of anti-fascist organisations and national liberation councils, as well as the spread of armed struggle, particularly combat methods as an integral part of the National Liberation Front, until Italy's capitulation (1943). The second phase covers the period from 1943 to 1945 when the war in Kosovo developed rapidly and, in terms of organisation, took on a complete form, with widespread public participation in the war manifested through various actions to ignite and greatly expand the struggle.⁵

The unique character and development of Kosovo's liberation movement, which has always sought objective independence. This is best demonstrated by the decisions made at this Conference, which tested the sincerity and authenticity of Yugoslav occupying politics. The Bujan Resolution was the first legislative act passed by Kosovo's representatives aimed at achieving independence based on the right to self-determination.⁶ This Conference is significant in history because it openly expresses coordination with the world's anti-fascist coalition from the start.⁷ Therefore, it had both a national and an international character, as the presence of allied representatives and their guarantees brought the issue of Kosovo to the international stage.

³ Ali Hadri, Specifika e Lëvizjes Nacionalçlirimtare të Kosovës 1941-1945, *Kosova*, 2, Enti i Historisë së Kosovës, 1973, 19.

⁴ Marenglen Verli, Antifashizmi, alternativa e prespektivës për kombin shqiptar, *Sharri*, 97-98, 2022, 13.

⁵ Fadil Hoxha, Betejat përfundimtare për çlirimin e Kosovës, *Kosova*, 4, Enti i Historisë së Kosovës, 1975, 7.

⁶ Minir Dushi, Konferenca e Bujanit ngjarje e ndritshme e historisë sonë kombëtare, *Veterani*, 18-28, 2009, 6.

⁷ Muhamet Pirraku, Vetëvendosja e Kosovës në dritën e lëvizjes antifashiste, *Gjurmime albanologjike*, 21, Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1993, 8.

The Nazi-fascist occupation of Kosovo

In April 1941, the fascist bloc states attacked Yugoslavia, causing it to disintegrate and divide.⁸ This happened to Albanian territories under Yugoslav rule as well. During the Nazi-fascist occupation, Albanian regions were divided into three occupation zones: German, Italian, and Bulgarian.⁹ Although the unification took place under fascist rule, it was still historically significant for the Albanian population of Kosovo and Western Macedonia. The occupying forces decided that local governance in Albanian-populated regions should be led by Albanians;¹⁰ in the meantime, Albanian was declared an official language alongside Italian. Elementary and secondary schools in Albanian were reopened for the first time, the use of national symbols was legalised, Albanian-language newspapers were permitted, and Albanian national holidays were allowed,¹¹ which had previously been prohibited during the Kingdom of Yugoslavia between the two world wars. Despite all of the rights gained by the Albanians, the division of Kosovo into three occupation zones was intended to exploit the occupied peoples' economies while also oppressing their nationalities. A difficult period for the Albanians began precisely with this occupation and the division of areas of interest.¹² „Immediately following the occupation of Kosovo, disagreements arose among the occupiers over the demarcation line between them, as each party sought to take as much territory as possible. Conflicts began to emerge among the collaborating occupiers, including Albanian, Serbian, and Bulgarian nationalists.

The situation and position of Kosovo during Nazi-fascist occupation were also dire. The brutality of the occupying regimes was evident in this

⁸ Xhelal Gjeçovi, Çështja Kombëtare Shqiptare në vitet e Luftës së Dytë Botërore, *Studime historike*, 3-4, Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë, 2005, 147; Muharrem Dezhgiu, Kombi shqiptar në planet strategjike të fuqive ndërluftuese gjatë Luftës II Botërore, *Studime historike*, 3-4, Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë, 2005, 160; Lefter Nasi, Kosova dhe problemi kombëtar në vitet 1941-1943, *Kosova*, 28, Instituti i Historisë-Tiranë, 2006, 213.

⁹ Arkivi Qendror Shqiptarë (më tej: AQSH), Fondi (F). 266, Ministria e Tokave të Lirime, f.1-25; Kuadri i Personelit të Nënprefekturave: Dragash, Rahovec, Suharekë, Gjakovë, Istog, Drenicë, Plavë, Cucinjë, Rozhajë, Gjilan, Ferizoviq, Tetovë, Gostivar, Kërçovë, Strugë, Rekë, Carisver (Prespë e madhe): *AQSH*, F. 266, Ministria e Tokave të Lirime, V. 1943, Nr. 32, f. 2: Koncept Mbretëria e Shqiptare Komisarati i Naltë Civil për Kosovë, Dibër e Strugë. Prizren 29 gen 1943; Muharrem Dezhgiu, Përpjekjet e forcave politike shqiptare për bashkëpunim gjatë Luftës së Dytë Botërore, *Studime historike*, 1-2, Instituti i Historisë-Tiranë, 2000, 189; Fehmi Rexhepi, Lufta e shqiptarëve për vetëvendosje e bashkim kombëtar gjatë Luftës së Dytë Botërore, *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë"Ali Hadri"-Prishtinë, Instituti i Historisë-Tiranë, 2014, 136-137.

¹⁰ Stefan Karastojanov, *Kosova (Një analizë gjeopolitike)*, Shkup 2007, 152.

¹¹ Kastriot Dervishi, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, Tiranë 2006, 450; Valentina Duka, *Histori e Shqipërisë 1912-2000*, Tiranë 2007, 213.

¹² Emin Pllana, Vuçiterna me rrethinë në kuadrin e sistemit pushtues fashist 1941-1945, *Kosova*, 7, Instituti i Historisë së Kosovës, 1978, 297.

region as well.¹³ During World War II, Nazi-fascist occupiers arrested, beat, and interned many Albanians. The administration's chosen or appointed officials who were installed were corrupt, eliciting strong reactions from the population in the form of negative comments. They abused their positions, betrayed trust, and lacked morality, as their treatment of the people was intolerable. Many people had to wait at least two weeks in the corridors to access administrative services, and they frequently couldn't get any resolution because their issues were subjected to an endless series of formalities. This was due to some of these officials engaging in trade while neglecting their official duties.¹⁴ The economic conditions were dire. The most noticeable shortages among the population were salt, cooking oil, and sugar. Travel prices were very high due to a lack of vehicles, both for passengers and for the transport of goods, as well as a shortage of petrol, which had to be procured from abroad at a high cost.¹⁵ The change in the internal and international situation began, eroding their trust in the occupiers. This shift was caused by Germany's defeat on the Eastern Front, the impact of the National Liberation War in Yugoslavia and Albania, as well as the evolution of local circumstances and communist activities,¹⁶ all of which created favourable conditions for the resolution of the Albanian national question. The war laid the groundwork for national unification of the Albanian people within their ethnic borders, in addition to the task of liberating Albanian territories.¹⁷

Following the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941, and especially after Germany's attack on the Soviet Union on June 22, 1941, the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia ((hereinafter referred to as CPY), aware of the internal weaknesses of the Yugoslav monarchy as a state,¹⁸ invited the Albanians of Kosovo to join the armed struggle for definitive liberation, in a joint fight with the Serbs, Montenegrins, and other peoples of Yugoslavia¹⁹. The Greater Serbian reaction was held responsible for the past and the precarious situation of the Albanians in Yugoslavia between the two world wars, rather than the masses of Serbians and Montenegrins.²⁰ In that situation, the Provincial Committee aimed to

¹³ Ali Hadri, Sistemi i pushtimit fashist në Kosovë (1941-1944), *Kosova*, 7, Instituti i Historisë së Kosovës, 1978, 52.

¹⁴ AQSH, F.161. V.19741. D.92. fl.2-3: Parashtresë mbi gjendjen në Kosovë.

¹⁵ Po aty, fl.28.

¹⁶ Ali Hadri, *Lëvizja Nacional Çlirimtare në Kosovë 1941-1945*, Prishtinë 1971, 190.

¹⁷ Kristaq Prifti, *Konsiderata etnike dhe historike rreth çështjes së bashkimit kombëtar të shqiptarëve*, *Kosova*, 2, Instituti i Historisë-Prishtinë: Instituti i Historisë-Tiranë, 1994, 21.

¹⁸ Ymer Dauti, *Një aspekt mbi zhvillimin e Luftës Nacionalçlirimtare në Kosovë I*, *Rilindja*, Prishtinë, 1969, 16.

¹⁹ Muhamet Pirraku, *E drejta për vetëvendosje e Bujanit është e drejtë historike shqiptare e pashpenzuar (II)*, *Fjala*, 31, Prishtinë 1991, 5: Abdurrahim Pajaziti, *Roli i komunistëve të Pejës në LNÇ IV*, *Rilindja*, Prishtinë 1969, 14.

²⁰ Izber Hoti, *Partia Komuniste e Jugosllavisë dhe vëllazërimi e bashkimi në Kosovë më 1919-1944*, *Kosova*, 16, Instituti i Historisë së Kosovës, 1987, 101.

integrate and lead the people in the National Liberation Movement (hereafter referred to as the NL) and the armed struggle, with the goal of eliminating Albanians' fear of 'Yugoslav domination' under the king's leadership. The CPY organization's activity in Kosovo extended from Jablanica to the Gjakova Highlands, Novi Pazar to Shar, and Skopje's mountains. Although the CPY's influence on the Albanian population was weak,²¹ on October 1, 1941, the Provincial Committee of the Communist Party of Kosovo called on Albanians in the Yugoslav territories to take up arms for the anti-fascist struggle alongside their brothers in Albania, „for true national liberation,“²² as they hoped that two factors would make this task easier. First, Yugoslav communists were instrumental in the formation of the Albanian Communist Party in 1941, and second, prior to the war, Yugoslav communists were among the most outspoken critics of the government's oppression of Albanian citizens. However, the Yugoslavs encountered significant difficulties in gaining the support of the Albanians, who still remembered their persecution in pre-war Yugoslavia and were concerned that a communist victory would result in their reintegration into Yugoslavia.²³ At the time, almost all of the invitations sent by the CPY to the peoples of Yugoslavia included Albanians.

The Organization for Anti-Fascist Resistance in Kosovo

Inciting an uprising in Kosovo from 1941 to 1943 and asking Albanians to join a common anti-fascist front with the Serbs (Yugoslavs) was either visionary idealism, naivety, or betrayal of the masses in the broadest sense. Each of these three interpretations was possible. In 1941, some Albanian anti-fascists (communists) would raise the issue of how to foster 'brotherhood and unity' with the Serbs, despite the fact that the people were well aware of what the Serbs had done between the two world wars, denying them all national rights (excluding political and national rights, confiscation of land and property due to agrarian reform, etc.)²⁴ „Emin Duraku was the first to raise this question, claiming that the population viewed communism as Pan-Slavism, similar to the previous reactionary Yugoslav regime.²⁵ Meto Bajraktari and Zenel Salihu would then join this opinion.²⁶ Not only were the local objective conditions

²¹Ymer Dauti, Një aspekt mbi zhvillimin e Luftës Nacionalçlirimtare në Kosovë II, *Rilindja*, Prishtinë 1969, 14.

²² Muhamet Pirraku, *Ripushtimi Jugosllav i Kosovës 1945*, Prishtinë 1992, 21.

²³ Elez Biberaj, *Çështja Kombëtare Shqiptare*, Përktheu: Jorgji Qirjako, Tiranë 2014, 19.

²⁴ Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (më tej:ASHAK), Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organ: Fondi i K.N.Ç, Viti. 1945, Nr. i kutisë:23, fl.4.

²⁵ Po aty, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organike: Komiteti i Vendit Gjakovë, Viti: 1942-1944, Nr.i kutisë: 31, fl.1.

²⁶ Po aty, Fondi: Komiteti Krahinor i L.K. të Kosovës. Njësia organ: Komiteti i Vendit Gjakovë. Viti. 1942-1944. Nr. i kutisë:31: Dokumeti origjinal ndodhët në Komisionin historik të KK LKS për Kosomet.fl.1.

unfavourable, but the situation on the Eastern Front did not lend itself to the formation of a larger national liberation movement in the region. German troops penetrated deep into Soviet territory, and Nazi-fascist propaganda promoted the German army's victories here.²⁷

With all of these delicate issues, the Albanians' fate would now be determined not only by the outcome of the World War, in which their role was not decisive, but also by the unification of their stance in the struggle for national independence.²⁸ Since Kosovo's geopolitical separation from the larger ethnic-territorial Albanian entity in the Balkans, the issue of Kosovo has always carried the stamp of the Albanian people's aspirations, whether for national identity, national unification, or national equality. These are the variations of national goals in the larger political circumstances and contexts of the time. However, all of these solutions are linked to the fundamental axis of the Albanian people of Kosovo's desire to be masters of their own political destiny.²⁹ The Allies made it clear with the Atlantic Charter of August 1941³⁰, that they did not recognise the Nazi-fascist occupation of Albania or Yugoslavia's dismemberment. The Allies also refused to recognise Kosovo and other regions as part of occupied Albania's political borders. Despite these sensitive matters, the anti-fascists' visionary efforts succeeded in persuading the populace that the National Liberation War was not just a communist movement but rather a fight against fascism, which would give birth to a free Kosovo on the blood of young martyrs because the majority of its citizens are Albanian, giving it the chance to join free Albania.³¹

The National Liberation Anti-Fascist Movement in Kosovo began to organise using a variety of methods and forms of illegal activity. Communist illegalists and NL supporters disseminated dissatisfaction with the occupation, instilled confidence in their own and other anti-fascist states' forces, gathered weapons, ammunition, and other military and sanitary materials, propagated resistance to the Nazi-fascists, and worked against the mobilisation of soldiers

²⁷ Ali Hadri, Orientimi i PKJ dhe aktiviteti i saj politik n'organizimin e Lëvizjes Nacionalçlirimtare në Kosovë e Metohi më 1941, *Përparimi*, 8, 1966, 651.

²⁸ Muharrem Dezhgiu, Çështja kombëtare shqiptare dhe bashkpunimi i LNÇ-së shqiptare e jugosllave gjatë Luftës së II Botërore, *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë "Ali Hadri"- Prishtinë: Instituti i Historisë - Tiranë, 2014, 40.

²⁹ Gazmend Zajmi, Çështja e Kosovës në kuadër të çështjes shqiptare si sfidë madhore e kohës dhe ndaj kohës, *Studime historike*, 3-4, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë: Instituti i Historisë, 1991, 150.

³⁰ The Atlantic Charter is an agreement made on August 14, 1941, between U.S. President F.D. Roosevelt and British Prime Minister W. Churchill on a ship in the Atlantic. According to this agreement, both countries did not recognize the fascist aggression that had caused territorial changes, respecting the right of all peoples to choose their form of government. Of the eight points of the agreement, the most important for the Albanians of Kosovo was the third, which stated: 'Self-determination is the right of all peoples.' On September 24, 1941, the Union of Soviet Socialist Republics also joined this agreement.

³¹ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organike: Kopjet e gazetës "Zëri dhe "Liri", Viti: 1942-1963, Nr. i kutisë:39, fl.36.

collaborating with the occupiers. They directed soldiers to concentration camps for their subsequent actions, sabotaged occupier demonstrations, and so on.³² The Albanians in Kosovo gradually distanced themselves from the fascist occupiers and realised that the NL was fighting for them.³³ As a result, in Kosovo, illegal national liberation councils, groups, battalions, and eventually partisan national liberation units, primarily made up of anti-fascist Albanians, would emerge. Thus, two anti-fascist alliances would emerge in Kosovo: the illegal government and the national liberation partisan army. This war differed from previous ones in that it was closely linked to the anti-fascist allies (Great Britain, the United States, and the Soviet Union).³⁴

The First Anti-Fascist Actions in Kosovo

The Anti-Fascist Movement in Kosovo started out with a variety of actions, such as chopping down telephone poles, demolishing roads, and planning protests against fascism.³⁵ The first partisan unit, „Zejnol Hajdini,“ was established as a result of this activity. Its commander and commissar were Xheladin Kurbali and Fadil Hoxha, respectively.³⁶

Patriotic sentiments and unique and challenging local circumstances (Kosovo's division into three occupied zones, the occupiers' demagogic policies, the delusion among some Albanian populations regarding liberation, anti-Yugoslav sentiment, national contradictions, and the fear of a return to the old order) served as the impetus for the Anti-Fascist Movement's formation, growth, and mass mobilisation of youth. The National Liberation Anti-Fascist Movement of Kosovo overcame these challenges to win over the populace and establish a stronghold in Albanian households. In Kosovo, partisan groups would proliferate between 1941 and 1945. These would eventually develop into partisan national liberation battalions and units. Rarely would these partisan units fight the occupiers head-on; instead, they would use guerilla tactics. The primary objective of the units and brigades established in 1944 was to engage in frontal warfare with the occupiers and their allies. Due to these conditions, the illegal national liberation councils would play a role. The end of 1943

³² Izber Hoti, Ilegaliteti dhe qëndrimi i Partisë Komuniste të Jugosllavisë ndaj Lëvizjes Ilegale Antifashiste në Kosovë gjatë Luftës Nacionalçlirimtare 1941-1944, *Kosova*, 13-14, Instituti i Historisë së Kosovës, 1985, 253.

³³ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i L.K. të Kosovës. Njësia organi: Shtabi Kryesor për Kosovë. e Met. Viti.1944. Nr.i kutisë.17 A: Rexh Bala drejtuar komandes eprore të Kosmetit. Më 20 tetor 1944. fl.1.

³⁴ Po aty, fl.12.

³⁵ Qamil Gexha, Demonstrat antifashiste në Gjakovë gjatë Lëvizjes Nacionalçlirimtare (1941-1943), *Kosova*, 2, Enti i Historisë së Kosovës, 1973,123.

³⁶ Vahide Hoxha, Aradha partizane “Zejnol Hajdini, *Kosova*, 9-10, Enti i Historisë së Kosovës, 1980/81,108.

would have formed joint National Liberation Council formed, greatly empowering Kosovo in their shared struggle with the anti-Hitler coalition.

The First Conference of the National Liberation Anti-Fascist Council

The anti-fascist movement was able to expand the NL in the hopes that the national issue would be resolved after the war, after strengthening its military and political position as a result of fascist military potential being weakened and dispersed across various fronts,³⁷ and the beginning of the end of World War II.³⁸ With this in mind, Fadil Hoxha suggested that the First Conference of the National Liberation Anti-Fascist Council take place in the Malësia of Gjakova (December 31, 1943 – January 1, 1944) at the village of Bujan, where there were safe havens and strong local support.³⁹ The meeting would later be referred to as the Bujan Conference, after the village in which it was held. The decision made by the Albanian people of Kosovo and the Dukagjin Plain to freely join their motherland, Albania, was the conference's most significant outcome.⁴⁰ The Atlantic Charter, which emphasised „the right of peoples to self-determination and called for the restoration of independence to those who had been deprived of it,“ fully guided this decision.⁴¹

The notion of establishing the National Liberation Council for Kosovo surfaced in December 1942 following the inaugural assembly of the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in Bihać. Boro Vukmirović, the secretary of the Communist Party of Yugoslavia's Regional Committee for Kosovo and Metohija, and Ramiz Sadiku endorsed the idea. In February 1943, this idea was revived, but the issue was delayed due to the assassination of these two activists. Temporary National Liberation Council was discussed following Italy's surrender in September 1943. In a piece by Fadil Hoxha for the newspaper „Liria,“ the author denounced the Second League of Prizren and declared that the Conference of the Peoples of Kosovo and the Dukagjin Plain would take precedence over the League of Prizren (1878).⁴² The VI Consultation of the Communist Party of Yugoslavia's Regional Committee for Kosovo and the Dukagjin Plain, which was held in the Šar Mountains from November 3 to 5, 1943, resulted in the decision to hold the

³⁷ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organike: Kopjet e gazetës “Zëri dhe “ Liri”, Viti: 1942-1963, Nr. i kutisë:39, fl.1.

³⁸ *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, Redaktor përgjegjës: prof. dr. Hysni Myzyri, Prizren 2001, 308.

³⁹ Muharrem Dezhgiu, Operacioni gjerman në Malësinë e Gjakovës, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë, 1998, 85.

⁴⁰ Ekrem Murtezai, *Fadil Hoxha siç e njoha unë*, Prishtinë 2011,79.

⁴¹ Liri Shimani, Konferenca e Bujanit dhe Karta e Atlantikut, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë, 1998, 53.

⁴² Sami Repishti, Rezoluta e Bujanit- 2 janar 1944 një analizë, *Studime historike*, 1-4, Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë, 1995, 90.

conference.⁴³ Through this conference, the Albanians expressed their desire that, even though the Communist Party of Yugoslavia led the Liberation Movement in Kosovo, the movement still aimed to be fully national liberation orientated, autonomous in its decision-making, independent of Serbian and Yugoslav structures and instances, and, of course, connected to Albania.⁴⁴ Due to these factors, Svetozar Vukmanović-Tempo issued a warning on the eve of the Bujan Conference regarding the purported decline of the political-military leadership in Kosovo due to nationalist influence, accusing it of genuinely enforcing a „greater Albanian line.“⁴⁵

The National Liberation Movement of Kosovo experienced a surge in activity towards the end of 1943 and the start of 1944. Its leaders made the decision to convene the National Liberation Council of Kosovo and the Dukagjin Plain founding conference. Kosovo's Albanian population was growing more and more certain that the Communist Party of Yugoslavia was incapable of providing them with a resolution to their national issue. The Anti-Fascist National Liberation Council of Yugoslavia (AVNOJ) held its second meeting in Jajce, Bosnia and Herzegovina, just one month prior to the Bujan Conference. The decisions made there were that Yugoslavia would become a federal state consisting of Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia, and Sandžak after the war, and that national minorities would be guaranteed their rights.⁴⁶ This meant that the promises and earlier propaganda of the Communist Party of Yugoslavia, which held that the peoples residing in the former Yugoslavian monarchy would decide their own fate after the war, were rejected with the fourth point of this decision.⁴⁷ This worried the Albanians, who realised they could no longer live in delusions and that they could not confront the situation by staying silent when the Albanian national question was being disregarded and treated more like a „national minority“ than a nation.⁴⁸ Under these conditions, calling the Conference was thought to be the first step towards resolving this issue. A number of issues surfaced during the Conference preparations. Some Albanian nationalist factions stated that they would not be attending this conference, claiming that the Communist Party of Yugoslavia's platform did not promise a resolution to

⁴³ Po aty.

⁴⁴ Fehmi Agani, Konferenca e Bujanit dhe mëvetësia e Kosovë, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë, 1998,10.

⁴⁵ Muhamet Shatri, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*, Prishtinë 1997, 19.

⁴⁶ http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html.

⁴⁷ Sadik Bektashi, Konferenca e Bujanit, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998, 143.

⁴⁸ Xhelal Gjeçovi, Rezoluta e Bujanit aspiratë e popullit shqiptar, *Konferenca e Bujanit (Materiale nga Sesioni Shkencor kushuar 55 vjetorit të Konferencës së Bujanit, mbajtur në Tiranë më 20 janar 1999)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë: Instituti i Historisë, Tiranë 1999, 8.

the Albanian issue. The communist positions held by Serbian and Montenegrin members of the Kosovo Provincial Committee also caused problems.⁴⁹ The National Liberation Antifascist Front of Kosovo and the Dukagjin Plain organised the Conference, which got underway in the village of Bujan on December 31, 1943, and ran concurrently until January 1 and 2, 1944.⁵⁰

It was decided that representatives from Kosovo's various regions, socioeconomic classes, and ethnic groups would attend the conference. Given that there was still no free area in Kosovo,⁵¹ and that the Gjakova Highlands had played a major role in the formation and growth of the National Liberation Movement there, the conference was held in the village of Bujan.⁵² The conference was conducted in the tower of Krasniqa leader Sali Mani, which was close to the Communist Party of Yugoslavia's provincial committee as well as the Dukagjin Plain and the Provincial Staff headquarters of the National Liberation Army of Kosovo. In the triangle formed by Gjakova, Malësi, and Plavë, this tower served as a strong support point and one of the Antifascist Movement's safest bases at the time.⁵³ Just 49 of the 61 delegates who were invited to the Conference actually showed up. Hendsi, the English delegate, was one of the invitees and he expressed his enthusiasm and support for the conference's organisation.⁵⁴ To prevent offending anyone, there were no flags, slogans, or other distinguishing signs in the room where the meeting was held. The delegates' makeup and the reason for the meeting were mirrored in the understated décor.⁵⁵ Fadil Hoxha, commander of the National Liberation Army for Kosovo and the Dukagjin Plain, welcomed the conference. Xhafer Vokshi spoke on behalf of the youth, and Sabrije Vokshi spoke on behalf of the antifascist women. Mehmet Bajraktari from Krasniqa, Albania, and Xhevdet Doda, a representative from the Kosovo-Macedonian Brigade,⁵⁶ also spoke at the conference. Following the introductory statements made by the leaders of

⁴⁹ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. IV. 2008, 141.

⁵⁰ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Fondi i Shtabit të Këshillave Nacionalçlirimtar, Viti 1944, Nr. i kutisë 23, Nr i Inv. 1329, Rezolucion nga Konferenca e parë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit e mbajtur më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, Nr. 1329, fl.1-7.

⁵¹ Mark Palnikaj, *Konferenca e Bujanit 31 dhjetor 1943-2 janar 1944*, Tiranë 2006, 5.

⁵² Tahir Mala & Myftar Memia, Disa momente të Luftës Nacionalçlirimtare në Malësinë e Gjakovës dhe ndihma e saj për zhvillimin e Lëvizjes Nacionalçlirimtare në Kosovë, *Studime historike*, 1, Universiteti Shtetëror i Tiranës: Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1970, 47.

⁵³ Jusuf Bajraktari, Jah Salih Mani (1921-1944), *Në flakën e revolucionit*, libri i tetë, Instituti i Historisë së Kosovës, Prishtinë 1980, 172.

⁵⁴ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organ: Komiteti i Vendit Gjakovë, Viti: 1942-1944, Nr. i kutisë: 31, fl.1.

⁵⁵ Xhelal Gjeçovi, *Kosova në relacionet shqiptaro-jugosllave në vitet e Luftës së Dytë Botrore (1939-1944)*, Tiranë 2020, 254.

⁵⁶ Hysen Azemi, *Mbledhja e Bujanit dhe kuslinget sipas autorve serbe*, (Materiali në dorshkrim), f. 7.

the participating organisations, the men Roosevelt, Churchill, Stalin, and Enver Hoxha were elected to the Honorary Presidency.⁵⁷

Decisions of the First Conference of the National Liberation Council

The conference concluded with the establishment of the National Liberation Council of Kosovo as Kosovo's highest governing body. The following were elected to the Presidency: Mehmet Hoxha, Rifat Berisha, Pavle Joviqeviq, Zekeria Rexha, Xhevdet Doda, Millan Zeqar, Fadil Hoxha, Ali Shukriu, and Hajdar Dushi.⁵⁸ Out of the 49 delegates present, 32 were not affiliated with any party but represented the Antifascist Front. Others were members of the Communist Party of Yugoslavia, representing their membership from all regions of Kosovo.⁵⁹

Mehmet Hoxha read his paper, „The Political Situation and the Formation of the National Liberation Council,“ to start the discussions. In it, he explained that Albanians' limited involvement in the National Liberation War was because they were afraid of and mistrusted Serbs and Montenegrins. In addition to experiencing political and economic oppression, Albanians were also persecuted as a nationality by the Serbian state apparatus. Mehmet Hoxha invited everyone who had not smeared their hands with the blood of the people to join the common antifascist front at the conclusion of the discussion. In the meantime, Xhavit Nimani concentrated on the general duties and the necessity of bolstering the resistance against the occupier in his presentation.⁶⁰

The process for approving the Conference documents, the Resolution, and the Declaration addressed to the people of Kosovo commenced after the discussions on the reports that had been presented were over.⁶¹ Zekeria Rexha and Hajdar Dushi worked together to draft the conference's resolution, with assistance from Mehmet Hoxha, Pavle Jovačević, and Fadil Hoxha.⁶² The Bujan Resolution's political platform outlined its stances: just as they have always done in the past, the Albanians of Kosovo and the Dukagjin Plain want to unite with Albania today. The best way for Albanians to come together is to fight alongside the other Yugoslavian peoples against the occupier and their mercenaries. With their dedication to the fight against the occupier, the Albanian people of Kosovo and the Dukagjin Plain will succeed in securing

⁵⁷ Mark Palnikaj, *Konferenca e Bujanit 31 dhjetor 1943-2 janar 1944*, f. 6.

⁵⁸ “Konferenca e Bujanit”, (*përmbledhje studimesh*), Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998, 194-195.

⁵⁹ Hakif Bajrami, *Kosova prej Bujanit deri në Kaçanik*, Prishtinë 1997, 123.

⁶⁰ Hysen Azemi, *Mbledhja e Bujanit dhe kuslinget sipas autorve serbe*, 7-8.

⁶¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. IV 2008, 142-143.

⁶² Vehap Shita, Hajdar Dushi- njëri nga sajuesit e rezolutës së Konferencës së Bujanit, *Hajdar (Beg) Dushi jeta dhe veprimtaria patriotike e heroit të popullit*” (*përmbledhje kumtesash të përgatitura nga Minir (Beg) Dushi*), Shoqata e Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacional-Çlirimtare të Kosovës dhe Shoqata e Intelektualëve “Jakova”, Gjakovë 2012, 88.

their right to self-determination up to secession. The Antifascist Allies (the Soviet Union, Great Britain, and the United States), the National Liberation Wars of Yugoslavia⁶³ and Albania, the Atlantic Charter, and the Conferences of Moscow and Tehran⁶⁴ all support this right. The Provincial Committee of Kosovo and Dukagjin received the conference proclamation and were tasked with distributing it to all regions by February 10, 1944.⁶⁵

The Albanian people of Kosovo and the Dukagjin Plain joined the anti-Hitler coalition through the resolution of the First Conference of the National Liberation Anti-Fascist Council and their involvement in the anti-fascist war. This position and this just war upended the schemes and plans of Serbian nationalist circles, obstructing their ability to use the charge that we were fascist collaborators as justification for their anti-Albanian policies.

The Serbian Reaction to the First National Liberation Conference Against Fascism

The proclamation and guarantee of the right to self-determination for all peoples participating in the anti-fascist bloc served as the foundation for the strengthening of national and international anti-fascist ranks during World War II.⁶⁶ In the meantime, the communists of Serbia and Montenegro (Milovan Djilas, Aleksandar Ranković, and Svetozar Vukmanović-Tempo) rushed to denounce the decisions made at the Bujan Conference, thus undermining the legitimacy of the political demands of the Albanians who remained outside of Albania's „London“ borders. Despite being masterfully composed, Milovan Djilas's letter from March 28, 1944, on behalf of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, hit at the core of the resolution by criticising the section that expressed the aspirations of the Albanian people of Kosovo to unite with Albania.⁶⁷ Allegations of pro-fascist behaviour by the Albanians would lead to additional measures intended to weaken both Kosovo and the

⁶³ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Fondi i Shtabit të Këshillave Nacionalçlirimtar, Viti.1944, Nr i kutisë 23, Nr. i Inv. 1329, Rezolucion nga Konferenca e parë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit e mbajtur më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, Nr. 1329, fl.1.

⁶⁴ S. Repishti, *Rezoluta e Bujanit- 2 janar 1944 një analizë*, 90.

⁶⁵ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organ: Komiteti Vendit Gjakovë, Viti.1940-1944, Nr. i kutisë:30, fl.1.

⁶⁶ Muhamet Pirraku, Vetëvendosja e Kosovës në dritën e lëvizjes antifashiste, *Gjurmime albanologjike*, 21, Instituti Albanologjik-Prishtinë, 1993, 8.

⁶⁷ Zekeria Cana, Mbledhja e Mukjes, Lidhja e Dytë e Prizrenit, Konferenca e Bujanit dhe Çështja e Bashkimit Kombëtar, *Studime historike*, 1-4, Akademia e Shkencave e RSH: Instituti i Historisë, Tiranë 1992, 102.

Albanian people, ultimately resulting in the nullification of the Bujan Resolution.⁶⁸

The Bujan Conference was clearly a culmination of the successes attained and a logical outcome of the National Liberation Movement's development, as well as an expression of the movement's permanent program, as evidenced by the unanimous approval of the Conference's documents, the resonance it created among the populace, and the tolerant spirit of cooperation among the delegates.⁶⁹ As a result, the Bujan Conference had an impact on the National Liberation Movement's popularisation and the mobilisation of the Albanian population in Kosovo in support of the movement.⁷⁰ To put it briefly, it was as important to Albanian history as the League of Prizren (1878), the Congress of Lushnjë (1920), the Assembly of Lezhë (1444), etc.⁷¹ Both the spirit of communist ideology, which proclaimed national equality and the right to self-determination, and the assertion and demand for the realisation of the right to self-determination up to secession were fully in line with this. While international institutions only recognise a nation's right to self-determination after that nation has achieved it, international legislation does. This implies that while the right to self-determination is not a given for nations, it is also not prevented from being implemented.⁷² The decisions made at the Bujan Conference hold significance not only for the Albanian people's future but also from a historical standpoint. The political situation in Kosovo was a reflection of this natural link between Albanian history and future politics. The Bujan Conference was always seen as the primary source for Kosovo's independence; conversely, if Kosovo's status was downplayed, the Bujan Conference was also called into question.⁷³

Neither the Albanians nor the leaders of the First Anti-Fascist National Liberation Council, also known as the Bujan Conference, nor the unification of Kosovo with Albania benefited from the events that occurred at the end of World War II. Unfortunately, the Bujan Resolution was officially superseded by another resolution that stated the province's desire to stay a part of

⁶⁸ Seit Lipa, Rezoluta e Bujanit dhe atakimi saj nga ideologjia shtetërore serbe, *Gjurmime albanologjike*, 22, Instituti i Albanologjik-Prishtinë, 1994, 145.

⁶⁹ Marenglen Verli, Politika ekonomike e Jugosllavisë në Kosovë pas Luftës së Dytë Botërore, *Konferenca e Bujanit (Materiale nga Sesioni Shkencor kushtuar 55 vjetorit të Konferencës së Bujanit, mbajtur në Tiranë më 20 janar 1999)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë: Instituti i Historisë, Tiranë, 1999, 102.

⁷⁰ Fehmi Rexhepi, Vendimet e Konferencës së Bujanit-frymëzim për pjesëmarrje aktive të shqiptarëve të Kosovës në luftën çlirimtare antifashiste, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë, 1998, 36-38.

⁷¹ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Njësia organike: Kopjet e gaxetës "Zëri dhe "Lirija", Viti: 1942-1963, Nr. i kutisë: 39, fl. 38.

⁷² Ana Lalaj, E drejta e vetëvendosjes dhe shqiptarët e Kosovës (Vështrim i shkurtër historiko-juridik), *Gjurmime albanologjike*, 30, Instituti Albanologjik-Prishtinë, 2000, 26.

⁷³ Ana Lalaj, Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943-2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar, *Studime historike*, 3-4, Qendra e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, 2011, 137.

Yugoslavia in 1945 as a result of the manipulations carried out by the Serbian communists.

In July 1945, the well-known Prizren Conference was held by the Communist Party of Yugoslavia's highest leadership in order to legitimise the occupation of Albanian territories in the eyes of the international community. This meeting was held in collaboration with the party and military leadership of Kosovo, which had experienced significant personnel changes and was now primarily controlled by Serbo-Montenegrin cadres. Using force, the decision was made to annex Kosovo to Serbia.

Therefore, the Communist Party would not accept the Bujan Conference; on the contrary, it would be denied and rejected, even though it legitimised a natural and just demand of the Albanians and was fully grounded in the principles of the Atlantic Charter and the global anti-fascist coalition. For the Communist Party, the Atlantic Charter remained little more than a piece of paper. They used it for propaganda purposes whenever possible and, when it was not politically expedient, referred to it as „the offspring of the bitter experience of the Versailles peace,“ which they claimed had „brought catastrophic consequences for the peoples of Yugoslavia.“

„The most horrific war in human history, the imperialist invasion war brought about by the Versailles peace also resulted in the status of Kosovo, which was imposed from above against the will of the majority of Albanians on both sides of the border and in defiance of Communist Party and Tito propaganda.

To conclude, throughout World War II, all organised Albanian political forces shared the same objective of liberation and national unification. Despite assurances from the international community that their demands for self-determination would be taken into account, these demands were ignored in order to appease Great Serbia's territorial ambitions for Albania.

Summary

Even in Kosovo, as in all ethnically Albanian territories, the Anti-Fascist National Liberation Movement took place during World War II. Significant efforts were needed to convince the Albanian people in Kosovo that only through war against the occupiers could national rights be gained. The Albanians of Kosovo participated in World War II on the side of the anti-Hitler coalition, aiming to realize their aspirations for unification with Albania after the war ended. During World War II, two main currents emerged in Kosovo, as in all Albanian ethnic territories: the communist and the nationalist-democratic. These two currents shaped their political views regarding the future of the Albanian people in Kosovo: communist and nationalist. Both internal political and military subjects, as well as external factors influenced the formation of these political views. The basis for the division of political views was the issue

of the future political and social organization of the Albanian state. Significant efforts were needed to convince the Albanian people in Kosovo that only through war against the occupiers could national rights be achieved. The Albanians of Kosovo participated in World War II on the side of the anti-Hitler coalition, aiming to realize their aspirations for unification with Albania.

The organization, development, and mass mobilization of youth in the Anti-Fascist Movement in Kosovo were inspired by patriotic sentiments and specific local circumstances (the division of Kosovo into three occupied zones, the demagogic policies of the occupier, the illusion among some sections of the Albanian masses regarding liberation, anti-Yugoslav sentiments, national contradictions, and fear of a return to the past). Despite these obstacles, the National Liberation Anti-Fascist Movement of Kosovo managed to gain the trust of the people and take deep root in Albanian families. During the years 1941-1945, many partisan units were formed in Kosovo. Over time, these would be elevated to battalions and national liberation partisan groups. These partisan units would engage in guerrilla warfare and rarely in frontal confrontations with the occupier. The brigades and battalions formed during 1944 would primarily focus on frontal warfare against the occupier and its collaborators. In these circumstances, the illegal national liberation councils would contribute, which, by the end of 1943, would result in the formation of joint National Liberation Council, significantly strengthening Kosovo's role in the joint struggle with the anti-Hitler coalition.

The anti-fascist movement, after strengthening its military and political position—resulting from the weakening and dispersal of fascist military potential across various fronts—also influenced the expansion of the National Liberation Movement (LNÇ), with the hope that after the war, the national question would also be resolved. In this spirit, Fadil Hoxha proposed holding a conference in the village of Bujan in the Malësia e Gjakovës (December 31, 1943 – January 1-2, 1944), an area that had secure bases and support from the local population. The most important point of this conference was the decision that the Albanian people of Kosovo and the Dukagjin Plain expressed their free will to join the mother state—Albania. This decision was entirely in accordance with the Atlantic Charter, which clearly stated „the right of peoples to self-determination and sought to restore independence to those who had been deprived of it.“

The conference was held in the village of Bujan in the Malësia e Gjakovës because there was still no free zone in Kosovo, as well as the fact that this region had made a significant contribution to the organization and development of the National Liberation Movement in Kosovo. The conference was held in the tower of Sali Mani, the bajraktar of Krasniqes, located near the base of the Regional Headquarters of the National Liberation Army of Kosovo and the Dukagjin Plain and the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia (PKJ). At that time, this tower had become one of the safest bases of the Anti-Fascist Movement and a strong support point in the triangle of

Gjakova-Malësi-Plavë. A total of 61 delegates were invited to the conference, but only 49 attended. Among the invitees were English representatives, Hendsi and Barley, who expressed their enthusiasm and support for the organization of the conference.

At this conference, a resolution was unanimously adopted, which outlined its positions, according to which the Albanians of Kosovo and the Dukagjin Plain, as always in the past and today, desired unification with Albania. The best path for the Albanians of these regions toward unification with Albania is the joint struggle with other peoples of Yugoslavia against the occupier and their collaborators. The Albanian people of Kosovo and the Dukagjin Plain, through their commitment to fighting against the occupier, would gain the right to self-determination up to separation. This right is guaranteed by the National Liberation War of Yugoslavia, the National Liberation War of Albania, the Anti-Fascist Allies (the Soviet Union, Great Britain, and the United States), and is supported by the Atlantic Charter and the Moscow and Tehran Conferences. The proclamation of the conference was sent to the Regional Committee of Kosovo and the Dukagjin Plain, with the task of distributing it to all regions by February 10, 1944. The Bujan Conference, with its far-sighted decisions, is among the most significant events in the history of Kosovo and the Albanians in general. At this conference, the voice of the Albanians in former Yugoslavia was conveyed, asserting the right to unite with Albania and not with Yugoslavia. The Bujan Conference was organized at the initiative of the Main Staff of Kosovo and the Dukagjin Plain of the National Liberation Army of Kosovo, on December 31, 1943, and January 1-2, 1944. Delegates from all regions of Kosovo gathered to elevate it to the First National Liberation Conference, where they collectively elected the Council, the Presidency, and drafted the Resolution, which would serve as the political platform that the Albanian people of Kosovo would follow in World War II against the Nazi-fascist occupiers until their liberation with the right of self-determination up to separation. The Resolution of the Bujan Conference is a fundamental document during the Anti-Fascist National Liberation War for the history of the Albanian people in Kosovo and Yugoslavia, as the most delicate issue requiring political resolution during World War II was the national question.

The events that unfolded at the end of World War II did not favor the Albanians or the leaders of the Bujan Conference, nor did they favor the unification of Kosovo with Albania. Unfortunately, due to manipulations undertaken by the Titoists in 1945, the Resolution of Bujan was formally replaced by another resolution, which expressed the province's will to remain under the umbrella of Yugoslavia. To legitimize the occupation of Albanian territories before world opinion, the highest leadership of the Communist Party of Yugoslavia (PKJ), in collaboration with the party and military leadership of Kosovo (which had undergone significant cadre changes and was now primarily in the hands of Serbian-Montenegrin cadres), organized the well-

known Prizren Conference in July 1945, where, by the force of arms, the decision regarding the annexation of Kosovo by Serbia was made.

We can conclude that all organized political forces of Albanians in World War II had a single goal: liberation and national unification, and although they had received guarantees from the international factor that their aspirations for self-determination would be taken into consideration, they were forgotten solely to satisfy the appetites of the Serbian nationalists toward Albanian territories.

Zaključak

I na Kosovu, kao i na svim etnički albanskim teritorijama, tokom Drugog svjetskog rata odvijao se Antifašistički narodnooslobodilački pokret. Bili su potrebni značajni naponi da se albanski narod na Kosovu ubijedi da se samo ratom protiv okupatora mogu steći nacionalna prava. Albanci Kosova učestvovali su u Drugom svjetskom ratu na strani antihitlerovske koalicije, s ciljem da nakon završetka rata ostvare svoje težnje za ujedinjenjem s Albanijom. Tokom Drugog svjetskog rata, na Kosovu, kao i na svim albanskim etničkim teritorijama, pojavile su se dvije glavne struje: komunistička i nacionalno-demokratska. Ove dvije struje oblikovale su svoje političke stavove u pogledu budućnosti albanskog naroda na Kosovu: komunističke i nacionalističke. Na formiranje ovih političkih stavova utjecali su kako unutrašnji politički i vojni subjekti, tako i vanjski faktori. Osnova za podjelu političkih stavova bilo je pitanje buduće političke i društvene organizacije albanske države. Bili su potrebni značajni naponi da se albanski narod na Kosovu ubijedi da se samo ratom protiv okupatora mogu ostvariti nacionalna prava. Albanci Kosova učestvovali su u Drugom svjetskom ratu na strani antihitlerovske koalicije, s ciljem da ostvare svoje težnje za ujedinjenjem s Albanijom.

Organizacija, razvoj i masovna mobilizacija omladine u Antifašističkom pokretu na Kosovu bili su inspirisani patriotskim osjećanjima i specifičnim lokalnim okolnostima (podjela Kosova na tri okupacione zone, demagoška politika okupatora, iluzija kod dijela albanskih masa o oslobođenju, antijugoslovenska osjećanja, nacionalne suprotnosti i strah od povratka u prošlost). Uprkos ovim preprekama, Narodnooslobodilački antifašistički pokret Kosova uspio je steći povjerenje naroda i duboko se ukorijeniti u albanskim porodicama. Tokom godina 1941-1945, na Kosovu su formirane mnoge partizanske jedinice. Vremenom će one prerasti u bataljone i narodnooslobodilačke partizanske grupe. Ove partizanske jedinice vodile bi gerilski rat i rijetko ulazile u frontalne sukobe s okupatorom. Brigade i bataljoni formirani tokom 1944. godine prvenstveno će se fokusirati na frontalni rat protiv okupatora i njegovih saradnika. U tim okolnostima, doprinos će dati ilegalni narodnooslobodilački odbori, što će do kraja 1943. godine rezultirati

formiranjem zajedničkog Narodnooslobodilačkog vijeća, značajno jačajući ulogu Kosova u zajedničkoj borbi s antihitlerovskom koalicijom.

Antifašistički pokret, nakon jačanja svog vojnog i političkog položaja – kao rezultat slabljenja i raspršivanja fašističkog vojnog potencijala na različitim frontovima – utjecao je i na širenje Narodnooslobodilačkog pokreta (LNÇ), s nadom da će se nakon rata riješiti i nacionalno pitanje. U tom duhu, Fadil Hoxha je predložio održavanje konferencije u selu Bujan u Malesiji e Gjakovës (31. decembar 1943 – 1-2. januar 1944), području koje je imalo sigurne baze i podršku lokalnog stanovništva. Najvažnija tačka ove konferencije bila je odluka da albanski narod Kosova i Dukadžinske ravnice izražava svoju slobodnu volju da se priključi matičnoj državi – Albaniji. Ova odluka bila je u potpunosti u skladu s Atlantskom poveljom, koja je jasno navodila „pravo naroda na samoopredjeljenje i težila da vrati nezavisnost onima kojima je oduzeta.“

Konferencija je održana u selu Bujan u Malesiji e Gjakovës jer na Kosovu još uvijek nije postojala slobodna zona, kao i zbog činjenice da je ova regija dala značajan doprinos organizaciji i razvoju Narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu. Konferencija je održana u kuli Sali Manija, bajraktara Krasnića, koja se nalazila u blizini baze Oblasnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Kosova i Dukadžinske ravnice i Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). U to vrijeme, ova kula postala je jedna od najsigurnijih baza Antifašističkog pokreta i snažno uporište u trouglu Đakovica-Malesija-Plav. Na konferenciju je pozvan ukupno 61 delegat, ali je prisustvovalo samo njih 49. Među pozvanima bili su i engleski predstavnici, Hendsi i Barley, koji su izrazili svoj entuzijazam i podršku organizaciji konferencije.

Na ovoj konferenciji jednoglasno je usvojena rezolucija koja je iznijela njene stavove, prema kojima Albanci Kosova i Dukadžinske ravnice, kao uvijek u prošlosti i danas, žele ujedinjenje s Albanijom. Najbolji put za Albance ovih krajeva ka ujedinjenju s Albanijom jeste zajednička borba s drugim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njihovih saradnika. Albanski narod Kosova i Dukadžinske ravnice, svojom posvećenošću borbi protiv okupatora, stekao bi pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Ovo pravo garantuje Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije, Narodnooslobodilačka borba Albanije, Antifašistički saveznici (Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Države), a podržavaju ga Atlantska povelja te Moskovska i Teheranska konferencija. Proglas konferencije poslat je Oblasnom komitetu Kosova i Dukadžinske ravnice, sa zadatkom da se distribuiraju svim krajevima do 10. februara 1944. godine. Bujanska konferencija, sa svojim dalekosežnim odlukama, spada među najznačajnije događaje u historiji Kosova i Albanaca uopšte. Na ovoj konferenciji prenesen je glas Albanaca u bivšoj Jugoslaviji, potvrđujući pravo na ujedinjenje s Albanijom, a ne s Jugoslavijom. Bujanska konferencija organizovana je na inicijativu Glavnog štaba Kosova i Dukadžinske ravnice Narodnooslobodilačke vojske Kosova, 31. decembra 1943. i 1-2. januara 1944. godine. Delegati iz svih krajeva Kosova okupili su se da je uzdignu na nivo Prve narodnooslobodilačke konferencije, gdje su zajednički

izabrali Vijeće, Predsjedništvo i sastavili Rezoluciju, koja će služiti kao politička platforma koju će albanski narod Kosova slijediti u Drugom svjetskom ratu protiv nacifašističkih okupatora sve do njihovog oslobođenja s pravom na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Rezolucija Bujanske konferencije je temeljni dokument tokom Antifašističkog narodnooslobodilačkog rata za historiju albanskog naroda na Kosovu i u Jugoslaviji, budući da je najosjetljivije pitanje koje je zahtijevalo političko rješenje tokom Drugog svjetskog rata bilo nacionalno pitanje.

Događaji koji su se odigrali na kraju Drugog svjetskog rata nisu išli u prilog Albancima niti vođama Bujanske konferencije, niti su išli u prilog ujedinjenju Kosova s Albanijom. Nažalost, zbog manipulacija koje su poduzeli titoisti 1945. godine, Rezolucija iz Bujana formalno je zamijenjena drugom rezolucijom, koja je izražavala volju pokrajine da ostane pod okriljem Jugoslavije. Da bi legitimisalo okupaciju albanskih teritorija pred svjetskim mnijenjem, najviše rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), u saradnji s partijskim i vojnim rukovodstvom Kosova (koje je pretrpjelo značajne kadrovske promjene i sada je prvenstveno bilo u rukama srpsko-crnogorskih kadrova), organizovalo je poznatu Prizrensku konferenciju u julu 1945. godine, gdje je, silom oružja, donesena odluka o pripajanju Kosova Srbiji.

Možemo zaključiti da su sve organizovane političke snage Albanaca u Drugom svjetskom ratu imale jedan cilj: oslobođenje i nacionalno ujedinjenje, i iako su dobile garancije od međunarodnog faktora da će njihove težnje za samoopredjeljenjem biti uzete u obzir, one su zaboravljene isključivo da bi se zadovoljili apetiti srpskih nacionalista prema albanskim teritorijama.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (ASHAK)
2. Arkivi Qendror Shqiptare (AQSH)

Published sources/Objavljeni izvori:

1. Agani Fehmi, Konferenca e Bujanit dhe mëvetësia e Kosovë, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998.
2. Bajraktari Jusuf, Jah Salih Mani (1921-1944), *Në flakën e revolucionit*, libri i tetë, Instituti i Historisë së Kosovës, Prishtinë 1980.
3. Bektishi Sadik, Konferenca e Bujanit, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998.
4. Dezhgiu Muharrem, Kombi shqiptar në planet strategjike të fuqive ndërluftuese gjatë Luftës II Botërore, *Studime historike*, 3-4, Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë, 2005.
5. Dezhgiu Muharrem, Operacioni gjerman në Malësinë e Gjakovës, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998.

6. Dezhgiu Muharrem, Çështja kombëtare shqiptare dhe bashkpunimi i LNÇ-së shqiptare e jugosllave gjatë Luftës së II Botërore, *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë "Ali Hadri"- Prishtinë: Instituti i Historisë - Tiranë, 2014
7. Gjeçovi Xhelal, Çështja Kombëtare Shqiptare në vitet e Luftës së Dytë Botërore, *Studime historike*, 3-4, Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë, 2005.
8. Gjeçovi Xhelal, Rezoluta e Bujanit aspiratë e popullit shqiptar, *Konferenca e Bujanit (Materiale nga Sesioni Shkencor kushtuar 55 vjetorit të Konferencës së Bujanit, mbajtur në Tiranë më 20 janar 1999)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë: Instituti i Historisë, Tiranë 1999.
9. Konferenca e Bujanit, (*përmbledhje studimesh*), Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998.“
10. Nasi Lefter, Kosova dhe problemi kombëtar në vitet 1941-194, *Kosova*, 28, Instituti i Historisë-Tiranë 2006.
11. Rexhepi Fehmi, Lufta e shqiptarëve për vetëvendosje e bashkim kombëtar gjatë Luftës së Dytë Botërore, *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë"Ali Hadri"-Prishtinë, Instituti i Historisë-Tiranë 2014.
12. Rexhepi Fehmi, Vendimet e Konferencës së Bujanit-frymëzim për pjesëmarrje aktive të shqiptarëve të Kosovës në luftën çlirimtare antifashiste, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998.
13. Shimani Liri, Konferenca e Bujanit dhe Karta e Atlantikut, *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 1998.
14. Shita Vehap, Hajdar Dushi- njëri nga sajuesit e rezolutës së Konferencës së Bujanit, *Hajdar (Beg) Dushi jeta dhe veprimtaria patriotike e heroit të popullit" (përmbledhje kumtesash të përgatitura nga Minir (Beg) Dushi)*, Shoqata e Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacional-Çlirimtare të Kosovës dhe Shoqata e Intelektualëve „Jakova”, Gjakovë 2012.
15. Verli Marenglen, Politika ekonomike e Jugosllavisë në Kosovë pas Luftës së Dytë Botërore, *Konferenca e Bujanit (Materiale nga Sesioni Shkencor kushtuar 55 vjetorit të Konferencës së Bujanit, mbajtur në Tiranë më 20 janar 1999)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë: Instituti i Historisë, Tiranë 1999.

Books/Knjige:

1. Ali Hadri, *Lëvizja Nacional Çlirimtare në Kosovë 1941-1945*, Prishtinë 1971.
2. Ekrem Murtezai, *Fadil Hoxha siç e njoha unë*, Prishtinë 2011.
3. Elez Biberaj, *Çështja Kombëtare Shqiptare*, Përktheu: Jorgji Qirjako, Tiranë 2014.
4. Fehmi Rexhepi, *Gjilani me rrethinë gjatë Luftës së Dytë Botërore (1941-1945)*, Prishtinë 1998.
5. Hakif Bajrami, *Kosova prej Bujanit deri në Kaçanik*, Prishtinë 1997.
6. *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. IV. 2008.
7. *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, Redaktor përgjegjës: prof. dr. Hysni Myzyri, Prizren 2001.
8. Hysen Azemi, *Mbledhja e Bujanit dhe kuslinget sipas autorve serbe*, (Materiali në dorshkrim).
9. Kastriot Dervishi, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, Tiranë 2006.
10. Mark Palnikaj, *Konferenca e Bujanit 31 dhjetor 1943-2 janar 1944*, Tiranë 2006.
11. Muhamet Pirraku, *Ripushtimi Jugosllav i Kosovës 1945*, Prishtinë 1992.
12. Muhamet Shatri, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*, Prishtinë 1997.
13. Stefan Karastojanov, *Kosova (Një analize gjeopolitike)*, Shkup 2007.
14. Valentina Duka, *Histori e Shqipërisë 1912-2000*, Tiranë 2007.
15. Xhelal Gjeçovi, *Kosova në relacionet shqiptaro-jugosllave në vitet e Luftës së Dytë Botërore (1939-1944)*, Tiranë 2020.

Articles/Çlanci:

1. Abdurrahim Pajaziti, Roli i komunistëve të Pejës në LNÇ IV, *Rilindja*, Prishtinë 1969.
2. Ali Hadri, Specifika e Lëvizjes Nacionalçlirimtare të Kosovës 1941-1945, *Kosova*, 2, Enti i Historisë së Kosovës, 1973, 19.
3. Ali Hadri, Orientimi i PKJ dhe aktiviteti i saj politik n'organizimin e Lëvizjes Nacionalçlirimtare në Kosovë e Metohi më 1941, *Përparimi*, 8, 1966.
4. Ali Hadri, Sistemi i pushtimit fashist në Kosovë (1941-1944), *Kosova*, 7, Instituti i Historisë së Kosovës, 1978.
5. Ana Lalaj, E drejta e vetëvendosjes dhe shqiptarët e Kosovës (Vështrim i shkurtër historiko-juridik), *Gjurmime albanologjike*, 30, Instituti Albanologjik-Prishtinë, 2000.
6. Ana Lalaj, Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943-2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar, *Studime historike*, 3-4, Qendra e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, 2011.
7. Emin Pllana, Vuçiterna me rrethinë në kuadrin e sistemit pushtues fashist 1941-1945, *Kosova*, 7, Instituti i Historisë së Kosovës, 1978.
8. Fadil Hoxha, Betejat përfundimtare për çlirimin e Kosovës, *Kosova*, 4, Enti i Historisë së Kosovës, 1975.
9. Gazmend Zajmi, Çështja e Kosovës në kuadër të çështjes shqiptare si sfidë madhore e kohës dhe ndaj kohës, *Studime historike*, 3-4, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë: Instituti i Historisë, 1991.
10. Izber Hoti, Ilegaliteti dhe qëndrimi i Partisë Komuniste të Jugosllavisë ndaj Lëvizjes Ilegale Antifashiste në Kosovë gjatë Luftës Nacionalçlirimtare 1941-1944, *Kosova*, 13-14, Instituti i Historisë së Kosovës, 1985.
11. Izber Hoti, Partia Komuniste e Jugosllavisë dhe vëllazërimi e bashkimi në Kosovë më 1919-1944, *Kosova*, 16, Instituti i Historisë së Kosovës, 1987.
12. Kristaq Prifti, Konsiderata etnike dhe historike rreth çështjes së bashkimit kombëtar të shqiptarëve, *Kosova*, 2, Instituti i Historisë-Prishtinë: Instituti i Historisë-Tiranë, 1994.
13. Marenglen Verli, Antifashizmi, alternativa e prespektivës për kombin shqiptar, *Sharri*, 97-98, 2022.
14. Minir Dushi, Konferenca e Bujanit ngjarje e ndritshme e historisë sonë kombëtare, *Veterani*, 18-28, 2009.
15. Muhamet Pirraku, E drejta për vetëvendosje e Bujanit është e drejtë historike shqiptare e pashpenzuar (II), *Fjala*, 31, Prishtinë 1991.
16. Muhamet Pirraku, Vetëvendosja e Kosovës në dritën e lëvizjes antifashiste, *Gjurmime albanologjike*, 21, Instituti Albanologjik-Prishtinë 1993.
17. Muhamet Pirraku, Vetëvendosja e Kosovës në dritën e lëvizjes antifashiste, *Gjurmime albanologjike*, 21, Instituti Albanologjik i Prishtinës 1993.
18. Muharrem Dezhgiu, Përprjekjet e forcave politike shqiptare për bashkëpunim gjatë Luftës së Dytë Botërore, *Studime historike*, 1-2, Instituti i Historisë-Tiranë 2000.
19. Qamil Gexha, Demonstrat antifashiste në Gjakovë gjatë Lëvizjes Nacionalçlirimtare (1941-1943), *Kosova*, 2, Enti i Historisë së Kosovës, 1973.
20. Sami Repishti, Rezoluta e Bujanit- 2 janar 1944 një analizë, *Studime historike*, 1-4, Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë, 1995.
21. Seit Lipa, Rezoluta e Bujanit dhe atakimi saj nga ideologjia shtetërore serbe, *Gjurmime albanologjike*, 22, Instituti i Albanologjik-Prishtinë, 1994.
22. Sylë Dreshaj, Pjesëmarrja e shqiptarëve të Pejës dhe të rrethinës në Luftën Nacionalçlirimtare (1941-1945), *Kosova*, 13-14, Instituti i Historisë së Kosovës, 1985.
23. Tahir Mala & Myftar Memia, Disa momente të Luftës Nacionalçlirimtare në Malësinë e Gjakovës dhe ndihma e saj për zhvillimin e Lëvizjes Nacionalçlirimtare në Kosovë, *Studime historike*, 1, Universiteti Shtetëror i Tiranës: Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë 1970.
24. Vahide Hoxha, Aradha partizane „Zejnel Hajdini”, *Kosova*, 9-10, Enti i Historisë së Kosovës, 1980/81.

25. Ymer Dauti, Një aspekt mbi zhvillimin e Luftës Nacionalçlirimtare në Kosovë II”, *Rilindja*, Prishtinë 1969.
26. Ymer Dauti, Një aspekt mbi zhvillimin e Luftës Nacionalçlirimtare në Kosovë I, *Rilindja*, Prishtinë, 1969.
27. Zekeria Cana, Mbledhja e Mukjes, Lidhja e Dytë e Prizrenit, Konferenca e Bujanit dhe Çështja e Bashkimit Kombëtar, *Studime historike*, 1-4, Akademia e Shkencave e RSH: Instituti i Historisë, Tiranë 1992.

Internet:

1. http://www.arhivyu.gov.rs/active/srcyrilic/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavi_je/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html.

Doc. dr. Aleksandar STAMATOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore

E-mail: a.stamatovic@ucg.ac.me

ORCID 0009-0004-6853-4719

Msr. Filip VUČETIĆ

Istorijski institut Univerziteta Crne Gore

E-mail: vucetic.f@ac.me

ORCID 0009-0005-8671-8025

1.01 *Izvorni naučni rad/Original scientific article*

UDK/UDC: 94:32:28-31:314.1(497.16:497.6)"1944/1947" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.222>

OPERATIVNI RAD OZN-e/UDB-e CRNE GORE PREMA MUSLIMANSKOM STANOVNIŠTVU I VJERSKIM SLUŽBENICIMA 1944-1947. GODINE

Apstrakt: *Predmet ovog članka je analiza raspoloženja muslimanskih vjerskih službenika i stanovništva prema izvještajima crnogorske OZN-e i UDB-e od 1944. do 1947.godine. Formiran je državni jednopartijski sistem, koji nije imao niti mogao imati političku i ideološku alternativu. Ideološki osnov države sastojao se u marksističko-engelsističkom pogledu državnog uređenja i materijalističke filozofije. U skladu sa tim propagiran je radikalni ateizam, koji je već školske 1945/46. godine izbacio vjeronauku iz školskog sistema Jugoslavije. Pod geslom agrarne reforme i kolonizacije oduzimana su dobra vjerskih zajednica, društvenih i kulturnih organizacija i pojedinaca. Samim tim, vjerske zajednice i njihovo sveštenstvo bili su osnovni ideološki neprijatelj novog komunističkog sistema, a u okviru njega islamska (muslimanska) vjerska zajednica, pa i ona u Crnoj Gori. Tokom Drugog svjetskog rata i paralelne komunističke revolucije, značajan broj muslimanskog stanovništva, a dominantan broj njegovih vjerskih službenika nije podržavao NOP u Crnoj Gori, sve do početka 1944. godine. Muslimansko stanovništvo u Crnoj Gori može se podijeliti u dvije etničke kategorije. Jednu je činila dominantna etnička kategorija slovenske pripadnosti, a drugu manjinska albanske etničke pripadnosti u obodnim krajevima Crne Gore (plavsko - gusinjska oblast, enklave oko Bara, Ulcinja i Tuzi). Na osnovu razvijenog snažnog kontrarevolucionarnog pokreta sve tri konfesije u Crnoj Gori tokom rata, ostaci tog pokreta nastavili su da djeluju i poslije njega, pružajući aktivni i pasivni otpor. Na udaru novog komunističkog sistema najprije su se našle vjerske zajednice, i to kroz ateizaciju identiteta društva, a zatim i kroz njihovo imovinsko upropaštavanje. Otpor se pružao od strane sveštenstva na razne načine. Kritikovao se kod masa*

dijalektički materijalizam i marksizam, kao i sistem koji je oduzimao imovinu vjerskih zajednica, pa i islamske. Pored toga kritikovao se postojeći sistem, i izražavala nada u intervenciju zapadnih saveznika, u prvom redu SAD i Britanije. Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN-a) stvoreno je u maju 1944.godine, kao obavještajno - bezbjednosna organizacija NOVJ. Planirajući završno osvajanje vlasti, komunistički sistem koji se formirao, imao je za potrebu formiranje jedne takve organizacije, po modelu sovjetskog NKVD. U martu 1946.godine ova organizacija se dijeli na Upravu državne bezbjednosti (UDB-u) i Kontraobavještajnu službu jugoslovenske armije (KOS). Uprava državne bezbjednosti je pratila potencijalne političke protivnike, hapsila ih i predavala nadležnim tužilaštvima i sudovima. Po potrebi vršila je likvidacije odmetničkih grupa i njihovih pomagača. Ovaj članak ima za cilj pružiti uvid u kompleksnost rada ove službe na teritoriji Crne Gore. Bavi se konkretnim izvještajima koje je ova organizacija (služba) sastavljala putem obavještajnih informacija. U konkretnom smislu to se odnosi na raspoloženje muslimanskih vjerskih službenika i stanovništva, po raznim pitanjima koja su naznačena. Na osnovu tih izvještaja vršene su procjene o najboljim metodama i sredstvima neutralizacije protivnika sistema. Iako nekada suvoparni, ovi izvještaji su pečat vremena i prilika u kojima se našlo crnogorsko i jugoslovensko društvo tog doba.

Ključne riječi: Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN-a), Uprava državne bezbjednosti (UDB-a), Crna Gora, stanovništvo, vjerski službenici, praćenje.

OPERATIONAL WORK OF OZN/UDB OF MONTENEGRO TOWARDS THE MUSLIM POPULATION AND RELIGIOUS OFFICIALS IN 1944-1947

Abstract: This article presents an analysis of the attitudes and perceptions of the Muslim religious officials and the general population, as reported by the Montenegrin OZN and UDB from 1944 to 1947. During this period, a state one-party system was established, which lacked and was unable to provide a political or ideological alternative. The state was rooted in Marxist-Engelsist ideology and materialistic philosophy. In 1945/46, it began promoting radical atheism and excluding religious education from the Yugoslavian school system. The agrarian reform and colonization program confiscated property belonging to religious communities, social and cultural organizations, and private individuals. This made religious communities and their clergy the primary ideological adversaries of the nascent communist system, including the Islamic (Muslim) religious community in Montenegro. During the Second World War and the parallel communist revolution, a considerable proportion of the Muslim population, along with a significant number of its clergy, did not support the NOP in Montenegro until the beginning of 1944. The Muslim population in Montenegro can be classified into two ethno-cultural groups. One was comprised

of the dominant ethnic category of Slavic affiliation, while the other constituted a minority of Albanian ethnicity in the peripheral regions of Montenegro, specifically the(Plavsko-Gusinja region, enclaves around Bar, Ulcinj, and Tuzi). In Montenegro, the surviving counter-revolutionary movement continued to operate after the war, providing resistance. The new communist system impacted religious communities through the espousal of atheism, leading to the expropriation of their property. The religious officials offered resistance in a variety of ways. Dialectical materialism and Marxism were subjected to criticism from the general public, as well as from the system that expropriated the assets of religious institutions, including those of the Islamic faith. Moreover, the extant system was denounced, and there was an expression of optimism regarding the involvement of Western allies, most notably the USA and Britain. The Department for the Protection of the People (OZN) was created in May 1944 as an intelligence and security organization of the NOVJ. In order to consolidate their power, the communist regime established an organisation that was based on the Soviet NKVD. In March 1946, the organization underwent a structural reorganization, resulting in two distinct entities: the Directorate of State Security UDB and the Counterintelligence Service of the Yugoslav Army KOS. The State Security Administration monitored and transferred political opponents to the jurisdiction of the competent prosecutors and courts. The objective of this article is to provide insight into the intricate operations of this service within the context of Montenegro. The article addresses the specific reports compiled by this organization (service) based on intelligence information. It concerns the Muslim religious officials and the general population's views on the issues. Reports were used to assess how to neutralize opponents of the system. They show the socio-political context of Montenegrin and Yugoslav societies at the time.

Key words: *Department for the Protection of the People (OZN), Directorate of State Security (UDB), Montenegro, population, religious officials, monitoring*

Uvod

Godina 1944. bila je godina definitivnog uspona NOV. U drugoj polovini ove godine NOV je krenula u opsežne operacije oslobođenja zemlje prema jugu i istoku. Uzimajući u obzir da je nesumnjivu krovnu ideološku politiku i profilaciju ovog pokreta formirala KPJ, logično je bilo da njeno vođstvo planira učvršćivanje vlasti po mjerilima svoje ideologije kada se oslobode teritorije od okupatora. Vođstvo NOV i KPJ je smatralo da će se okupatorske jedinice prije ili kasnije povući iz zemlje, a da će ostati pokreti i političke snage koje bi se suprostavljale uspostavljanju komunističkog sistema vlasti. Ti pokreti i političke snage bili su širokog nacionalnog, vjerskog i ideološkog spektra, u zavisnosti od

dijelova jugoslovenske teritorije. Stoga bi formiranje jedne vrste političke policije učvršćivalo tu vlast.

Strukturu i smisao takve organizacije treba pratiti kroz naređenje Josipa Broza – Tita od 13. maja 1944. godine. On je to naređenje izdao u svojstvu vrhovnog komandanta NOV i POJ, i povjerenik za narodnu odbranu NKOJ. U ovom naređenju izdata su uputstva za rad Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a). U drugoj tački uputstava predviđeno je da se po vojničkom principu treba pri svakom Povjereništvu za narodnu odbranu NKOJ, Vrhovnom štabu, Glavnim štabovima, štabovima frontova i armija, i na teritoriji oslobođenih oblasti formirati OZN-a. Tačkom trećom predviđeno je da OZN-a treba da obavlja poslove obavještajne i kontraobavještajne službe na okupiranoj teritoriji i inostranstvu, kontraobavještajne službe na oslobođenoj teritoriji, i kontraobavještajnu službu u vojsci.¹

Od polovine 1944. godine došlo je do širokih operacija NOV ka južnom i istočnom dijelu zemlje sa tendencijama konačnog istjerivanja okupatora i kontrarevolucionarnih elemenata, i uspostavljanjem komunističkog sistema vlasti. Ideja i koncept formiranja OZN-e nisu predstavljali specifikum. Korišteno je iskustvo iz SSSR, gdje je djelovao *Народный комиссариат внутренних дел* (НКВД), kao političko - policijska, obavještajna i kontraobavještajna služba. Po modelu NKVD formirane su i kasnije sve komunističke policije, u državama gdje je uspostavljen komunistički model vlasti.

Djelovanje OZN-e naročiti je značaj imalo u prvim mjesecima na oslobođenim teritorijama, gdje je još uvijek postojala snažna mreža kontrarevolucionarnih snaga u ilegali ili gerilskim grupama. Ova mreža je takođe idući od jedne do druge jugoslovenske oblasti imala uporišta u lokalnom stanovništvu, i raznim nacionalnim, vjerskim, klasnim i socijalnim strukturama kojima nije bilo po volji uspostavljanje komunističkog sistema (vjerske zajednice, intelektualni sloj, razni aspekti klasnih struktura itd.). Odjeljenje za zaštitu naroda je svoju organizacionu formu, načine djelovanja, kadrovsku profilaciju i obučenos, tehničku podršku i sl. formiralo u hodu, od čiste imprvizacije do sve veće profesionalne izgrađenosti. To je naročito došlo do izražaja nakon potpunog oslobođenja zemlje, i prelaska na mirnodopski život od polovine 1945.godine.

Ovome ide u prilog i naređenje ministra unutrašnjih poslova Jugoslavije i šefa OZN-e Aleksandra Ranovića od 21.jula 1945.godine. Naređenje je u stvari bilo široki elaborat o načinu uspostavljanja službenih radnji. Planirano je vođenje

* Agencija za nacionalnu bezbjednost Crne Gore koja je pravni i organizacioni nasljednik Službe državne bezbjednosti Crne Gore nema poseban arhiv, niti arhiv kao posebnu organizacionu jedinicu, već arhiv kao službu. Prvom autoru članka je za period od 1944. do 1948. godine na raspolaganje dato za istraživanje četrnaest kutija, od kojih su prvih devet sa numerisanom građom, a ostale bez signature.

¹ Arhiv agencije za nacionalnu bezbjednost Crne Gore (dalje: AANBCG), kutija 4, dokument broj (dalje: d.b.) 409, *Naređenje* Vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza – Tita od 13.maja 1944.godine o formiranju OZN-e, strogo povjerljivo (dalje: st.p.).

četiri kartoteke: 1. kartoteka agenturno informativne mreže; 2. kartoteka antinarodnih elemenata i inostranih špijuna; 3. kartoteka uhapšenih i osuđenih; 4. kartoteka lica za kojima je izdata potjernica. Pod jedan, kartoteka se dijelila na aktivnu i arhiviranu. Aktivna kartoteka je podrazumijevala lica koja su aktivna i pod aktivnom operativnom obradom. Arhivirana je podrazumijevala lica koja su umrla, neaktivna su usljed bolesti, pasivizacije i sl. U okviru aktivne kartoteka bila je posebna kartoteka saradnika Službe (generalije, kako je vrbovan, od koga oficira je vrbovan, koji oficir ga drži na vezi, eventualni pseudonim saradnika i sl.). Organizacija saradnika bila je koncipirana tako da svaka opština² ima najmanje po tri saradnika, uz poželjan što veći broj saradnika. Saradnici nisu smjeli da znaju jedni za druge.³

Odjeljenje za zaštitu naroda je nezvanično podijeljeno na dvije organizacije 15. avgusta 1944. godine. Prva je bila klasična OZN-a, kao policijska, obavještajna i kontraobavještajna organizacija (obavještajni i kontraobavještajni rad, hapšenja, isljeđivanja i sl.). Druga je bila Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ), kao vojno krilo OZN-e (pretresi terena, potjere za odmetničkim grupama i njihova likvidacija). U konačnom, u martu 1946. godine od Prvog i Drugog odsijeka OZN-e formirana je Uprava državne bezbjednosti (UDB-a), dok je od Trećeg odsijeka formirana Kontraobavještajna služba (KOS), kao isključivo vojna služba bezbjednosti koja je djelovala u okviru JA i kasnije JNA.

Obrazac rada OZN-e i KNOJ-a u čitavoj Jugoslaviji bio je uglavnom isti. Primat je davan u završnim borbama za oslobođenje, kada je OZN-a razvijala neposrednu aktivnost za pripremu ulaska u oslobođenu teritoriju, a KNOJ se sukobio isključivo sa manjim snagama kontrarevolucionarnih elemenata, za koje se pretpostavljalo da će ostati na terenu. Teritorija Crne Gore oslobađana je u širokom rasponu od četiri mjeseca 1944. godine, tj. od septembra (prvi veći grad koji je oslobođen bio je Nikšić 18. septembra) do 4. januara 1945. godine, kada je posljednji njemački vojnik izašao sa teritorije Bjelopoljskog sreza ka Brodarevu.

Krajevi naseljeni muslimanskim stanovništvom imali su širok opseg zahvata, i obuhvatali su niz sreskih centara, i opština današnje Crne Gore: Podgorica, Tuzi, Bar, Ulcinj, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav i Gusinje. Tako je oslobođeno Berane 15. septembra, 17. oktobra Plav, 17. novembra Rožaje, 18. novembra Pljevlja, 24. novembra Bar, 26. novembra Ulcinj, 19. decembra Podgorica, a 4. januara Bijelo Polje.⁴ Muslimansko stanovništvo se istorijski i etnički može podijeliti u dvije grupacije. Prva grupacija je ona koja je ušla u sastav Knjaževine Crne Gore nakon Berlinskog

² Opština je tada bila organizaciono - teritorijalna jedinica koja je u poslijeratnoj Jugoslaviji prerasla u mjesnu zajednicu.

³ AANBCG, kutija 1, d.b. 546, *Elaborat* ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića o radu, organizaciji i koncepciji OZN-e od 21.jula 1945.godine, st.p.

⁴ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *NOB u Crnoj Gori 1941 – 1945, hronologija događaja*, Titograd 1963, 652, 681, 682, 702, 716.

kongresa 1878. godine (Podgorica, Bar i Ulcinj sa okolinom). Druga je ona koja je ušla u sastav Kraljevine Crne Gore tokom Prvog balkanskog rata u oktobru i novembru 1912. godine (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav, Gusinje i Tuzi). U etničkom smislu ono se može podijeliti na muslimansko stanovništvo slovenske i albanske pripadnosti. Manje enklave muslimanskog stanovništva albanske pripadnosti bile su koncentrisane prvenstveno oko Tuzi, Ulcinja i Gusinja. Međutim, i po tom pogledu kod novih komunističkih vlasti došlo je do krupnih razlika u kategorizaciji. To se vidi po Materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača NR Crne Gore. Naime, licima iz plavsko – gusinjske oblasti upisivano je „Crnogorac“ i „Albanec“. U Pljevaljskom srezu upisivano je „Musliman“, a u Bjelopoljskom i Beranskom „Srbin – Musliman“. U Podgoričkom i Barskom srezu upisivano je „Crnogorac“, a u Ulcinjskom „Albanac“.⁵

Muslimansko stanovništvo Crne Gore u kontrarevolucionarnom pokretu imalo je različiti raspon motiva za opredjeljenje za ovaj pokret, u vezi sa naznačenim podjelama. Polazište je bilo vjersko opredjeljenje. Intelektualni sloj ovog stanovništva u odnosu na pravoslavno i katoličko bio je mnogo manji, a samim tim i uticaj vjerskih službenika značajno veći. Marksističko – engelsistička filozofija i politička doktrina ateizma i materijalizma sporo i teško su se primale u široke muslimanske mase. Poslijeratne akcije skidanja zara i ferdže, te u opštem smislu oduzimanje imovine vjerskim zajednicama, značajno su uticale na otklon muslimanskih vjerskih službenika i narodnih masa od novih vlasti. I u Drugom svjetskom ratu muslimansko stanovništvo, s obzirom na etničku podjelu, imalo je različite državne i političke koncepte. Muslimansko stanovništvo tzv. novooslobođenih krajeva (1912. godine) tradicionalno je sebe vidjelo ka Bosni i Sarajevu, a ne u tzv. Velikoj Albaniji. Muslimansko stanovništvo integrisano u Crnu Goru 1878. godine sebe je većinski vidjelo u Crnoj Gori, te je njegov motiv za otklon od NOP-a i novih vlasti bio prvenstveno na ideološkoj bazi – antikomunističkoj (Podgorica i Bar). Dio stanovništva uz neposrednu albansku granicu (Tuzi, Ulcinj i Gusinje) sebe je tokom rata vidio u Velikoj Albaniji.⁶ I u godinama poslije rata ono je kalkuliralo o eventualnom pripojenju tih krajeva Albaniji. U ovoj državnoj tvorevini kroz izvore se vide jasne naznake pokušaja albanizacije slovenskog muslimanskog stanovništva. Stoga ne začuđuje veliki stepen koordinacije akcija jugoslovenske (crnogorske) i albanske OZN-e u prve dvije godine poslije rata.

Operativni rad OZN-e u Jugoslaviji, pa i u Crnoj Gori nije se razlikovao od republike do republike. Nije imao značajnijih operativnih oscilacija s obzirom na različite terene. Imao je jednoobrazni sistem rada. I unutar Crne Gore on nije imao posebnih specifičnosti u odnosu na etničku ili vjersku grupaciju. Odjeljenje

⁵ Državni arhiv Crne Gore, Arhivsko odjeljenje – Podgorica, *Materijali Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača NR Crne Gore*, kutija XI, d.b.149 – 1320, d.b.1321 – 1358.

⁶ Federiko Godi, *Crnogorski front, Italijanska vojna okupacija 1941 – 1943*, Podgorica 2017, 39, 41, 57, 256, 332.

za zaštitu naroda i UDB-a bili su čuvari revolucije i revolucionarnih tekovina. Sistematski rad, praćenja, potjere, korištenje brutalnih metoda da bi se došlo do informacija bili su dio svakodnevnice. Po već prezentovanom elaboratu Aleksandra Rankovića iz jula 1945. godine, OZN-a je odmah razgranala obavještajnu mrežu, koja je imala preventivni karakter, da se nešto u zametku spriječi, nego u posljedicama. Suštinski gledano, OZN-a i UDB-a bili su preventivni servis novog komunističkog sistema, koji je obezbjeđivao njegov opstanak i razvitak.

Operativni rad OZN-e/UDB-e prema muslimanskom stanovništvu 1944 – 1947. godine

Operativni rad OZN-e Crne Gore vrlo brzo je proširio svoja dejstva i na susjednu Albaniju, još dok su vođene završne borbe za oslobođenje Crne Gore u decembru 1944. godine. Tako je formirano opunomoćstvo OZN-e Crne Gore u Skadru. Ovo stoga jer je jedan broj kontrarevolucionarnih elemenata pokušao da se skloni u susjednoj Albaniji. Iako je i u Albaniji uspostavljena nova komunistička vlast, teško pristupačni tereni i jatačka mreža omogućavali su sklanjanje pripadnika raznih kontrarevolucionarnih elemenata sve tri vjere. Načelnik ovog odjeljenja major Mihailo Đerković poslao je izvještaj 17. decembra 1944. godine načelniku OZN-e Crne Gore na Cetinju pukovniku Veljku Mićunoviću,⁷ a između ostalog i sa podacima o licima koja su bila jugoslovenski državljani - bjegunci, a koja su likvidirana aktivnošću ovog opunomoćstva u regiji Skadra. Među tim licima bilo je i muslimana. Likvidirani su Islam Čerić i Alil Kapadžić iz Podgorice, i Ibrahim Krčiković iz Bara.⁸ U opširnom izvještaju iz Skadra od 20. januara 1945. godine koji je sastavio major OZN-e Mihailo Đerković načelniku OZN-e Crne Gore pukovniku Veljku Mićunoviću, vidi se da im je komunikacija otežana jer nema kurira. Preko druga sa Kosmeta organizovana je mreža saradnika Službe u Tirani, ali nije bilo rezultata, jer se radilo paralelno. Naime, sekretar misije OZN-e u Tirani drug Raif Dizdarević nedavno je bio u Beogradu, gdje je primio instrukcije za rad od druga Marka (Aleksandar Ranković) za rad OZN-e u Albaniji. Međutim, jugoslovenska OZN-a se ne smije osloniti na podatke OZN-e Albanije.

U ovom izvještaju vidi se da je jugoslovenska OZN-a uhvapsila u Albaniji određeni broj lica, jugoslovenskih državljana u regiji Skadra, koji se preko II opunomoćstva OZN-e iz Podgorice šalju nazad u Crnu Goru. Od

⁷ Pukovnik Veljko Mićunović (1916-1982), nosilac partizanske spomenice i narodni heroj. Bio prvi načelnik OZN-e za Crnu Goru i Sandžak, potom ministar unutrašnjih poslova NR Crne Gore, zatim načelnik OZN-e za Grad Beograd, a u konačnom i pomoćnik ministra unutrašnjih poslova FNRJ Aleksandra Rankovića, te ambasador SFRJ u više država.

⁸ AANBCG, kutija 6, d.b. 782, *Izvještaj* načelnika opunomoćstva OZN-e Crne Gore u Skadru majora Mihaila Đerkovića načelniku OZN-e za Crnu Goru i Sandžak pukovniku Veljku Mićunoviću od 17. decembra 1944. godine, st.p.

pripadnika muslimanske vjeroispovijesti iz Crne Gore to su bila sljedeća lica: Ibrahim Bibezić iz Podgorice, Rustem Ferović iz Plava, Šerif Tuzović iz Podgorice, Bećir Zotović iz Bara, Džemal Isiaku iz Ulcinja i Sadik Ajdari iz Tuzi. Jedan detalj je interesantan iz ovog izvještaja. Naime, misija jugoslovenske OZN-e iz Skadra je u kontaktu sa Saljom Nikočevićem, radi pronalaženja ljudi oko Prenk Calje i Šemsa Ferovića, sa kojima Saljo živi zajedno u odmetništvu.⁹ Prema informacijama ove ekspoziure OZN-e u Skadru, u selu Postraba kod Skadra kriju se Derviš Omerbašić, Cafo-beg i Čazim Averić iz Podgorice.¹⁰

Jaka saradnja OZN-e Albanije i OZN-e/UDB-e Jugoslavije (Crne Gore) vidi se i još po nekoliko detalja, iz kojih se kupe podatci o operativnom tretmanu muslimana u Crnoj Gori od ove službe. Naime, Direkcija OZN-e Albanije za Srez skadarski izvršila je primopredaju lica jugoslovenskih državljana, koja su osuđena u Albaniji, na obradu OZN-i Crne Gore i izdržavanje zatvorskih kazni aktom od 6. aprila 1946.godine. Na spisku je bilo pet lica, od kojih su četvoro bili muslimani. To su bili: Murat Beći iz Gusinja, osuđen na godinu dana zatvora kao pripadnik lokalne albanske milicije (kontrabande); Čak Zeć Bećiri iz Gusinja, osuđen na godinu dana zatvora kao pripadnik kontrabande; Tahir Ron Pepa (Pepić) iz Tuzi, što je stavio čin poručnika JA bez ikakvih ovlaštenja, osam godina zatvora; Sul Redž Sulja iz Ulcinja, zato što je bio žandarmerijski kapetan sa Hasanom Jusufom, dvadeset godina zatvora.¹¹

Visok stepen saradnje OZN-e Albanije i UDB-e Crne Gore vidi se i po još jednom detalju. Serijom međusobnih akata: 4/17/25. jul 1946. godine, između Direkcije OZN-e Albanije u Skadru i MUP-a FNRJ – UDB-e NR Crne Gore, utvrđeno je da se javljaju česte pojave da organi bezbjednosti jedne i druge države, prilikom potjere za političkim i kriminalnim odmetničkim grupama prelaze granicu. Prilikom prelaska državne granice u nedoumici su koliko dalje mogu ući u susjednu državu, dok se ne pojave organi bezbjednosti te države, koji bi im sadejstvovali u akciji. U konačnom je utvrđeno da organi bezbjednosti obje države, mogu u cilju sprovođenja akcija gonjenja odmetničkih grupa preći deset

⁹ Prenk Calja je bio katolički albanski prvak iz Vrmoše iznad Gusinja, a tokom rata jedan od vođa kontrarevolucionarnih snaga u ovom kraju. Ubijen je kao odmetnik poslije rata. Šemso Ferović i Saljo Nikočević su bili istaknute vođe kontrarevolucionarnih snaga u plavsko - gusinjskoj oblasti tokom rata. Šemso Ferović je kao odmetnik ubijen od strane albanskih organa bezbjednosti u jednoj pećini u okolini Kopljka u Albaniji. Saljo Nikočević je zarobljen kao odmetnik u Albaniji, i izručen Jugoslaviji. Najprije je osuđen na smrt, da bi mu kazna bila preinačavana nekoliko puta. Umro je u Sarajevu 1968. godine.

¹⁰ AANBCG, kutija 6, d.b. 785, *Referat* majora Mihaila Đerkovića o aktivnostima opunomoćstva OZN-e Crne Gore u Skadru načelniku OZN-e za Crnu Goru i Sandžak pukovniku Veljku Mićunoviću od 20.januara 1945. godine, st.p.

¹¹ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Zapisnik* o primopredaji pet lica između Direkcije OZN-e Albanije za Srez skadarski OZN-i Crne Gore od 6.aprila 1945. godine, Skadar – Cetinje, na albanskom i srpskohrvatskom jeziku, povjerljivo.

do petnaest km, dok se ne pojave organi bezbjednosti susjedene države koji bi im sadejstvovali.¹²

Serijom akata između Direkcije OZN-e Albanije i UDB-e Crne Gore: 17/19/21/24. avgust 1946. godine utvrđeno je da je u regiji Skadra uhvaćen od strane albanske OZN-e odmetnik Ali – Velija Ibročević is sela Komina/Vladimir – Ulcinj. Njega je operativno obradila albanska OZN-a, ali je UDB-a Crne Gore takođe bila zainteresovana za njegovu operativnu obradu, pošto je bio jugoslovenski državljanin, a naročito jer je bio član odmetničke grupe Cafa Alibegovića. Ibročević se nalazio u zatvoru u Skadru.¹³

Međutim, u radu između jugoslovenskih (crnogorskih) i albanskih organa bezbjednosti bilo je i konfuzije i grešaka. O tome svjedoči i slučaj od 7. maja 1947. godine. Ovaj slučaj uklapa se u milje rada OZN-e/UDB-e. Naime, po većim selima OZN-a/UDB-a i Narodna milicija imale su svoje stanice odakle su kretale potjere za odmenicima, vršenja hapšenja građana, najkraća saslušavanja i zatvaranja prije sprovođa u sreske centre. Prilikom ovakvih sprovođa, ili sprovođa iz Albanije u Jugoslaviju dešavala su se kontraverzna ubistva sprovođenih, pod izgovorom da je sprovođeni pokušao bjegstvo.

Pomoćnik načelnika Sreskog opunomoćstva UDB-e za Andrijevicu kapetan Mihailo Bulatović, dobio je zadatak od svog načelnika da ode u Skadar. On je tu trebao da se poveže sa Direkcijom OZN-e Albanije u Skadru, i preda joj spisak izvjesnog broja izbjeglih lica jugoslovenskih državljana, a iz Crne Gore su, i kriju se u regiji Skadra. Po dolasku u Skadar Bulatoviću je predato pet lica. Bulatović je sproveo ta lica u Andrijevicu. Drugih pet lica, od kojih su četiri bili muslimani sproveo je patrola albanske milicije preko Vrmoše, i predala ih patroli Narodne milicije iz Gusinja. Prilikom kretanja ka Andrijevici sa jugoslovenskom patrolom otišla su dva albanska milicionera, da bi uzela potvrdu o primopredaji. Prilikom kretanja u šumovitom terenu, dva zatvorenika su pokušala bjegstvo, te su bila ubijena. Koristeći zauzetost milicionera i ostala tri zatvorenika su pokušala bjegstvo. Od tih pet ubijenih lica, troje su bili muslimani, i to: Hasan Hot i Hamza Bela iz Gusinja i Redžo Medunjanin iz Plava.

U vezi sa ovim događajem tadašnji ministar unutrašnjih poslova NR Crne Gore i pukovnik UDB-e Jovo Kapidžić,¹⁴ uputio je dopis sreskim

¹² AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Dopisi* Direkcija OZN-e Albanije za Srez skadarski (major Zoj Temeli) sa MUP FNRJ – UDB NR Crna Gora (ministar unutrašnjih poslova NR CG potpukovnik UDB Savo Brković), 4/ 17/25. jul 1946, na albanskom i srpskohrvatskom jeziku, st.p.

¹³ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Dopisi* Direkcija OZN-e Albanije za Srez skadarski (major Zoj Temeli) sa pomoćnicima ADB-e Crne Gore (major Petar M. Rakočević i kapetan Milo Lubarda), Skadar – Cetinje, na albanskom i srpskohrvatskom jeziku, 17/19/21/24.avgust 1946. godine, st.p.

¹⁴ Jovo Kapidžić /rođen kao Jovo Kapa/ (1919-2013), nosilac partizanske spomenice, narodni heroj, general UDB-e, ministar unutrašnjih poslova NR Crne Gore, i ambasador SFRJ. Bio je u grupi operativaca UDB-e koja je u martu 1947. godine izvršila likvidaciju vođe kontrarevolucionarnog zelenaskog pokreta Krsta Popovića, koji se krio kao odmetnik u okolini Cetinja, i bio je već u staračkim godinama. Ovo ubistvo imalo je velikog odjeka u Crnoj Gori. U vrijeme IB-e bio je pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Jugoslavije Aleksandru Rankoviću. Uz

opunomoćstvima UDB-e za Titograd, Bar i Andrijevicu, sa konstatacijom da su ova ubistva naišla na nepovoljne komentare i sumnje lokalnog muslimanskog i albanskog stanovništva. Narušavaju se i odnosi između službi bezbjednosti Jugoslavije i Albanije. On je naredio da se bez izričitog odobrenja ministra ili pomoćnika ministra unutrašnjih poslova, ne mogu preduzimati bilo kakve radnje preuzimanja lica iz Albanije od strane oficira UDB-e. Međutim, ovaj događaj ne smije da utiče na dalju saradnju između organa bezbjednosti Jugoslavije i Albanije.¹⁵

Da je veliki broj muslimana iz Crne Gore podržavao kontrarevolucionarni pokret, govori i podatak da je Okružno opunomoćstvo UDB-e u Bijelom Polju uputilo dopis Sreskom opunomoćstvu UDB-e u Pljevljima, sa spiskom od 353 lica iz Sreza pljevaljskog 31. decembra 1946. godine, za koje se smatra da su bila u SS divizijama, ili u muslimanskoj miliciji. Jedan broj njih još uvijek je u bjegstvu i ne zna se gdje su. Stoga u svakom slučaju treba pratiti aktivnosti ovih koji su tu, ili ako se odbjegli pojave, ili jave vlastima odmah dostaviti informacije o njima.¹⁶

Nezaobilazni dio operativnog rada UDB-e širom jugoslovenskih teritorija, pa i u Crnoj Gori, bio je praćenje, tj. otvaranje pisama koja su dolazila iz inostranstva. Ovo tim prije, što se poslije oslobođenja zemlje u inostranstvu našao veliki broj političkih emigranata. Za potrebe UDB-e Crne Gore je u kontaktima sa njenim opunomoćstvima po srezovima urađen opširan referat sa spiskovima lica koja se dopisuju sa inostranstvom, i lica koja dolaze iz inostranstva i kod koga dolaze. U ovom aktu naloženo je da se naročito povede računa o licima koja su repatrijci, tj. licima koja se vraćaju iz inostranstva, i ispita zašto su tamo bila? Iz Sreza pljevaljskog sa inostranstvom se dopisivalo 21 lice (deset muslimana), Bjelopoljskog devet (četiri muslimana), Beranskog 33 (sedam muslimana), Andrijevačkog u koji su spadali i plavsko-gusinjski kraj 49 (petnaest muslimana). Iz Sreza bjelopoljskog u inostranstvo je išlo devet lica, od čega tri muslimana; Beranskog 26, od čega osam muslimana; Andrijevačkog trinaest, od čega četiri muslimana; Pljevaljskog 25, od čega devet muslimana. Objasnjeno je da treba u otvaranju pisama i paketa voditi računa ko ih šalje i ko ih prima, te ima li kakvih kraćih nadimaka i imena, koji bi mogli upućivati na obavještajna pisma ili šifre. Napravljen je i spisak osoba koje dolaze iz inostranstva. U Srez bjelopoljski došlo je 106 osoba. Od toga ih je bilo 62 iz Turske, a deset iz Egipta. Iz popisa mjesta u koja su ova lica došla, vidi se da

Rankovića, Velimira – Čecu Stefanovića, i dr Vladimira Bakarića smatra se tvorcem koncepta logora Goli otok. U procesu raspada SFRJ bio je oštar kritičar politike Slobodana Miloševića, a potom pobornik koncepta nezavisne Crne Gore.

¹⁵ AANBCG, kutija 11, neregistravano, *Dopis* ministra unutrašnjih poslova NR Crne Gore i pukovnika UDB-e Jova Kapidžića sreskim opunomoćstvima UDB-e za Titograd, Bar i Andrijevicu od 5. maja 1947. godine, st.p.

¹⁶ AANBCG, kutija 9, d.b. 1300, *Dopis* načelnika Okružnog opunomoćstva UDB-e u Bijelom Polju kapetana Mihaila Ojdanića Sreskom opunomoćstvu UDB-e u Pljevljima od 31. decembra 1946. godine, st.p.

manji dio pripada rubnim zonama današnje Opštine Berane prema Opštini Bijelo Polje.¹⁷

Moguće je da je znatan broj lica pripadao iseljenicima koji su otišli iz ovih krajeva u periodu od 1913. godine, kada su ovi krajevi ušli u sastav Kraljevine Crne Gore, pa zatim sljedećim kontigentima iseljenika iz Kraljevine SHS do sredine 20-ih godina. Oni su vjerovatno posjećivali rodbinu, ili obilazili dobra koja su se još uvijek katastarski vodila na njih. Poznato je i da je bio određen broj stanovnika ovih oblasti koji su tokom rata pobjegli od ratnih razaranja u Tursku, naročito u prvom dijelu rata, kada je ova oblast zajedno sa Albanijom predstavljala jedinstvenu italijansku zonu kontrole sve do Turske.

Fenomen tzv. nemirne granice bio je nesporno aktuelan i nekoliko godina poslije oslobođenja zemlje. Jedan od interesantnih detalja koji je već naznačen u uvodnom dijelu ovog članka, je i tanka granica etničke identifikacije pograničnih zona među muslimanskim stanovništvom. To se sve proširuje sa njegovim ambicijama, tj. gdje je ono sebe vidjelo u državnim i etničkim projektima. Prema izvještaju I odjeljenja opunomoćstva OZN-e za Srez beranski od 31. januara 1945. godine, analizira se stanje u pograničnim krajevima, tj. u plavskogusinskoj i rožajskoj oblasti. Navedeno je da se „osjeća doza uticaja albanskih šovinista“. Stanovništvo se rezervisano drži prema narodnoj vlasti,¹⁸ i u iščekivanju je promjena, tj. odlaska ove vlasti. Na graničnom području Plava i Gusinja grupe balista, njih oko 600, ovladale su selima Vuklje, Nokle, Broja, Tamara i Selce. U vezi sa izvještajima ovakvog tipa u to vrijeme, i rezervisanosti stanovništva, treba uzeti u obzir činjenicu da rat još uvijek nije bio završen, iako su njemačke trupe napustile Crnu Goru. Među odmetničkim grupama na nemirnoj granici, još uvijek je bilo njemačkih obavještajnih oficira. Radilo se u većini slučajeva o domicilnim kadrovima, koji su od njemačkih trupa proizvedeni za obavještajne oficire. U prilog ovoj činjenici ide i podatak, da se u ovom izvještaju pominje, da su jedinice KNOJ-a uspjele nedavno da likvidiraju obavještajnog oficira SS divizije „Skenderbeg“ Dacua. On je došao sa jednim pratiocem iz pravca Đakovice, i imao je namjeru da dalje ide ka Sandžaku.¹⁹

¹⁷ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Referat* UDB-e Crne Gore od 31. decembra 1946. godine o kontaktima sa licima iz inostranstva, st.p.

¹⁸ Ovo određenje je uglavnom korišteno u raznim dokumentima u tim vremenima. Suštinski je označavalo novouspostavljenu komunističku vlast.

¹⁹ AANBCG, kutija 6, d.b. 780, *Izveštaj* načelnika I odsijeka opunomoćstva OZN-e za Srez beranski kapetana Radivoja Boričića Okružnom opunomoćstvu OZN-e u Bijelom Polju od 31. januara 1945. godine o stanju u oblasti Plava, Gusinja i Rožaja.

Operativni rad o raspoloženju muslimanskih vjerskih službenika

U nizu izvještaja crnogorske OZN-e/UDB-e vidi se konstatacija da su muslimanski vjerski službenici najmanje aktivni i povezani, te da se ne protive kampanji za donošenje ustava i agrarnoj reformi.²⁰ Iz nedatiranog izvještaja od januara 1946. godine, vidi se konstatacija da je u avgustu 1945. godine na Cetinju održana konferencija muslimanskih vjerskih službenika iz Crne Gore. Tom prilikom je za Vrhovni Vakufski odbor izabran hodža Hasan Šlaković, čovjek lojalan „narodnoj vlasti“. Služba je konstatovala da se kod muslimanskih vjerskih službenika ne uočava značajniji otpor akciji skidanja zara i feredže koju sprovodi narodna vlast. Izvjestan otpor pružile su hodže iz Bara i Ulcinja Hasan Mavrić i Abdulah Buzuković, ali u tome nisu upjele.²¹

Ovi podaci vezuju se u globalnom smislu za snažnu akciju novih vlasti već od polovine 1945. godine za skidanje zara i feredže. To je imalo efekta već na prvim poslijeratnim izborima u Crnoj Gori od novembra 1945. godine. Veliki broj muslimanski je na izborima u Pljevljima, Bijelom Polju, Plavu i Gusinju izašao bez zara i feredže.²² U selu Metehu kod Plava sve muslimanke su glasale bez zara i feredže.²³ No, sa druge strane nove ateističke vlasti nisu uspjele tako lako da iskorijene tradicionalne muslimanske običaje. Na savjetovanju CK KP Crne Gore od 28. marta 1946. godine konstatovano je: „Ženski muslimanski svijet je još pod feredžom i opire se partijskom uticaju.“²⁴

Konstatacija o najmanjoj aktivnosti muslimanskih vjerskih službenika vidi se u izvještaju od 4. aprila 1946. godine. U opštem smislu sveštenstva u Crnoj Gori uglavnom prevladavaju forme otpora ateističkoj propagandi nove vlasti. Tako prema ovom izvještaju neki muslimanski vjerski službenici sprečavaju omladinu da ide na konferencije. U tome se ističu u Srezu bjelopoljskom hodža Uzeir Bukvić iz Kukulja i Asim Asanović iz Dobrakova. Hodža Hafin Mekić odvraća žene da idu na konferencije, i govori im da je „grehota da otkrivaju lice“. U Srezu beranskom otvorena su dva mekteba u selu Polica, koje izdržavaju sami mještani.²⁵ Služba nije ustanovila ko je inicirao otvaranje ovih mekteba, tj. sami mještani, ili po direktivi iz Sarajeva. I pored

²⁰ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izveštaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva OZN-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića o raspoloženju sveštenstva u Crnoj Gori II opunomoćstvu OZN-e Jugoslavije od 24. marta 1946. godine, strogo povjerljivo (dalje: st.p.).

²¹ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izveštaj* OZN-e Crne Gore OZN-i Jugoslavije o raspoloženju sveštenstva u Crnoj Gori od januara 1946. godine, nedatirano i nepotpisano.

²² Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore (dalje: AIICG), fond Glavnog odbora Narodnog fronta NR Crne Gore, *Izveštaj* o političkom raspoloženju i uticaju Narodnog fronta na žene 1944-1947. od 16. juna 1947. godine, 6.

²³ „Muslimanke glasaju bez feredže“, *Pobjeda*, God. II, br.52, Cetinje, 18. novembar 1945, 4.

²⁴ AIICG, fond CK KP Crne Gore, kutija I, br.663/46, *Zaključci* savjetovanja CK KP Crne Gore održanog 28.marta 1946. godine, povjerljivo.

²⁵ U ovom slučaju radi se o očiglednoj grešci sastavljača izvještaja. Selo Polica nalazi se na izlazu iz Berana prema Rožaju, i potpuno je naseljeno pravoslavnim stanovništvom. Određenje se odnosi na selo Petnjicu, koje je u istoj regiji, i dominantno je naseljeno muslimanskim stanovništvom.

donešenog zakona o braku, u Plavu je kod muslimana prijavljeno nekoliko slučajeva poligamije.²⁶ Po ovom pitanju uočavaju se i analize u izvještaju od 6. maja. Tvrdi se da je jedan dio muslimanskih vjerskih službenika zadovoljan novim *Zakonom o braku*, dok drugi dio nije.²⁷ Neki muslimanski vjerski službenici propagiraju da je nemoguće ukinuti mnogoženstvo kod muslimana. Među takvima se ističu mule iz Plava Ahmet Šabović i Husein Redžepagić, kao i hodža Mehmed Višegrađanin.²⁸

Ove konstatacije se djelimično proširuju u izvještaju od 8. jula 1946. godine, da su muslimanski vjerski službenici „prilično neaktivni“. Primjećuje se povezanost pravoslavnog i katoličkog sveštenstva, dok muslimanski vjerski službenici ne sarađuju sa ove dvije grupacije sveštenstva. Ako i postoji neprijateljski rad muslimanskih vjerskih službenika, onda je to rezultat lične inicijative. Postoje informacije o kontaktima muslimanskih vjerskih službenika sa Sarajevom i Skopljem. U Srezu barskom hodža Mustafa Holović govori ljudima da su omladinci poslani kao akcijaši na prugu Brčko – Banovići prevareni i upućeni u vojne jedinice. Ovo je izazvalo zabrinutost roditelja koji su se obraćali mjesnim vlastima za informacije je li to tačno.²⁹

U kontekstu događaja u okruženju, u izvještaju od 7. avgusta 1946. godine utvrđeno je da je posjeta Josipa Broza – Tita Crnoj Gori izazvala oduševljenje stanovništva. Međutim, sveštenstvo sve tri vjere i dalje nastavlja otpor novim vlastima. Opet je konstatovano da su muslimanski vjerski službenici najmanje aktivni. Aktivnost se pripisuje samo pojedincima. Služba još uvijek ne može da pohvata veze tih vjerskih službenika sa Sarajevom. Iako je član Komisije za vjerska pitanja, hodža Abdulah Hodžić se sve više ističe neprijateljskom aktivnošću. On se na Cetinju³⁰ sve više viđa u društvu poznatog reacionara Gavra Cemovića.³¹ Pojačanja aktivnost muslimanskih vjerskih službenika protiv postojećeg poretka bilježi se u izvještaju od 10. septembra

²⁶ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izveštaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva OZN-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića o raspoloženju sveštenstva u Crnoj Gori II opunomoćstvu OZN-e Jugoslavije od 4. aprila 1946. godine, st.p.

²⁷ Misli se vjerovatno na *Ustav FNRJ* od 31. januara 1946. godine, i *Osnovni Zakon o braku* od 9. aprila 1946. godine, čijim su članovima proklamovani i validnost samo građanskog braka i nemogućnost poligamije.

²⁸ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izveštaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije o raspoloženju sveštenstva u Crnoj Gori od 6. maja 1946. godine, st.p.

²⁹ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izveštaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije o raspoloženju sveštenstva u Crnoj Gori od 8. jula 1946. godine, st.p.

³⁰ Prilikom posjete Josipa Broza – Tita Crnoj Gori povodom godišnjice 13 – julskog ustanka, na centralnom mitingu u Podgorici, prilikom govora Milovan Đilas je pokrenuo javnu inicijativu da Podgorica promijeni ime u Titograd. Cetinje je tada još bilo administrativni centar Crne Gore, gdje su bili smještene Skupština i Vlada.

³¹ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izveštaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije o raspoloženju sveštenstva u Crnoj Gori od 7. avgusta 1946. godine, st.p.

1946. godine, i to u Srezu barskom. Muslimanski vjerski službenici pozivaju roditelje da daju djecu u mektebe. U ovome se najviše ističe hodža iz Starog Bara Alil Haverić, brat odmetnika Ćazima Haverića. U Srezu ulcinjskom ističe se agitacijama hodža iz Gorana Bećir Zaganjor. On je okupljenima u džamiji rekao da ne slušaju te „drvene filozofe“ koji ne vjeruju u boga. Ovdje se najvjerovatnije misli na članove partije koji su agitovali među narodom. Ženske osobe ne treba puštati da idu u varoš, a pogotovo ne mlađe na omladinske konferencije. To je najveći grijeh.³²

Da je hodža Abdulah Hodžić, član Komisije za vjerska pitanja bio predmet stalnih opservacija Službe govori i još jedan podatak, iz izvještaja od 7. oktobra 1946. godine. Za njega je u tom izvještaju tvrđeno da je „jedna od najuticajnijih ličnosti muslimanskog sveštenstva“.³³ Hodža Bećir Zaganjor, koji obavlja službu i u selu Pečuricama između Bara i Ulcinja poziva narod da dolazi u džamije i ne zaboravlja vjeru. Hodža Ibrahim Hamzić, takođe iz Pečurica, prebio je seljaka Ćamila Šantića iz Veljeg Sela, koji se ističe kao „prijatelj narodne vlasti“, i zaprijetio mu da ako kaže vlastima ko ga je prebio, da će ga ubiti.³⁴

Služba je naročitu aktivnost u praćenju sveštenstva pokazala u kampanji za izbore za Ustavotvornu Skupštinu NR Crne Gore od 3. novembra 1946. godine. U opštem smislu konstatovano je da je sveštenstvo sve tri vjere u Crnoj Gori pokazalo pojačanu aktivnost u nagovaranju stanovništva da bojkotuje izbore. Veći dio sveštenstva je zbog raznih izgovora bojkotovao izbore, iako je sveštenstvu ukazano na agitacionim skupovima na njihov značaj. Muslimanski vjerski službenici pokazali su manju aktivnost u odnosu na pravoslavno i katoličko sveštenstvo. Međutim, muslimanski vjerski službenici pokazali su pojačanu aktivnost naročito prema muslimankama da ne izlaze na izbore, tvrdeći da po Kuranu ženama nije mjesto da uređuju stvari države. U ovoj agitaciji naročito su se pokazale aktivne hodže u Srezu ulcinjskom: Mustafa Holović, Jakup Ljucović i Sulejman Peška. U ovom srezu rade tri mekteba za muslimansku djecu. Muslimanski vjerski službenici iz Plava i Gusinja zalažu se takođe za otvaranje mekteba. Oni u agitacijama smatraju jedinim spasom, da omladina od malih nogu sačuva vjeru, i ne padne pod uticaj bezbožničke

³² AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izvjestaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije od 10. septembra 1946. godine, st.p.

³³ Korištenje termina sastavljača izvještaja za hodžu Hodžića da je „sveštenik“ govori o teološkoj neukosti pripadnika UDB-e. Naime, za pripadnike pravoslavne i katoličke vjerske zajednice može se koristiti termin „sveštenstvo“, dok se za muslimane koristi termin „vjerski službenici“, jer islam nema sveštenstva u klasičnom smislu, tj. nema posrednika između vjernika i Boga.

³⁴ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izvjestaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije od 7. oktobra 1946. godine, st.p.

propagande.³⁵ U nizu izvještaja UDB-e vidi se već konstatovana pojava tzv. pasivnog otpora. Sveštenstvo nije moglo pružati organizovani otpor bez obzira na vjeroispovijest. Ostala je samo agitacija među vjernicima, čiji se broj stalno smanjivao usljed kombinacije ideološke propagande i represije. Takav oblik otpora konstatovan je i u izvještaju od 9. novembra 1946. godine. Tako je konstatovano da se među muslimanskim vjerskim službenicima ističu hodže Ibrahim Hamzić i Bećir Zaganjor iz Sreza barskog. Oni su nekim svojim prijateljima u koje su imali puno povjerenje govorili za neke muslimane, da su potpali pod uticaj komunističkih vlasti, i nazvali ih „špijunima“.³⁶

Komparativni primjeri prekograničnog pružanja otpora muslimanskog stanovništva komunističkim vlastima

Za izučavanje teme kojom se ovaj članak bavi, mogu se sagledati i neki komparativni primjeri prekograničnog pružanja otpora novim komunističkim vlastima od strane muslimanskog stanovništva. U ideološkom smislu radilo se o grupacijama koje su tokom rata bile protiv NOV, bilo da se radi o običnom stanovništvu, bilo da se radi o muslimanskim vjerskim službenicima. Elaboratom sa naslovom „Istorijat razvoja bande - Srez štavički“ bilo je obuhvaćeno i granično područje Crne Gore prema Srbiji u Sandžaku. Ovaj elaborat je sačinilo Opuномоćство UDB-e Novog Pazara nepoznatog datuma krajem 1950. godine. U širokom opusu objašnjen je istorijat graničnog područja od njegove integracije u Srbiju i Crnu Goru u Prvom Balkanskom ratu na dalje. Konstatovano je da su muslimani graničnog područja od Rožaja ka Tutinu i Novom Pazaru u Drugom svjetskom ratu masovno pristupili pokretu protiv NOV. Ova oblast je na početku rata potpala pod italijansku okupacionu zonu. Analizirano je i stanje u pograničnim krajevima Crne Gore na početku ustanka 1941. godine.

Izvjestan broj muslimana iz pograničnog područja svrstao se pod komandu Elmaza Agovića i Šerifa Klimente, te je operacijski djelovao protiv NOV ka Bjelopoljskom srezu. Jedni od vođa ovog pokreta bili su Ramo Škrijelj iz Rudnice, Šerif i Hilmo Klimenta iz Letice, te Nedžib Hot iz Špiljana. Po ulasku partizana u ovo područje krajem 1944. godine, kao jedan od vodećih protivnika NOV strijeljan je Emin Škrijelj. Grupe oko Faika Bahtijerevića i Elmaza Agovića napravile su dogovor sa jedinicama NOV u Beranama, i pridružile im se prilikom oslobođenja. Poslije oslobođenja na graničnom području jednu od odmetničkih grupa predvodili su Hilmo Klimenta iz Letice, i Samko Škrijelj iz Rudnice. Prvi

³⁵ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izvještaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije od 5. novembra 1946. godine, st.p.

³⁶ AANBCG, kutija 10, neregistrovano, *Izvještaj* zamjenika načelnika II opunomoćstva UDB-e Crne Gore majora Petra M. Rakočevića II opunomoćstvu UDB-e Jugoslavije od 9. novembra 1946. godine, st.p.

se tokom 1945.godine predao vlastima, i sada radi u Tutinu. Drugi je otišao u nepoznatom pravcu, i ne zna se gdje je. U aprilu 1947. godine likvidiran je vođa odmetničke grupe Zuko Škrijelj, koji se skrivao u Gornjem Pešteru.³⁷

Odmetnička grupa Ibrahima Nezirovića izvršila je akciju na granici Rožajskog i Ivangradskog sreza 25.avgusta 1946. godine. Odmetnička grupa Đule i Halita Sulića iz sela Dolova izvela je akciju 2.septembra između sela Bovanj i Crnča u Ivangradskom srezu, kojim prilikom je bila likvidirana od jedinice KNOJ-a. Grupa Ibrahima Nezirovića i Nazima Rizvanovića izvela je nekoliko akcija na teritoriji Sreza ivangradskog: 21.septembra 1946, te 13. i 27. marta 1947. godine. Nedugo potom, grupa Nezirović – Rizvanović je 30. marta zaustavljala građane i legitimisala ih prilikom povratka sa pazara iz Peći, na putu Rožaje – Peć, u selu Žleb. Tom prilikom je razoružala i pretukla jednog podoficira JA koji je išo istim putem. Ova grupa je u junu 1947. godine, u mjestu Špiljani od Rožaja ka Ribariću iz vodenice Hajra Čolakovića, koji važi za čovjeka odanog vlastima, otela 30 kg brašna. Po istom sistemu iz kuće takođe odanog vlastima Meda Čolakovića, u septembru je ova grupa otela 30 kg brašna i 20 kg kajmaka. Nezirovićeva grupa stalno se kretala po terenu, i napadala muslimane odane novoj vlasti. Tako je 19. marta 1948. godine otela 100 kg brašna iz vodenice Tafa Murića. Ova grupa je 24. aprila napala šumsku manipulaciju na Turjaku, između Rožaja i Ivangrada. Kako su radnici manipulacije bili naoružani pružili su otpor. Tom prilikom ubijena su tri radnika manipulacije, a među njima i šef Zeko Magdalenić, inače sekretar MK KPJ Rožaje. U ovom sukobu poginuo je Ibrahimov brat Beka, član gerilske grupe.³⁸

Dugo operativno obrađivana od strane OZN-e i UDB-e Novog Pazara, bila je i grupa Smaka Klimente, čiji je operativni prostor djelovanja bio pogranični prostor: Rožaje – Ribariće – Tutin – Novi Pazar. Ova grupa tereti se za niz akcija tokom 1945. i 1946. godine u domenu ruralne i urbane gerile protiv novih komunističkih vlasti (klasične gerilske akcije, atentati, subverzivno djelovanje itd.). Na osnovu toga je formiran Dosije br. 10779. Nosilac predmeta rada bio je Smako Škrijelj. Rođen je 1916. godine u Rudnici, od oca Saliha i majke Pašene. Tokom rata bio je protivnik NOV. Na početnoj obradi operativno je praćeno 25 lica. Od tih lica gravitaciju prema rožajskom graničnom području imali su: Ramo Škrijelj (brat), strijeljan 1945; Hilmo Klimenta, protivnik NOV, poslije rata uhapšen i pušten; Feriz Škrijelj (brat od strica), zaposlen u Bihaću; Medžid Ferović iz Kosovske Mitrovice, rodnom iz okoline Gusinja; Sejdo Hot sa granice, nekada živio u Tutinu, radi kao mehaničar u Istanbulu; Jakup Kardović, hodža iz Vuča kod Rožaja, tokom rata bio načelnik sreza u Tutinu; Rašid Hot, tokom rata protivnik NOV, i strijeljan poslije rata.

Služba je po obradi nekoliko lica dobijala razne informacije gdje se Smako nalazi: Fehim Gusinjac (da se Smako nalazi u Zagrebu); Rašid Silan (da

³⁷ Državni arhiv Srbije, Fond Bezbjednosno informativne agencije Srbije, fascikla 175-Muslimanske bande, d.b. I-175-IV, st. p.

³⁸ Isto.

se Smako nalazi u Banatu); Husein Mujić (da se Smako nalazi u Banatu pod lažnim imenom, i da se pod tim imenom javljao tetki u Turskoj). Prema procjeni Službe, Smako od škole nije završio ništa, ali je „prirodno obdaren i inteligentan“. Za samo tri mjeseca tokom rata naučio je da tečno govori italijanski jezik, kada je vrbovan u italijansku agenturnu mrežu u Novom Pazaru. Pred samo oslobođenje napustio je Tutin, i obreo se u crnogorskoj brigadi NOV. Ubrzo je identifikovan i uhapšen. Bio je u zatvoru OZN-e u Beranama, odakle je pod nerazjašnjenim okolnostima pušten, i poslat u JA, odakle ubrzo bježi, i krije se na graničnom terenu. Svaki trag gubi mu se 1946.godine. Medžid Ferović na jednom saslušanju u UDB-i Novog Pazara 1955.godine tvrdi da je Smako umro u bolnici 1945. godine. Kroz elaborat rada za Smaka Škrijelja koji seže do 22. avgusta 1965. godine kada je zatvoren, vidi se da Služba nije mogla da identifikuje sudbinu Smaka Škrijelja.³⁹

Zaključak

Muslimansko stanovništvo Crne Gore ušlo je u drugu jugoslovensku (komunističku) državu sa različitim nasljeđem. Jednu grupaciju činilo je stanovništvo integrisano 1878. godine u Knjaževinu Crnu Goru (Bar, Ulcinj i Podgorica). Drugu grupaciju činilo je stanovništvo integrisano u Kraljevinu Crnu Goru u toku Prvog Balkanskog rata u oktobru i novembru 1912. godine (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav, Gusinje i Tuzi). Ono je bilo i različitog etničkog porijekla, i dijelilo se na stanovništvo slovenskog i albanskog porijekla. U tom kontekstu ono je imalo različite političke i državne projekcije prema NOP-u, iz kojih su se reflektivali i otpori novoj vlasti. Oni se mogu podijeliti na otpore stanovništva, vjerskih službenika, ili užih klasnih i socijalnih struktura i njihovih interesa. Nova revolucionarna vlast je na samom završetku rata stvorila svoj organ bezbjednosti: Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN-u), koji je djelovao najprije preventivno (obavještajni i kontraobavještajni rad), a i represivno (hapšenja, potjere i likvidacije protivnika). U istom smislu bilo je i preimenovanje ove službe u martu 1946.godine u Upravu državne bezbjednosti (UDB-u). Djelovanje ove službe prema muslimanskom stanovništvu nije predstavljalo specifikum u odnosu na ostale etničke i vjerske grupacije u Crnoj Gori. Obrazac je bio uglavnom isti: doprinos ateizaciji društva, doprinos državnom projektu agrarne reforme i kolonizacije, doprinos ideološkim postavkama marksizma – engelsizma – lenjinizma, doprinos konkretnoj izgradnji komunističkog društva. Sa druge strane muslimanske mase pružale su otpor ateizaciji društva, a naročito vjerski službenici, i uklanjanju tradicionalnih muslimanskih običaja. Otpori su pružani i nacionalizaciji imovine islamske vjerske zajednice. Uz ovo, postojale su i gerilske grupe koje imaju genezu iz rata, koje su oružanim putem pružale otpor. Operativni rad sastojao se u kombinaciji

³⁹ Isto, Dosije Muslimanska banda Smaka Škrijelja, kroz akta, st. p.

preventivnih i represivnih metoda. Na njegovom udaru našli su se svi slojevi muslimanske zajednice u Crnoj Gori, pošto je Crna Gora bila multikonfesionalno društvo. Od njihove spremnosti ili nespremnosti da se integrišu u novi komunistički sistem, zavisila je i njihova lična sudbina.

Summary

The Muslim population of Montenegro entered another Yugoslav state, this one under communist rule, with a different cultural and historical background. One group consisted of the population that was integrated into the Principality of Montenegro in 1878, including the towns of Bar, Ulcinj, and Podgorica. The second group comprised the population integrated into the Kingdom of Montenegro during the First Balkan War in October and November 1912 (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav, Gusinje, and Tuzi). Additionally, it was of a disparate ethnic provenance, comprising two distinct populations: Slavic and Albanian. In that context, it had disparate political and state projections towards the NOP, which also reflected resistance to the new government. These can be classified by the following: population, religious officials, and social structures. The revolutionary government set up the Department for the Protection of the People (OZN) to protect people. It did intelligence and counterintelligence, and it arrested, pursued, and killed opponents. Similarly, in March 1946, the service was renamed the Directorate of State Security (UDB). The actions of this service towards the Muslim population were not distinctive in comparison to those directed towards other ethnic and religious groups in Montenegro. The pattern was largely consistent across cases: contributions to the atheism of society, contributions to the state project of agrarian reform and colonization, contributions to the ideological positions of Marxism-Leninism, and contributions to the concrete construction of a communist society. The Muslim populace resisted atheistic ideologies and the eradication of traditional customs. The nationalization of the Islamic community's property was met with resistance. The conflict gave rise to guerrilla groups engaged in armed resistance. The work included both preventive and repressive methods. His actions affected all segments of Muslim society. Integration into the emerging communist system was key to their personal fate.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Agencije za nacionalnu bezbjednost Crne Gore
- godine 1944-1947, kutije: 1, 4, 6, 9, 10, 11.
2. Državni arhiv Crne Gore, Arhivsko djeljenje – Podgorica
- fond: *Materijali Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača NR Crne Gore*, kutija XI.
3. Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore
- fondovi: *Glavni odbor Narodnog fronta NR Crne Gore, Centralni komitet Komunističke partije Crne Gore*, kutija I.
4. Državni arhiv Srbije
- *fond Bezbednosno informativna agencija Srbije, fascikla 175 - Muslimanske bande, Dosije muslimanska banda Smaka Skrijelja.*

Knjige/Books:

1. Godi Federiko, *Crnogorski front, italijanska vojna okupacija 1941-1943*, Podgorica 2017. (naslov originala: *Goddi Federico, Fronte Montenegro, occupazione italiana e giustizia militare 1941 – 1943*, Gorizia 2016).
2. Lakić Zoran, Pajović Radoje, Vukmanović Gojko, *NOB u Crnoj Gori 1941-1945, hronologija događaja*, Titograd 1963.

Štampa/Newspapers:

1. *Pobjeda* – Cetinje (1945)

Blerim CARANI, PhD candidate

University of Prishtina, "Hasan Prishtina", Republic of Kosova

E-mail: blerimcarani1@gmail.com

ORCID: 0009-0009-8088-3141

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:33:341.324.5(497:497.115)"1945/1952" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.241>

**THE IMPLEMENTATION OF THE REQUISITION
POLICIES OF THE RPFJ DURING THE YEARS 1945-1952
DAMAGED THE ECONOMY OF KOSOVO**

Abstract: *The requisition¹ was applied in many countries of the former RPFJ, unfortunately also to the people of Kosovo and as a measure that will remain long in their memory. Kosovo was quite damaged by the Second World War, until, in addition to the many measures taken by the government of that time, it was also burdened by the requisition, which from the first year after the Second World War (1945), used it as a predatory-economic campaign, as an administrative measure by creating its extra bodies for implementation, starting from the Local Councils of the districts, which hierarchically had to report to the Ministry of Trade and Supply of the RPFJ.*

They have also taken measures to sensitize these bodies and the rural masses in general, on whom the main burden fell. They also used the press, with the well-known calls of that period that "no palm of land should remain uncultivated". Then they took notes for each family as to how much arable land they have, how many members there are for whom food and seeds should be left for planting for the next year, while the rest must be handed over to the state, which is called "Surplus" and in the Serbo-Croatian language it means "Vishak-Otkup". For each country and even district, requisition statistics differ, as well as methods of collection, land area, prosecutors. The registration and collection of crops were not based on fair practices, as the registration and obligation to deliver surpluses did not reflect reality.

The state, through the implementation of the requisition, planned to increase the fund as much as possible, where, in addition to the mandatory shipments of grain, by means of several decree laws, the villagers were imposed

¹ Requisition means to take by obligation, with compensation, or temporarily, productions, resources, means, or other items for general or military needs in certain specific cases. Requisition can include requisition of transportation, grains, property, with payment, etc. Cf. Fjalor i Gjuhës së Sotme Shqipe N-ZH, Rilindja, Prishtinë 1981, 1645; Në gjuhën angleze Requisition (rekëi-zishën) - zaptim, përvetësim Cf. Stuart E. Man. Fjalor Anglisht – Shqip, Londër 1957, 315.

to sell the remaining grain surplus to the state enterprises at a certain price. The mandatory purchase of products was determined at a price lower than the market rate. The situation was further complicated by the need to ensure food for the settlers and their families until their final employment. The local councils had to take responsibility for supplying them with controlled items. Very complex campaign, as from the involvement of the state, implementation, legal regulation, creating a directed-imposed economy. This turned into a whole system of measures to which the state gave a "legal color" to justify the actions taken against the people. In this paper, referring to archival sources and relevant publications on this topic, some characteristic forms and methods that were applied by the political nomenclature and Yugoslav state bodies on the population of Kosovo in the first post-war years will be treated analytically.

Key words: *Requisition, Consequence, Interview, Memory, Propagande, State of the RPFJ, etc.*

IMPLEMENTACIJA POLITIKE REKVIZICIJE RPFJ TOKOM 1945-1952. GODINE I ŠTETE PO EKONOMIJU KOSOVA

Apstrakt: *Rekvizicija je primijenjena u mnogim zemljama bivše RPFJ, nažalost, i na narodu Kosova, kao mjera koja će dugo ostati u njihovom pamćenju. Kosovo je bilo znatno oštećeno tokom Drugog svjetskog rata, a osim mnogih mjera koje je poduzela tadašnja vlada, također je bilo opterećeno rekvizicijom, koja se od prve godine nakon Drugog svjetskog rata (1945) koristila kao predator-ekonomska kampanja, kao administrativna mjera stvaranjem dodatnih tijela za implementaciju, počevši od lokalnih savjeta općina, koji su hijerarhijski morali izvještavati Ministarstvu trgovine i snabdijevanja RPFJ.*

Također su poduzete mjere za sensibilizaciju ovih tijela i ruralnih masa uopšte, na koje je glavni teret pao. Koristili su i štampu, s poznatim pozivima tog vremena da "nijedna palmica zemlje ne smije ostati neobrađena". Zatim su pravili zabilješke za svaku porodicu o tome koliko obradivog zemljišta imaju, koliko članova porodice ima za koje treba ostaviti hrane i sjemena za sadnju za sljedeću godinu, dok se ostatak mora predati državi, što se zove "Višak" i na srpsko-hrvatskom jeziku znači "Višak-Otkup". Statistika rekvizicija razlikuje se za svaku zemlju pa čak i za svaku općinu, kao i metode prikupljanja, površina zemljišta, tužitelji. Registracija i prikupljanje urodu nisu se zasnivali na pravednim praksama, jer registracija i obaveza predaje viškova nisu odražavale stvarnost.

Država je, kroz implementaciju rekvizicije, planirala da poveća fond koliko god je to moguće, gdje su, pored obaveznih isporuka žita, mještanima nametnute nekoliko dekretnih zakona da prodaju preostali višak žita državnim preduzećima po određenoj cijeni. Obavezna kupovina proizvoda određena je po

cijeni nižoj od tržišne. Situaciju je dodatno komplikovao zahtjev za osiguranje hrane za doseljenike i njihove porodice do konačnog zapošljavanja. Lokalne uprave morale su preuzeti odgovornost za snabdijevanje kontroliranim artiklima. Ova kompleksna kampanja obuhvatala je uključivanje države, implementaciju, pravnu regulativu, stvaranje usmjereno-nametnute ekonomije. Ovo se pretvorilo u cijeli sistem mjera kojima je država dala "pravnu boju" kako bi opravdala preduzete akcije protiv naroda. U ovom radu, oslanjajući se na arhivske izvore i relevantne publikacije na ovu temu, analitički će se obraditi neke karakteristične forme i metode koje su primjenjivale politička nomenklatura i jugoslavenske državne institucije na stanovništvo Kosova u prvim poslijeratnim godinama.

Ključne riječi: *Rekvizicija, posljedice, intervju, memorija, propaganda, država RPFJ, itd.*

Consequences of the Implementation of Requisition

After the end of World War II, the economic, social, and psychological position of the population in Kosovo began to deteriorate. The Albanian rural population, constituting 85% of the total population and relying solely on agricultural and livestock production, was severely affected. The state compelled the villagers to surrender a portion of their produce. According to a report, in just 2 months, for April and May of 1945, were collected 2,763 tons of wheat, 753 tons of corn, 44 tons of meat, as well as 1,157 tons of potatoes, beans, beets, animal feed, etc². While suppressing resistance in the villages, the communist authorities seized the opportunity to carry out a large-scale "requisition" of food from the farmers of Kosovo. Thus, in the months of April and May, 3,763,000 kilograms of grain and 1,157,000 kilograms of meat were collected³.

The measures implemented by the executive structures to execute the plan for the reconstruction and strengthening of the state were very ruthless towards the Yugoslav population in general, but especially towards the Albanian population, which was forcibly subjected to Yugoslav rule after World War II. In no other aspect of agricultural policy towards the rural population did it express a positive connotation, as was the case with agricultural products, which the so-called authorities also used for other purposes⁴. Immediately after liberation, one of the most important tasks was the implementation of

² Pajazit Nushi, *Motivet psikologjike të mërgimit të shqiptarëve në vitet 1945-1966*. Shoqata për kthimin e shqiptarëve të shpërngulur nga trojet e veta, Prishtinë 1992, 310.

³ Noel Malcolm, *Kosova një Histori e Shkurtër*. Koha & Shtëpia e librit-Tiranë, Prishtinë 2001, 330.

⁴ Виолета Ачкоска, *Задолжителниот откуп во Македонија 1945-1953*, Институт за национална историја, Скопје 1995, 50.

mobilization and ensuring food for the army and civilians⁵. After the annexation of Kosovo, the agrarian policy of the Serbian government applied various forms of pressure on the population of this region⁶.

The political aspects of the service were multifaceted. Firstly, there is the aspect of setting prices in agriculture, then establishing criteria for the mandatory surrender of agricultural surplus to the state, and the behavior of the “people's power” authorities in practice regarding the determination and confiscation of surpluses, often not based on reality⁷. It was sufficient for the Yugoslav Communist Party at that time to label citizens as kulaks or communists⁸. The Albanian population was considered an “insecure element”⁹.

The rich landowners, as always inspired by hostile feelings towards our state, wanted to speculate and in this case, many of them hid several hectares of uncultivated land just to deliver less grain to the state. The biggest mistake of the authorities so far is this because they have transmitted the planting plan to villages and houses in the form of an order. They have obliged the houses to plant different crops on certain areas and have not taken into account the fertility of the soil and for which crop it is most suitable¹⁰.

Even in Albania, according to documents, it is clarified that in cases of suspicion towards kulak farmers who resisted, their homes were searched, measures were taken against them, and they were exposed before the entire population¹¹. Likewise, the property of political refugees and war criminals was confiscated¹². The authorities of that time and their structures showed no consideration even for those who had sacrificed their sons in the war against the occupier, nor for those whose properties had been looted and plundered by the occupier during the war. After these measures, Albanian families were visibly impoverished. The period from 1945 to 1952 posed one of the greatest challenges for the economic and existential survival of the Albanians in Kosovo, known in the people's consciousness as the “bread sorrow”¹³.

⁵ Këshilli Popullor i Krahinës, *Autonome të Kosovës dhe Metohisë 1943-1955*. Prishtinë 1955, 17.

⁶ Kristaq Prifti, *Gjenocidi dhe Komplotet Antishqiptare të Serbomëdhenjve*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2017, P. 175.

⁷ В. Ачкоска, *Задолжителниот откуп во Македонија*, 38.

⁸ Izber Hoti, *Orientime dhe qëndrime politike të shqiptarëve në Kosovë*. Shtëpia botuese Faik Konica, Prishtinë 2010, 40.

⁹ Jusuf Osmani, *Vendbanimet e Kosovës 17*, Besiana (Podujeva). Prishtinë 2005, 65.

¹⁰ Rilindja, *Duhet me ba çmos që plani i mbjelljes së vjeshhtës të bëhet sa më real, i drejtë dhe i zbatueshëm*, 28 Gusht 1947, Prishtinë, nr. 87.

¹¹ Arkivi Qendror i Shqipërisë (AQSH), Fond. 521, K. 19, Dok. 8, Republika Popullore e Shqipërisë, Ministria e Tregtisë, Njoftim Nr. 514/1459, nga Komitetet ekzekutive të N/Prefekturave, gjegjësisht Drejtoria Qendrore për Grumbullim, dërguar Kryeministritë-Komisionit Kontrollit, Tiranë, më 19/12/1947.

¹² AQSH, F. 491, K. 2, Ministria e Financave-Komisioni i Kontrollit të shtetit, Plan Pune, pika e katërtë e Procesverbalit Nr.67/18-19, 1946, Korçë.

¹³ Sulltane Kojqini-Ukaj, *Dhuna e Pushtetit Jugosllav ndaj Shqiptarëve në rrethin e Pejës në vitet e para pas LDB-së. Kosova*, Nr. 31-32, Instituti i Historisë, Prishtinë 2009, 167-168.

The campaign to collect agricultural and livestock products was also implemented in other parts of former Yugoslavia. The implementation of this campaign in Kosovo, beyond its economic character, also had a political aspect, and therefore, the consequences were economic, political, and national in nature¹⁴. This campaign was applied to the entire population of Kosovo, but its weight fell more heavily on the shoulders of the Albanians due to their larger population. There was torture and inexplicable mistreatment of citizens under the pretext of revolutionary war, voluntarism of local authorities, as well as various forms of violence and punishments, including even the killing of villagers, to the extent that even buying and selling became unbearable. These state measures were discouraging and left severe consequences on both the villagers and state farms¹⁵.

Propaganda and press campaigns were also exploited in conferences and meetings to boost public willingness to fulfill requisition obligations¹⁶. The behavior of colonists from all over Yugoslavia and some neighboring countries in Kosovo meant not only the mixing of citizens of different nationalities but also of different cultural levels¹⁷.

Additional pressure on villagers included ensuring food for the colonists and their families until the moment of final employment. Local People's Councils took charge of supplying items based on weekly needs, relying on the number of members in each family¹⁸. The situation was further burdened by the political and economic pressure of the military regime, directed mainly towards Albanian producers. The military urgently demanded the Ministry of Trade and Supply to deliver all quantities of food items as planned¹⁹.

The main burden of collection fell on economically stronger families, but measures to encourage collection were also applied to planned quantities through the so-called conditional trade²⁰. Besides numerous testimonies of how "magic tricks were hidden" from families under the slogan of fighting "kulaks," Albanian villagers who resisted because they had nothing to give were sentenced

¹⁴ Mehmet Gjoshaj, *Mbledhja e tepricave në Kosovë si formë e plaçkitjes ekonomike*, Prishtinë 2009, 368.

¹⁵ Срђан П. Милошевић, *Аграрна политика у Југославију (1945–1953)*, Београд 2015, 721–724.

¹⁶ *Jedinstvo*, 1946-1947 (aprovimi i planit të mbjelljeve).

¹⁷ Milovan Obradović, *Reforma Agrare dhe Kolonizimi në Kosovë (1918-1941)*. Instituti i Historisë, Prishtinë 2005, 267.

¹⁸ Arkivi ndërkomunal i Mitrovicës [Inter-municipal archive of Mitrovica] (ANKM). Fund (F). Këshilli Popullor i Rrethit 3, Box (B). 12, Departamenti i Tregtisë dhe Furnizimit, Nr. 3425, 12 prill 1946, Mitrovicë.

¹⁹ ANKM, F. KPRR.3, Year (Y). 1945 B. 6, Departamenti i Tregëtisë e Furnizimit, Nr. 2293. This department has requested from the Ministry of Trade and Supply of Serbia that undelivered items such as hay, straw, and beans, etc., for the needs of the army for the three months of June-August (section of this department No. 2293/45) which states: Undelivered items for the military must be delivered urgently, Prizren.

²⁰ Grup Autorësh, *"Mitrovica e Titos" 1945-1980, Pushteti popullor 1945-1955*, Instituti i Historisë, Rilindja-Prishtinë 1985, 26.

to imprisonment, mistreated, and some had their land confiscated on charges of being collaborators of the enemy or opposing the decisions of the authorities to collect surpluses²¹.

For kulaks, it was said that they should be imprisoned because “imprisonment was a means to obtain grain”²². Producers were also condemned to various jobs in camps. Grain workers served in prisons in Pozharevc, Sremska Mitrovica, Krushevc, Kosovska Mitrovica, Nish, or by mining coal in mines, constructing hydroelectric power plants, roads, and other facilities. There were also some labor camps, the most famous being near the Monastery of Deçan. The inmates of the camp were mostly farmers, although there were also political figures; from 1947 to 1952, nearly 1.000 were sentenced²³.

Stations, such as “Zhitopromet,” played a significant role in requisition by collecting various products. During the implementation of forced requisition, along with the organs of popular power, were involved the organs of Zhitopromet²⁴. “During the collection of wheat, illegal actions were taken in some popular republics against citizens who did not fulfill their obligations. These actions were carried out with the initiative of some party leaders in the field or through silent agreements, both from the courts and some executive councils, non-official individuals, and others”²⁵. The majority of criminal offenses for trade, speculation, economic sabotage, and against the general public property were presented against producers. During the submission of mandatory “surpluses” of white wheat, corn, and oil, producers would place various items such as sand, salt, and potatoes. In this period, material damage amounting to 410,422.77 dinars was reported²⁶.

The supply of bread to the people will be ensured by creating the common state grain fund. This fund was formed in the first order with the mandatory purchase of grains from farmers. For this purpose, the joint Government has drawn up the decree-law on the purchase of grains since March 15, 1947. According to this decree-law, every farmer is obliged to sell a part of the grain he produces to the state at a certain price, and according to this, to plant the land so that he can fulfill his obligations. The popular councils in time before

²¹ Fatmir Sejdiu, *Politika Agrare si Instrument i Shtypjes Nacionale në Kosovë*, Prishtinë 2001, 69-70.

²² Momçillo Pavloviç, *Srpsko Sello 1945-1952-Otkup*. Institut za savremeno istoriju, Beograd 1997, 39.

²³ *Novosti*, 14. 02. 2023.

²⁴ Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (Prishtinë) [State Agency of Archives of Kosovo] (ASHAK). F. Prokuroria Publike (PP) e Krahinës Autonome Kosovë e Metohi, (KAKM), B. 4, “Zhitopromet,” Prishtinë, 24

²⁵ M. Portmann, *Politika bujqësore komuniste në Vojvodinë (1944-1953)*, 8.

²⁶ ASHAK, F. PP e KAKM, B. 3, Rrept.bes. 8/50 te dt. 9.X.1950, Prishtinë, raport i PP e KAKM dhënë PPRPS në Beograd për ndjekjet e veprave penale, për tremujorët korrik, gusht dhe shtator 1950.

harvesting and sweeping will tell each farmer the amount he should deliver to the state warehouse.

How is the categorization done?

- Cat. I. from 1 to 3 hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 215 Kg.
- Cat. II. from 3 to 5 hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 310 Kg.
- Cat. III. from 5 to 8 hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 510 Kg.
- Cat. IV. from 8 to 10 hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 690 Kg.
- Cat. V. from 10 to 15 hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 530 Kg.
- Cat. VI. from 15 to 20 hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 1.150 Kg.
- Cat. VII. from 20 and more hectares. Obligations were given for 1 ha. at most 1.300 Kg.²⁷

For all their achievements and work, the councils had to report to the public prosecutor. In the letter no. 835/46 of 22.11. and 16.12.1946, it was emphasized that urgent measures needed to be taken so that the “surpluses” could be requisitioned and reported to the prosecutor every 7 days. The percentage of requisitioned wheat was presented based on income. The prosecutor sought additional explanations from the councils through several questions. There were various questions such as whether there was a criminal procedure against specific individuals, whether they were imprisoned and for what reason, whether they were sentenced and if so, what punishment they received, their economic situation, and whether these sentences were reflected in the population. Furthermore, the prosecutor inquired whether the measures taken were sufficient and how they contributed to the more successful requisition of wheat. It also asked whether requisition would be completed within the specified deadline and the opinion of the authorities on this matter²⁸.

Due to the non-implementation of the requisitioning of white wheat according to the economic plan for the first three months of 1947, the Regional Collection Center “Zhitopromet” in Pristina, on 11.1.1947, requested from the Local and Municipal People's Councils to verify which producers had not fulfilled their obligations, so that pressure could be exerted on them. With the threat of legal action and punishment under the law regarding unauthorized speculation and economic sabotage, they were required to deliver the unrequisitioned quantities unconditionally to the aforementioned collection station²⁹.

Below is an overview of those accused for not delivering excess white wheat from 1.08.1946 to 31.05.1947. From the submitted cases to the court – in what form the court concluded the cases:

²⁷ Rilindja, *Dekret-Ligji mbi Blerjen e Drithit*, 7 Qershor 1947, Prishtinë, nr. 77.

²⁸ ASHAK, F. PP e KAKM, K.4, PPRPS, bes. nr. 839/46, 30 dhjetor 1946, Beograd, shkresë dërguar të gjitha prokurorive publike.

²⁹ ASHAK, F. PP e KAKM, B. 4, “Zhitopromet”, Ndërmarrja e tokave të Serbisë për qarkullim të grurit, Qendra Rajonale e rekuizimit Nr. 160, Prishtinë, 11.1.1947.

1) In the procedure	12
2) Completed	306
3) Procedures were halted	19
ç) Released:	17
4) Sentenced only with fines	43
5) Sentenced without fines and 6 months of imprisonment	49
6) Sentenced with fines and 6 months of imprisonment	9
Total:	51
7) Sentenced without fines, but from 6 months to 1 year of imprisonment	29
8) Sentenced with fines and from 6 months to 1 year of imprisonment	8
Total:	37
9) Sentenced without fines, but from 1 to 2 years	47
10) Sentenced with fines and from 1 to 2 years of imprisonment	19
Total:	66
11) Sentenced without fines, but from 2 to 3 years	20
12) Sentenced with fines and from 2 to 3 years of imprisonment	16
Total:	36
13) Sentenced without fines, but from 3 to 4 years of imprisonment	8
14) Sentenced with fines and from 3 to 4 years of imprisonment	5
Total:	13
15) Sentenced without fines, but from 4 to 5 years of imprisonment	1

16) Sentenced with fines and from 4 to 5 years of imprisonment	5
Total:	6
17) Sentenced without fines, but over 5 years of imprisonment	13
18) Sentenced with fines and over 5 years of imprisonment	6
Total:	19
The total calculated amount in fines is	1.175.000 din
From the total fine amount	10%
Out of all those sentenced – members of the People's Councils	10%
Albanians sentenced	178
Serbs sentenced	93
Montenegrins sentenced – none	

Figure 1. *Mirror of those accused and sentenced due to the non-delivery of excess white wheat for the economy of 1946/47 from the territory of Kosovo – from 1.8.1946-31.5.1947.*³⁰

Requisitioning in the Memory of Contemporaries

In addition to documents that depict the implementation of this predatory economic campaign, the survivors of that era also share their experiences. We will present the recollections of the interviewees below. Sokol (Zenë) Abazi, a member of the Commission for determining quantities, along with Milivoje Perović and Mustafa Haziri, spoke about the collection of “surpluses” in various forms. He mentioned instances when, as a commission, they compelled villagers to send animals, such as sheep and goats, even at night, as they suspected that they might be hiding them. When asked if there were cases when villagers did not surrender them for various reasons, Sokoli said that they had to deliver the specified quantity or borrow or buy it, given the pressure for the delivery of a large load. When asked why the “surpluses” were taken and where he thought

³⁰ ASHAK, F. PP e KAKM, B. 4, Pasqyrë e të fajësuarëve dhe të dënuarve për shkak të mosdorëzimit të tepicave të drithërave të bardha për ekonominë e 1946/47 nga territori i Kosovës – nga 1.VIII.1946 deri më 31.V.1947.

they were sent, he said that the purpose was to strengthen the state, and they also obtained testimonies from the villagers³¹.

Meanwhile, Halil Ujkani stated that during the period 1945-1952, there were 24 family members, and his father Ramadani was the head of the family. He mentioned that they had 6-7 hectares of arable land, all cultivable, and the tax was determined based on the cultivated land and the number of family members. Mostly, they were required to surrender wheat and corn. Ujkani emphasized that the tax was also determined for livestock, where they had to deliver the meat based on the number of livestock, and even the number of hens was counted, and eggs were taken accordingly. According to him, this was very painful for the citizens, emotionally distressing, and there were cases when authorities, accompanied by the police, visited homes. Ujkani declared that the “surpluses” always had to be surrendered, and families that didn't have them took them from someone else or bought them. The delivery was made at the train station in Mitrovica, where the collection warehouse was located. When asked if they knew or had heard why the “surpluses” were taken, Ujkani replied that they were told it was done to strengthen the state, and they were also required to provide testimonies. He also revealed an important detail that a portion of their land was taken and given to incoming colonists³².

Another witness, Fazli Kelmendi, stated that in the village of Lipa and surrounding villages, they were burdened with delivering “surpluses,” which were handed over to the commune, sometimes in the tower of Isa Boletini and at the house of Xhafer Deva in Mitrovica. Kelmendi said that those who did not deliver the specified quantity were sentenced to prison, adding that he had to deliver 300 kg of wheat, and if necessary, he had to sell cattle to fulfill the obligation. In addition to grains, they also took livestock. In 1947, the keeping of bees was prohibited, making life even more difficult, as Fazliu called it, stating that bees were like the “mother of poverty.” He emphasized that this was done in the name of brotherhood and that no testimonies were given³³.

Zef Deda, another interviewee on this issue, explained that the collection-seizure of “surpluses” in Albania occurred in two phases: the first from 1945-1948 solely by the order of the Government, and the second with the law from April 1948. He added that councils were formed for the implementation of requisitioning at the local level, and obligations began according to the laws in 1948. Deda stressed that taxes for land were generally paid in various forms; it

³¹ Interview with Sokol (Zenë) Abazi, born on 1937, from the village of Kllodërnica, Municipality of Skenderaj, with residence in Mitrovica. The interview was conducted with 14.7.2019, në Mitrovicë, Profession: Agricultural and Medicinal Technician, Brigadier in the agricultural cooperative in “Zhutovc.”

³² Interview with Halil Ujkani, born on 15.4.1934, in the village of Vinarc, today the Municipality of Mitrovica, residing in Vinarc. The interview was conducted on 3.5.2021. He had completed high school in chemical engineering and worked at Trepça. During the period 1945-1952, there were 24 family members, and the head of the household was his father, Ramadani.

³³ Interview with Fazli Kelmendi, born on 20.10.1929, in the village of Lipë, Municipality of Mitrovica, the interview conducted in Lipë, on 3.12.2021.

had to be paid in cash, based on income, based on the quantity of cultivated roots, and the obligation had to be paid within legal deadlines, and they were also given testimony for everything they took from them.

When asked what happened if they did not deliver the “surpluses,” he replied that they would first warn them, call the person, and then, if the obligation was not fulfilled, they would put them in prison, seize their property, etc. Deda added that there were collection centers and agents, and obligations were assigned based on various criteria, such as property, crops, for each individual economy, with a focus on the wealthy class - kulaks. He emphasized that the greatest pressure was on the kulaks, where, based on their economic and political activity, the obligation was about 15% more than for the villagers. Those exempt from obligations were state employees, villagers who had nothing, soldiers who had not left their side jobs, etc³⁴.

The interviewees stated that they were burdened with various types of “surpluses,” ranging from essential products such as wheat, oil, corn, barley, meat, potatoes, beans, salt, oil, flowers, wood, honey, and many other things. They added that villagers made efforts to save their grains and other things to avoid starving to death, but also to have something to plant again. Therefore, they were forced to hide their produce in various and quite risky ways.

From these interviews, we understand that the requisitioning of “surpluses” was almost the same, although it varied in terms of land fertility. Villagers were forced to surrender the “surpluses” and suffer hunger just to avoid mistreatment by those in power. All those who lived through that time today recall it as a difficult period, uncertain about having bread for the day they were living, not to mention tomorrow. The inadequate and unrealistic requisitioning policy towards social strata created distinct regional differences regarding the tax burden, while the behavior of the authorities left a negative impact on the well-being of the people in Kosovo.

Summary

Was the requisition a solution or a consequence?

The people of Kosovo after the Second World War experienced severe measures by the so-called popular power bodies of the former RFPJ. The requisition-campaign for the forced acquisition of agricultural and livestock products was also a psychological campaign, which is popularly known as malnutrition. The entire requisition policy is regulated by by-laws, regulations, ordinances, decisions, letters, provisions, etc, because there was no specific law.

³⁴ Account from Zef Deda, born on 20.1.1926, Velipojë-Albania, dated 19.7.2022, occupation farmer, held positions as head of the locality in Velipojë, then secretary and cooperative director in Velipojë.

For each year, different plans have been drawn up from the previous years, regulations, ordinances and instructions have been changed in order to fulfill and increase the state funds, through requisitioning of agricultural and livestock products.

Certain bodies which have functioned hierarchically, i.e. such plans compiled for requisitioning have gone to districts, the districts to districts and then these to local popular councils. For the realization of these plans, conferences, campaigns, propaganda, and competitions between districts were organized, just to fulfill the plans and vice versa, and all this was under the supervision of the Public Prosecution (public prosecutors).

The constant pressure, villagers tried to amortize the all-embracing pressure with passive resistance of the state measures and escape in the possible ways to fulfill the obligations. Pressure, imprisonment and political persuasion for the first time faced reality, which means that they did not help to fulfill certain unrealistic plans that were often changed. This organization represents an interest and influence of the state in filling the fund with reserves using this policy. The implementation of the requisitioning policy had no result, but turned into a consequence: violence, arrests, punishments, imprisonment, divisions, conflicts, loss of the will of the villagers to plant, weakening of family economies and even population migrations. This difficult situation for the producers, mainly Albanians, was extremely aggravated by the military regime in which only Kosovo was found.

Compared to other measures, it was the most difficult, as it endangered entire families for the basic needs of life. All these reasons show that compulsory acquisition and purchase has become an obstacle to the development of agricultural production. The new Yugoslav state had one goal - to strengthen at the expense of the population, especially the rural population, while agricultural and livestock products were considered a strategic element for psychological and economic pressure.

Based on the applied measures, we draw the following conclusions:

1. The accusations, arrests, and sentences were numerous: multiple-day to multi-year imprisonments; fines; fines and imprisonment; confiscation of property; labeling as enemy elements; deprivation of civil rights, etc.
2. The violence exercised against the producers, and consequently against their families, was unbearable.
3. This was exercised by the local authorities, which consisted of the Local People's Council, the Popular Front, the intelligence service, Prosecutors, etc.
4. By the District authorities
5. By the County authorities,
6. Illiterate producers were punished without having the opportunity to appeal.
7. Those who drafted appeals were punished under the pretext of gaining money illegally.

8. Appeals mostly ended negatively, causing producers to hesitate to appeal, saying, "whether you appeal or not, it's the same."
9. This violence was exercised with the aim of enforcing the requisition of white grains and other products to instill fear,
10. To punish producers who had the courage to refuse,
11. To weaken the rebellious spirit,
12. To divert people's attention from strengthening resistance against the new occupier, thereby directing them towards working the land and other tasks they were ordered to perform,
13. Weakening the economic power of the producers,
14. Confronting extreme poverty,
15. Forcing the population indirectly to engage in unauthorized activities such as speculation, blackmail, illegal trade, etc.

Zaključak

Da li je rekvizicija bila rješenje ili posljedica?

Narod Kosova nakon Drugog svjetskog rata doživio je teške mjere od strane tzv. narodnih vlasti bivše RFPJ. Kampanja rekvizicije za prisilnu nabavku poljoprivrednih i stočnih proizvoda bila je također psihološka kampanja, koja se u narodu poznaje kao malnutricija. Cijela politika rekvizicije regulisana je podzakonskim aktima, propisima, naredbama, odlukama, dopisima, odredbama itd, jer nije postojao konkretan zakon. Svake godine su se sastavljali različiti planovi, propisi, naredbe i upute su se mijenjali kako bi se ispunili i povećali državni fondovi kroz rekviziciju poljoprivrednih i stočnih proizvoda.

Određeni organi, koji su funkcionisali hijerarhijski, sastavili su takve planove za rekviziciju, koji su slani okruzima, od okruga do okruga, a zatim do lokalnih narodnih vijeća. Za realizaciju ovih planova organizovane su konferencije, kampanje, propaganda i takmičenja među okruzima, samo da bi se ispunili planovi, a sve to pod nadzorom javnog tužilaštva.

Neprestani pritisak, seljaci su pokušavali da amortizuju sveobuhvatan pritisak pasivnim otporom državnim mjerama i bijegom na sve moguće načine kako bi ispunili obaveze. Pritisak, zatvaranje i politička ubjeđivanja prvi put su se suočili s realnošću, što znači da nisu pomogli u ispunjavanju određenih nerealnih planova koji su se često mijenjali. Ova organizacija predstavlja interes i uticaj države u punjenju fonda rezervama koristeći ovu politiku. Provedba politike rekvizicije nije imala rezultata, već se pretvorila u posljedicu: nasilje, hapšenja, kazne, zatvaranje, podjele, sukobi, gubitak volje seljaka za sadnju, osipanje porodičnih ekonomija i čak migracije stanovništva. Ova teška situacija za proizvođače, pretežno Albance, bila je izuzetno otežana vojnim režimom u kojem se samo Kosovo nalazilo.

U poređenju s drugim mjerama, ovo je bila najteža, jer je ugrožavala čitave porodice za osnovne potrebe života. Svi ovi razlozi pokazuju da je obavezna akvizicija i kupovina postala prepreka razvoju poljoprivredne proizvodnje. Nova jugoslovenska država imala je jedan cilj - ojačati se na račun stanovništva, posebno ruralnog stanovništva, dok su se poljoprivredni i stočni proizvodi smatrali strateškim elementom za psihološki i ekonomski pritisak.

Na osnovu primijenjenih mjera, donosimo sljedeće zaključke:

1. Optužbe, hapšenja i presude bile su brojne: višednevne do višegodišnje zatvorske kazne; novčane kazne; zapljena imovine; označavanje kao neprijateljski elementi; oduzimanje građanskih prava itd.
2. Nasilje koje je vršeno protiv proizvođača, a samim tim i protiv njihovih porodica, bilo je nepodnošljivo.
3. Ovo je vršeno od strane lokalnih vlasti, koje su se sastojale od Lokalnog narodnog vijeća, Narodnog fronta, obavještajne službe, tužilaca itd.
4. Od strane okružnih vlasti.
5. Od strane opštinskih vlasti.
6. Nepismeni proizvođači su kažnjavani bez mogućnosti žalbe.
7. Oni koji su sastavljali žalbe bili su kažnjavani pod izgovorom sticanja novca na nezakonit način.
8. Žalbe su se većinom završavale negativno, uzrokujući da se proizvođači dvoume da li da se žale, govoreći: "bez obzira na to da li se žalite ili ne, sve je isto."
9. Ovo nasilje vršeno je s ciljem nametanja rekvizicije bijelih žitarica i drugih proizvoda kako bi se usađivao strah.
10. Da kazne proizvođače koji su imali hrabrosti da odbiju.
11. Da oslabe pobunjenički duh.
12. Da skrenu pažnju naroda s jačanja otpora protiv novog okupatora, usmjeravajući ih prema obradi zemlje i drugim zadacima koje su bili naređeni da izvrše.
13. Oslabiti ekonomsku moć proizvođača.
14. Suočiti se s ekstremnim siromaštvom.
15. Prisiliti stanovništvo indirektno da se bavi neovlaštenim aktivnostima kao što su spekulacije, ucjene, ilegalna trgovina itd.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. (ASHK)-Arkivi Shtetëror i Kosovës-Prishtinë
 - *Fondet: 111*
 - *Fondi - Prokuroria Publike e KAKM.*
 - *Fondi - Prokuroria Penale Publike KAKM.*
2. (AQSh)-Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë Tiranë
 - *Fondi: 521 Arkivi Qendror i Shqipërisë (AQSH), Dok. 8.*
 - *Fondi: 491 (Komisioni i Kontrollit të Shtetit), V. 1946, D. 2.*
 - *Fondi: 521 (Drejtoria Qendrore e Grumbullimit), V. 1947, D. 2-17.*
3. (AKP)-Arkivi Komunal i Prishtinës
 - *Fondi: Këshilli Popullor i Qytetit - Prishtinë, Seksioni: Për Furnizim dhe Tregti, Lëndë shumë sekrete, 1946.*
4. (ANKM)-Arkivi ndërkomunal i Mitrovicës
 - *Fondi-3-KPRRZ - Këshilli Popullor i Rrethit të Zveçanit.*

Books/Knjige:

1. Gjoshaj M, *Mbledhja e tepricave në Kosovë si formë e plaçkitjes ekonomike*, Prishtinë 2009.
2. Grup Autorësh, *Mitrovica e Titos 1945-1980, Pushteti popullor 1945-1955*, Instituti i Historisë, Rilindja-Prishtinë 1985.
3. Izber H, *Orientime dhe qëndrime politike të shqiptarëve në Kosovë*. Shtëpia botuese Faik Konica, Prishtinë 2010.
4. Jusuf O, *Vendbanimet e Kosovës 17*, Besiana (Podujeva). Prishtinë 2005.
5. Këshilli Popullor i Krahinës Autonome të Kosovës dhe Metohisë 1943-1955. Prishtinë 1955.
6. Kojqini-Ukaj S, *Dhuna e Pushtetit Jugosllav ndaj Shqiptarëve në rrethin e Pejës në vitet e para pas LDB-së. Kosova*, Nr. 31-32, Instituti i Historisë, Prishtinë 2009.
7. Malcolm N, *Kosova një Histori e Shkurtër*. Koha & Shtëpia e librit-Tiranë, Prishtinë 2001.
8. Nushi P, *Motivet psikologjike të mërgimit të shqiptarëve në vitet 1945-1966*. Shoqata për kthimin e shqiptarëve të shpërngulur nga trojet e veta, Prishtinë 1992.
9. Obradoviq M, *Reforma Agrare dhe Kolonizimi në Kosovë (1918-1941)*. Instituti i Historisë, Prishtinë 2005.
10. Pavlllovi M, *Srpsko Sello 1945-1952-Otkup*. Institut za savremeno istoriju, Beograd 1997.
11. Portmann M, *Politika bujqësore komuniste në Vojvodinë (1944-1953)*.
12. Prifti K, *Gjenocidi dhe Komplotet Antishqiptare të Serbomëdhenjve*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2017.
13. Sejdiu F, *Politika Agrare si Instrument i Shtypjes Nacionale në Kosovë*, Prishtinë: 2001.
14. Ачкаоска В, *Задолжителниот откуп во Македонија 1945 – 1953*, Институт за национална историја, Скопје 1995.
15. Милошевић С, *Аграрна политика у Југославију (1945–1953)*, Beograd 2015.

Newspapers/Novine:

1. *Jedinstvo*.
2. *Magazine Kosova*.
3. *Novosti*.
4. *Rilindja*.

Interviews/Intervjui:

1. Interview with Sokol Abazi, born in 1937, from the village of Kllodernica, Municipality of Skenderaj, residing in Mitrovica. The interview was conducted on July 14, 2019.
2. Interview with Zef Deda, born on January 20, 1926, in Velipojë - Albania, dated July 19, 2022, a farmer by profession, served as the head of the locality in Velipojë, then as secretary and cooperative director in Velipojë.
3. Interview with Fazli Kelmendi, born on October 20, 1929, in the village of Lipa, Municipality of Mitrovica, the interview conducted in Lipa on December 3, 2021.
4. Interview with Halil Ujkani, born on April 15, 1934, in the village of Vinarc, now part of the Municipality of Mitrovica, residing in Vinarc. The interview was conducted on May 3, 2021.

Dr. sc. Aida LIČINA RAMIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: licinaida@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:71/72:711.4:728(497.6 Sarajevo)"1960/1980" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.257>

SPASAVA SE KO – STIGNE DO KROVA!¹ **BESPRAVNA STAMBENA IZGRADNJA U** **SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI** **S POSEBNIM OSVRTOM NA SARAJEVO**

Apstrakt: *U tekstu na osnovu objavljenih i neobjavljenih izvora, štampe i literature sagledavam pitanje fenomena bespravne stambene izgradnje u socijalizmu s posebnim osvrtom na prilike u Sarajevu, političkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom centru SR Bosne i Hercegovine. Socijalnu pojavu bespravne izgradnje u svoj njenoj (iznimnoj) kompleksnosti uvelike su određivale složene društveno-političke prilike i ideologija socijalističkog društva - u prvom redu proces ekstenzivne modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije društva - kao i odnosi definirani socijalističkom stambenom politikom tog vremena. U tom je smislu, bespravna stambena izgradnja predstavljala mnogo više od pitanja prostornog uređenja grada odnosno fizičkog izraza bespravni oblika izgradnje, i bila je izrazom širih socijalnih, ekonomskih, ekoloških i političkih prilika koje su grad oblikovale.*

Dinamika razvoja socijalističkog društva davala je pojavi bespravne stambene izgradnje poseban pečat, stoga glavne uzroke treba tražiti upravo kroz analizu tih složenih odnosa. Ubrzani razvoj velikih gradova, naročito republičkih i pokrajinskih centara, koji je bio posljedica modernizacije praćene intenzivnim migracijama stanovništva, neki su od ključnih faktora koji su oblikovali ove procese. Sarajevo, sa stalnim rastom broja stanovnika i širenjem urbanog prostora, ubrzo se našlo među gradovima s najvećim brojem bespravno izgrađenih objekata.

Pitanje i problematika bespravne stambene izgradnje u javnom diskursu socijalističke Jugoslavije otvara se postepeno od početka 1960-ih godina na različitim razinama, što je koincidiralo sa njenim širenjem. Krajem te decenije, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH) pokrenula je inicijativu za organizaciju posebnog simpozija o bespravnoj stambenoj

¹ „Spasava se ko – stigne do krova“, Oslobođenje, 20. april 1972. 10. Ovaj članak je rezultat rada na projektu “Ekološke i društvene posljedice bespravne stambene izgradnje u socijalističkom Sarajevu“ a koji je podržalo Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

izgradnju, koji je održan u decembru 1971. godine. Zaključci simpozija potvrdili su ranije definirane stavove – bespravnu izgradnju ne treba posmatrati isključivo kroz aspekt prostornog uređenja, već kroz šire društvene i ekonomske uzroke i posljedice. Ocijenjeno je da je disharmonija tempa industrijalizacije i urbanizacije sa tempom stambene izgradnje jedan od ključnih razloga ubrzanog širenja ove pojave, što je dovelo do naglog porasta bespravnih naselja, naročito od 1960-ih godina. Ova naselja, izgrađena na negrađevinskim terenima bez dozvola, često su nedostajala osnovnu komunalnu i saobraćajnu infrastrukturu, što je dodatno opterećivalo urbanistički razvoj grada.

Analiza bespravne izgradnje u Sarajevu zahtijeva sagledavanje šireg spektra aspekata, uključujući socio-ekonomsku strukturu graditelja ovih naselja. Radnička populacija, koja je činila značajan dio stanovništva u ovim naseljima, istovremeno je ubrzavala proces izgradnje i uživala određeni nivo tolerancije od strane socijalističkih vlasti. Nesposobnost sistema da odgovori na vlastite ideološke postulate stvorila je konstantnu krizu, koja se refletovala kroz nemogućnost adekvatnog rješavanja stambenog pitanja radničke klase. Time je došlo do sve izraženijeg jaza između političke retorike i stvarnosti.

Pored toga, bespravna stambena izgradnja imala je značajne ekološke posljedice, naročito u 1970-im godinama, kada su ekološki problemi u Sarajevu postajali sve izraženiji. Nekontrolisana izgradnja na periferijama i u neposrednoj blizini urbanih zona postavila je nove izazove u očuvanju životne sredine, ali i u planiranju održivog razvoja grada.

Ova kompleksna tema zahtijeva dalje istraživanje, kako kroz hitorijske perspektive, tako i kroz savremene urbanističke, sociološke, ekološke ali i druge aspekte analize, s ciljem boljeg razumijevanja kako prošlih, tako i današnjih urbanih izazova.

Ključne riječi: *Bespravna stambena izgradnja, socijalistička stambena politika, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, prostorno planiranje, Generalni urbanistički plan, urbanizacija, zagađenje vode, zagađenje zraka.*

**WHOEVER REACHES THE ROOF IS SAVED!
ILLEGAL HOUSING CONSTRUCTION IN THE SOCIALIST
REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH SPECIAL
REFERENCE TO SARAJEVO**

Abstract: *Based on published and unpublished sources, newspapers and literature, in this article I analyse the problem of the phenomenon of illegal housing construction in socialism with special reference to the situation in Sarajevo, the political, economic, social and cultural centre of SR Bosnia and Herzegovina. The social phenomenon of illegal construction in all its (exceptional) complexity was largely determined by the compound socio-political circumstances and ideology of the socialist society - primarily the*

process of extensive modernization, industrialization and urbanization - as well as the policies defined by the socialist housing strategies of that period. In this sense, illegal housing construction was much more than a matter of urban planning of the city or the physical manifestation of illegal forms of construction; it was an expression of broader social, economic, environmental, and political conditions that shaped the city.

The dynamics of the development of socialist society gave the phenomenon of illegal housing construction a distinct character, making it necessary to analyze its root causes within this complex framework. The rapid growth of major cities, especially republican and provincial centres, was a consequence of modernization accompanied by intensive population migrations – one of the key factors that shaped these processes. With its continuous population increase and urban expansion, Sarajevo quickly became one of the cities with the highest number of illegally constructed buildings.

The issue of illegal housing construction gradually emerged in the public discourse of socialist Yugoslavia from the early 1960s, coinciding with its growing prevalence. By the late 1960s, the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina (ANUBiH) initiated the organization of a special symposium on illegal housing construction, which was held in December 1971.

The conclusions of the symposium reaffirmed previously established views—illegal construction should not be considered solely through the lens of urban planning but also through its broader social and economic causes and consequences. It was assessed that the disparity between the pace of industrialization and urbanization and the rate of housing development was one of the main reasons for the rapid expansion of this phenomenon, leading to a sharp increase in illegal settlements, especially from the 1960s onward. These settlements, built on non-construction land without permits, often lacked basic communal and transportation infrastructure, further burdening the city's urban development.

Analyzing illegal housing construction in Sarajevo requires consideration of a broader range of factors, including the socio-economic structure of the builders of these settlements. The working-class population, which made up a significant portion of residents in these areas, simultaneously accelerated the construction process and enjoyed a certain degree of tolerance from socialist authorities. The system's inability to fulfill its ideological promises created a persistent crisis, reflected in its failure to adequately address the housing needs of the working class. This resulted in an increasingly pronounced gap between political rhetoric and reality.

Furthermore, illegal housing construction had significant environmental consequences, especially in the 1970s, when ecological issues in Sarajevo became more pronounced. Unregulated construction on the city's outskirts and in close proximity to urban zones posed new challenges for environmental preservation and sustainable urban planning. This complex topic requires further research, both from historical perspectives and through contemporary

urban, sociological, environmental, and other analytical approaches, to better understand not only past urban challenges but also those of today.

Key words: *Illegal housing construction, socialist housing policy, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, spatial planning, General urban plan, urbanization, water pollution, air pollution.*

Uvod

Nakon 1945. godine razvoj nove države, u duhu socijalističke idejno-političke paradigme, tekao je u vidu procesa opće modernizacije, praćene procesima ubrzane urbanizacije i industrijalizacije društva. Te promijene su ostavile snažan pečat na razvoj gradova i gradskih sredina ali i društva u cijelosti. Pored toga što se potpuno izmijenila prostorna vizura gradova uslijed intenzivne izgradnje i snažnog priliva novog stanovništva, mijenjala se i društvena struktura gradova te način života u njima.

SR Bosna i Hercegovina, odnosno Sarajevo kao njezin administrativno-teritorijalni i politički centar, uslijed pomenutih procesa tokom socijalističkog razdoblja prolazi kroz najintenzivniji razvoj u svojoj povijesti. Ipak, preobražaj koji je nastupio stvorio je uslove za rast bespravne izgradnje, pojava koja se može razumijevati i kao jedan oblik reakcije i socijalne potrebe, na odozgo definirane i postavljene društvene, ekonomske i političke premise socijalističkog društva, o čemu će biti više govora u nastavku teksta. Naime, cilj ovog rada je da se objasni pojava i širenje bespravne stambene izgradnje u okviru socijalističkog društva, s posebnim osvrtom na proces širenja bespravne izgradnje u Sarajevu. Analizom dostupne arhivske građe, štampe, statističkih podataka i drugih objavljenih izvora sagledati ćemo razvoj ovog oblika izgradnje na prostoru Sarajeva, te ćemo utvrditi neke od ključnih uzroka njenog nastanka kao i posljedice koje su uslijed toga proizašle.

U dosadašnjim radovima, unutar bosanskohercegovačke historiografije, ovo pitanje nije posebno razmatrano, prvenstveno jer su teme iz društvene, urbane, ekonomske historije socijalističkog razdoblja u istraživačkim povojima i to uglavnom tokom posljednje decenije ovog stoljeća. Ipak, postoji određeni broj radova u kojima historičarke i historičari otvaraju teme važne za razumijevanje urbanih praksi ovog perioda.² Također, u regionalnom i evropskom okviru su napravljeni određeni pomaci kada je u pitanju istraživanje bespravne stambene

² Aida Ličina Ramić, *Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba, Reprzentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive* (ur. Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković), Sarajevo-Zagreb 2019, 59-72; Mirza Džananović, *Grad u dimnjacima. Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zenica 2017.

izgradnje u socijalizmu,³ s tim što je pri tome ova problematika često situirana unutar mnogo šire koncipiranih tematskih studija o modernizaciji, urbanizaciji i industrijalizaciji jugoslovenskog društva.⁴ Ne treba zanemariti ni to da su, zbog karaktera pitanja, značajnu pažnju istraživanju bespravne izgradnje na prostoru Sarajeva posvetili sociolozi, urbanisti, arhitekta, te ove studije predstavljaju nezaobilaznu literaturu o ovoj temi.⁵

Bespravna stambena izgradnja kao posljedica ekstenzivne modernizacije

Fenomen bespravne izgradnje kao pratilac ubrzanog razvoja gradova, ali ne isključivo samo gradskih sredina, je društvena pojava koja se može sagledavati iz različitih perspektiva pravne, ekonomske, urbanističke, socijalne, ekološke povijesti itd. Ovakav oblik izgradnje predstavljao je neplansko podizanje, najčešće individualnih stambenih objekata, bez građevinske dozvole, često na negrađevinskom zemljištu, što je ukazivalo i na složenost ove pojave.

Dinamika razvoja socijalističkog društva dala je poseban pečat pojavi bespravne izgradnje te stoga glavne uzroke ove pojave treba tražiti unutar društveno-političkih prilika tog vremena. Sveobuhvatni društveni preobražaj koji je nastupio poslije Drugog svjetskog rata, a koji je bio diktiran razvojem industrije i ubrzanim širenjem gradova te migracijama, neki su od ključnih uzroka pojave bespravne stambene izgradnje u tom vremenu. Osim toga, ovoj nejednaki potrebu je dodati i poseban aspekt razvoja društveno dirigitirane socijalističke stambene politike koja je u velikoj mjeri podgrijavała i uticala na dalje širenje bespravne izgradnje, što će dodatno biti argumentirano u nastavku rada, a konkretno na primjeru razvoja grada Sarajeva.

Bosanskohercegovačko društvo, pa time i Sarajevo, u socijalističkom razdoblju doživjelo je najintenzivniju transformaciju u svome povijesnom razvoju. Sarajevo, kao republičko sjedište, bilo je ujedno društveni, kulturni, ekonomski, obrazovni, i jedan od najvećih industrijskih centara u Bosni i Hercegovini. Tokom četiri i pol decenije socijalističke uprave grad se ubrzano

³ Jelka Piškurić, *Illegal Construction under Socialism: an expression of necessity, opposition or cultural norms?*, *Istorija 20. veka*, 41, br. 2, Beograd 2023, 401-416; Rory Archer, *The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia*, *History and Anthropology*, vol. 29, 2, 2018, 141-162.

⁴ *Moderno lice grada: O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, ur. Lidija Bencetić and Marino Manin, Zagreb 2020; Brigitte Le Normand, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*, Pittsburgh 2014; Ivana Dobrivojević Tomić, *Affordable Homes for Everyone? Housing in Socialist Yugoslavia 1945-1975*, *Taming the Yugoslav Space* (ed. Danijel Kežić, Vladimir Petrovic, Edvin Pezo), Beograd-Regensburg 89-105.

⁵ Mirza Rustempašić, *Graditeljsko naslijeđe i bespravna izgradnja u procesu revitalizacije gradskog prostora Sarajeva*, Sarajevo 2015. (doktorska disertacija); Dragana Stojanović Ž, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, Filozofski fakultet, odeljenje za filozofiju i sociologiju (doktorska disertacija), Beograd 1990; Midhat Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, Sarajevo 2009.

razvijao, te je do sredine 1980-ih godina postao prijestolnica jednog od važnijih svjetskih sportskih takmičenja - XIV zimskih Olimpijskih igara.

U tom razdoblju značajno su prošireni teritorijalno-administrativni okviri grada, pripajanjem okolnih odnosno njemu gravitirajućih prostora. Sredinom 1950-ih godina ukupna površina administrativne teritorije Sarajeva iznosila je 134km², a grad je bio podijeljen na pet općina: Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo, Vogošća i Ilidža. Posljednjim teritorijalnim proširenjem 1977. godine, uz općine Centar, Novo Sarajevo, Vogošću i Ilidžu, pripajanjem općina Hadžići, Ilijaš, Pale i Trnovo, teritorij grada dodatno je proširena na 2.098 km², odnosno povećana za skoro šesnaest puta. Teritorijalno-administrativna organizacija Sarajeva zaokružena je 1978. godine kada je općina Centar podijeljena na općine Centar i Stari Grad, a općina Novo Sarajevo na Novo Sarajevo i Novi Grad, te će se u okvirima tog administrativnog uređenja zadržati do 1992. godine.⁶

Paralelno sa ovim procesima stalno je rastao i broj stanovnika u gradu. U razdoblju od 1948. godine, odnosno prvog popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini, do 1991. godine broj stanovnika u Sarajevu je porastao za tri puta, odnosno sa 179.701 na 527.049.⁷ U poređenju sa drugim republičkim i pokrajinskim centrima u Jugoslaviji Sarajevo je u socijalizmu imalo skoro najveću stopu rasta broja stanovnika.⁸ Na njihov porast utjecala su tri ključna faktora: prirodni priraštaj, teritorijalno proširenje gradskih okvira i pripajanje stanovništva sa tih prostora, te stalno doseljavanje novog stanovništva koje je predstavljalo dio migracijskih procesa na liniji selo-grad izazvanih industrijalizacijom. Zapravo, možemo zaključiti da su intenzivne migracije, tj. stalno doseljavanje novog stanovništva u grad, bile faktor koji je najpresudnije uticao na povećanje broja stanovnika u Sarajevu, budući da područja koja su pripojena Gradu zapravo nisu bila gusto naseljena te da je prirodni priraštaj rapidno opadao uslijed silovitog socio-ekonomskog preobražaja bosanskohercegovačkog društva i modernizacijskih procesa koji su ga preoblikovali. Industrijalizacija i deagrarizacija potaknule su kretanje stanovništva na relaciji selo-grad, koje je u potrazi za boljim uslovima života i zaposlenjem najveću perspektivu vidjelo upravo u velikim gradskim i industrijskim centrima, zbog čega je Sarajevo, kao i drugi veći centri, za mnoge bilo atraktivno i prihvatljivo mjesto preseljenja. U razdoblju od 1960. do 1980. godine u Sarajevo se doselilo 124.935 stanovnika, od čega 79.140 stanovnika od

⁶ Aida Ličina Ramić, Transformacija Sarajeva 1970-ih: neki aspekti razvoja grada, *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, Sarajevo 2020, 117-131; Duško Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, Sarajevo 1984, 102.

⁷ U obzir je uzeto svih deset općina koje su činile grad Sarajevo od 1970-ih godina: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Hadžići, Vogošća, Trnovo, Ilijaš, Pale. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995, 10.

⁸ Marko Beroš, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva – ekspertiza*, Sarajevo 1986, 4, 5.

1961. do 1971. godine.⁹ Početkom 1980-ih u njemu je živjelo 10.9% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, odnosno jedna trećina ukupnog gradskog stanovništva u zemlji.¹⁰ Ovaj tip migracija dao je poseban pečat razvoju grada, ali je pitanje migracija važno i za sagledavanje problematike bespravne izgradnje jer je upravo zbog priliva novog stanovništva stalno bilo akutno i pitanje rješavanja njihovih stambenih potreba.¹¹

Teritorijalna i demografska preobrazba, razvoj i širenje grada potaknula je i njegovu prostornu transformaciju koja se ogledala kroz kontinuiranu izgradnju. Tokom socijalističkog razdoblja u Sarajevu je zabilježena snažna graditeljska ekspanzija koja je potpuno promijenila izgled grada. U tom razdoblju posebno se izdvajala izgradnja objekata za stambene namjene, diktirana ne samo dinamikom rasta grada odnosno broja njegovih stanovnika, već i ideološkim stavom ugrađenim u stambenu politiku, kao i praksom kroz koju je ta politika, sa više ili manje dosljednosti, implementirana. Jedan od konkretnih primjera tog ideološkog stava jeste i to da se stan, kao ustavna kategorija, u to vrijeme definirao kao društveno dobro na koje svaki pripadnik radničke klase u najširem smislu shvaćene ima pravo, bez novčane naknade.¹² Ova praksa je slijedila opću politiku razvoja zemlje kroz forsiranu industrijalizaciju i nagli porast najvećih gradova. Uslijed stalnog priliva novog stanovništva u gradove, i samim time stalnog porasta potražnje za stambenim prostorom realizacija ovog koncepta u praksi nije mogla zaživjeti u zamišljenim okvirima. Potražnja je stalno bila veća od proizvodnje stambenog prostora. Ovakve prilike proizvodile su permanentnu krizu stambene politike u Jugoslaviji koja se nastojala prevazići reformama s ciljem podizanja produktivnosti prilikom izgradnje novih stambenih prostora, kao i pokušaja ostvarivanja ekonomske održivosti takve izgradnje.¹³

Kolektivna/društvena stambena izgradnja¹⁴ bila je propagirani i poželjni oblik izgradnje u okvirima socijalističke stambene politike, i dominirala je

⁹ M. Beroš, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva; Program izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971-1985. godine*, Sarajevo, knj. 2, 421, 422.

¹⁰ M. Beroš, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva*; Hakija Đozić, *Demografska slika Sarajeva*, Sarajevo 1996, 90-97; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, Budva, Beograd 1990, 39.

¹¹ A. Ličina Ramić, *Transformacija Sarajeva 1970-ih: neki aspekti razvoja grada*, 123-128.

¹² Mina Petrović, *Sociologija Stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Beograd 2004, 70.

¹³ Gojko Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza: stambene potrebe mladih radnika*, Zagreb, 1987, 17-19; Nikolina Vezilić Strmo, Alenka Delić, Branko Kincil, *Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj, Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 21, Zagreb 2013, 345.

¹⁴ Podjela na kolektivnu i individualnu stambenu izgradnju stimulirana je prije svega arhitektonskim žargonom kojim su se na taj način striktno razdvajali kolektivni i individualni objekti stanovanja. Ipak, u širem kontekstu, socijalističke stambene politike, možemo napraviti diferencijaciju na kolektivnu, odnosno društvenu stambenu izgradnju na jednoj strani, te individualnu odnosno privatnu stambenu izgradnju na drugoj. U objektu kolektivnog stanovanja bilo je smješteno više porodica koje su na taj način formirale nukleus potencijalnog "imaginarnog

urbanim sredinama, a naročito u velikim gradskim centrima. Ovakav oblik izgradnje imao je svoje ideološke ali i praktične odnosno ekonomske razloge. U ideološkom smislu kolektivna izgradnja bila je poželjna jer je podsticala ostvarivanje “kolektivnih vrednosti, suzbijanju privatizma u procesu socijalizacije i ograničavanja mogućnosti stambene individualizacije“. S druge stran, u prilog ovakvoj izgradnji išla je činjenica da se na taj način moglo graditi brže i efikasnije, odnosno što veći broja stanova na što manjem prostoru i za što kraće vrijeme.¹⁵ Najvećih dio društvenih stanova, odnosno kolektivne izgradnje, bio je lociran u većim gradovima. Dodjela društvenog stana bez ličnog učešća uz nisku stanarinu korisnike je dovela u povoljan položaj, zbog čega se formiralo shvaćanje da stanovništvo u gradovima uživa brojne beneficije, što je dodatno podsticalo migracije prema gradovima.¹⁶

Iako kolektivna/društvena stambena izgradnja u socijalizmu nikad nije preuzela primat u ukupnoj stambenoj izgradnji, ona je obuhvaćala, na jugoslavenskom nivou, 1981. godine 21,45% ukupnog broja izgrađenih stanova, odnosno, na bosanskohercegovačkom nivou, 18,67% stanova. Ovaj oblik izgradnje bio je dominantno karakteristikom većih gradova i urbanih središta. U prilog tome svjedoče i podaci da su u Sarajevu do 1981. godine, od ukupnog stambenog fonda, društveni fond odnosno uglavnom kolektivna stambena izgradnja činili 55,97% izgradnje.¹⁷

Paralelno, uz kolektivnu stambenu izgradnju, uslijed naglog širenja gradova i porasta broja stanovnika, odnosno potrebe za stambenim prostorom, a zbog nemogućnosti društva da odgovori na porasla stambena potraživanja, odvija se i individualna stambena izgradnja. Unutar velikih gradova, posebno republičkih i pokrajinskih centara, dominirali su zamišljeni projekti socijalističke stambene izgradnje što je bila posljedica urbanističkih vizija o izgradnji gradova u duhu nove socijalističke ideologije koje su realizirane kroz programe prostornog razvoja tih sredina unutar koji je akcenat bio na kolektivnoj stambenoj izgradnji. Istovremeno, dešavalo se da urbanističkim planovima nije racionalno planiran prostor i namjena zemljišta za razvoj individualne stambene izgradnje. Rezultat je bio to da težnje i potrebe stanovništva unutar ovih projekcija nikad nisu stvarno prepoznate, a kako to sociolog Ognjen Čaldarović objašnjava, otpor onih koji su kreirali projekcije proizlazio je i iz ideoloških stereotipa koji su izgradnju stambene kuće osporavali “zbog privatizacije, zbog malograđanštine, zbog potrošnje gradskog zemljišta, poskupljivanja infrastrukture, i sl“ te u tom

kolektiviteta“. U socijalističkom društvu ovakav oblik izgradnje je podržavan i kontroliran od strane društva i bio je u društvenom vlasništvu, iz čega se izvodi paralela kolektivni odnosno društveni oblik stanovanja. Nasuprot kolektivnom stoji individualni oblik stanovanja koji se naziva tako jer se stambeno pitanje rješava individualno, vlastitim finansijskim sredstvima odnosno privatno, a također jer je takav oblik stanovanja najčešće bio briga pojedinca a ne društva. Ognjen Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, Zagreb 1989, 95.

¹⁵ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 70.

¹⁶ Ukupan stambeni fond Sarajeva iznosio je 93.541 stanova, a društvena izgradnja 52.354. *Studija stambena politika i stanovanje u SFRJ*, Beograd 1987, 2.

¹⁷ *Studija stambena politika i stanovanje u SFRJ*, 3, 16.

smislu “individualizirajuće aspiracije, prezentirane u slici individualnog stambenog objekta nikad se nisu priznavale kao model stambene politike.”¹⁸ Ovakav odnos vlasti i stručnih lica prema pitanju rješavanja stambenih problema rastućeg stanovništva u gradovima, nemogućnost dobivanja društvenog stana, uz brojne druge administrativne ali i socijalne prepreke doprinosili su pojavi i širenju bespravne izgradnje, kao obliku nekontrolirane individualne odnosno privatne stambene izgradnje.¹⁹

Bespravna stambena izgradnja – prepoznavanje problema

Druga polovica 1940-ih i prva polovica 1950-ih protekle su u “obnovi i izgradnji”. Politika forsirane industrijalizacije i modernizacije u tom razdoblju postavile su temelje na kojima će se razvijati jugoslavenska urbanizacija u socijalističkoj Jugoslaviji u narednim godinama. Graditeljska ekspanzija je rasla, a od početka 1960-ih ti procesi odvijaju se još ubrzanije. S obzirom da je u velikim gradovima, u okviru regulacionih i urbanističkih planova, apsolutni fokus vlasti bio na kolektivnoj stambenoj izgradnji, zanemarivani su produkcija i efekti izgradnje individualnih stambenih jedinica. Razlog tome je bila i činjenica da tokom 1950-ih pojava bespravne stambene izgradnje, budući još nije bila uzela maha, nije ni ugrožavala širenje i razvoj gradova. Ipak, početkom 1960-ih javili su se prvi problemi te su jugoslavenske vlasti, suočene sa rastućim problemom, otvorile rasprave o ovom pitanju i na taj način prepoznale postojanje problema. Naime, 1961. godine neposredno prije održavanja Konferencije nesvrstanih u Beogradu, “nehigijenska naselja” s ruba grada Beograda

¹⁸ O. Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, 92.

¹⁹ Individualnu stambena izgradnja može biti organizirana i neorganizirana. Neorganizirana stambena izgradnja javlja se u nekoliko oblika: bespravna, neplanska, nelegalna ili “divlja” izgradnja. Ona se također može dijeliti sa stajališta graditelja na siromašnu ili socijalnu i bogatu odnosno elitnu bespravnu izgradnju. O. Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, 94; Napomenula bih da postoje stavovi u novijoj literaturi o terminima “bespravna izgradnja”, “ilegalna izgradnja”, “divlja izgradnja” koji zagovaraju upotrebu termina “odmetnička izgradnja” odnosno izvorno “rogue construction”. Naime autorica B. Le Normand ističe da se termin „divlja gradnja“ koristi kako bi se istakla stihijnost i spontanost gradnje kao i divljaštvo i neciviliziranost graditelja. Pojam „bespravna ili „ilegalna gradnja“ ukazivao je na to da se objekti prave bez dozvole na tuđoj zemlji, dok autorica smatra kako mnogi od graditelja potencijalno nisu bili svjesni da krše ikakve zakone. Le Normand je kao zamjenski termin koristila „rogue construction“ odnosno „odmetnička gradnja“ jer su graditelji tih objekata izmakli kontroli tadašnjih vlasti. B. Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 148; Ovom prilikom opredijelila sam se za termin „bespravna gradnja“ jer je najveći dio objekata o kojima se raspravlja sagrađen bez građevinske dozvole odnosno bez pristanka vlasti. Juristička definicija glasila bi: „Bespravna gradnja može se smatrati svaka ona koja se ne temelji na određenom pravnom aktu zasnovanom na pozitivnim zakonima ili pravnim odredbama“. Prema: Ivan Taubman, Bespravna stambena izgradnja i realizacija urbanističkih planova, *Simpozijum Bespravna stambene izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 91. Osim toga u najvećem broju arhivskih izvora koje sam konsultirala u upotrebi je, također, termin „bespravna gradnja“.

izmješšana su zbog toga što su narušavala izgled grada za brojne strane delegacije koje su stizale.²⁰

Problematika bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji tokom 1960-ih sve češće postaje tema razgovora. Najprije je ovo pitanje otvoreno u okviru rasprava i analiza koje su vođene pri Stalnoj konferenciji gradova Jugoslavije.²¹ Još tokom 1963. godine u okviru ove organizacije sastavljen je materijal *Bespravna izgradnja u gradovima*, koje je razmatran na sjednici odbora *Konferencije* 26. 11. 1963. godine u Beogradu. Već tada je definirano da problem ove gradnje nije isključivo administrativni odnosno pravni, već da se treba rješavati i kroz ekonomske, socijalne ali i političke mjere. Jasno je naznačeno kako je bespravna izgradnja bila prateća pojava ubrzane industrijalizacije društva i s njom u vezi intenzivnih migracija. Stambena izgradnja u gradovima nije mogla pratiti populacioni rast, pored toga regulacioni planovi su bili nedovršeni ili nisu predviđali građevinsko zemljište za ovaj tip izgradnje. Administrativne procedure dobivanja građevinske dozvole su bile komplikovane, duge i skupe. Kazne su bile blage, a inspekcijskih službi za kontroliranje ovakve gradnje ili nije uopće bilo ili su bile podkapacitirane. U slučajevima kada su bili ostvareni uslovi za rušenje bespravnih objekata neke općinske službe nisu ih realizirale iz socijalnih razloga, jer nisu željele da, kako je nagađano, proizvedu negativne "političke posljedice", tj. da potiču socijalne nemire. Sve su ovo, kako je navedeno u pomenutom materijalu, bili razlozi širenja bespravne izgradnje.²²

Nekoliko godina kasnije u okviru *Konferencije* organizovano je i posebno savjetovanje o ovoj temi koje je održano u Splitu 1967. godine.²³ Ovom savjetovanju prethodilo je savjetovanje o individualnoj stambenoj izgradnji u gradovima održano u junu iste godine u Novom Sadu a u okviru kojega se raspravljalo dijelom i o bespravnoj izgradnji kao jednom segmentu i problemu individualne stambene izgradnje.²⁴ Kao osnova za diskusiju savjetovanja o bespravnoj izgradnji poslužila je *Informacija o pojavi bespravne izgradnje* koju je sastavio Savezni zavod za urbanizam, komunalna i stambena pitanja.²⁵ U uvodnom izlaganju domaćina savjetovanja, predsjednik skupštine opštine Splita,

²⁰ Na ovo je skrenula pažnju B. Le Normand u svojoj knjizi *Designing Tito's Capital*, 2014. 162.

²¹ Stalna konferencija gradova Jugoslavije a kasnije Stalna konferencija jugoslavenskih gradova i opština je konsultativna organizacija osnovana 1953. godine s ciljem razmjene iskustava lokalnih zajednica o različitim društvenim pitanjima i problemima. U okviru rada Konferencije organizovana su brojna savjetovanja, a kao glasilo izlazio je časopis *Komuna*.

²² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Stalna konferencija gradova Jugoslavije (dalje: SKGJ), 495, kutija 56. *Bespravna stambena izgradnja, Materijali Stalne konferencije gradova Jugoslavije*, Split 5. i 6. decembar 1967, 1-12.

²³ Savjetovanju je prisustvovalo preko 200 predstavnika opštinskih skupština, urbanističkih službi, stambenih preduzeća, organizacija za uređivanje gradskog zemljišta, naučnih i istraživačkih organizacija i nadležnih saveznih i republičkih organa. Arhiv Jugoslavije. AJ, Fond: SKGJ, kutija 56, *Materijali sa savjetovanja Stalne konferencije gradova Jugoslavije*, Mostar, Split, Zagreb i Novi Sad, 5. i 6. decembar 1967.

²⁴ AJ, Fond: SKGJ, 495, kutija 56. *Individualna stambena izgradnja u gradovima, Materijali sa savjetovanja Stalne konferencije gradova Jugoslavije*, Novi Sad, 22. i 23. jun 1967.

²⁵ AJ, Fond: SKGJ, kutija 56, *Informacija o pojavi bespravne izgradnje*, 1967.

ing. Janko Miličić ukazao je da je: “Bespravna stambena izgradnja pojava pred kojom je naše društvo dugo zatvaralo oči kao pred jednom neugodnom činjenicom (...) ona je tim više odudarala od već stvorenih šema i navika da rješenja tražimo samo u višespratnoj izgradnji. Međutim, prizemna stambena izgradnja, a time i bespravna, dobila je iz godine u godinu sve veće dimenzije, razvijala se mimo volje i raspoloženja društva slijedeći tokove vlastite logike.”²⁶ Jedno od pitanja koje je istaknuto jeste i problem neadekvatnog prostornog reguliranja ovog pitanja kroz regulacione i urbanističke planove. U konačnici, nakon razmatranja materijala i diskusije, zaključeno je kako je ova pojava sve izraženija i aktuelnija u socijalističkom društvu, te da je posebno karakteristična u velikim gradovima, te da nastupa kao posljedica ubrzane industrijalizacije i urbanizacije i uslijed priliva velike mase novog stanovništva. Kao jedno od mogućih rješenja ovog problema upućivano je na kreiranje povoljnijih uvjeta za legalnu stambenu izgradnju.

S obzirom da je bespravna izgradnja tokom 1960-ih godina postala raširena pojava u Bosni i Hercegovini, a naročito u Sarajevu, ovo pitanje je postalo aktuelno i u bosanskohercegovačkom javnom diskursu. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1969. godine pokrenula je inicijativu da se pripremi simpozij o bespravnoj izgradnji u BiH koji je održan u decembru 1971. godine. Na ovom simpoziju se kroz četrnaest referata raspravljalo o stanju u ovoj oblasti u BiH ali i u Jugoslaviji. Zaključci ovog simpozijuma odgovarali su zaključcima pomenutog *Savjetovanja* - da je bespravna stambena izgradnja pojava koja se treba sagledati u širim okvirima, a ne isključivo kroz prostorno uređenje, naročito prilikom utvrđivanja socijalnih uzroka ali i posljedica. Ocijenjeno je da je disharmonija tempa industrijalizacije i urbanizacije sa tempom stambene izgradnje jedan od ključnih razloga ubrzanog širenja ove pojave, te da je ona uzela maha na prostoru Bosne i Hercegovine u značajnoj mjeri, a naročito od 1960-ih godine kada se ubrzano širi, zbog čega se na perifernim i rubnim dijelovima velikih gradova formiraju bespravno podignuta naselja.²⁷

Bespravna stambena izgradnja – sarajevsko iskustvo

Otvaranje javne diskusije o problemu bespravne izgradnje bilo je posljedica rastućeg problema i stanja na terenu. Evidentno je da je ovo pitanje bilo aktuelno u većim gradovima, naročito republičkim i pokrajinskim centrima, koji su se najbrže širili i razvijali. Sarajevo nije bilo izuzetak u tome, naprotiv ono se upisalo na vrhu liste gradova po broju bespravno izgrađenih objekata u

²⁶ AJ, Fond: SKGJ, kutija 56, *Materijali sa savjetovanja Stalne konferencije gradova Jugoslavije o bespravnoj izgradnji*, Split 13. i 14. decembar 1967.

²⁷ *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972.

odnosu na druge centre, zbog čega je ova tema dobivala na aktuelnosti tokom narednih godina.

Početak 1970-ih, u okviru studije “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije” koja je koncipirana pod rukovodstvom prof. dr. Midhata Aganovića te je bila integralnim dijelom šire studije nastale u okviru “Programa prostornog razvoja grada” kojeg je koordiniralo Stambeno preduzeće grada Sarajeva, napravljena je široka analiza ovog oblika izgradnje i dati su osnovni podaci i karakteristike o bespravnoj stambenoj izgradnji u Sarajevu od sredine 1950-ih do konca 1960-ih godina.²⁸

U Sarajevu, kao i u većini drugih gradova nije sistemski vođena evidencija o broju bespravno izgrađenih objekata, zbog čega su autori pomenute studije, da bi dobili približne podatke o ovom problemu, upoređivali broj izdatih građevinskih dozvola po općinama sa registrom izgrađenih objekata na terenu za razdoblje od 1954. do 1969. godine. Uz napomenu da se obrađeni podaci odnose na lokalitete na kojima je zabilježena najintenzivnija izgradnja, dok podaci o zgradama i objektima unutar formiranog gradskog tkiva nisu registrovani. Presjek posmatranog stanja dat je na primjeru 1965. godine kada je usvojen Generalni urbanistički plan (GUP) za grad Sarajevo,²⁹ a analizom podataka ukazat ćemo zašto je upravo ova godina kao vremenska odrednica, uz ostale razloge, bila važna kada se razmatra ovo pitanje.

Naime, u razdoblju od 1954. do 1964. godine na prostoru gradskog područja³⁰ izgrađeno je bilo 5.577 objekata, dok su općinske službe izdale 4.900 odobrenja, što znači da je u tom periodu 577 objekata bespravno izgrađeno. S druge strane, u periodu od 1965. do 1969. godine, za samo četiri godine, izgrađeno je 5.552 objekta dok su općinske službe izdale 2.588 odobrenja, što znači da je 2.964 objekta bilo bespravno izgrađeno, odnosno više od polovica ukupno izgrađenih objekata u gradu.³¹

Iz gore navedenih podataka vidljivo je da je od 1965. godine zabilježen nagli porast ukupne individualne izgradnje, te uporedo s tim zabilježen je ogroman porast bespravne stambene izgradnje, što je po svemu sudeći koincidiralo sa donošenjem GUP-a. Pored činjenice da je proces donošenja i usvajanja GUP-a za Sarajevo trajao preko petnaest godina, što je dijelom bilo

²⁸ Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Fond: Skupština grada Sarajeva (dalje: SGS), VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije”, 18-30. (nesređena grada).

²⁹ Prije donošenja Generalnog urbanističkog plana za grad Sarajevo 1965. godine na snazi je od 1948. godine bio Generalni regulacioni plan grada koji zbog brojnih kritika nikad nije bio usvojen. Ipak, na osnovu ovog plana, do donošenja GUP-a, vršile su se sve urbanističke intervencije u gradu. M. Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, 157-161.

³⁰ Gradsko područje u tom periodu obuhvata općine Centar, Novo Sarajevo, Ilidžu i Vogošću.

³¹ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije”, 18-30. (nesređena grada).

posljedica nepostojanja jedinstvene strategije i politike prostornog planiranja na nivou Jugoslavije, donijeti plan nije odgovarao potrebama i razvoju grada u tom momentu.³² Ovim planom bilo je predviđeno da će u gradu 1985. godine živjeti 336.000 stanovnika, a u Sarajevu je već 1971. godine živjelo 292.000 stanovnika. Također, fokus ovog dokumenta je bio na problematici izgradnje velikih naselja kolektivnog stanovanja, dok prostor za izgradnju naselja individualne stambene izgradnje nije bio adekvatno isplaniran, s obzirom da se zemljište za ovu gradnju predviđeni na GUP, uslijed neriješenih imovinsko-pravnih odnosa sa vlasnicima nije moglo obezbijediti, te se s toga ni gradnja nije mogla realizirati.³³

Pored navedenog, još je nekoliko razloga koji su usporavali ukupne procese primjene GUP-a na prostoru Sarajeva, prije svega činjenica da do 1969. godine grad praktično nije postojao kao jedinstvena društveno-politička i administrativna zajednica, zbog čega je izostala aktivnost na regulacionom planiranju što se u konačnici odrazilo i na urbanističke akcije, odnosno na realizaciju urbanističkog plana³⁴ Naime nakon donošenja GUP bilo je potrebno usvojiti regulacione planove, što je bilo utvrđeno čl. 41. *Odluke o generalnom urbanističkom planu* na nivou područja grada, međutim kasnilo se sa formiranjem stručnih službi grada,³⁵ a nakon toga i sa procesom donošenja regulacionih planova. Broj lokacija predviđenih za gradnju postojećim regulacionim planovima (na primjer za naselja Ilidžu, Stup, Koševsko Brdo i slično) nije odgovarao potrebama. Zbog toga je veliki broj zahtjeva za izgradnju odbijan, što je opet proizvodilo paradoksalnu situaciju, jer je Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove, kao drugostepeni organ odlučivanja, zauzeo stav da nedostatak regulacionog plana ne može biti pravna osnova i isključivi razlog za odbijanje zahtjeva za lokaciju gradnje jer je

³² Prema dostupnim podacima, koji nisu bili sistemski prikupljeni početkom 1971. godine u Jugoslaviji je tek 25% naselja imalo urbanističke planove, koji su najčešće bili predetaljni i više su služili za izgradnju zgrada nego za prostorno planiranje uređenja grada. Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, 37, 39. Ovi procesi odvijali su se jako sporo i na prostoru SR BiH pa je tako prema dostupnim podacima do 1965. godine kada je Sarajevo dobilo svoju GUP, samo još pet općina dobilo svoje generalne urbanističke planove: Bijeljina (1957), Bosanski Šamac (1963), Donji Vakuf (1963), Kakanj (1962) i Zenica (1955). Izvor: *Godišnjak opština Jugoslavije, Beograd 1977*, 324-326; Aida Ličina Ramić, *Urbanizacija i njene posljedice u SR Bosni i Hercegovini, Urbanizacija u BiH, Historija Bosne i Hercegovine*, knj. VI, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995), Sarajevo 2023, 90-103.

³³ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, "Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije", 32. (nesređena grada).

³⁴ D. Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, 62.

³⁵ U augustu 1969. godine služba za poslove urbanizma prešla je iz nadležnosti Urbanističkog zavoda grada u nadležnost skupštine grada i organizovana je na osnovu Odluke o privremenoj organizaciji Skupštine grada i njenih organa kao Odjeljenja za urbanizam. Nakon usvajanja Statuta grada formirana su dva sekretarijata, Sekretarijat za urbanističku regulativu i Sekretarijat za urbanističko planiranje i programiranje. Oba sekretarijata počela su *de iure* da funkcionišu od oktobra 1970, a *de facto* od maja 1971. godine, jer u tom periodu nisu imala prostorije za rad i službe nisu bile organizovane. HAS, Fond: SGS, Izvještaj o radu Komisije za ispitivanje Generalnog urbanističkog plana, februar 1973. (nesređena grada).

izrada regulacionog plana obaveza Skupštine grada, a ne građana i drugih investitora, što je na neki način legalizovalo bespravnu izgradnju. Istovremeno, odnos gradskih vlasti prema individualnoj stambenoj izgradnji bio je izrazito tolerantan, a nedostatak odgovarajuće zemljišne politike od strane grada tj. općinskih skupština, a s ciljem rješavanja prostora za ovaj vid izgradnje, samo je dodatno produbljivao ove slabosti. Analizama koje su napravljene 1969. godine utvrđeno je da je GUP-om bilo predviđeno 902 hektara za ukupnu individualnu izgradnju do 1985. godine, a već četiri godine nakon donošenja plana takav oblik izgradnje obuhvatio je skoro duplo više od predviđenog prostora. Vrlo često je uzurpirano vrijedno zemljište koje je bilo predviđeno za industrijske zone, izgradnju naselja kolektivnog stanovanja, površine namijene gradskom zelenilu ili drugim rezervatima.³⁶

Ranije pomenuta studija “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije“, u kojoj je analizirano stanje individualne stambene izgradnje na prostoru Sarajeva s posebnim osvrtom na problem bespravne stambene izgradnje, razmatrana je na sjednici Skupštine grada Sarajeva sredinom 1971. godine. Neki od zaključaka sa ove sjednice su bili da je stanje, u odnosu na ono što je predstavljeno u ovom dokumentu, za dvije godine, dodatno eskaliralo. Odbornik gradskog vijeća iz naselja Nedžarići naveo je da u tom naselju do konca 1969. godine zabilježeno 106 bespravnih objekata te da je “trenutno (1971. godine o.a.) tu 500 i da nema ni jednog slobodnog mjesta za dalju dogradnju i urbaniziranje tog naselja.“ Zastupnica iz općine Centar Vindžbah Nasiha, istakla je kako je na području te općine bespravna izgradnja intenzivirana u proteklih pet godina, te da u toku “prošle i ove godine dobija nove razmjere i prerasta u pojavu koja rezultira proširenjem ranije formiranih naselja, bespravno izgrađenih objekata, kao što su ŠIP na Koševskom brdu sa 250 stambenih objekata, Breka na Hrastovima sa oko 150 objekata, Nahorevo sa 280 objekata (...) i nastajanje novijih kao što su Mali Sedrenik sa oko 50 objekata, Močila(...)“. Dodala je još i da je građevinska inspekcija nema dovoljno ljudstva te ne može ispratiti ove pojave, jer primjera radi, jedan građevinski inspektor radi na području Sedrenika, Medrese, Kovača, Vasinog Hana i “čak ni kola nema na raspolaganju, a na ovom području trenutno se nalazi 60 stambenih objekata u gradnji bez dozvole, gradi se čak i put u privatnoj režiji, na sve strane vrši se istovaranje raznih otpadaka građevinskog materijala itd.“ Prema njenim riječima došlo je i do narušavanja zelenog pojasa na tom području. Kao jedan od zaključaka ove sjednice usvojena je odluka da se formira posebna Komisija koja će ispitati uzroke ovakvog stanja.³⁷

Nakon dvije godine, Komisija za ispitivanje Generalnog urbanističkog plana podnijela je izvještaj Skupštini grada u februaru 1973. godine. Utvrđeno je

³⁶ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije“, 30-37, 45. (nesređena građa).

³⁷ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, Zapisnik sa 7-e zajedničke sjednice sva četiri vijeća Skupštine grada Sarajeva, 8. jula 1971 (nesređena građa).

činjenično stanje koje je konstatirano i na sjednici Skupštine tokom 1971. godine, o tome gdje su i kako nastali propusti u provođenju postavljenih ciljeva. U izvještaju je ustanovljeno da je GUP podbacio u utvrđivanju projekcija i procjena razvoja grada, broja stanovnika, potrebne stambene izgradnje, broja vozila u gradu i slično. Sve postavljene procjene za razvoj Sarajeva do 1985. godine u najvećoj mjeri su realizirane već početkom 1970-ih godina. Podkapacitiranost službi, neriješeno pitanje nadležnosti, neblagovremeno donošenje pratećih planskih dokumenata uz GUP i slično, samo su neki od razloga koji su u ovom izvještaju navedeni kao uzroci nastalih problema. U suštini, u izvještaju je konstatirano sve ono što je bilo poznato, zbog čega se prilikom rasprave o ovom dokumentu na sjednici Skupštine pokrenulo i pitanje uspješnosti rada ove komisije, jer nije ponudila odgovore na to ko je zapravo “krivac” za trenutno stanje u gradu glede bespravne stambene izgradnje i neuspjeha GUP-a, zbog čega izvještaj u konačnici nije usvojen.³⁸

Dok su se vodile rasprave, prepiske i utvrđivali uzroci i “krivci” ovih prilika, stanje na terenu je ostalo nepromijenjeno, bespravna izgradnja je “cvjetala”. Nejasnoće i sive zone u administrativnim i zakonskim regulativama pogodovale su daljem širenju bespravne stambene izgradnje. Dobar primjer takvog stanja je i Zakon o građevinskoj inspekciji (*Službeni list SR BiH* 33/66; 24/68) prema kojem se nijedan započeti ili izgrađeni objekat nije mogao rušiti dok se naknadno ne utvrdi mogućnost eventualnog usaglašavanja njegove izgradnje sa urbanističkim i drugim normativima, što su graditelji u velikoj mjeri i koristili. O slučajevima bespravne izgradnje, o bespravnim graditeljima, o rušenju objekata i posljedicama koje izazivaju često se pisalo u štampi.³⁹ Ograničenja gradskih struktura vlasti u borbi sa ovim problemom vjerno ilustruje i članak iz 1972. objavljen u *Oslobođenju*, pod naslovom “Spasava se – ko stigne do krova”. Inspeksijski organi su tokom pomenute godine obilazili teren i naređivali rušenje objekata, onih koji su još bili u temeljima. Tokom tri dana srušili su oko 20 kuća na području Stupa i Nedžarića, međutim mnogi graditelji su izvanrednim naporima uspijevali da pronađu radnike i “preko noći” su zidali kuće do krova kako bi izbjegli rušenje.⁴⁰

³⁸ HAS, Fond: SGS, Stenografske zabilješke sa sjednice, 16. 3. 1973. (nesređena grada).

³⁹ Neki od članaka: „Hiljadu lokacija za privatne kuće“, *Oslobođenje*, 15. januar 1971, 7; „Divlje garaže na udaru“, *Oslobođenje*, 15. april 1971, 7; „Rušenjem protiv bespravne gradnje“, *Oslobođenje*, 29. maj 1971, 7; „Niče 220 divljih kuća“, *Oslobođenje*, 8. juli 1971, 7; „Zabranjena individualna stambena izgradnja“, *Oslobođenje*, 9. juli 1971, 7; „Pomilovanje za ‘osuđene’ kuće“, *Oslobođenje*, 13. juli 1971, 6; „Počinje rušenje bespravno podignutih kuća“, *Oslobođenje*, 20. juli 1971, 7; „Počelo rušenje ‘divljih’ zgrada“, *Oslobođenje*, 22. juli 1971, 7; „Kraj divljoj izgradnji“, *Oslobođenje*, 28. januar 1972, 8; „Lete krovovi bez dozvola“, *Oslobođenje*, 31. mart 1972, 10; „Spasava se ko – stigne do krova“, *Oslobođenje*, 20. april 1972, 10; „Nemilosrdni buldožeri“, *Oslobođenje*, 25. april 1972, 11; „Kuća niče, niko ne zna ko je gradi“, *Oslobođenje*, 30. maj 1972, 9.

⁴⁰ „Spasava se ko – stigne do krova“, *Oslobođenje*, 20. april 1972. 10.

	Broj stanova izgrađenih u društvenom sektoru 1976-1983	Broj podignutih bespravnih objekata 1976-1983	Odnos bespravnih objekata i stanova u društvenom sektoru
Beograd	61.260	16.260	0.26
Sarajevo	14.906	19.804	1.33
Titograd	3.537	1.393	0.39
Zagreb	49.862	8.153	0.16
Skoplje	18.092	11.566	0.64
Ljubljana	24.463	3.639	0.14
Priština	3.168	1.248	0.39
Novi Sad	8.826	1.465	0.16

Tabela br. 1. Podaci o broju stanova izgrađenih u društvenom sektoru i o broju bespravno podignutih objekata za period 1976-1986. u glavnim gradovima republika i pokrajina.⁴¹

Podaci o bespravnoj izgradnji, uprkos činjenici da je ona uveliko “nagrizala“ gradsko područje i predstavljala ozbiljan problem u razvoju grada, nisu prikupljeni kontinuirano i ova se pojava u prvoj polovini 1970-ih pratila sporadično, uglavnom kroz izvještaje inspeksijskih organa sa terena. Od druge polovine 1970-ih godina podatke o bespravnoj izgradnji je pratila Stalna konferencija gradova Jugoslavije i oni su prikazani u *Godišnjacima*⁴² publiciranim za period od 1977. do 1983. godine. Ove podatke je u svojoj doktorskoj disertaciji pod naslovom *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji* sumirala sociologinja Dragana Ž. Stojanović. (Tabela br. 1).

Iz objedinjenih podataka koji su doneseni u *Godišnjaku* vidljivo je da je problem bespravne izgradnje na prostoru Sarajeva, u odnosu na druge republičke i pokrajinske centre, najteži. Međutim, nakon što sam lično napravila uvid u sadržaje *Godišnjaka* došla sam do zaključka da se ovi podaci trebaju uzeti s određenom rezervom. Prije svega jer su brojke o bespravno izgrađenim objektima prikupljeni anketom, a vrlo se često dešavalo da općine nisu dostavljale ažurirane podatke ili ih nisu dostavljale uopće. Na primjer, u prvom godištu *Godišnjaka* iz 1977. godine navedeno je da je u Sarajevu zabilježeno 28.000 bespravnih objekata od čega 14.000 stambenih, dok za naredne godine imamo samo polovične podatke s nekoliko desetina ili stotina bespravnih objekata u pojedinim općinama. Također, kao uporedno mjerilo Stojanović navodi podatke o broju izgrađenih stanova u društvenom sektoru koji ne odgovaraju broju stanova u društvenom sektoru koje donose *Statistički godišnjaci Sarajeva* za svih deset općina koliko ih je tada bilo u sastavu grada,

⁴¹ D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 227.

⁴² *Godišnjak opština Jugoslavije 1977-1983*, Beograd.

već samo za šest, odnosno za uže gradsko jezgro.⁴³ Pored svih navedenih slabosti, ova tabela ipak neosporno ukazuje da je dimenzija bespravne izgradnje na području Sarajeva u poređenju sa drugim centrima bila zabrinjavajuća.

U dobroj mjeri relevantne podatke o broju bespravno izgrađenih objekata možemo uzeti one koje navodi prof. dr. Midhat Aganović, odličan poznavalac prilika u Sarajevu i autor brojnih urbo-socioloških studija o gradu, o 15.000 bespravno izgrađenih stanova u razdoblju od 1965. do 1990. godine. Pri tome, kako navodi, u obzir nisu uzimani podaci o ostalim objektima – garažama, poslovnim objektima i slično, koji su također u velikoj mjeri bespravno građeni.⁴⁴ Iako ne postoje pouzdani i precizni podaci o broju bespravno izgrađenih stambenih objekata na prostoru Sarajeva, ovi podaci koje sam navela neosporno ukazuju da je problem bio veliki te da se vlasti nisu mogle uhvatiti u koštac sa njim.

U prilog tome idu i informacije o pokušajima i angažmanu stručnih službi grada na terenu, s ciljem da provedu mjere suzbijanja i kontrole ovih pojava. Skupština grada je početkom 1972. godine osnovala posebno *Odjeljenje za suzbijanje bespravne izgradnje*,⁴⁵ koje je u više navrata tokom 1970-ih mijenjao svoj naziv i ovlasti.⁴⁶ Konačno, 1978. godine formirano je kao *Direkcija za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršavanje akata organa uprave*.⁴⁷ Poslovi u radu ovih institucija tekli su sporo i uz brojne prepreke. Tako su, na primjer, još tokom 1972. godine u okviru *Odjeljenja za suzbijanje bespravne izgradnje* pri Sekretarijatu za inspeksijske poslove bila zaposlena tri inspektora, dva izvršitelja i, kao vanjski saradnici, deset izviđača koji su trebali pratiti stanje na terenu. Za rad na rušenju bili su angažirani radnici Centralnog zatvora a potrebne mašine su obezbijedivale firme "Drina", "Rad" i "Bosna". Nakon *uspješnog* rada od mjesec dana radnici Centralnog zatvora otkazali su saradnju a radnici komunalnih preduzeća odbili su ovaj posao. Sekretarijat je bio prinuđen da organizuje grupu svojih radnika od 60 ljudi, od kojih je 6 samovoljno prestalo sa radom. Inicijativom Sekretarijata, od aprila 1972. do aprila 1973. godine,

⁴³ Broj izgrađenih društvenih stanova za šest gradskih općina (Centar, Ilidža, Novo Sarajevo, Novi Grad, Stari Grad, Vogošća) za razdoblje od 1977. do 1982. godine iznosio je 14.966, a Dragana Ž. Stojanović u *Tabeli br. 1* navodi 14.906, vjerovatno je napravljena greška koja je rezultirala razlikom od 60 društvenih stanova. Izvor: *Statistički godišnjak Sarajevo*, Sarajevo.

⁴⁴ M. Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, 239.

⁴⁵ HAS, Fond: SGS, XIII sjednica Privrednog vijeća Skupštine grada Sarajeva (4. 1. 1973). Informacija o problemima u radu Sekretarijata za inspeksijske poslove Skupštine grada. (nesređena građa).

⁴⁶ Ovo odjeljenje preraslo je 1974. godine u *Zajedničku službu opštine i grada na suzbijanju bespravne izgradnje i izvršenja pojedinačnih akata organa uprave*. Međutim, posao ove službe se uskoro sveo samo na evidentiranje bespravne izgradnje i obavještanje Urbanističko-građevinske inspekcije o ovim poslovima. HAS, Fond: SGS, Vijeće mjesnih zajednica, XX (10. 5. 1979). Izvještaj o radu Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršenje akata organa uprave. (nesređena građa).

⁴⁷ HAS, Fond: SGS, Vijeće mjesnih zajednica, XX (10. 5. 1979). Izvještaj o radu Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršenje akata organa uprave. (nesređena građa).

porušeno je 708 bespravnih objekata. Prema do tada prikupljenim podacima bespravno je napravljeno 2.161 objekat, s tim da su neki ranije započeti, od toga: 1.583 stambenih, 120 nadogradnje, 372 garaže, 9 baraka te 58 štala i šupa. Neki bespravni graditelji pokazali su posebnu upornost pa su objekte gradili i po tri ili četiri puta nakon rušenja. U nekim općinama rušenja su obustavljena uz obećanje da će one suzbijati bespravnu izgradnju, ali bezuspješno.⁴⁸ Da su ove situacije bile mučne svjedoči i slučaj koji je zabilježen u *Oslobođenju* o tome kako je bespravni graditelj napao milicionera prilikom rušenja njegove kuće u naselju Pofalići. Tom prilikom upotrijebljeno je i vatreno oružje.⁴⁹

O *angažiranosti* graditelja govori i činjenica da je prilikom planiranja i izgradnje *Spomen parka Vraca* zbog sporosti u donošenju Odluke o gradnji na tom prostoru podignuto nekoliko bespravno izgrađenih objekata zbog neriješenog pitanja građevinskog zemljišta. Sagrađeno je četrnaest objekata na tom lokalitetu a najavljeno je da će ih sedam sigurno biti porušeno; da li je ova odluka realizirana nije nam poznato.⁵⁰

Da je izgradnja objekata bez prethodno pribavljenih dozvola u socijalizmu postala društveno pravilo, a ne izuzetak, svjedoči i činjenica da je u sklopu pomenute *Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje* za više radnika, pa i samog direktora, utvrđeno da su započeli gradnju objekata "četiri stambena objekta, jednu rekonstrukciju stambenog objekta, jednu garažu, jedan privremeni pomoćni objekat i jedan objekat niskogradnje – potporni zid s platoon" bez građevinske dozvole. O ovome je vijest prenijela i Sarajevska televizija.⁵¹ Direkcija je rasformirana 31. marta 1980. godine i njeni poslovi su preneti na općine.⁵² Sve navedeno je otvaralo mogućnosti potpuno različitog razvoja situacije u pogledu bespravne izgradnje u pojedinim općinama, što je na koncu opet ovisilo od općinskih vlasti i njihovih trenutnih interesa. Početkom 1980-ih u štampi se i dalje bilježe slučajevi bespravne izgradnje po pojedinim općinama, ali o njima se piše dosta oštrijim i odlučnijim tonom, kao što je, na primjer, sljedeća situacija. Povodom slučaja bespravne izgradnje u Vogošći navodi se: "Nakon brojnih konsultacija sa društveno-političkim organizacijama opštine Izvršni odbor Vogošće donio je zaključke koji bi se mogli svesti pod jedan. Ni u ovom slučaju, kao ni u jednom do sada i ubuduće neće se praviti ustupci niti kalemiti polovična rješenja. A da ubuduće ne bi bilo sličnih ekcesa urbanističko-

⁴⁸ HAS, Fond: SGS, XIII sjednica Privrednog vijeća Skupštine grada Sarajeva (4. 1 1973). Informacija o problemima u radu Sekretarijata za inspeksijske poslove Skupštine grada. (nesređena građa)

⁴⁹ "Bespravni graditelji napali milicionera", *Oslobođenje*, 9. jun 1973. 6.

⁵⁰ Izvještaj o radu Odbora za izgradnju spomen-parka „Vraca“. *Delgatski bilten skupština grada i udruženih opština* Sarajeva. br. 10, 15. 3. 1979. 5.

⁵¹ HAS, Fond: SGS, Društveno-političko vijeće XXVI, 1981, Izvještaj radne grupe Izvršnog odbora Skupštine grada u vezi s bespravnom izgradnjom građevinskih objekata radnika zaposlenih u *Direkciji za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršavanje akata organa uprave*. (nesređena građa)

⁵² HAS, Fond: SGS, Vijeće udruženog rada, XXVI (11. 12. 1980), Informacija o prestanku rada Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršavanje akata organa uprave. (nesređena građa).

građevinska komisija će i te kako pojačati budnost i brže donositi rješenja o rušenju bespravnih objekata."⁵³

Pitanje nadležnosti nad urbanističkim i graditeljskim djelatnostima bilo je također problematično, jer su i općina ili grad koji su imali te nadležnosti često zanemarivali ove aktivnosti. Činjenica da mnoge općine u Jugoslaviji nisu uspijevale da suzbiju bespravnu izgradnju upućuje na složenost problema. Pojedine općine su pred ovom pojavom popuštale kada su bili u pitanju neki značajniji društveni ciljevi, odnosno uslijed ekonomske zavisnosti ili vlastitih ekonomskih interesa. Kao slučaj odnosno primjer može se uzeti općina Pljevlja u Crnoj Gori, koja je dozvolila širenje rudnika uglja, te pratila razvoj bespravne izgradnje a kasnije je legalizovala kao lakši put u rješavanju stambenog pitanja većine potrebne radne snage za rudnik u to vrijeme⁵⁴ Iako su postojale mjere za suzbijanje bespravne izgradnje one su u ovakvim i sličnim situacijama svjesno zaobilaženi.

Iz Gradske komisije za urbanizam, saobraćaj, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove sredine upućena je jedna *Informacija o problematici mjera i akcija za suzbijanje bespravne izgradnje u toku 1979. i 1980. godine*. U 1979. i 1980. godini ukupno je bilo registrirano 2.455 bespravnih stambenih objekata, od čega individualnih stambenih objekata 1.051, a sigurno je da nisu svi bili ni evidentirani. Kao osnovni razlog širenja bespravne izgradnje, sad su navođeni ekonomski razlozi, a ne isključivo nepostojanje regulacionih planova i prostora za gradnju individualnih objekata. Opremanje i pripremanje parcele za izgradnju individualnog stambenog objekta bilo je izuzetno skupo. Dug postupak do rušenja bespravnog objekta i dalje je išao na ruku graditeljima. Rješenja o potrebi rušenja pojedinih objekata samo su se gomilala u okviru općina ali se nisu realizirala. Tek 1983. godine ove poslove je preuzelo komunalno preduzeće "Rad" u okviru svojih djelatnosti. No, tada je za većinu bespravnih objekata bilo prekasno jer su se graditelji već bili uselili u svoje domove. Ako su i zabilježena neka rušenja, za potrebe određenih naselja, na primjer Dobrinja, Alipašino i slično, ona su rađena po sistemu eksproprijacije zemljišta.⁵⁵

Koncem 1980-ih posebno je aktuelizirano pitanje uređenja građevinskog zemljišta. Individualni graditelji trebali su sami snositi sve troškove uređenja građevinskog zemljišta, bez olakšica ili stimulacija što je bilo van mogućnosti većine graditelj zbog njihove socioekonomske strukture, o čemu će više riječi biti u nastavku ovog rada. Tako je 1986. godine u šest udruženih gradskih općina Sarajeva zabilježeno 1.384 zahtjeva za individualnu izgradnju, a do juna iste godine nije izdato niti jedno odobrenje, što je podnosiocima zahtjeva nagnalo da sa izgradnjom otpočnu bespravno, jer su na taj način izbjegavali i plaćanje ostalih

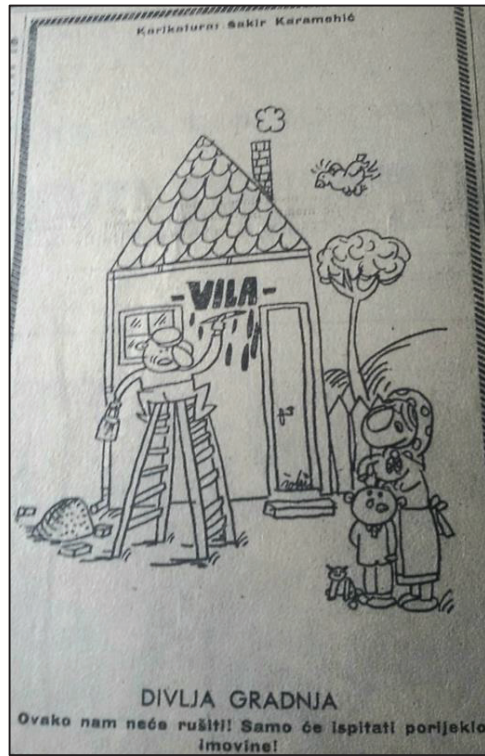
⁵³ J. K. „Bespravnim graditeljima ustupka nema“. *Oslobođenje*, 18. februar 1982. 8.

⁵⁴ D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 143.

⁵⁵ HAS, Fond: SGS, Vijeće mjesnih zajednica, XXVII (20. 11. 1980). *Informacija o problematici i realizacija mjera i akcije za suzbijanje bespravne izgradnje u toku 1979. i 1980. godine (nesređena građa)*; D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 258.

troškova. Ovo je dodatno podsticalo stihijski razvoj prigradskih naselja, a aktivnosti gradski vlasti su bile okrenute uglavnom ka sanaciji prostora obuhvaćenih bespravnom izgradnjom, odnosno rješavanju posljedica onda kada je šteta već bila počinjena.⁵⁶

Administrativne mjere i aktivnosti vlasti u borbi sa bespravnom izgradnjom u praksi su doživljavale poraz. Tome svjedoče ranije navedeni primjeri pokušaja rušenja izgrađenih objekata, koji su često završavali neuspješno. Radnici zaduženi za rušenje napuštali su poslove i pružali otpor tim poslovima, jer su najvjerojatnije bili svjesni da ugrožavaju osnovnu egzistenciju uglavnom siromašnog stanovništva koje je na taj način željelo da riješi svoje stambene potrebe, a čvrsta volja graditelja nepokolebljivo je opstajala uprkos svemu. Važno je razumjeti i ljudski faktor u ovom procesu na što je u svome izlaganju tokom Simpozijuma o bespravnoj izgradnji 1971. godine u ANUBiH posebno skrenuo pažnju prof. Midhat Aganović, govoreći o uzrocima i posljedicama bespravne izgradnje: "...kada su u pitanju sami graditelji bespravnih objekata, može se sasvim realno postaviti dilema: da li možemo i da li imamo pravo da osudimo njih, kako i u kojoj mjeri?".⁵⁷ Razlozi tome mogu se potražiti i u pitanju ko su bili bespravni graditelji?

Prilog 1. Karikatura,
Oslobođenje 13. oktobar 1976. godine.

⁵⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRN BiH), Sekcija za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u stambeno-komunalnoj djelatnosti (881), Informacija o aktuelnoj problematici u stambenoj izgradnji, Republički komitet za urbanizam, august 1986. (nesređena građa).

⁵⁷ M. Aganović, Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 164.

Sve analize, one na saveznoj i lokalnoj razini jednoglasno su ukazivale da je najveći procent bespravnih graditelja bio iz reda radničke klase. Naime sociolog Sreten Vujović navodi kako su to bili: "uglavnom radnik, srednjih godina, nekvalifikovan, polukvalifikovan i kvalifikovan, po pravilu zaposlen u industriji, sa niskim prihodima, dugim radnim stažom, malim obrazovanjem, sa velikim brojem članova porodice i dece, imigrant seoskog porekla i koji je gotovo više od deset godina čekao na rešenje stambenog problema."⁵⁸

Vrlo je slična bila struktura graditelja u SR BiH. Prema riječima Jahiela Fincija, uglavnom je to bilo migrantsko stanovništvo (preko 80% u većini naselja), po zanimanju radnici i zanatlije, u nekim slučajevima i zemljoradnici, uglavnom nekvalifikovani i polukvalifikovani, a u nekim općinama u Republici i radnici koji rade u inostranstvu.⁵⁹ Neka su pak istraživanja iz 1970-ih ukazivala da su radnici koji su otišli na privremeni rad u inostranstvo po povratku zarađena sredstva namjeravali (čak 85% njih) da utroše za izgradnju ili kupovinu kuće ili stana.⁶⁰

Posebna anketa napravljena je i u Sarajevu 1969. godine u cilju revalorizacije stambenog fonda i njome je bilo obuhvaćeno 4.300 graditelja koji su svoje objekte gradili u periodu od 1961. do 1968. godine. Ova anketa je pokazala da su graditelji individualnih stambenih objekata (u ovom slučaju legalnih i ilegalnih) također činili doseljeno stanovništvo (62%), uglavnom nižeg obrazovnog statusa (40% njih je bilo samo sa četiri razreda osnovne škole, 20% sa osam razreda, 21% sa srednjom školom, 2% sa višom i visokom školom i 5% bez školske spreme), radnici (65%), nekvalifikovani i polukvalifikovani, niskih primanja (77% ima ukupna primanja ispod 1.000 dinara).⁶¹

Da se kroz dvije decenije struktura graditelja nije značajno promijenila svjedoči i nešto kasnije istraživanje iz 1984. godine, među stanovnicima dva bespravno izgrađena naselja u Sarajevu, Ragib Džindo (Novi Grad) i Hrastovi II (Centar), kojim se još jednom je potvrdila slika socio-ekonomskog statusa graditelja. Zaključak je bio da se bespravni graditelji Sarajeva uklapaju u neku opću sliku bespravnih graditelja u Jugoslaviji. To su uglavnom bili ljudi koji su u Sarajevo doselili direktno iz zavičaja, najčešće ruralnih područja, zrele starosne dobi (od 30 do 49 godina starosti), nepovoljne obrazovne strukture, skoro dvije

⁵⁸ S. Vujović, *Ljudi i gradovi*, 1990. 59.

⁵⁹ Podaci su prikupljeni na osnovu posebne ankete o bespravnoj izgradnji u gradovima i naseljenim mjestima u SR BiH koju je početkom 1970-ih vodio Jahiel Finci u organizaciji Republičkog sekretarijata za urbanizam, stambene i komunalne poslove. Više: Jahiel Finci, Uvodno izlaganje, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972.

⁶⁰ Anketa je napravljena 1970. godine pri Odjeljenju za ekonomska istraživanja Republičkog zavoda za planiranje i ekonomska istraživanja na 2.311 ispitanika. Aleksa Milošević, *Bespravna izgradnja stanova, Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 114

⁶¹ Poređenja radi među licima koja su dobila društvene stanova onih sa primanjima ispod 1.000 dinara bilo je 45%. M. Aganović, *Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*, 172-176.

trećine ih je "bez škole", a jedna trećina sa srednjom stručnom spremom, dok visokoobrazovanih ima ali tek sporadično. Dominantno zanimanje ovih graditelja bilo je NK, PK, KV, VKV radnik (79.7%).⁶²

S jedne strane, bespravni graditelji u najvećem broju, pripadali su radnička klasi koja je u ideološkom i diskursu političke elite opisivana kao *vladajuća*, a s druge strane socijalistički sistem nije mogao odgovoriti vlastiti ideološkim anticipacijama zbog čega je zapadao u krizu, stambeno pitanje radništva nije bilo riješeno, zapravo je postajalo sve akutnije te su se političke retorike i stvarnost sve jače razilazile. Na to se ukazivalo u toku prvih javnih diskusija 1960-ih godina, ali i tokom republičkih rasprava. Primjera radi u uvodnom izlaganju na Simpozijumu u Sarajevu 1971. godine Jahiel Finci je jasno istakao kako činjenica "da su bespravni graditelji većinom radnici predstavlja sama po sebi (sic!) politički problem (...) prouzrokuje negativne političke posljedice" te da rušenje nije rješenje jer su "građani solidarni i masovno daju otpor vlastima, i takvim prilikama se redovito događaju vrlo neprijatne scene."⁶³

U prilog ovoj problematici ide i svjedočenje "bespravnog graditelja" Ismeta Durakovića, koji se 1973. godine obratio redakciji *Oslobođenja* nakon što je dobio rješenje o rušenju svoje kuće. Zatražio je od foto-reportera da fotografiše njegov dom da bi, kako je sam naveo, imao fotografiju "za uspomenu". Tom prilikom podijelio je svoju životnu priču, objašnjavajući razloge i motive koji su ga naveli na ovakvu gradnju: "Živeći u Sarajevu još od prije rata pa do danas nisam bio u mogućnosti da riješim stambeno pitanje, jer sam radio u privrednim organizacijama koje nisu bile u mogućnosti da mi obezbijede stan. Otac sam troje malodobne djece...U ovakvoj teškoj situaciji, živeći kao podstanar, jedina šansa da svojoj porodici obezbijedim bilo kakvu egzistenciju bila mi je da vlastitim radom sagradim malu porodičnu kuću, koju sam tek polovično završio, a već u njoj stanujem jednu godinu dana sa svojom familijom. Kad sam čuo za odluku o rušenju bio sam izvan sebe, te nisam znao odakle da pođem. U ovoj situaciji ne znam šta da radim, zima mi predstoji, sredstva za život nemam, a služba kao šofer mi omogućuje, s obzirom na sadašnje prilike, sa svojom familijom jedva minimum egzistencije...". Sredstva za gradnju kuće dobio je od preduzeća u kojem radi u vidu kredita a ostatak je posudio od rodbine, a za nabavku namještaja podigao je kredit u banci. "Sve je obezbijedio sem – građevinske dozvole. Ko je kriv?", pitanje je koje novinar u ovom prilogu ostavlja otvorenim.⁶⁴

⁶² Istraživanje o bespravnoj izgradnji napravljeno je na osnovu Odluke stručnog vijeća Zavoda za planiranje grada Sarajeva na dva lokaliteta, tokom oktobra 1984. godine, u mjesnoj zajednici Ragib Džindo, Novi Grad i mjesnoj zajednici Hrastovi II, Centar. Objavljeno je u posebnoj studiji koju je publicirao Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, (*Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, Beograd-Sarajevo 1985) a istraživanja je je iskoristila Stojanović za izradu doktorske disertacije. D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 274-286.

⁶³ J. Finci, *Uvodno izlaganje*, 17, 18.

⁶⁴ "Fotografija za uspomenu. Otvoreno pismo bespravnim graditeljima i nadležnim gradskim službama", *Oslobođenje*, 3. 8. 1973, 11.

Najveći broj graditelja nije imao drugu nepokretnu imovinu što znači da su svoju egzistenciju u potpunosti vezali za grad, odnosno za dom koji su napravili, a motivi za doseljavanje u prvom redu su bili vezani za zaposlenje (68%), za dalje školovanje (14%), manjim dijelom željom za većom zaradom (6%) i za životom u Sarajevu (5%).⁶⁵ U biti, radnici, niskih primanja, bez riješenog stambenog pitanja, na ovaj način su mogli najjednostavnije riješiti svoju egzistenciju, postepenom gradnjom, uz pomoć prijatelja i rodbine, bez velikih troškova uređenja građevinskog zemljišta. Ovu praksu je dodatno stimulirala i aktivnost pojedinih preduzeća koja su izdavala kredite za izgradnju kuća svojim radnicima, čime se donekle smanjivao pritisak u kolektivima i među radnicima koji su bili na spiskovima čekanja za dodjeljivanje društvenog stana.

Pomenutim istraživanjem iz 1984. godine, u dva sarajevska bespravno izgrađena naselja, ustanovljeno je da se stanovnici tih naselja, iako inkorporirani u cjeline grada u prostornom smislu, postepenom sanacijom ovih teritorija i legalizacijom nekih objekata,⁶⁶ i dalje nisu osjećali kao dio “gradskog prostora” i njihova socijalna integracija se uglavnom uspostavlja kroz rad, odnosno radno mjesto i obrazovanje što je više vezano za egzistencijalne motive nego što je bio realni stepen integracije. Naime, istraživanje je pokazalo da su se sporo mijenjali tradicionalni oblici života u ovim zajednicama, koji su bili oblikovani konzervativnim i tradicionalnim načinom života, naročito pod uticajem religije.⁶⁷

Odgovor vlasti u pomirljivom tonu kroz legalizaciju bespravni objekata i čitavih naselja, što je otvaralo mogućnost uređenja ovih naselja i izgradnju neophodne infrastrukture,⁶⁸ samo je još jedan dokaz da vlasti nisu imale pravi odgovor na ovo pitanje, te da se na ovaj način kupovala neka vrsta “socijalnog mira”.

Osim problema prostornog razvoja grada, socijalnih pitanja porijekla i strukture stanovništva ovih naselja, kvalitete i načina života, nastanak kompletnih naselja ovog tipa, njihova pozicioniranost na padinskim i perifernim dijelovima grada, zonama koje su bile predviđene za rekreaciju i zelenim pojasevima, vodozaštitnoj zoni i slično, a uslijed ukupnog razvoja grada otvorilo je i pitanje potrebe sagledavanja ekoloških konsekvenci ovih procesa.

Naime, kroz bespravnu izgradnju, čitava naselja su formirana na prostoru koji najčešće nije bio predviđen niti prilagođen za individualnu stambenu izgradnju, bez osnovne infrastrukture, saobraćajne, komunalne, vodovodne u nekim slučajevima i elektromreže. Kao dobra ilustracija stanja i prilika izgradnje

⁶⁵ M. Aganović, *Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*, 172-176.

⁶⁶ Ovako formirana naselja imala su *de facto* legalan status, ulice su bile nominovane i numerisane, a stanovništvo tih naselja je težilo da ostvari određeni “društveni status”. D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 255, 256.

⁶⁷ *Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, 19.

⁶⁸ Prva Odluka o sanaciji bespravno izgrađenih objekata na području grada Sarajeva donijeta je 1974. godine, a dopunjavana je u dva navrata 1976. i 1978. “Službene novine grada Sarajeva”, 12/74, 12. 7. 1974; 12/76, 30. 9. 1976; 7/78, 6. 3. 1978.

ovih naselja mogu poslužiti podaci iz ankete koja je napravljena 1969. godine a kojom je utvrđeno da preko 70% izgrađenih objekata nije imalo kanalizacione i vodovodne instalacije, dok 10% nije imalo ni elektroinstalacija.⁶⁹ Ako imamo u vidu da je najveći broj ovih objekata i naselja bio u urbanoj zoni grada ili u njenoj neposrednoj blizini možemo naslutiti kakve je posljedice to proizvodilo za grad. Ovakve prilike su u potpunosti narušavale kvalitet stanovanja stanovnika u tim naseljima, te su ujedno predstavljale i rizik za šira područja na kojima su formirana. Posebno ako ove podatke sagledamo u kontekstu razvijenosti gradske infrastrukture, naročito tokom prve polovice 1970-ih godina kada se Sarajevo borilo sa brojnim ekološkim problemima i izazovima. Jedan od značajnijih problema u tom periodu bio je nedostatak vode odnosno nedovoljni kapaciteti postojećih rezervoara za vodu na prostoru grada ali i nerazvijenost vodovodne mreže. Zbog nestašice vode na sjednicama Skupštine grada delegati su iznosili alarmantne podatke o stanju u pojedinim sarajevskim naseljima uslijed ovog problema. Naime kapaciteti vodovodne mreže su iskorišteni do maksimuma tako da vodovodno preduzeće u tom periodu nije moglo dozvoliti da se niti jedan novi objekat priključi na mrežu. Zbog toga su se, na primjer, u Nedžarićima stanovnici vodom snabdjevali iz bunara. Slično je bilo i na Ilidži, prema izlaganju delegata iz ove općine, dva naselja nisu imala vode te su im vodu dostavljali cisternama. Upozoravali su i na problem otpadnih voda.⁷⁰

Problem vodosnabdijevanja cijelog grada nastavio se tokom 1970-ih godina. Gradski vodovod je mogao snabdijevati vodom tek 200.000 stanovnika, što je u praksi značilo da veliki broj građana nije koristio njihove usluge već su se vodom opskrbljivali na druge načine, što je bila česta pojava na padinskim i rubnim dijelovima grada u to vrijeme.⁷¹ Postojeća vodovodna mreža bila je u lošem stanju, gubici vode su bili ogromni, te je uslijed brojnih redukcija dolazilo do pucanja cijevi što je dovodilo i do zagađenja vode za piće, zbog čega su se često javljala zarazna oboljenja.⁷² U novim naseljima, od kojih su neka bila i bespravno izgrađena dešavalo se da potoci u koje su bile usmjere kanalizacione cijevi ili improvizirani kanalizacioni objekti, jer veliki broj kuća nije imalo higijenske nužnike pa je zemlja bila impregnirana fekalnim materijama, postanu neka vrsta otvorenih kanalizacionih mreža.⁷³ Takav primjer je naselje Kovačići, koje se uslijed bespravne izgradnje intenzivno razvijalo i postojala je opasnost da vrelo Kovačići postane potpuno zagađeno. Slično je bilo i na Bistriku, većina

⁶⁹ M. Aganović, *Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*, 180.

⁷⁰ (HAS), Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971. (nesređena građa).

⁷¹ *Sarajevo - Projekat zaštite čovjekove okoline*, Novi Sad 1982.

⁷² Aida Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada – Sarajevo 1971-1984, Poplava, zemljotres, smog*, Sarajevo 2017, 127, 128

⁷³ "Fekalije uz novu školu", *Oslobođenje*, 12. 1. 1971, 7; A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*, 127.

potoka bila je zagađena uslijed izgradnje naselja koja nisu imala riješenu komunalnu infrastrukturu.⁷⁴

Ekološki problemi u gradu su na neki način koincidirali sa rastom bespravne izgradnje, odnosno sa intenzivnim rastom grada. Možda je najbolji primjer tome i zagađenje vazduha u gradu, problem koji je postao posebno izražen od sredine 1960-ih kada se počinju provoditi različite mjere s ciljem njegovog rješavanja.⁷⁵ Ovaj problem je bio posljedica više faktora, osim što mu je uveliko doprinio geografski položaj grada Sarajeva, koje je bilo smješteno u kotlini i samim time bilo je izloženo temperaturnoj inverziji koja je naročito za vrijeme zimskih mjeseci utjecala na pojavu magle, porast broja automobila kao i broj ložišta u gradu taj su problem dodatno otežavali. Pored velikih kotlovnica značajan faktor zagađenja zraka činila su individualna ložišta, pre procjenama njih 65.000 početkom 1980-ih u gradu smještenih na rubnim i perifernim dijelovima grada, čiji su stanovnici uglavnom iz ekonomskih razloga koristili čvrsta goriva za grijanje, koja su bila i najveći zagađivači.⁷⁶

Proces legalizacije bespravno izgrađenih naselja bio je prilika za njihovu postepenu inkorporaciju u gradsko tkivo, te je ujedno otvorio mogućnost rješavanja i ekoloških problema ovih dijelova grada kroz njihovu sanaciju, odnosno izgradnju potrebne komunalne infrastrukture. Međutim, finansijske mogućnosti gradske uprave na ovom planu su bile ograničene. Grad nije mogao odgovoriti potrebama i problemima legalno izgrađenih naselja, a problem bespravne izgradnje samo je dodatno otežavao cjelokupnu situaciju. Zbog toga su stanovnici ovih naselja pokretali vlastite aktivnosti u okviru mjesnih zajednica, kao na primjer kroz prikupljanja mjesnog samodoprinosu s ciljem rješavanja infrastrukturnih problema. Kao primjer može poslužiti mjesna zajednica Boljakov Potok sa oko 3.500 stanovnika, u okviru koje je početkom 1970-ih pokrenuta akcija prikupljanja sredstava za izgradnju komunalne infrastrukture. Na ovaj način prikupljena su značajna sredstva koja su kasnije udružena sa sredstvima gradskih vlasti te su riješeni problemi projekta i izgradnje kanalizacione mreže, glavne ulice kao i njenog asfaltiranja.⁷⁷ U međuvremenu, u gradu su pokrenuti neki novi projekti koji su bili posljedica vizije i saradnje bosanskohercegovačke političke i privredne elite u to vrijeme. Kandidatura za organizaciju Zimskih Olimpijskih igara u Sarajevu uz pokretanje sveobuhvatnog projekta zaštite čovjekove okoline Sarajeva sredinom 1970-ih godina, koji je bio finansiran od strane međunarodne banke iz Vašingtona utjecali su da grad doživi potpuni preporod do 1984. godine, odnosno do održavanja XIV ZOI.⁷⁸ Ovim

⁷⁴ “Uz kanalizaciju i urbanizacija“, *Oslobodenje*, 17. 3. 1973, 9; “Zagađeni svi potoci“, *Sarajevske večernje novine*, 25. 8. 1977, 11.

⁷⁵ A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*, 123-126.

⁷⁶ *Isto*, 126.

⁷⁷ *Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, 27.

⁷⁸ A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*; Zlatko Jovanović, *The Environmental Reimagining of Olympic Sarajevo, The Olympic Winter Games at 100. Challenges*,

Projektom, rekonstruirana je komunalna infrastruktura u gradu, zahvaljujući čemu su i mnoga bespravna naselja po prvi put dobila vodovodnu i kanalizacionu mrežu. S druge strane, dovođenjem gasa u grad i širenjem gasne mreže prema kolektivnim ali i individualnim potrošačima omogućilo je upotrebu ovog ekološkog energenta i utjecalo je na smanjenje zagađenja.⁷⁹ Time je otvorena jedna od mogućnosti putem koje bi se problem bespravne stambene izgradnje koji je ostavljao niz problematičnih posljedica u narednim godinama bolje usmjeravao i kontrolirao.

Ekonomska, privredna i politička kriza u socijalističkoj Jugoslaviji 1980-ih godina, bila je djelomično odgođena za Sarajevo u to vrijeme zahvaljujući ovim prilikama. Problem bespravne stambene izgradnje je usporen do sredine 1980-ih godina. Nakon toga uslijedio je pokušaj reforme stambene politike u zemlji, koja je sve više akcenat stavljala i na podršku individualnom načinu rješavanja stambenog pitanja kroz otvaranje mogućnosti kreditiranja izgradnje kuće, što je na neki način bio odgovor na rastuću stambenu krizu u zemlji.⁸⁰ Uprkos tome bespravna stambena izgradnja je u tim uslovima dobila novi zamah i ponovo je kulminirala do početka 1990-ih godina, kada je uslijed ratnih aktivnosti došlo do potpunog zaokreta u životu stanovnika ovih prostora. U postratnom i postsocijalističkom društvu od sredine 1990-ih godina započeli su neki novi procesi i tokovi koji nisu bili izuzeti od pojave novog vala bespravne stambene izgradnje ali u potpuno drugačijim društveno-političkim i ekonomskim okolnostima.⁸¹

Zaključak

Ideološka anticipacija stambene izgradnje na terenu doživjela je praktičnu primjenu koja je uveliko odudarala od zamišljenih okvira, prema kojima je stan smatran društvenim dobrom a država je svima trebala osigurati društveni stan. U praksi, uslijed stalne nestašice stambenog prostora širila se bespravna stambena izgradnja. Ova pojava bila je posebno izražena u velikim urbanim sredinama, republičkim i pokrajinskim centrima, uslijed procesa ubrzane modernizacije odnosno industrijalizacije i urbanizacije, pri čemu Sarajevo nije bilo izuzetak. Praksa socijalističke stambene politike jasno se ogledala kroz planske i regulacione dokumente na način da je preferirana

Complexities, and Legacies (ed. Heather L. Dichter and Sarah Teetzel), London, New York, 2024, 306-322.

⁷⁹ A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*, 136-142.

⁸⁰ ABiH, Fond: SSRN BiH, Sekcija za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u stambeno-komunalnoj djelatnosti (925), Izvod iz Teza Saveznog vijeća za dalju dogradnju privrednog sistema (dio koji se odnosi na stambenu oblast), 1987. (nesređena grada).

⁸¹ *Valorizacija i sanacija bespravno izgrađenih objekata za potrebe prostornog plana Kantona Sarajevo za period 2003. do 2023. godine*, Sarajevo 2006. Želim se zahvaliti direktoru Instituta Mirzi Bašiću i kolegici Sanji Lazar što su nesebično pomogli i ustupili na korištenje ovu studiju.

kolektivna/društvena stambena izgradnja, iz ideoloških ali ekonomskih razloga. Takve prilike dodatno su stimulirale širenje bespravne stambene izgradnje. Nedosljednosti u sprovođenju zaštitnih mjera na terenu bile su posljedica priznanja propusta ali i krize uspostavljenih i važećih principa u rješavanju ovih problema.

Sarajevo je upravo zbog svog hiper razvoja u razdoblju socijalizma, naročito od sredine 1960-ih godina, bilo posebno pogođeno širenjem bespravne stambene izgradnje. Može se izdvojiti nekoliko ključnih faktora koje su bili okidači ovih procesa. Prije svega došlo je do naglog širenja grada i porasta stanovništva a nedostatak pravovremene planske regulative, što je potvrdilo i donošenje Generalnog urbanističkog plana 1965. godine čije su mjere i planovi razvoja Sarajeva do 1985. godine ostvareni već početkom 1970-ih godina, dodatno je podgrijavalo ove procese. Ovim prilikama koincidirale su i druge okolnosti, kao na primjer društveno-administrativna transformacija Sarajeva koncem 1960-ih godina, koja je dijelom usporila i zaustavila procese realizacije planskih aktivnosti u organizaciji grada.

Bespravna izgradnja se manifestirala u prostornom smislu i bez sumnje je ostavljala posljedice na razvoj grada i njegovo širenje, međutim ne smije se iz vida izgubiti i činjenica da je, kao i u drugim segmentima društvenog života, problem bio u stanju socijalne baze na koju se socijalistička ideologija oslanjala. U ovom slučaju, kada su u pitanju bespravni graditelji, istraživanja na više razina i kroz različite periode su pokazala da je socio-ekonomska struktura graditelja predstavljala uglavnom radničku klasu, doseljeničkog porijekla, nižih primanja i nižeg obrazovnog statusa.

Masa novopridošlog stanovništva u grad, uslijed nemogućnosti da na drugi način riješi svoje stambeno pitanje bila je prinuđena da se okrene bespravnoj izgradnji. To je bio odraz sile prilika u kojoj su našli ali i njihovih trenutnih mogućnosti. Na ovaj način su mogli postepeno, vlastitim sredstvima i radom, dugotrajno riješiti svoje egzistencijalno pitanje, kupovinom zemlje od privatnih vlasnika po znatno nižoj cijeni, bez ulaganja u komunalnu infrastrukturu polazući nadu da će u dogledno vrijeme "urbanizacija" doći njima. Specifična socio-ekonomska struktura ovog stanovništva, onemogućavala je i usporavala rješavanje problema za tadašnje strukture vlasti, a cijelom problemu davala je i političke konotacije.

Uz pokušaje rješavanja ovog pitanja mjerama zabrane i kontrole ove izgradnje, na koncu su vlasti u pomirbenom tonu kroz proces legalizacije, izgradnjom komunalne i saobraćajne infrastrukture, odnosno sanacije ovih dijelova grada, kooptirali gradskim zonama

Neplanski, pa i stihijski karakter širenja ovih naselja otvarao je i pitanje niza ekoloških problema unutar grada koji su se dijelom mogli vezati i uz ovu pojavu. Zagađenje zraka, vode i tla, uslijed ubrzane urbanizacije i industrijalizacije Sarajeva, uz geografsko-prirodne komponente koje su pogodovale ovim pojavama, neplanskim razvojem grada dodatno su otežavane. Veliki broj novih naselja, odnosno individualnih ložišta, uz ostale faktore

pogoršavali su prilike u gradu. Neriješeno pitanje kanalizacionih voda doprinosilo je općem zagađenju, odnosno ugrožavanju životne sredine ali i ukupnog kvaliteta života u naseljima. Ovi procesi djelomično su usporeni i regulirani realizacijom *Projekta zaštite čovjekove okoline* koncem 1970-ih i početkom 1980-ih godina, koji je omogućio da Sarajevo kroz brojne infrastrukturne radove dobije lice moderne metropole kakvu danas poznajemo ali i postane olimpijski grad. Nakon toga, uslijed ukupne društvene, ekonomske i političke krize, koja je bila djelomično odgođena za Sarajevo u to vrijeme, širenje bespravne izgradnje se nastavlja s potpuno novim intenzitetom do početka 1990-ih.

Bespravna stambena izgradnja kao društveni, ekonomski i politički fenomen socijalističkog društva duboko je oblikovala vizuru grada Sarajeva i način života njegovih stanovnika, barem onog dijela koji se morao “boriti” za rješavanje osnovnih socijalnih pitanja u socijalističkom društvu. Ova pojava ostavila je posljedice na razvoj grada u postsocijalističkom periodu, poprimivši nove oblike i otvorivši drugu fazu ovih procesa.

Summary

Although the issue of illegal housing construction in Bosnia and Herzegovina during socialism has not been widely researched, available sources indicate that this phenomenon was both widespread and deeply shaped by the socio-political dynamics of the socialist system. Several key factors influenced and propelled these processes. Chief among them were the specific developmental trends of the socialist period following World War II, which were driven by rapid modernization through forced industrialization and urbanization. As a result, cities expanded rapidly, and their populations grew, particularly in republican and provincial centers. Sarajevo, as the social, political, economic, and cultural hub of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, experienced especially intense urban growth. The influx of new residents into cities placed enormous pressure on the existing housing infrastructure. Socialist housing policy, which treated housing as a public good and viewed the state as responsible for providing social housing for all, was unable to meet the growing demand. This persistent housing crisis was further exacerbated by inconsistent urban planning, which primarily focused on collective housing projects and inadvertently encouraged illegal construction.

Sarajevo witnessed the most intensive period of development in its history during socialism, marked by spatial expansion and population growth. As a result, informal housing construction increased dramatically. Estimated data on the number of illegally built structures underscores the scale of this issue. Examining this phenomenon through various lenses, the core of the problem becomes evident when analyzing the socio-economic background of the builders. Studies conducted across different periods consistently show that the majority of

those involved in illegal construction were members of the working class, often recent migrants with lower incomes and limited formal education. This situation exposed a fundamental contradiction within the socialist system: the very social base upon which socialist ideology was built was unable to secure adequate housing through legal means.

With no alternative solutions, many newcomers resorted to illegal housing construction. By purchasing land from private owners at significantly lower prices and bypassing investments in communal infrastructure, they sought a long-term solution to their housing needs. They often relied on their own resources and labor, hoping that “urbanization” and infrastructure would eventually reach their settlements. However, the unplanned and often spontaneous nature of these developments introduced a series of environmental challenges for the city. Many of these settlements lacked proper infrastructure, contributing to pollution and deteriorating living conditions. The absence of adequate sewage systems further aggravated environmental degradation, posing risks to both public health and overall urban sustainability. These problems were only partially mitigated by the implementation of the Human Environment Protection Project in the late 1970s and early 1980s. This initiative facilitated extensive infrastructure development, enabling Sarajevo to take on the appearance of a modern metropolis and even host the Winter Olympics.

As a social, economic, and political phenomenon, illegal housing construction profoundly shaped Sarajevo’s urban landscape and the daily lives of its residents—particularly those who had to “struggle” to secure basic necessities in a socialist system that promised universal welfare. The issue persisted well into the late 1980s, and as Bosnia and Herzegovina faced an escalating socio-economic and political crisis, informal construction surged with renewed intensity, continuing until the early 1990s.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvor/Unpublished sources:

1. Arhiv Jugoslavije (AJ),
 - Fond: Stalna konferencija gradova Jugoslavije, 495.
2. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH),
 - Fond: Socijalistički savez radnog naroda BiH (SSRN BiH)
3. Historijski arhiv Sarajeva (HAS)
 - Fond: Skupština grada Sarajeva (nesređena građa)
4. Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd:
 - *Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Zavod za planiranje razvoja grada Sarajeva, Beograd - Sarajevo 1985.
 - *Studija stambena politika i stanovanje u SFRJ*, Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd 1987.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Beroš Marko, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva. – ekspertiza*, Ekonomski institut, Sarajevo 1986.
2. Dozić Hakija, *Demografska slika Sarajeva*, Sarajevo 1996.
3. *Godišnjak opština Jugoslavije 1977-1983*. Stalna konferencija gradova Jugoslavije. Beograd.
4. *Program izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971-1985. godine*, knj. 2, Skupština grada Sarajeva, Stambeno preduzeće Sarajevo, Sarajevo 1971.
5. *Sarajevo - Projekat zaštite čovjekove okoline*, Zavod za izgradnju grada Sarajeva, Novi Sad 1982.
6. *Službene novine grada Sarajeva*, Sarajevo.
7. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb 1995.
8. *Statistički godišnjak Sarajevo*, Republički zavod za statistiku SR BiH, Sarajevo.
9. *Valorizacija i sanacija bespravno izgrađenih objekata za potrebe prostornog plana Kantona Sarajevo za period 2003. do 2023. godine*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Sarajevo, Sarajevo 2006.

Rukopisi/Manuscripts:

1. Rustempašić Mirza, *Graditeljsko naslijeđe i bespravna izgradnja u procesu revitalizacije gradskog prostora Sarajeva*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015. (doktorska disertacija).
2. Stojanović Ž Dragana, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, Filozofski fakultet, odeljenje za filozofiju i sociologiju, Beograd 1990. (doktorska disertacija).

Štampa/Newspapers:

1. *Delegatski bilten skupština grada i udruženih opština Sarajeva*.
2. *Oslobođenje*, Sarajevo.
3. *Sarajevske večernje novine*, Sarajevo.

Knjige/Books:

1. Aganović Midhat, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, Svjetlost, Sarajevo 2009.
2. Bežovan Gojko, *Stanovanje i stambena kriza: stambene potrebe mladih radnika*, Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1987.
3. Čaldarović Ognjen, *Društvena dioba prostora*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1989.
4. Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima. Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti "Zjenica", Zenica 2017.
5. Le Normand Brigitte, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. University of Pittsburgh, Pittsburgh 2014.
6. Milidragović Duško, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, Službeni list SRBiH, Sarajevo 1984.
7. *Moderno lice grada: O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, ur. Lidija Bencetić and Marino Manin, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2020.

8. Petrović Mina, *Sociologija Stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2004.
9. *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972.
10. Vujović Sreten, *Ljudi i gradovi*, Mediteran, Filozofski fakultet, Budva, Beograd 1990.

Članci/Articles:

1. Aganović Midhat, Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu, *Simpozijum Bespravna stambene izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 163-185.
2. Archer Rory, The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia, *History and Anthropology*, vol. 29, 2018, 2, 141-162.
3. Dobrivojević Tomić Ivana, Affordable Homes for Everyone? Housing in Socialist Yugoslavia 1945-1975, in: *Taming the Yugoslav Space* (ed. Danijel Kežić, Vladimir Pterović, Edvin Pezo), Institut za savremnu istoriju Beograd, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS), Beograd-Regensburg 2023, 89-105.
4. Finci Jahiel, Uvodno izlaganje, *Simpozijum Bespravna stambene izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 7-11.
5. Jovanović Zlatko, The Environmental Reimagining of Olympic Sarajevo, *The Olympic Winter Games at 100. Challenges, Complexities, and Legacies* (ed. Heather L. Dichter and Sarah Teetzel), Routledge, London, New York 2024, 306-322.
6. Ličina Ramić Aida, Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada – Sarajevo 1971-1984, *Poplava, zemljotres, smog*, (ur. Amir Duranović), UMHS, Sarajevo 2017, 149-194.
7. Ličina Ramić Aida, Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba, u: *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive* (ur. Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković), UMHS, Srednja Europa, Sarajevo-Zagreb 2019, 59-72.
8. Ličina Ramić Aida, Transformacija Sarajeva 1970-ih: neki aspekti razvoja grada, *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, UMHS, Sarajevo 2020, 117-131.
9. Ličina Ramić Aida, Urbanizacija i njene posljedice u SR Bosni i Hercegovini, Urbanizacija u BiH, *Historija Bosne i Hercegovine*, knj. VI, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995), Institut za historiju – Univerziteta u Sarajevu, (ur. Dženita Sarač-Rujanac, Jasmin Medić), Sarajevo 2023, 90-103.
10. Milošević Aleksa, Bespravna izgradnja stanova, *Simpozijum Bespravna stambene izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 109-119.
11. Piškurić Jelka, Illegal Construction under Socialism: an expression of necessity, opposition or cultural norms?, *Istorija 20. veka*, 41, 2/2023, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 401-416.
12. Taubman Ivan, Bespravna stambena izgradnja i realizacija urbanističkih planova, *Simpozijum Bespravna stambene izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 91-97.
13. Vezilić Strmo Nikolina, Alenka Delić, Branko Kincil, Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj, *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 21(2013), 340-349.

Doc. dr. Izudin ŠARIĆ

Ministartva unutrašnjih poslova Tuzlanskog kantona

E-mail: izudinsaric@hotmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:327(571+4:497.6)"20" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.288>

BOSNA I HERCEGOVINA IZMEĐU RUSIJE I ZAPADA POČETKOM XXI VIJEKA

Apstrakt: *Balkan je oblast u kojoj žive različite skupine naroda, koji govore različitim jezicima, čija je kultura i tradicija veoma bogata. I kao takav uvijek se smatrao mjestom mogućih konflikta kultura i civilizacija, Zapada i Istoka. Kroz historiju Balkan se pokazao kao bure baruta, mjesto nastanka mnogih sukoba i problema. Mjesto opasnog življenja!*

Prostor jugoistočne Evrope, međunarodna zajednica smatra Zapadnim Balkanom. Tu spadaju Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Kosovo i Albanija. Takav naziv, dodjeljen od strane Evropske unije, govori o velikom značaju ovog prostora. Zapadni Balkan je čisto politički pojam. Zemlje zapadnog Balkana u novoj geopolitičkoj slici svijeta našle su se u raskolu između NATO-a saveza, Amerike, Evropske Unije i Rusije.

Prisustvo Rusije na Zapadnom Balkanu predstavlja značajan problem i ne doprinosi regionalnoj stabilnosti. NATO-ve aspiracije širenja na ovu regiju imaju za cilj prijem što većeg broja zemalja u svoje članstvo čime se želi dodatno potkopati uloga Rusije na ovom području. Zbog toga Rusija na sve moguće načine pokušava spriječiti širenje NATO-a stvaranjem daljnje nestabilnosti. Ruska agresija na Ukrajinu je samo potakla napore i nastojanja SAD-a¹ i EU da ubrzaju procese pristupanja zemalja Zapadnog Balkana Evropskoj uniji i NATO savezu.

Slučaj Bosne i Hercegovine vjerovatno je klasičan primjer ruskog nastojanja stvaranja nestabilnost u regiji. Obzirom na unutrašnje ustrojstvo Bosne i Hercegovine (dva entiteta i Brčko Distrikt), kao i trenutnu političku situaciju tj. odnos političkih aktera iz Republike Srpske (RS) spram određenih pitanja značajnih za napredak Bosne i Hercegovine ka EU integracijama, veoma je bitno da se Evropska Unija i NATO što jače uključe u rješavanje ove situacije. Primjetan je uticaj Rusije na trenutno rukovodstvo RS-a, prije svega podržavajući anti dejtonske i anti ustavne aktivnosti Milorada Dodika, što u mnogome usporava napredak Bosne i Hercegovine ka Evropskoj Uniji. Rusija koristi slabosti institucija u Bosni i Hercegovini, te nedostatke vanjsko-političkog

¹ Sjedinjene Američke Države.

angažovanja „Zapada”, kako bi proširila sfere svog utjecaja, te spriječila NATO integracijske procese.

Obzirom na neuspjeh Rusije u Ukrajini, Zapadni Balkan postaje za Vladimira Putina prostor gdje želi pokušati izvršiti određenu „kompenzaciju”, posebno u Bosni i Hercegovini i Sjevernoj Makedoniji gdje ima dosta svojih pristalica. S tim u vezi, šefovi država i vlada zemalja članica Evropske unije na samitu održanom 15. decembra 2022. godine, potvrdili su preporuku Evropske komisije i dodijelili Bosni i Hercegovini status kandidata na putu ka EU. Analitičari tvrde kako je ovakva odluka Evropskog vijeća simbolična i kako u praksi neće donijeti bitne promjene ili beneficije za građane i privredu. Pred Bosnu i Hercegovinu i dalje je dug put provođenja brojnih reformi i usklađivanja s evropskom pravnom stečevinom. Ali pokazuje opredijeljenost članica Evropske Unije da Bosni i Hercegovini daju poticaja ka pridruživanju njihovom članstvu.

Ključne riječi: *Evropska Unija (EU), NATO, Rusija, Bosna i Hercegovina, proširenje.*

BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN RUSSIA AND THE WEST IN THE EARLY 21ST CENTURY

Abstract: The Balkans is an area where different groups of people live, who speak different languages, and whose culture and traditions are very rich. And as such, it has always been considered a place of possible conflicts of cultures and civilizations, of the West and the East. Throughout history, the Balkans have proven to be a powder keg, the place where many conflicts and problems arose. A place of dangerous living!

The area of Southeast Europe is considered by the international community to be the Western Balkans. These include Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, North Macedonia, Kosovo and Albania. Such a name, awarded by the European Union, speaks of the great importance of this area. The Western Balkans is a purely political term. The countries of the Western Balkans in the new geopolitical picture of the world found themselves in a split between the NATO alliance, America, the European Union and Russia.

The presence of Russia in the Western Balkans represents a significant problem and does not contribute to regional stability. NATO's aspirations to expand into this region are aimed at admitting as many countries as possible to its membership, which is intended to further undermine Russia's role in this area. That is why Russia is trying in every possible way to prevent the expansion of NATO by creating further instability. Russian aggression against Ukraine has only fueled the efforts and efforts of the USA and the EU to speed up the process of accession of the countries of the Western Balkans to the European Union and the NATO alliance.

The case of Bosnia and Herzegovina is probably a classic example of Russia's efforts to create instability in the region. Considering the internal organization of Bosnia and Herzegovina (two entities and Brčko District), as well as the current political situation, i.e. attitude of political actors from the Republika Srpska (RS) towards certain issues important for Bosnia and Herzegovina's progress towards EU integration, it is very important that the EU and NATO get involved as strongly as possible in solving this situation. Russia's influence on the current leadership of the RS is noticeable, primarily supporting Milorad Dodik's anti-Dayton and anti-constitutional activities, which in many ways slows Bosnia and Herzegovina's progress towards the EU. Russia uses the weaknesses of the institutions in Bosnia and Herzegovina, as well as the shortcomings of the "West's" foreign policy engagement, in order to expand its spheres of influence and prevent NATO integration processes.

Considering Russia's failure in Ukraine, the Western Balkans is becoming for Vladimir Putin an area where he wants to try to make certain "compensation", especially in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia where he has a lot of his supporters. In this regard, the heads of state and government of the member states of the European Union at the summit held on December 15, 2022, confirmed the recommendation of the European Commission and granted Bosnia and Herzegovina the status of a candidate on the way to the EU. Analysts claim that such a decision of the European Council is symbolic and that in practice it will not bring significant changes or benefits for citizens and the economy. Bosnia and Herzegovina still has a long way to go in implementing numerous reforms and harmonizing with the European acquis. But it shows the commitment of EU members to give Bosnia and Herzegovina incentives to join their membership.

Key words: *European Union (EU), NATO, Russia, Bosnia and Herzegovina, enlargement.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine ušla u društveno-historijski proces izgradnje mira. Izgradnja mira odvija se posredstvom djelovanja demokratskih snaga u Bosni i Hercegovini i institucija međunarodne zajednice i Evropske unije, a sve po osnovu ovlaštenja Dejtonskog mirovnog sporazuma. U istorijskom kontekstu izgradnje mira u Bosni i Hercegovini u postratnom i postdejtonskom vremenu integracija Bosne i

Hercegovine u članstvo Evropske unije predstavlja strateški historijski projekat u prvim decenijama XXI vijeka.²

Iako misija Evropske unije za XXI vijek proklamira napredak i stabilnost, uravnotežen privredni i socijalni razvoj, očuvanje različitosti naroda Evrope, kao i vrijednosti koje dijele (poštivanje ljudskih prava, socijalna tržišna ekonomija, održivi razvoj i zdrav okoliš), te prevladavanje podjela na kontinentu, sasvim je očito kako je briselska vlada sve dalje od ovih vrlo primamljivih ciljeva.³ Nastavak daljih integracija se nalazi u središtu neusaglašenih i neriješenih stavova, dubokih turbulencija – sa jedne strane, BREXIT-a tj. izlaska Velike Britanije iz Evropske Unije, sa druge, neriješenog pitanja ukrajinske krize i sve snažnijeg utjecaja Rusije na kontinentu, zbog čega Evropska Unija nije u stanju kompletirati proces proširenja na Zapadnom Balkanu.

Geopolitički posmatrano, Zapadni Balkan je oduvijek bio sastavni dio Jugoistočne Evrope i ta činjenica se ničim ne može dovesti u pitanje. Ovaj region je okružen zemljama članicama Evropske Unije čiji narodi imaju zajedničko nasleđe, historiju i budućnost u Evropskoj uniji, koja od samita Evropskog savjeta održanom u Solunu (2003) podržava budućnost regiona u Uniji i pomaže preostalim državama regiona da ostvare sveobuhvatne političke i ekonomske reforme, bitno unaprijede demokratske procese u svojim zemljama, ostvare viznu liberalizaciju i znatno poboljšaju regionalnu saradnju.⁴

Budućnost integracije Zapadnog Balkana u Evropskoj Uniji postepeno je počela gubiti podršku, većim dijelom i zbog narušenih odnosa između SAD-a i EU-a nakon izbora Donalda Trumpa za predsjednika, 2016. godine. Ovakva konstelacija odnosa narušila je vjerodostojnost Evropska Unija, ali i dodatno umanjila privlačnost procesa integracije, posebno zbog nesavladivih kriterija koje zemlje Zapadnog Balkana moraju ispuniti kako bi postale kandidati za članstvo.

Vojna agresija Rusije na Ukrajinu 2022. godine dovela je do dramatičnih poremećaja u međunarodnim odnosima. Zapad, prije svega SAD i EU su osudili agresiju Rusije na Ukrajinu i započeli kampanju potpune izolacije Rusije kako na političkom tako i na ekonomskom planu. Krenulo se u potpunu politiku isključivanja iz svih kontakata, projekata, programa kako na razini bilateralnih odnosa, tako i na razini međunarodnih organizacija, uključujući i sportska takmičenja. Novonastala situacija između zapada i Rusije za zemlje zapadnog Balkana izgleda veoma zabrinjavajuće. Ostali su mnogi neriješeni problemi koji

² Mirko Pejanović, Pretpostavke ubrzanja integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, *Evropske i evroazijske integracije – prednosti i nedostaci zbornik radova sa VIII međunarodnog skupa*, Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko 2020, 22.

³ Jadranka Polović; *EU i Zapadni Balkan: Od geopolitičkog diva do geopolitičkog patuljka*, www.geopolitika.news, objavljeno 6.11.2019, pristupio 23.08.2023.

⁴ Neđo Danilović, Aleksandra Blagojević Danilović i Dragana Lazić, Proširenje Evropske unije na zemlje zapadnog Balkana, *Perspektive i realne mogućnosti, Evropske i evroazijske integracije – prednosti i nedostaci zbornik radova sa VIII međunarodnog skupa*, Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko 2020, 95.

na ovom području postoje, a koji su povezani i sa ruskom politikom, to se prije svega odnosi na uticaj Rusije na Srbiju i Republiku Srpsku.

Od 1991. do danas Balkan se našao u sukobu „Zapada i Istoka”, utjecaja NATO-a saveza, Amerike, EU-a i Rusije. Zemlje Balkana u novoj geopolitičkoj slici svijeta našle su se u rascjepu između NATO-a, Amerike, EU-a i Rusije, naročito poslije agresije Rusije na Ukrajinu.

Odnos Bosne i Hercegovine i Evropske Unije

Bosna i Hercegovina na početku XXI vijeka opstoji i razvija se unutar geopolitičkog okvira koji je ustanovljen Dejtonskim mirovnim sporazumom 1995. godine. Okvir za mirovno političko rješenje rata u Bosni i Hercegovini ustanovljen je voljom vodećih svjetskih sila unutar Kontaktne grupe: SAD, Ruska Federacija, Velika Britanija, Francuska i Savezna Republika Njemačka.⁵ Bosna i Hercegovina je nesporni dio evropskoga prostora, istodobno i interesa EU da je učini sastavnim dijelom velike obitelji evropskih naroda. U prilog tome, uostalom, svjedoče i svakodnevni postupci institucija EU u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Razlozi tome su i želja za integriranjem prostora koji u zajednicu evropskih naroda još uvijek nije integriran, ali i razlozi geopolitičke naravi – iako se ovi potonji, istina, jednim svojim dijelom javljaju i kao negativna varijabla euroatlantskog priključivanja Bosne i Hercegovine. S druge strane, prepreke evropskomu putu se značajnim dijelom nalaze i u samoj Bosni i Hercegovini.⁶

Prednosti članstva u Evropskoj Uniji su političke, ekonomske i socijalne prirode. Članstvo znači širenje zone mira, stabilnosti i sigurnosti, doprinosi bržem ekonomskom rastu, razvoju trgovine i otvaranju novih radnih mjesta, uz mogućnost korištenja pomoći iz fondova Unije, kao i boljem kvalitetu života. Posebno je važno jačanje ugleda na međunarodnoj sceni.

Budući da je Bosna i Hercegovina integralni dio evropskog kontinenta, njeno članstvo doprinjet će da se zaokruži velika cjelina zajednice evropskih zemalja. Osim toga, članstvo Bosne i Hercegovine značajno je i za proširenje tržišta Evropske Unije, ne toliko zbog veličine i brojnosti, koliko zbog kompaktnosti cjeline unutrašnjeg tržišta Evropske Unije. Bosna i Hercegovina unosi u jedinstveni prostor Evropske Unije prirodne resurse, od kojih je posebno važan hidroenergetski. Korištenje teritorije Bosne i Hercegovine bit će veoma značajno radi skraćivanja komunikacija od centralne Evrope do Jadranskog mora. Svojom specifičnom strukturom različitih kultura i religija Bosna i Hercegovina će obogatiti mozaik kultura u Evropskoj Uniji. Zajedno s ostalim

⁵ Mirko Pejanović, Bosna i Hercegovina i geopolitičke promjene u Evropi i svijetu na početku XXI stoljeća, *Zbornik radova*, posebna izdanja knjiga CLXXI, Odjeljenja društvenih nauka Knjiga 8, Sarajevo 2017, 42-56.

⁶ Slavo Kukić, Momčilo Šavija, Geopolitičke i društvene postavke za ubrzanje integracije Bosne i Hercegovine u EU, *Zbornik radova*, posebna izdanja knjiga CLXXI, Odjeljenja društvenih nauka Knjiga 8, Sarajevo 2017, 59-67.

zemljama u Procesu stabilizacije i pridruživanja, Bosna i Hercegovina će pomoći da se stvore uslovi za dugoročnu stabilnost u ovom regionu.⁷

Proces evropskih integracija zahtijeva sveobuhvatno prilagođavanje politika, institucionalnog okvira i pravnog sistema s ciljem dostizanja evropskih standarda u svim oblastima. Nadalje, proces pravne harmonizacije i prihvatanja evropskih standarda podrazumijeva opsežne unutrašnje reforme, opštu konsolidaciju sistema, snažniji privredni razvoj i intenzivnije vanjskopolitičko djelovanje u oblastima koje utiču na dinamiku odnosa Bosne i Hercegovine i EU. Perspektiva članstva u EU izuzetno je snažan poticaj za nastavak već započetih reformi u Bosni i Hercegovini i pokretač procesa koji treba da omogući stvaranje ekonomske, pravne, organizacione i socijalne strukture sposobne za djelovanje u skladu s pravilima EU. S ciljem ubrzanog procesa uključivanja Bosne i Hercegovine u evropske integracione tokove, neophodna je aktivna uloga svih segmenata društva.⁸

Proces integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju otpočeo je 1998. godine kada je uspostavljeno Konsultativno radno tijelo (Consultative Task Force – CTF) kao forma za odvijanje tehničkog i političkog dijaloga između Bosne i Hercegovine i Evropske unije. Kasnije će se taj dijalog odvijati u okviru Mape puta prema Evropskoj uniji. Na ovaj način je Evropska unija iskazala svoju posvećenost da sa institucijom Specijalnog predstavnika Evropske Unije, uspostavljenog Dejtonskog mirovnog sporazuma, politički i tehnički pomaže postratnu obnovu Bosne i Hercegovine, izgradnju njenih demokratskih institucija te izgradnju evropskih standarda putem kojih se Bosna i Hercegovina uključuje u evropski integracioni proces.⁹

Početak promjena u pristupu Evropske unije na Balkanu zabilježen je tokom procesa stabilizacije i pridruživanja (PSP) koji je promoviran u maju 1999. Evropska Unija je nerado prihvatila obaveze i posljedice težnje da bude garant stabilnosti i prosperiteta u čitavoj Evropi. PSP je bio mnogo snažniji, proaktivniji i sveobuhvatniji nego regionalni pristup. Nudio je brže uključivanje kroz Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, koji su Makedonija i Hrvatska isposlovale još početkom 2000. odnosno 2001.¹⁰

Samit održan u Solunu 2003. godine ponovno je potvrdio evropska stajališta, prezentirao nove instrumente za integraciju, otvorio politički dijalog i osigurao dodatnu finansijsku pomoć. Ovaj događaj je obilježen kao posljednje razmatranje strategije Evropske Unije za Balkan. Prezentirano je, također,

⁷ Izudin Šarić, Bosna i Hercegovina između Evrope, Rusije i Kine, Evropske i evroazijske integracije - prednosti i nedostaci, *Zbornik radova sa VIII međunarodnog skupa održanog 2020. godine*, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Brčko 2020, 333-343.

⁸ *Strategija integrisanja Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju*, Direkcija za Evropske integracije, www.parco.gov.ba pristupio 25.8.2023.

⁹ Mirko Pejanović, Pretpostavke ubrzanja integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, Evropske i evroazijske integracije - prednosti i nedostaci, *Zbornik radova sa VIII međunarodnog skupa održanog 2020. godine*, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Brčko 2020, 22-34.

¹⁰ Emir Hadžikadunić, Bosna i Hercegovina na putu ka EU – Pregovori o sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, *Političke analize*, Sarajevo 2012, www.vpi.ba pristupio 25.8.2023.

evropsko partnerstvo kao pred-prijemni instrument koji zemljama obuhvaćenim ovim procesom omogućava uspostavljanje kratkoročnih i srednjoročnih prioriteta. Održan je niz sastanaka predstavnika Evropske Unije i Zapadnog Balkana na ministarskom nivou. Samit je poslužio, također, i kao sredstvo za koordiniranje regionalnih politika. Nakon Samita u Solunu uslijedile su druge odluke koje su odražavale pozitivne odnose između ove dvije strane. Države Zapadnog Balkana su bile odgovorne za Povjerenika za vanjske odnose Evropske komisije koliko i za Povjerenika Evropske Unije za proširenje. Konačno je predložen novi instrument predpristupne pomoći (IPA) za finansijski okvir 2007-2013. Evropska unija je počela cijeniti svoju ulogu vođe u procesu stabilizacije i integracije na Balkanu i to se ne bi trebalo promijeniti sada kada politike Evropske Unije samo što nisu počele davati konkretnije rezultate.¹¹

Na samitu u Solunu je dogovoreno da će Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju biti prva i posljednja ugovorna obaveza između pridruživanja i članstva. S druge strane, postojanje takvog Sporazuma i njegovo ispunjavanje od strane državne vlade neće automatski garantirati pozitivnu odluku o prijemu Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju u neposrednoj budućnosti. Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Bosna i Hercegovina će postati pridruženi član Evropske unije i biće korak bliže statusu zemlje kandidata.

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) koji je Bosna i Hercegovina potpisala 16. juna 2008. u Luksemburgu, uspostavio je okvir za provedbu pravnih, administrativnih, institucionalnih i ekonomskih reformi koje će zemlju približiti Evropskoj Uniji. Privremeni sporazum o trgovini i pitanjima vezanim za trgovinu stupio je na snagu od 1. jula 2008. Kao rezultat toga uspostavljeno je područje slobodne trgovine između Evropske Unije i Bosne i Hercegovine, a Evropska Unija je glavni trgovinski partner zemlje. Uz to, Bosna i Hercegovina ima koristi od jednostranih EU pregovora o autonomnim trgovinama za zemlje i teritorije koje sudjeluju ili su povezane s procesom stabilizacije i pridruživanja.¹²

Kolika je posvećenost Evropske unije Bosni i Hercegovini govori i činjenica da je Bosna i Hercegovina između 2007. i 2013, imala koristi od 615 milijuna eura iz Instrumenta pretprijemne pomoći (IPA) koji ima za cilj pružiti ciljanu finansijsku pomoć zemljama koje su kandidatkinje i potencijalni kandidati za članstvo u EU. U drugoj fazi IPA-e, od 2014. do 2020, Bosni i Hercegovini dodijeljeno najmanje 165 milijuna eura u prvoj fazi. Konkretno, IPA pomaže u jačanju demokratskih institucija i vladavine zakona, reformiranju javne uprave, provedbi ekonomskih reformi, promicanju poštivanja ljudskih, manjinskih prava i rodne ravnopravnosti, podupiranju razvoja civilnog društva i unapređenju regionalne suradnje i doprinijeti održivom razvoju i smanjenju siromaštva.¹³

¹¹ Christophe Solioz, *The Western Balkans in "Post Referendum" Europe*, Sudost Europa Mitteilungen, 2005.

¹² I. Šarić, *Bosna i Hercegovina između Evrope, Rusije i Kine*, 333-343.

¹³ Bosna i Hercegovina i Evropska unija, <https://archive.europa.ba>

Da su institucije Bosne i Hercegovine posvećene ulasku u Evropsku Uniju pokazuju do sada usvojena dokumenta: Deklaracija o specijalnim odnosima sa Evropskom Unijom iz 1998. godine, odluke Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i Rezolucija Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine iz 1999. godine, kao i Izjava predsjednika političkih partija. Takođe, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine je 2003. godine, usvojila Zaključke prema kojima, između ostalog, postoji potpuni politički konsenzus da je članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku Uniju najveći prioritet.

Prepoznavši napore i napredak koji je Bosna i Hercegovina ostavila, Evropska unija je u aprilu 2015. godine predložila vijeću Evropske Unije stupanje na snagu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju koji je stupio na snagu 1. juna 2015. godine. Proces stabilizacije i pridruživanja se pokazao kao djelotvoran politički okvir za djelovanje Evropske unije na Zapadnom balkanu. U Bosni i Hercegovini ovaj proces je osnažen novim pristupom Evropske Unije, i dalje ostaje okvir za provođenje programa reformi na putu do budućeg članstva u Evropskoj uniji.

Shodno intenziviranom procesu evropskih integracija, na sjednici održanoj 23. jula 2015. godine Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je usvojilo Master plan procesa integrisanja Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je konstatovalo da usvojeni Master plan predstavlja sadržajni i vremenski osnovni okvir za dalje aktivnosti u vezi procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine usvojilo je 23. jula 2015. godine usaglašeni tekst Reformske agende za Bosnu i Hercegovinu za period 2015-2018, na koji je Vlada Federacije Bosne i Hercegovine 27. jula 2015. dala saglasnost, a isto to je uradila i Vlada Republike Srpske je 23. jula 2015. godine, čime su stvoreni uslovi za nastavak reformi.

Shodno Odluci Predsjedništva Bosne i Hercegovine (sa sjednice održane 28. januara 2016) o podnošenju zahtjeva za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji, Predsjedavajući Predsjedništva Bosne i Hercegovine je 15. februara 2016. u Briselu uručio zahtjev za članstvo u Evropskoj uniji Ministru vanjskih poslova Kraljevine Nizozemske, u svojstvu predstavnika države koja predsjedava Vijećem Evropske unije. Predstavnicima Bosne i Hercegovine i Evropske unije su 18. jula 2016. parafirali Protokol uz Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između EU i Bosne i Hercegovine.¹⁴ Vijeće za opće poslove Evropske Unije (GAC), na sastanku održanom 20. Septembra 2016. u Briselu, usvojilo je zaključke o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropsku Uniju i odlučilo da provede postupak utvrđen članom 49. Ugovora o Evropskoj uniji, te je, u skladu s tim, Evropska komisija pozvana da podnese svoje mišljenje na zahtjev Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji.¹⁵

¹⁴ Bosna i Hercegovina i Evropska unija <http://ambasadabih.org.mk/bosna-i-hercegovina-i-evropska-unija>.

¹⁵ Evropsko vijeće, Vijeće za opće poslove (GAK) <https://www.consilium.europa.eu>.

Evropska komisija je 9. decembra 2016. Bosni i Hercegovini uručila Upitnik koji je zvanični dokument kojim Evropska unija procjenjuje spremnost jedne zemlje da započne proces pristupanja. Upitnik sadrži detaljnu listu pitanja koja svojom strukturom prati strukturu kriterija za članstvo u Evropskoj Uniji, a cilj je da se kroz odgovore napravi sveobuhvatan uvid u politički, pravni, društveni, ekonomski i administrativni sistem države koja je podnijela zahtjev, te ocijeni kompatibilnost sa sistemom i vrijednostima koje egzistiraju u Evropskoj Uniji i državama članicama. Uručeni Upitnik sadrži 3.242 pitanja podijeljenih u okviru Političkog i Ekonomskog kriterija.¹⁶

Više od četrnaest mjeseci je bilo potrebno da Bosna i Hercegovina 28. februara 2018. konačno preda odgovore na ukupno 3.242 pitanja iz Upitnika Evropske komisije. Evropska komisija je nakon što je pregledala odgovore iz upitnika, 20. Juna 2018. Bosni i Hercegovini dostavila 655 dodatnih pitanja što predstavlja 20 posto pitanja iz Upitnika dostavljenog u decembru 2016. godine. Najviše dodatnih pitanja (106) odnosi se na politički kriterij, dok je u ekonomskom kriteriju Evropska komisija postavila 33 dodatna pitanja. Slijede ih poglavlje 19. Socijalna politika i zapošljavanje (43), poglavlje 14. - Transportna politika (38), te poglavlje 24. - Pravda, sloboda i sigurnost (36).

Konačne (ali nepotpune) odgovore na dodatan pitanja iz Upitnika evropske komisije Bosna i Hercegovina je predala 04. marta 2019. u Briselu komesaru za evropsku susjedsku politiku i proširenje. Odgovaranje na dodatna pitanja Evropske komisije dio je cjelokupnog procesa koji ima za cilj pripremu mišljenja o zahtjevu za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku Uniju, a u kojem će Evropska komisija dati detaljnu analizu stanja u zemlji i ocjenu spremnosti da se pređe u narednu fazu odnosa sa Evropskom Unijom.

Evropska komisija je 29. maja 2019. usvojila svoje Mišljenje o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji. Mišljenje je od ključne važnosti u odnosima Evropske unije i Bosne i Hercegovine, potvrda da je Evropska Unija predana da pruži smjernice i podršku zemlji u provođenju neophodnih reformi na njenom putu ka evropskim integracijama.

Mišljenje identifikuje 14 ključnih prioriteta koje zemlja treba da ispuni kako bi dobila preporuku za otvaranje pregovora o pridruživanju Evropskoj uniji; pruža sveobuhvatne smjernice za postepene reforme. Ključni prioriteti obuhvataju područja demokratije/funkcionalnosti; vladavine prava; osnovnih prava; i reforme javne uprave – osnove procesa pridruživanja Evropskoj uniji.

Evropsko vijeće na sjednici održanoj 15. decembra 2022. godine je potvrdilo zaključke Vijeća od 13. decembra 2022. o proširenju i procesu stabilizacije i pridruživanja i slaže se s time da se Bosni i Hercegovini dodijeli status zemlje kandidatkinje za članstvo u Evropsku Uniju uz pretpostavku da će provesti korake navedene u komunikaciji Komisije iz oktobra 2022. o politici proširenja kako bi se ojačali vladavina prava, borba protiv korupcije i organiziranog kriminala, upravljanje migracijama i temeljna prava.

¹⁶ I. Šarić, *Bosna i Hercegovina između Evrope, Rusije i Kine*, 333-343.

Kako bi se otvorili pregovori o pristupanju Evropskoj Uniji, Bosna i Hercegovina mora provesti 14 ključnih prioriteta utvrđenih u mišljenju Europske komisije o zahtjevu te zemlje za članstvo u Evropskoj Uniji iz svibnja 2019, s naglaskom na područjima demokracije i funkcionalnosti države, vladavine prava, temeljnih prava i reformi javne uprave. U navedenom se mišljenju iznosi sveobuhvatan plan reformi koji bi toj zemlji trebao poslužiti kao temelj i potpora na putu prema integraciji u Evropsku Uniju.¹⁷

Bez obzira što je dobila status zemlje kandidatkinje za članstvo u Evropsku Uniju, Bosna i Hercegovina ima veliki zaostatak u procesu integrisanja u Evropsku Uniju u odnosu na zemlje regije, zahvaljujući prije svega političkoj situaciji u zemlji. I ako se mislilo da će nakon Izborna 2022. godine doći do pomaka u rješavanju prioriteta utvrđenih od starne Evropske komisije, blokade i ucjene koje dolaze iz manjeg bh entiteta Republika Srpska, ne naslućuju da bi se to moglo promijeniti u skorije vrijeme.

Uticaj Rusije na zbivanja u Bosni i Hercegovini

Od 1991. do danas Balkan se našao u sukobu Zapada i Istoka, utjecaja NATO-a, Amerike, Evropske Unije i Rusije. Zemlje Balkana u novoj geopolitičkoj slici svijeta našle su se u rascjepu između NATO-a, Amerike, EU-a i Rusije.¹⁸

Na ovom mjestu je potrebno definirati područje Zapadnog Balkana kako bi mogli bolje shvatiti i analizirati utjecaje ruske vanjske politike na tom području. U područje zemalja Zapadnog Balkana spadaju Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija i Albanija, odnosno zemlje bivše Jugoslavije (bez Slovenije i Hrvatske) zajedno s Albanijom.

Zapadni Balkan se prvi put navodi u knjizi "Novi ručni atlas" iz 1974. godine izdavačke kuće Meyers iz Njemačke. U njoj je to područje podijeljeno na Istočno (područje istočno od Karpata), Zapadno (područje Dinarida) i Srednje (područje Srbije, Makedonije i Grčke) područje. U tom slučaju je Zapadni Balkan predstavlja prirodno-geografsko područje.¹⁹

Ruska politika u bosanskom ratu stavila ju je čvrsto na stranu Srbije i Republike Srpske, uglavnom homogenog entiteta koji su etnički Srbi isklesali tokom sukoba protjerivanjem i masovnim ubistvima civila. Rusija je stala na stranu SAD-a, Ujedinjenog Kraljevstva i Francuske u glasanju o sankcijama Vijeća sigurnosti UN-a Srbiji, ali većina tih mjera predstavljala je duboko

¹⁷ Evropsko vijeće, Vijeće Evropske unije, <https://www.consilium.europa.eu>.

¹⁸ Anđelko Milardović, *Balkanske zemlje između rusije i EU – „meki trbuh Evrope“*, Institut za Evropske i globalizacijske studije, <http://www.inegs.com/hr/> objavljeno 20.11.2016, pristupio 23.8.2023.

¹⁹ Bogdan Sekulić, To Remove the Anathema of the Balkans. *Politička misao*. Vol. 36, No. 5, Zagreb 1999. Citirano prema: Frano Gugić, *Vanjska politika Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu*, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2022, 17.

pogrešnu zapadnu politiku popuštanja. Ideološki i politički, Moskva je podržavala Srbiju Slobodana Miloševića i lidere bosanskih Srba između 1992. i 1995. Procjenjuje se da se oko 500 ruskih dobrovoljaca borilo uz paravojne jedinice bosanskih Srba tokom rata.²⁰

Nakon rata, Rusija je poslala izaslanstvo na Daytonsku mirovnu konferenciju, dala je vojnike u mirovnu operaciju u Bosni pod vodstvom NATO-a i zauzela mjesto u Vijeću za provedbu mira, multilateralnom forumu koji službeno nadzire provedbu Dayton Mirovni sporazum. Dok je saradnja Rusije sa Zapadom po pitanju Bosne oscilirala otkako je Putin postao predsjednik, Moskva je dosljedno podržavala Republiku Srpsku i Srbiju putem politika i diskursa koji su podrivali suverenitet i teritorijalni integritet Bosne. Unatoč formalnom priznavanju suvereniteta Bosne, Kremlj je radio na tome da bosanska centralna vlada ostane nefunkcionalna, podijeljena i nesposobna za oblikovanje bilo kakve koherentne vanjske politike koja bi mogla ugroziti ruske interese. Prije svega, takva opstrukcija uključuje napore da se blokiraju bosanske težnje za pristupanjem NATO-u i da se spriječi vanjskopolitičko usklađivanje s Evropskom Unijom po pitanju politike Rusije – bilo da se radi o aneksiji Krima, ruskoj okupaciji istočne Ukrajine ili sankcijama Evropske Unije Rusiji.²¹

Rusija svoje ciljeve u Bosni ostvaruje koristeći dvosmjerni pristup. Prvo, Moskva podržava lokalne etnonacionalističke opunomoćenike, koji koriste različite mehanizme u Daytonskom ustavu kako bi uložili veto na odluke nepovoljne za Rusiju, uključujući i one koje se odnose na članstvo u NATO-u. Ovi opunomoćenici uključuju političke vođe Republike Srpske, koji su proveli posljednjih 15 godina potkopavajući bosanske državne institucije i pozivajući na odcjepljenje. Ključna figura u tom pogledu je Milorad Dodik – koji je bio najglasniji protivnik pristupanja Bosne i Hercegovine NATO-u i sankcija Rusiji koje predvodi Evropska Unija. Dodik je upotrijebio svoj veto kako bi opetovano spriječio Predsjedništvo Bosne da postigne konsenzus o rezolucijama Opće skupštine UN-a kojima se poziva Rusija da povuče svoje vojne snage s Krima i prekine okupaciju ukrajinskog teritorija. Nedavno je predsjednik bosanske centralne vlade, član Dodikovog Saveza nezavisnih socijaldemokrata, odbio provesti odluke koje je donijelo bosansko izaslanstvo u Briselu da se pridruži sankcijama Evropske Unije Rusiji.²²

Drugi kanal ruskog političkog utjecaja je protivljenje politici EU-a i SAD-a u multilateralnim forumima, poput Vijeća sigurnosti UN-a i Vijeća za provedbu mira. U Vijeću sigurnosti UN-a, Rusija može uložiti veto na godišnje produženje EUFOR-a Althea – čiju prijetnju koristi kao pregovarački adut za dobijanje ustupaka od EU-a i SAD-a po drugim pitanjima. Na primjer, u novembru 2021. godine Rusija je zaprijetila da će blokirati godišnju obnovu EUFOR-a Althea ako njemački visoki predstavnik Christian Schmidt održi

²⁰ Raport, Prošlost i bijes: kako ruski revizionizam prijeti Bosni i Hercegovini, <https://raport.ba/> objavljeno 18.9.2022, pristupio 14.10.2024.

²¹ *Isto.*

²² *Isto.*

brifing Vijeću sigurnosti UN-a. To je rezultiralo kompromisom u kojem je Vijeće sigurnosti UN-a produžilo mandat EUFOR-a za još jednu godinu, ali je uklonilo sve reference na Ured visokog predstavnika i Schmidta u rezoluciji o Bosni – jasan ustupak Kremlju.²³

U prvoj polovici 2000-ih bilo je tipično za rusku vanjsku politiku vidjeti Evropsku Uniju kao uspješan integracijski projekt. Istovremeno, Rusija je prije 2010. godine imala nedostatak želje za provedbom vlastitog integracijskog projekta. Kao rezultat toga, Rusija je poticala želju balkanskih zemalja da se pridruže Evropskoj Uniji zanemarujući činjenicu da europska integracija može ići ruku pod ruku s članstvom u NATO-u. Zato je Moskva dopustila ulazak Albanije i Hrvatske u NATO, što se u današnjem kontekstu može smatrati neprijateljskim potezom. Odustajući od rješavanja regionalnih sigurnosnih pitanja (osim rada u Vijeću sigurnosti UN a po pitanju Kosova), Rusija je stavila ulog na razvoj pragmatičnih, u prvom redu gospodarskih odnosa s regijom.²⁴

Slučaj Bosne i Hercegovine vjerojatno je klasičan primjer ruskog nastojanja stvaranja nestabilnost u regiji. Dok je u prvim danima poslijeratnog pomirenja Rusija igrala konstruktivnu ulogu u obnovi ratom razorene zemlje i brzom dovođenju opskrbe energijom u bosanske gradove i mjesta, u prošlom desetljeću Kremlj je nastojao spriječiti dublju integraciju unutar zemlje. Od ranih 2000-ih, ruska energetska kompanija Gazprom, koja je preuzela glavna poduzeća u Republici Srpskoj (RS), sprječava integraciju energetskih sustava Bošnjačko-hrvatske Federacije i Republike Srpske, dva entiteta stvorena Daytonskim mirovnim sporazumom²⁵.

Nakon agresije rusije na Ukrajinu, Evropska Unija i NATO su ozbiljno shvatili problem ruskog uticaja na Balkanu tj. na Srbiju a naročito u Bosni i Hercegovini. Iako Srbija izražava velike aspiracije ka članstvu u Evropskoj uniji, sa druge strane ne želi nametnuti ekonomske sankcije Rusiji i ako su to učinile sve članice Evropske Unije. Rusija preko Srbije ima veliki utjecaj u BiH preko rukovodstva entiteta Republika Srpska.

Utjecaj Rusije u Bosni i Hercegovini interesantno je posmatrati kroz elaboriranje susreta zvaničnika iz entiteta RS-a sa predstavnicima ruske vlasti, koji su se realizovali posjetama jednih ili drugih. U periodu od 2012. pa do 2021. godine Milorad Dodik posjećivao Rusiju svake godine, kako u svojstvu predsjednika entiteta RS-a, tako i kao član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Osim susreta sa predsjednikom Putinom, Dodik se sastajao i sa drugim zvaničnicima Rusije, sa premijerom Medvedevom, ministrom vanjskih poslova

²³ Isto.

²⁴ Frano Gugić, *Vanjska politika Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu*, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2022, 20.

²⁵ David Salvo, Stefanie De Leon, *Russia's Efforts to Destabilize Bosnia and Herzegovina*, 2018, Alliance for Security Democracy GMF, Brief No 17, https://d2llho1jqyw8vm.cloudfront.net/wp-content/uploads/2018/06/Bosnia-Policy-Brief_0-1.pdf. Citirano prema: op. Cit. Frano Gugić, 25.

Lavrovom, ministrom odbrane Šugojevom, te predstavnicima Ruske naftne industrije.

Ako se analiziraju susreti ruskih zvaničnika sa predstavnicima vlasti Bosne i Hercegovine, vrlo jasno se uočava da su se oni uglavnom sastajali sa predstavnicima iz entiteta RS-a, te da su ti susreti intenzivirani, posebno u posljednjih pet godina. Očigledno je da su najbrojniji susreti sa Miloradom Dodikom, koji se u proteklih deset godina najmanje deset puta sastao sa Vladimirom Putinom. Intenzitet susreta, kao i teme o kojima se govorilo jasno sugerišu da je Dodik imao značajnu ulogu u provođenju ruskih interesa na Zapadnom Balkanu, a također da su ti interesi očigledno vezani za NATO integracije. Strateške smjernice, koje su očigledno dolazile od ruskog predsjednika Vladimira Putina, su potom razrađene sa drugim ruskim zvaničnicima, uključujući ministra Sergeja Lavrova, implementirane su na terenu uz svakodnevnu koordinaciju sa ruskim ambasadorima u Bosni i Hercegovini.²⁶

Rusija ima direktni upliv u politička dešavanja u Bosni i Hercegovini, ne samo kroz djelovanje preko predstavnika srpskog naroda u entitetskim i državnim institucijama, već i kroz mandat koji je dobila kao jedna od članica Vijeća za implementaciju mira u Bosni i Hercegovini (PIC), a to svoje pravo redovno koristi podržavajući retrogradnu politiku SNSD-a u RS-u. Upravni odbora PIC-a je od marta 1999. do kraja 2021. godine izdalo stotinu sedamdeset saopštenja. Ista su tretirala sve aktivnosti, koje se odnose na provođenje Dejtonskog mirovnog sporazuma, uključujući pitanja iz oblasti politike, sigurnosti, odbrane, vladavine prava, ekonomije, euroatlantskih integracija i sl. U vezi sa gore navedenim, ruski predstavnik u Upravnom odboru čak trideset osam puta nije podržao službena saopštenja PIC-a, ili pak neke dijelove istih, što govori o očitijoj blokadi rada PIC-a od strane Rusije.

Vijeće za provedbu mira nadzire Ured visokog predstavnika. U teoriji, potonji ima moć nametanja zakona i uklanjanja opstruktivnih lokalnih aktera s položaja. SAD i EU tradicionalno se oslanjaju na Ured visokog predstavnika u poboljšanju funkcionalnosti centralne vlade Bosne i Hercegovine i njenih mehanizama donošenja odluka. Međutim, Rusija se obično protivi takvim inicijativama. Moskva je postupno povukla podršku naporima Vijeća za provedbu mira da ojača suverenitet i teritorijalni integritet Bosne. Između 2017. i 2022. Rusija se usprotivila deklaraciji Vijeća da Republika Srpska nema pravo na odcjepljenje; doveo u pitanje legitimitet presuda Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju; usprotivio se izjavama Vijeća o podršci Ustavnom sudu Bosne i njegovim sucima; i, u novije vrijeme, bojkotirao vijeće prkoseći njegovoj odluci da podupre Schmidtovo imenovanje. Krajnji ciljevi Rusije su zatvaranje Ureda visokog predstavnika i odlazak iz institucija Bosne i

²⁶ Alija Kožljak, Efekti ruskog protivljenja širenju NATO-a: Slučaj Bosne i Hercegovine, *Geopolitika i NATO integracije*, novembar 2022, Friedrich-Ebert-Stiftung, *Efekti ruskog protivljenja širenju NATO-a: Slučaj Bosne i Hercegovini*, Sarajevo 2022, 7.

Hercegovine svih zapadnih dužnosnika, poput troje evropskih sudaca u Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine. Od imenovanja Schmidta za novog visokog predstavnika, Rusija je u potpunosti bojkotirala Vijeće za provedbu mira.²⁷

Rusija preko svoga ambasadora u Bosni i Hercegovini Petara Ivancova bez ustezanja pruža podršku Miloradu Dodiku u njegovim nasrtajima na Dejtonski mirovni sporazum, odnosno u negiranju države Bosne i Hercegovine, uz prijetnje da će se entitet Republika Srpska pripojiti u sastav Srbije. Prema Ivancovim riječima, Rusija će prihvatiti svako rješenje u političkim reformama Bosne i Hercegovine dogovoreno u nadležnosti predstavnika dva entiteta i tri naroda, dok istovremeno podstiče Dodika i Čovića da ne prihvataju ništa od reformi što je u korist normaliziranja političkog sistema u Bosni i Hercegovini.

Iako je Misija OHR-a i Visokog predstavnika, Dejtonskim mirovnim sporazumom uspostavljena upravo s ciljem da se u korist mira i sigurnosti, mirovni proces zaštiti od destruktivnih politika, ambasador Rusije u Bosni i Hercegovini ipak ide linijom Milorada Dodika tražeći što hitnije gašenje OHR-a i drugih mehanizama međunarodne zaštite mira u Bosni i Hercegovini. Poslednja dva visoka predstavnika Valentin Incko i Christian Schmidt svojim činjenjem odnosno ne činjenjem na zaštiti vitalnih interesa Bosne i Hercegovine su osnažili anti bosanske snage u manjem bh entitetu Republika Srpska, kao i u dijelu hrvatskog korpusa, koje imaju cilj i zadatak da spriječe napredak puta Bosne i Hercegovine ka Evropskoj Uniji. To se najbolje ogleda u svakodnevним blokadama u ispunjavanju obaveza iz Studije izvodljivosti, čime se Bosna i Hercegovina stavlja u neravnopravan položaj spram drugih balkanskih zemalja koje nezaustavljivo hitaju ka članstvu u Evropskoj Uniji.

Dok Dodik i Ivancov insistiraju na prestanku misije OHR-a i Visokog predstavnika, ostali domaći i međunarodni faktori insistiraju da prestane destruktivno djelovanje koje ugrožava mirovni proces u režiji rusko-srpskog dvojca u Bosni i Hercegovini.

U Bosni i Hercegovini su posebno rašireni strahovi kako bi rat u Ukrajini mogao izazvati nestabilnost na Zapadnom Balkanu. Nemogućnost zauzimanja jedinstvenog stava i osude agresije Rusije posljedica je nepopustljivosti Dodika, srpskog člana tročlanog Predsjedništva te zemlje, koji zastupa proruski stav. Bosna i Hercegovina se našla u najozbiljnijoj poslijeratnoj krizi zbog prijetnji Dodika kako će povući većinski srpski entitet iz državnih institucija. Neposredno nakon ruske invazije na Ukrajinu, ruski veleposlanik u Bosni i Hercegovini je potaknuo ove strahove upozoravajući kako će svako približavanje između Bosne i Hercegovine i NATO-a biti dočekano ruskim odgovorom, te prijeteći kako bi se i u Bosni i Hercegovini mogao pojaviti Ukrajinki scenarij.²⁸

²⁷ Raport, *Prošlost i bijes: kako ruski revizionizam prijeti Bosni i Hercegovini*, <https://raport.ba/> objavljeno 18.9.2022, pristupio 14.10.2024.

²⁸ Frano Gzgić, *Vanjska politika Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu*, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet Političkih Znanosti, Magistarski rad, Zagreb 2022, 36.

Zaključak

Pouzdanu i sigurnu budućnost Bosna i Hercegovina gradi u okviru društveno-historijskog projekta integracija u evroatlanske institucije, Evropsku uniju i NATO savez. Proces integracija Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju započeo je 1998. godine, a saradnja sa NATO savezom datira još od 1995. godine. U okviru navedenog procesa integracija Bosne i Hercegovine značajnu ulogu ima i Visoki predstavnik međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini. Njegov angažman se ogleda u donošenju Odluka koje su bile značajne za donošenje zakona bitnih za izgradnju državnih institucija: *zakon o odbrani Bosne i Hercegovine i oružanim snagama, zakon o državnoj graničnoj službi, zakon o Vijeću ministara, zakon o upravi za indirektno oporezivanje*, kao i *zakoni o sigurnosnim službama, sudstvu i tužilaštvu*.

Glavni problem u Bosni i Hercegovini je nedostatak adekvatne političke volje za rješavanje preostalih političkih pitanja iz Studije izvodljivosti, dok se ta pitanje ne riješe neće biti ni ugovornih odnosa sa Evropskom unijom. Nedostatak političke volje za usvajanje odgovarajućih zakona u proteklom periodu spriječilo je Bosnu i Hercegovinu da ubrza proces integracije. Kontinuirane političke opstrukcije oko bitnih pitanja za budućnost zemlje (koja se moraju riješiti) umnogome će usporiti integraciju i ostaviti Bosnu i Hercegovinu daleko iza drugih balkanskih zemalja u procesu stabilizacije i pridruživanja, ali i bez izgleda za članstvo. Umjesto političkih prepucavanja oko referenduma i statusa entiteta političke strane bi se trebale okupiti oko kratkoročnih i srednjoročnih prioriteta iz Evropskog partnerstva, te ciljeva iz Nacionalne strategije za evropske integracije ili SPP-a.

Bosna i Hercegovina je pod velikim uticajem odnosa Rusije sa Srbijom, koji u konačnici imaju utjecaj na Republiku Srpsku. SAD su u Bosni i Hercegovini prisutne još od potpisivanja Daytonskim sporazumom. Hrvatske političke opcije u Bosni i Hercegovini okrenute su prema Zapadu odnosno EU-u, kao i Bošnjačke stranke, dok su stranke iz Republike Srpske deklarativno za Evropsku Uniju a čine sve da uspore napredak u ispunjavanju obaveza prema evro-atlanskim integracijama.

Budućnost Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji je imperativ svih proevropskih snaga. Potrebne su korjenite promjene u odnosu političkih struktura unutar Bosne i Hercegovine spram evroatlanskih integracija. Nije dovoljno samo deklarativno izjašnjavanje, potrebni su ključni koraci u donošenju Zakona koji su uslov Evropske unije ka daljim pregovorima. Trenutni odnos političkih snaga u Bosni i Hercegovini predstavlja veliku prepreku u pristupanju države Evropskoj uniji. To se prije svega odnosi na političke strukture koje dolaze iz manjeg bh entiteta Republika Srpska.

Summary

Bosnia and Herzegovina is building a reliable and secure future within the socio-historical project of integration into Euro-Atlantic institutions, the European Union, and NATO. The process of Bosnia and Herzegovina's integration into the European Union began in 1998, while cooperation with NATO dates back to 1995. A significant role in this integration process is played by the High Representative of the international community in Bosnia and Herzegovina. His engagement is reflected in the adoption of decisions that were crucial for passing laws essential for the establishment of state institutions: *the law on the defense of Bosnia and Herzegovina and its armed forces, the law on the state border service, the law on the Council of Ministers, the law on the Indirect Taxation Authority*, as well as *laws concerning security services, the judiciary, and the prosecution*.

The main problem in Bosnia and Herzegovina is the lack of adequate political will to resolve the remaining political issues from the Feasibility Study; as long as these issues remain unresolved, there will be no contractual relations with the European Union. The absence of political will to adopt relevant laws in the past has hindered Bosnia and Herzegovina from accelerating the integration process. Continuous political obstruction around crucial issues for the country's future (which must be resolved) will significantly slow down integration and leave Bosnia and Herzegovina far behind other Balkan countries in the stabilization and accession process, with little hope for membership. Instead of political squabbles over referendums and the status of entities, political parties should unite around short-term and medium-term priorities from the European Partnership and goals from the National Strategy for European Integration or the SPP.

Bosnia and Herzegovina is heavily influenced by the relationship between Russia and Serbia, which ultimately affects the Republika Srpska. The U.S. has been present in Bosnia and Herzegovina since the signing of the Dayton Agreement. Croatian political options in Bosnia and Herzegovina are oriented toward the West, namely the EU, as are the Bosniak parties, while parties from Republika Srpska are declaratively in favor of the European Union but do everything to slow progress in meeting obligations toward Euro-Atlantic integration.

The future of Bosnia and Herzegovina in the European Union is imperative for all pro-European forces. Fundamental changes are needed in the relationships of political structures within Bosnia and Herzegovina regarding Euro-Atlantic integration. It is not enough to declare support; key steps must be taken in enacting laws that are a condition set by the European Union for further negotiations. The current relationship of political forces in Bosnia and Herzegovina represents a significant obstacle to the country's accession to the European Union, especially concerning the political structures from the smaller BH entity, Republika Srpska.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Rukopisi/Manuscripts:

1. Gzgić Frano, *Vanjska politika Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu*, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet Političkih Znanosti, Magistarski rad, Zagreb 2022.

Knjige/Books:

1. Kožljak Alija, *Efekte ruskog protivljenja širenju NATO-a: Slučaj Bosne i Hercegovine*, Geopolitika i NATO integracije, Novembar 2022, Friedrich-Ebert-Stiftung - Efekte ruskog protivljenja širenju NATO-a: Slučaj Bosne i Hercegovini, Sarajevo 2022.
2. Solioz Christophe, *The Western Balkans in "Post Referendum" Europe*, Sudost Europa Mitteilungen, 2005.

Članci/Articles:

1. Bosna i Hercegovina i Evropska unija <http://ambasadabih.org.mk/bosna-i-hercegovina-i-evropska-unija>.
2. Bosna i Hercegovina i Evropska unija, <https://archive.europa.ba>.
3. Evropsko vijeće, *Vijeće za opće poslove* (GAK) <https://www.consilium.europa.eu>.
4. Hadžikadunić Emir, Bosna i Hercegovina na putu ka EU – Pregovori o sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, *Političke analize*, Sarajevo 2012., www.vpi.ba pristupio 25.8.2023.
5. Kukić Slavo, Šavija Momčilo, Geopolitičke i društvene postavke za ubrzanje integracije Bosne i Hercegovine u EU, *Zbornik radova*, posebna izdanja knjiga CLXXI Odjeljenja društvenih nauka Knjiga 8, Sarajevo 2017.
6. Milardović Anđelko *Balkanske zemlje između rusije i EU – „meki trbuh Evrope”*, Institut za Evropske i globalizacijske studije, <http://www.inegs.com/hr/> objavljeno 20.11.2016. godine, pristupio 23.8.2023.
7. Pejanović Mirko Pretpostavke ubrzanja integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, Evropske i evroazijske integracije - prednosti i nedostaci, *Zbornik radova sa VIII međunarodnog skupa održanog 2020. godine*, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Brčko 2020.
8. Pejanović Mirko, Bosna i Hercegovina i geopolitičke promjene u evropi i svijetu na početku XXI stoljeća, *Zbornik radova*, posebna izdanja knjiga CLXXI, Odjeljenja društvenih nauka Knjiga 8, Sarajevo 2017.
9. Polović Jadranka, *EU i Zapadni Balkan: Od geopolitičkog diva do geopolitičkog patuljka*, www.geopolitika.news, objavljeno 6.11.2019. godine, pristupio 23.8.2023. godine.
10. *Strategija integrisanja Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju*, Direkcija za Evropske integracije, www.parco.gov.ba.
11. Šarić Izudin, Bosna i Hercegovina između Evrope, Rusije i Kine, Evropske i evroazijske integracije - prednosti i nedostaci, *Zbornik radova sa VIII međunarodnog skupa održanog 2020. godine*, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Brčko 2020.

Prof. dr. Ivor ALTARAS PENDA
Libertas međunarodno sveučilište u Zagrebu
E-mail: ivoraltaras@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:930:930.2(100)"20" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.305>

**ŠTO SE KRIJE IZA FRAZE
„PRAVA STRANA POVIJESTI“?**

Apstrakt: *Autor se u ovome radu bavi temom sve češće upotrebe fraze „prava strana povijesti“, koja svoje značenje poprima ovisno o kontekstu u kojemu se izriče i profilu osoba koje je koriste. Iako spomenuta fraza u svojemu teorijskom smislu ima značajna i vrijedna povijesna, politološka, socijalna, ekonomska i geopolitička konceptualna i metodološka određenja, njezino korištenje u svakodnevnom te naročito dnevno-političkom diskursu s jedne je strane iznimno proširilo krug ljudi koji su je počeli upotrebljavati, a s druge strane njezin je sadržaj postao u potpunosti dekonstruiran. Time je ova fraza dobila izniman manipulativni potencijal što dovodi do polarizacije i antagonizma među ljudima i društvima, a svoje negativne reperkusije ima i na globalnu međunarodnu zajednicu. Sve to rezultira time da se onemogućuje daljnji smisleni dijalog među akterima.*

U ovome radu se kroz prezentaciju 7 primjera upotrebe fraze „prava strana povijesti“ potvrđuje temeljna hipoteza rada koja kaže da ova slikovita i retorički vrlo moćna stilska figura dovodi do povećanih socijalnih, političkih, geopolitičkih te gospodarskih rizika što ima ozbiljni destruktivni karakter na odnose među sugovornicima bez obzira radi li se o interpersonalnoj, nacionalnoj ili međunarodnoj razini komunikacije.

Opisani primjeri upotrebe navedene fraze dolaze iz dijaloga koji su se u zadnjih tridesetak godina vodili među političkim akterima s područja bivše Jugoslavije, a korišteni su i vrlo recentni primjeri koji imaju širi međunarodni politički te poslovni karakter, a odnose se na vojni sukob u Ukrajini, priznanje Države Palestine kao samostalne države te problem europske autoindustrije koji je rezultat povećane konkurencije u segmentu električnih automobila iz Narodne Republike Kine. Pokazalo se da se upotrebom fraze „prava strana povijesti“ implicitno pretpostavlja moralna superiornost onoga tko tu frazu izgovara, a ona proizlazi iz argumentacije koja se temelji na: generalizacijama, simplifikacijama, dogmatičnosti i stavu o nepogrešivosti, a što sve dovodi do dodatne duboke polarizacije unutar komunikacijskog procesa.

U nastavku rada nastoji se ponuditi odgovor na pitanje zašto se sudionici u komunikacijskom procesu odlučuju na ovakav neadekvatan oblik ophođenja te

se nude četiri potencijalne opcije: 1) da oni koji izgovaraju tu frazu nisu svjesni njezinih negativnih konotacija, 2) da su oni koji ju izgovaraju tih negativnih konotacija svjesni, ali istovremeno ne znaju kako drugačije prenijeti svoju poruku, 3) da oni koji koriste takav diskurs to čine u cilju nekog oblika samoporocije te 4) da oni koji se tako ophode to rade s namjerom da omalovaže svoga sugovornika.

U tome smislu valja prepoznati da se posljedice takvog neželjenog ponašanja i ophođenja događaju temeljem korištenja navodnog povijesnog argumenta, odnosno upravo pojam povijesti postaje okosnica zloporabe, čega, smatra autor, itekako treba biti svjestan kako bi se to u budućnosti u potpunosti ili barem u što većoj mjeri izbjeglo.

Zaključno, autor iznosi stav da korištenje fraze „prava strana povijesti“ ne spaja, već razdvaja ljude i nacije čime se zaustavlja komunikacijski proces i svaki dijalog, što u suvremeno doba može imati pogubne učinke. Povijest je ipak, smatra autor, zaslužila puno profinjeniji pristup.

Ključne riječi: „Prava strana povijesti“, fraza, javni diskurs, međunarodni sukobi, polarizacija javnosti.

WHAT IS HIDDEN BEHIND THE PHRASE „THE RIGHT SIDE OF HISTORY“?

Abstract: *In this paper, the author deals with the increasingly frequent use of the phrase „the true side of history“, whose meaning depends on the context in which it is uttered and the profile of the persons who are used. Although the phrase in its theoretical sense has significant and valuable historical, political, social, economic and geopolitical, conceptual and methodological definitions, its use in everyday and especially daily political discourse on the one hand has greatly expanded the circle of people who have started to use it. On the other hand, its content has become completely deconstructed. This gave this phrase an exceptional manipulative potential that leads to polarization and antagonism between people and societies and has negative repercussions on the global international community. All of this results in preventing further meaningful dialogue among participants.*

In this paper, through the presentation of 7 examples of the use of the phrase „the right side of history“, the basic hypothesis of the paper is confirmed, which states that this picturesque and rhetorically very powerful stylistic figure leads to increased social, political, geopolitical and economic risks, which has a serious destructive character on the relations between the interlocutors, regardless of whether it is an interpersonal, national or international level of communication.

The provided examples come from dialogues that have taken place over the past thirty years among political actors from the former Yugoslav region, as

well as very recent examples with broader international political and business implications. These include the military conflict in Ukraine, the recognition of the State of Palestine as an independent nation, and the issue of the European automotive industry due to increased competition in the electric vehicle segment from the People's Republic of China. The use of the phrase „the right side of history“ has shown to implicitly imply the moral superiority of the speaker, derived from an argumentation based on generalizations, simplifications, dogmatism, and an attitude of infallibility—all of which lead to deeper polarization within the communication process.

In the continuation of the paper, the author seeks to address why participants in communication choose this inadequate form of interaction and offers four potential explanations: 1) those who use the phrase may be unaware of its negative connotations; 2) those who use it may be aware of these connotations but do not know how else to convey their message; 3) those who use such discourse do so for some form of self-promotion; and 4) those who communicate in this manner may aim to demean their interlocutor.

In this context, it is essential to recognize that the consequences of such undesirable behavior and conduct arise from the use of an alleged historical argument—history itself becomes the core of the misuse. The author believes that awareness of this is crucial to avoid such manipulation as much as possible in the future.

In conclusion, the author argues that using the phrase „the right side of history“ divides rather than unites people and nations, thus halting the communication process and any dialogue, which in today's world can have disastrous consequences. History, in the author's view, deserves a far more refined approach.

Key words: *„The Right Side of History“, phrase, public discourse, international conflicts, public polarization.*

Uvod

Već i neznatno pažljivijem i zainteresiranijem pratitelju povijesnih i političkih zbivanja lako je primijetiti da se određene fraze češće koriste u pojedinim razdobljima i da ih na svojevrsan način određuju, a možda čak i usmjeravaju. Tako je, primjerice, fraza „biti u milosti kralja“ bila karakteristična za razdoblje srednjega vijeka, dok je izraz „homo universalis“ skovan u doba renesanse, a kao opis toga razdoblja opstao je sve do danas. Jednako tako, izraz „memento mori“ prilično dobro opisuje način promišljanja u doba baroka, a fraze „prirodno pravo“ i „racionalizam je put napretka“ karakteristični su za razdoblje prosvjetiteljstva.

Na lokalnoj, hrvatskoj razini, u cilju opisa pojedinih dekada hrvatske neovisnosti možemo istaknuti neke fraze prisutne u javnosti, poput „Tko je

jamio, jamio je!“, koju je izrekao general hrvatske vojske Ljubo Ćesić Rojs opisujući stanje u Republici Hrvatskoj tijekom 90-ih godina prošloga stoljeća, ili „Neka institucije rade svoj posao!“, koju je vrlo često koristio zagrebački gradonačelnik Milan Bandić u gotovo neprekinutom razdoblju obnašanja svojih pet gradonačelničkih mandata od 2000. do 2021. godine.

S početkom XXI stoljeća, počevši od terorističkog napada na SAD 11. rujna 2001. godine naovamo, a osobito od vremena predsjedničkog mandata Baracka Obame, u širi, globalni javni diskurs ušla je fraza „prava strana povijesti“.

Barack Obama ovaj je termin vrlo često koristio u svojim tjednim i izvanrednim obraćanjima američkoj javnosti, govoreći o različitim temama, od unutarnjopolitičkih do onih vezanih za međunarodne odnose (npr. o situaciji u Izraelu i cjelokupnom Bliskom istoku, zdravstvenoj reformi, tzv. Obamacare, o klimatskim promjenama ili o ljudskim pravima i pravima raznih manjina poput LGBTQ+ zajednice, Afroamerikanaca i Hispanoamerikanaca, alijeniranih skupina i sl).¹ Dakako, iz perspektive Baracka Obame, na „pravoj strani povijesti“ nalazi se on s politikama za koje se zalaže i koje promovira te oni koji mu u tome daju podršku. Svi su ostali na drugoj, očito, „krivoj strani povijesti“. To dosta podsjeća na retorički izričaj Obamina političkog oponenta i prethodnika na predsjedničkoj funkciji, Georgea Busha mlađeg iz Republikanske stranke, koji je u vrijeme pokretanja Drugoga zaljevskog rata 2003. godine ustvrdio: „Tko nije s nama, protiv nas je.“ U svojoj je osnovi ova poznata Busheva sentenca tek drukčiji izričaj vrlo sličnog misaonog sadržaja koji se iskazuje kroz frazu „prava strana povijesti“.

Upotreba fraze baš ovakva sadržaja uopće nije slučajna, a njezina sveprisutnost rezultat je jedinstvenoga povijesnog trenutka u kojem se nalazimo, a koji je u bitnome određen, sada već višedesetljetnim, dokidanjem američkoga posthladnoratovskog unilateralizma i prelaska na svjetski multilateralizam, u kojemu se javljaju potpuno nove gospodarske i geopolitičke sile, kao što su Kina i Indija, djelomice Rusija i Europska unija te Japan, Brazil i još pokoja.

Upravo ovakvo vrijeme, u kojemu jedan hegemon gubi na svojoj snazi, a brojni takmaci nastoje preuzeti njegovu dominantu ulogu u svijetu, sa sobom donosi povećanu opasnost od izbijanja velikih, pa čak i globalnih sukoba. Da je tome uistinu tako u svojoj knjizi *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* pokazuje i dokazuje Graham Allison, bivši pomoćnik obrane SAD-a u prvoj Clintonovoj administraciji te profesor državne uprave na sveučilištu Harvard, na temelju povijesnih iskustava kroz tzv. koncept Tukididove zamke, što je izraz koji je sam osmislio. Allison tvrdi da rat između SAD-a kao „vladajuće sile“ i Kine kao „sile u usponu“ nije neizbježan, ali je s obje strane potrebno uložiti mnogo truda da bi se eventualan vojni sukob izbjegao. Dodatno, Allison u svojoj knjizi nudi prikaz šesnaest povijesnih

¹ Primjer takvoga govora dostupan je na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=-DVF0wa4obo> (Pristup: 5. 10. 2024).

situacija u kojima su suparnici iskušavali snagu hegemonu, od kojih je čak dvanaest rezultiralo međusobnim ratom, što predstavlja vjerojatnost ratnog ishoda od visokih 75%.²

U takvim povijesnim okolnostima svrstavanje na jednu od dviju sukobljenih strana od životne je važnosti za svakoga tko u sukobu želi participirati ili je na to primoran, pa čak i izravno protiv svoje volje. Povijesna je činjenica da je potencijal za početak obaju dosadašnjih svjetskih ratova stvoren tek nakon kreiranja velikih savezništava među državama. Iz primjera dvaju svjetskih ratova jednako tako znamo da su pojedini politički akteri, pa i cijele države, mijenjali svoje saveznike i prelazili na drugu stranu kako se mijenjala ratna sreća.³ Stoga bismo mogli ustvrditi da fraza „prava strana povijesti“ znači upravo to: mudro i na vrijeme znati odabrati pobjedničku stranu u sukobu. No odabir strane vlastitoj se javnosti u pravilu neće prikazivati kao rezultat procjene tko ima veće šanse za pobjedu, nego će se odluka prikazivati na razini moralnosti odabira, i to po principu borbe dobra i zla, gdje, naravno, „naši“ predstavljaju dobru, „pravu“ stranu, a svi „drugi“ predstavljaju lošu, „krivu“ stranu povijesti.

Činjenica je da živimo u vrijeme u kojemu se ovakvi, vrlo često mučni odabiri donose gotovo svakodnevno, što frazu „prava strana povijesti“ čini iznimno aktualnom i rezultira njezinom vrlo čestom upotrebom u javnosti.

Međutim, za razliku od, recimo, već spomenute fraze „Neka institucije rade svoj posao!“ (koja je postala gotovo poštapalica upravo onih koji zlorabe demokratski izabrane institucije), koja je po svojoj biti logična i jasna, i u mišljenju i u izričaju, te naglašava da se u demokratskim društvenim poredcima određenim društvenim problemom mora pozabaviti upravo ona institucija koja ima legalitet i legitimitet, koji se dokazuju kroz poštivanje unaprijed definiranih procedura (jer je upravo poštivanje procedura samo srce svake demokracije!), fraza „prava strana povijesti“ upotrijebljena u dnevno-političkom javnom diskursu ne sadrži ništa od gore navedenoga. Međutim, ima jak ideološki naboj kojem se sadržaj može kreirati prema volji onoga tko je izgovara i kontekstu prema kojemu želi.

U ovome radu bit će prikazano kako upotreba navedene fraze u dnevno-političkom (pa i poslovnom) životu zajednica svijeta, čak i kada je izrečena u najboljoj namjeri, u pravilu predstavlja tek slikovit izričaj s cijelim rasponom potencijalno negativnih konotacija, kojih bi svi trebali biti svjesni, osobito oni koji je učestalo izgovaraju i ponavljaju.

² Graham Allison, *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?*, Houghton Mifflin Harcourt 2017.

³ Najbolji je primjer te tvrdnje Italija, koja je 1915. godine, usred Prvog svjetskog rata, napustila Trojni savez i prešla na stranu Antante, potpisavši pritom tajni Londonski ugovor, u kojemu je obećala promijeniti stranu u ratu u zamjenu za teritorijalne ustupke u Tirolu, Istri i Dalmaciji. Italija je potom jednako postupila i u Drugome svjetskom ratu – uvidjevši da sile Osovine gube rat, usred vojnog sukoba, 3. rujna 1943. godine u Cassibileu je potpisala primirje (tj. kapitulaciju) sa Saveznicima. Tim je činom Italija prestala biti članica Osovine i prešla je na stranu Saveznika.

Povijesno-metodološki okvir i kontekst za analizu fraze „Prava strana povijesti“

Pri analizi i razumijevanju upotrebe fraze „prava strana povijesti“ moramo znati postoji li i kakav je metodološko-spoznajni okvir unutar kojega se ova fraza do sada koristila.

Stoga treba razlikovati upotrebljava li se ona:

- a) unutar osmišljenoga povijesno-politološkog konceptualnog okvira kojemu teže intelektualci cijeloga spektra (uglavnom) visokoobrazovanih autora (bilo da je riječ o sveučilišnim profesorima raznih društveno-humanističkih profesija, novinarima, kulturnim djelatnicima, komentatorima ili jednostavno *opinion makerima*), neovisno o njihovoj pripadnosti lijevom, centrističkom ili desnom političkom spektru. Unutar toga kruga ljudi fraza „prava strana povijesti“ u pravilu se koristi na temelju različitih metodoloških okvira i pristupa, ali uvijek s jasno definiranom logičkom strukturom interpretacije, koja je rezultat ili poznavanja povijesne i politološke struke te načina konstrukcije njihovih temeljnih pojmova te zakonitosti njihove upotrebe ili, s druge strane, rezultat novog konceptualnog okvira koji svojim konzumentima nudi pojedini autor koji o toj frazi progovara i/ili je koristi. Tu se prije svega misli na autore poput već spomenutog Grahama Allisona, koji je ovoj frazi pristupio s aspekta teorije moći; Jamesa Hankinsa, profesora s Harvarda koji je u svojem članku „How to Be on the Right Side of History“ razmatrao upotrebu ove fraze u kontekstu političke ideologije progresivizma i to iz povijesne perspektive, od renesanse pa sve do danas;⁴ potom Nicholasa Smitha, profesora filozofije sa Sveučilišta Connecticut, koji je frazu analizirao s epistemološke razine, i to u kontekstu nametanja moralne superiornosti;⁵ zatim američkoga odvjetnika i politologa Bena Shapira, koji u svojoj knjizi naslova *The Right Side of History: How Reason and Moral Purpose Made the West Great* obrazlaže da biti na „pravoj strani povijesti“ znači dati podršku judeo-kršćanskom svjetonazoru, čiji se temelji dovode u pitanje tzv. *woke* ideologijom;⁶ zatim je tu i Glenn Loury, profesor ekonomije sa sveučilišta Brown, koji ovu frazu podvrgava oštroj kritici s aspekta političke korektnosti, smatrajući da potiče moralni trijumfalizam te zatvara prostor otvorenoga dijaloga;⁷ te, dakako, nezaobilazan austrijski filozof Karl Popper, iako se u svojim

⁴ James Hankins, *How to Be on the Right Side of History*, First Things 2021.

⁵ Nicholas Smith, Making sense of the right side of history, *Think*, 21 (62), 2022, 103-115.

⁶ Ben Shapiro, *The Right Side of History: How Reason and Moral Purpose Made the West Great*, Broadside Books, 2019.

⁷ G. C. Loury, Self-Censorship in Public Discourse: A Theory of ‘Political Correctness’ and Related Phenomena, *Rationality and Society*, 6 (4), 1994, 428-461.

radovima nije direktno referirao na frazu „prava strana povijesti“, no potpuno je jasno da bi njezin sadržaj svrstao u dogmatski način mišljenja i doveo ga u vezu s pojmom „neprijatelja otvorenog društva“, jer ne ostavlja prostor za daljnji dijalog među zainteresiranim stranama, te bi shodno tome upotreba ove fraze za njega označavala neznanstveni i totalitarni način mišljenja.

- b) unutar dnevnopolitičkog i međunarodno diplomatskog te poslovnog javnog diskursa, kojemu uglavnom pribjegava diplomatsko osoblje, upravitelji i/ili zaposlenici međunarodnih i državnih institucija, razni visokorangirani pripadnici poslovne zajednice te osobito političari različitih razina vlasti (od najviših u državi do razine lokalne uprave i samouprave), i ovdje neovisno o njihovoj izobrazbi i pripadnosti lijevom, centrističkom ili desnom političkom spektru. Unutar toga kruga ljudi fraza „prava strana povijesti“ u pravilu se koristi na temelju očekivanja njihovih pretpostavljenih, kao i uvjeta koje moraju zadovoljiti da bi zadržali svoj posao ili ponovno bili izabrani na svoje ionako vremenski ograničene političko-diplomatske i korporativne funkcije. Pri takvoj upotrebi ova je fraza lišena svakog dubljeg konceptualnog i metodološkog okvira, a njezino značenje može imati bilo kakav sadržaj. Stoga s njezinom upotrebom u takvom sadržajnom i intelektualnom okružju treba biti iznimno oprezan, jer bez jasne konceptualizacije fraza postaje: višeznačna, manipulativna, povijesno lažna, zavodljiva, neiskrena, ponekad zlonamjerna, agresivna, politički nekorektna, demonizirajuća i u konačnici krajnje opasna. Takav sadržaj upakiran u stilsku figuru koja, doduše, dobro zvuči, a koja se potom nudi javnosti kroz raznovrsne oblike javnog komuniciranja, uglavnom prikriva temeljnu nemoć u smislenom i svrsishodnom političkom djelovanju onih koji frazu koriste.

U poglavlju koje slijedi kroz sedam se primjera nudi opis recentne upotrebe fraze „prava strana povijesti“ upravo u dnevnopolitičkom, međunarodnom diplomatskom te poslovnom javnom diskursu, iz kojega će se vidjeti da je njezina upotreba lišena konceptualnog okvira, ali je bogata moralno-motivacijskim elementima, što rezultira znatnom političkom polarizacijom javnosti.

Upotreba fraze „Prava strana povijesti“

Fraze koje uključuju pojam povijesti nisu novijega datuma. Još je Francis Fukuyama, američki politički filozof japanskoga podrijetla i profesor političke ekonomije na sveučilištu Johns Hopkins, 1992. godine napisao svoju nadaleko poznatu knjigu *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, u kojoj iznosi tezu (od koje je sam kasnije javno reterirao) da je raspadom komunističkoga bloka i padom

SSSR-a te pobjedom liberalno-kapitalističkoga Zapada predvođenog SAD-om u hladnoratovskom sukobu nastupio svojevrsan „kraj povijesti“. Međutim, konstrukciju „kraj povijesti“ nije, kako kaže, osmislio sam, već se u bitnome referirao na filozofa i predstavnika njemačkoga idealizma Georga Wilhelma Friedricha Hegela, koji je smatrao da je „kraj povijesti“ nastupio konstrukcijom i ustoličenjem liberalne države,⁸ te njemačkoga filozofa Karla Marxa, koji je mislio to isto, ali je „svoj“ „kraj povijesti“ smjestio u vrijeme uspostave komunističkih država. Ovo dvoje filozofa u svojim su promišljanjima povijesti smatrali da se realizacijom oblika vlasti koji su osobno zastupali, u povijesnom smislu, dogodilo sve važno što se trebalo dogoditi. Smatrali su da neće biti daljnjeg važnijeg napredovanja razvoja društvenih i političkih institucija te da su sva društveno relevantna pitanja razriješena.⁹

Fukuyama je, možda, svojom knjigom htio nastaviti niz velikih autora koji su za svojega života u svijetu vidjeli i prepoznali postizanje velikoga povijesnog uspjeha te posljedično zaključili da je povijest odradila svoje. U svakom slučaju, iako samo neki imaju volje pročitati knjige spomenutih autora, sama fraza „kraj povijesti“ zadržala se i poznata je mnogima.

Pojam povijesti pojavljuje se u još nekim poznatim izrazima i frazama. Na primjer, možemo čuti staru latinsku misao „Historia est magistra vitae“, tj. „Povijest je učiteljica života“, ali i tvrdnju da „povijest pišu pobjednici“.

U ovome se radu već dalo naslutiti da postoji iznimno važna misaona povezanost između koncepta pobjednika u ratu i „prave strane povijesti“, zbog same činjenice da povijest pišu upravo oni koji pobjeđuju. To znači da su na „pravoj strani povijesti“ oni koji su uz pobjednike ili pobjednici sami. Na tom je tragu i poznati aforizam britanskoga ratnog premijera i književnog nobelovca Winstona Churchilla, kojemu se pripisuje misao:

Povijest će biti blaga prema meni, jer je ja namjeravam i napisati.¹⁰

Primjer 1.

Važnost pobjede u ratu pri određivanju „prave strane povijesti“ možda najbolje opisuje stav koji je slikovito izrekao predsjednik Predsjedništva SFRJ (u razdoblju od svibnja 1990. do svibnja 1991. godine) Borisav Jović u svojoj knjizi iznimno zanimljivog naslova dalekosežnog značenja *Kako su Srbi izgubili vek*, u kojoj na vrlo intrigantan način opisuje svoje viđenje položaja Srba u XX. stoljeću. Naime, Jović tvrdi da su Srbi u oba velika, svjetska rata bili na „pravoj

⁸ G. W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Jesenski i Turk, Zagreb 2017.

⁹ Francis Fukuyama, *Kraj Povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994, 9.

¹⁰ Izvorna izjava Winstona Churchilla iz siječnja 1948. godine, koju je dao u Donjem domu britanskog parlamenta, zapravo glasi: „For my part, I consider that it will be found much better by all parties to leave the past to history, especially as I propose to write that history myself“, što bi se moglo prevesti kao: „Što se mene tiče, smatram da će za sve strane biti puno bolje da prošlost prepustimo povijesti, tim više što tu povijest namjeravam pisati sam.“

strani povijesti“ (dakle, na pobjedničkoj strani), što im je dalo pravo potpuno samostalnog upravljanja svim prostorima na kojima žive ili su nekada živjeli Srbi. To se očituje u stavu da su Srbi nakon Prvoga svjetskog rata bili u poziciji birati koju će vrstu državne zajednice kreirati – državu Južnih Slavena ili pak Srbiju, znatno uvećanu u odnosu na teritorij s kojim su krenuli u Prvi svjetski rat.¹¹ To je pravo dodatno potvrđeno mirovnim planom američkoga predsjednika Woodrowa Wilsona u 14 točaka od 8. siječnja 1918. godine, u čijoj točki broj 11, između ostaloga, stoji izričito pravo Srbije da obnovi svoju državnost te da dobije pristup moru.¹²

Jović kroz cijelu svoju knjigu iskazuje stav da su srpska politička i kulturna elita učinile povijesnu pogrešku ulaskom u zajednicu Južnih Slavena, umjesto da su odmah kreirale novu (veliku) Srbiju. Dalje zaključuje da Jugoslavija s Hrvatom Josipom Brozom Titom na čelu nije ispunila srpska očekivanja, a raspadom te južnoslavenske zajednice 90-ih godina prošloga stoljeća srpski narod izgubio je mogućnost života u jednoj državi (u ukupnom nacionalnom korpusu po principu „svi Srbi u jednoj državi“), zbog čega su, zaključuje Jović, u nacionalnom i geopolitičkom smislu Srbi „izgubili vek“. Ovdje valja spomenuti i znakoviti komentar koji u javnosti, vrlo često s velikom dozom osobnoga verbalnog žara, dovitljivosti, pa čak i duhovitosti, iskazuje nekadašnji predsjednik Lige socijaldemokrata Vojvodine Nenad Čanak, ističući u kontekstu Jovićeve argumentacije vođene na ovakav način da je za „velikosrbe“ koji bi htjeli graditi neki novi „srpski svet“ Jugoslavija bila „Velika Srbija sa lažnom ličnom kartom“.

Jedna od izjava Nenada Čanka glasi:

*Srpski nacionalisti su uvek mislili da je Jugoslavija suštinski 'velika Srbija' sa lažnom ličnom kartom, da su jugoslavenske republike i pokrajine praktično ratni plen pobjednika iz Prvog svjetskog rata i da je sve to prostor koji prirodno ima u sebi predispoziciju da bude prostor kojim dominira političko srpstvo.*¹³

Valja ovdje još jedanput naglasiti ključni stav Borisava Jovića: da je Srbija tijekom cijeloga XX. stoljeća više puta bila u prilici u potpunosti povijesno poentirati, pa i znatno proširiti svoj teritorij, upravo zato što je, osobito u Prvome, ali i Drugome svjetskom ratu, bila na pobjedničkoj strani. Jović kaže:

Velikosrpski nacionalizam kao politička optužba koja je više od polovine dvadesetog veka pritiskala srpski narod deo je strategije poništavanja rezultata

¹¹ Borisav Jović, *Kako su Srbi izgubili vek – Tragična sudbina Srba u zajedničkoj državi*, Službeni glasnik, Beograd 2016, 29.

¹² Prikaz dokumenta „14 Wilsonovih točaka“ dostupan je na poveznici: <https://www.theworldwar.org/sites/default/files/2022-01/1982.170.18-fourteen-points-excerpt.jpg> (Pristup: 5. 10. 2024).

¹³ Izvor se nalazi na poveznici: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/19/canak-nazivati-entitet-republike-srpske-republikom-potpuno-je-pogresno> (Pristup: 5. 10. 2024).

*Prvog svetskog rata u kome je srpski narod kao pobednik, uz velike žrtve, stvorio svoju državu....*¹⁴

Drugim riječima, imati ili ne imati mogućnost stvaranja vlastite države u izravnoj je ovisnosti o tome jeste li na „pravoj strani povijesti“, odnosno jeste li u pobjedničkome taboru. U Prvome svjetskom ratu Hrvatska je bila sastavni dio Austrougarskoga carstva, koje je u tome ratu poraženo. Stoga je postojala realna geopolitička opasnost da oni koji su rat izgubili (ponajprije manjinski slavenski narodi u sastavu Austro-Ugarske) neće biti u mogućnosti stvarati svoje nacionalne države kakve žele, unatoč tome što je u točki 10 Wilsonova mirovnog plana naznačeno da narodi Austro-Ugarske imaju pravo biti dijelom suvremenih nacija koje bi trebale, kao što je navedeno, imati pravo pune slobode odlučivanja o autonomnom razvoju.

Iz ovoga primjera možemo zaključiti da su pojmovi „prava strana povijesti“ i „ratni pobjednici“ blisko povezani, što pobjednicima u konačnici otvara mogućnost stvaranja političkih i geopolitičkih prednosti.

Primjer 2.

Na tragu ideje da na „pravu stranu povijesti“ dođu oni koji se nađu u pobjedničkom taboru možda je i govor koji je početkom 90-ih godina prošloga stoljeća održao bivši predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić, o čemu postoji i filmski zapis, a prenijeli su ga i hrvatski mediji. Tom je prilikom ustvrdio:

*U Drugom svjetskom ratu, vidite, Hrvati su dva puta pobijedili i mi nemamo razloga se nikom ispričavati. Ovo što skroz traže od Hrvata – ajde idite kleknuti u Jasenovac, kleknite ovdje... Mi nemamo pred kim šta klečati! Mi smo dva puta pobijedili, a svi drugi samo jednom. Mi smo pobijedili 10. travnja kad su nam Sile osovine priznale Hrvatsku državu i pobijedili smo jer smo se našli poslije rata, opet s pobjednicima, za pobjedničkim stolom.*¹⁵

U vrijeme trajanja svojega predsjedničkog mandata (2000-2010), Stjepan Mesić javno se u obraćanju građanima Republike Hrvatske ogradio od tog govora i stavova koje je u njemu iznio, ustvrdivši da je govor nastao u vrijeme kada je Republika Hrvatska bila suočena s agresivnim Miloševićevim velikosrpstvom te ga je, kao što je rekao, ponijelo tadašnje prevladavajuće raspoloženje hrvatskoga vodstva, koje se na mnoge načine manifestiralo i u

¹⁴ B. Jović, *Kako su Srbi izgubili vek*, 39.

¹⁵ Spomenuta snimka govora objavljena je na programu HRT-a i dostupna je na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=jLaDT8FZHw> (Pristup: 15. 10. 2024), a vijest o govoru pojavila se i na portalu Narod.hr, što je dostupno na poveznici: <https://narod.hr/hrvatska/a-koji-stipe-mesic-govori-istinu-onaj-iz-67-91-ili-ovaj-danas> (Pristup: 15. 10. 2024). Govor vrlo sličnoga sadržaja i gotovo istovjetnih poruka Stjepan Mesić održao je i na Dan hrvatske državnosti 30. svibnja 1992. godine, kada je gostovao kod Hrvata u Sydneyju u Australiji, o čemu također postoji videozapis, dostupan na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=x8JFNhy109Y> (Pristup: 4. 10. 2024).

hrvatskoj javnosti. Dodao je da je pred hrvatskom imigracijom u Australiji, koja je, *nota bene*, nakon Drugoga svjetskog rata iz Hrvatske otišla upravo zato što se nije slagala s tadašnjom poslijeratnom politikom, trebao reći da su pobjednici u Drugome svjetskom ratu bili antifašisti i partizani. Da bi tu poruku mogao izreći upravo pred takvim sastavom auditorija, izveo je svojevrstu, kao što je rekao, „parabolu“ o navodnoj dvostruko hrvatskoj pobjedi u Drugome svjetskom ratu.¹⁶

Drugim riječima, iskaz o dvostruko hrvatskoj pobjedi u Drugome svjetskom ratu nije imao funkciju izricanja povijesne činjenice, već je samo bila riječ o verbalnom načinu pridobivanja podrške slušateljstva kojemu se predsjednik obratio.

Možda bismo takvo stilizirano tumačenje ratne pobjede i „prave strane povijesti“ mogli okarakterizirati manipulativnim.

Primjer 3.

Da je „prava strana povijesti“ tema koja je u osobitom fokusu upravo sada, u suvremeno doba, zorno pokazuje govor Antónija Guterresa, glavnog tajnika UN-a, održan nakon što je Rusija pokrenula agresiju na Ukrajinu u veljači 2022. godine. Tom je prilikom izjavio:

*Ruska agresija na Ukrajinu pokrenula je najmasovnija kršenja ljudskih prava do danas. [...] Ovo je trenutak da stanemo na pravu stranu povijesti. Trenutak da se zauzmemo za ljudska prava svih i svugdje. Moramo revitalizirati Opću deklaraciju o ljudskim pravima i osigurati njezinu punu provedbu kako bismo se suočili s novim izazovima današnjice i sutrašnjice.*¹⁷

Znakovito je da se čelna osoba UN-a odlučila za upotrebu slikovite stilske figure, fraze o „pravoj strani povijesti“, umjesto da je, u skladu s funkcijom koju obnaša, posegnuo za znatno smislenijim argumentom, onim pravnim, kojime bi mogao poentirati da je prekršeno međunarodno pravo, čime su posljedično bitno ugrožena ljudska prava. Samo se iz pozicije povratka u okrilje međunarodnoga pravnog poretka može tražiti rješenje za rusku agresiju na Ukrajinu. No čini se da ni na razini najviših dužnosnika UN-a ne postoji dovoljno povjerenja u snagu postojećeg sustava međunarodnoga prava, osobito kada je u pitanju Rusija, koja ima pravo veta na sve odluke Vijeća sigurnosti UN-a pa se u navedenom slučaju međunarodno pravo u praksi ni ne može provesti, a institucionalno djelovanje UN-a zapravo je paralizirano. Drugim riječima, pozivanje na jedini pravi argument, onaj o kršenju međunarodnoga prava, nema nikakvu ili ima tek vrlo slabu stvarnu snagu. A to je prilično poražavajuća spoznaja. U takvim okolnostima, Guterresu ne preostaje drugo nego pozvati se na „pravu stranu povijesti“ – stilsku figuru oslobođenu svakoga pravnog

¹⁶ Izjave bivšega predsjednika Republike Hrvatske Stjepana Mesića u kojima objašnjava kontekst nastanka spornoga govora dostupne su na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=OGUt02dZ-VQ> (Pristup: 5. 10. 2024).

¹⁷ Isječak iz govora Antónija Guterresa dostupan je na poveznici: <https://www.facebook.com/watch/?v=150272877891777> (Pristup: 5. 10. 2024).

sadržaja. No, kao što smo već rekli, bar jako dobro zvuči. I umiruje osobnu savjest te naglašava svojevrstu moralnu superiornost.

Ruska agresija na Ukrajinu stvorila je nebrojene prilike za upotrebu fraze „prava strana povijesti“.

Primjer 4.

Dana 6. lipnja 2022. godine, nešto više od tri mjeseca nakon početka novoga kruga ruske agresije na Ukrajinu, tadašnji srbijanski ministar vanjskih poslova Aleksandar Vulin osvrnuo se na izjavu hrvatskoga premijera Andreja Plenkovića, koji je rekao da „nije vrijeme za sjedenje na dvije stolice“ te da će Srbija morati „paziti čiju stranu bira“ želi li ući u EU. Tom prilikom Vulin je ustvrdio:

Ako postoji narod koji je nepogrešivo birao pogrešnu stranu povijesti, onda je to hrvatski i ako postoji narod koji je Hrvate prevodio na pravu stranu povijesti, onda je to srpski narod.

Naravno, odmah je uslijedio odgovor Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske, u vidu priopćenja u kojemu je stajalo:

[Današnje] izjave iz Republike Srbije još jednom pokazuju iznimno nesnalaženje kako u interpretaciji najvažnijih trenutnih globalnih događanja, tako i u interpretaciji povijesnih događaja XX. stoljeća.

Republiku Srbiju pozvalo se da žurno osudi rusku agresiju i time se „svrsta na pravu stranu povijesti“.¹⁸

Iz ovoga primjera vidimo kako su se na diplomatskoj razini dvije susjedne države lijepo „počastile“ komentarima o tome tko je na „pravoj“, a tko na „krivoj strani povijesti“. I pritom se nisu ni pokušali približiti u stavovima oko rješavanja brojnih međusobnih i međunarodnih otvorenih pitanja. Upotreba ovakvog frazeološkog okvira, nema sumnje, samo je pridonijela produbljivanju jaza u diplomatskom komunikacijskom kanalu između dviju zemalja.

Primjer 5.

Dodatni obol upotrebi fraze „prava strana povijesti“ u brojnim je situacijama dao premijer Republike Hrvatske Andrej Plenković. Na primjer, upravo je tom frazom završio svoj uvodni govor prilikom otvaranja Prvog parlamentarnog summita Međunarodne krimske platforme 25. listopada 2022. godine, čiji je domaćin bio grad Zagreb. Plenković je tom prilikom rekao:

Domaćinstvo ovoga sastanka je simbolički još jedna manifestacija da u ovim teškim okolnostima za Ukrajinu hodamo uz nju. Da smo s prijateljem kada je u potrebi. To činimo jer danas biti na strani Ukrajine je moralno, pravno i

¹⁸ Tu su diplomatsku komunikaciju između dviju susjednih država prenijeli i mediji. Tek jedan od brojnih izvora s hrvatske strane dostupan je na poveznici: <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/mvep-pozvao-srbiju-da-osudi-rusku-agresiju-i-svrsta-se-na-pravu-stranu-povijesti-7802841> (Pristup: 5. 10. 2024).

*civilizacijski ispravan čin. Ne biti na strani Ukrajine znači biti na strani onih koji brutalnom silom žele ostvariti svoje osvajačke ciljeve. Ne biti uz Ukrajinu danas znači biti uz Kremalj i njegove ortake u ovom sramnom i bolnom dobu europske i svjetske povijesti. Ne biti uz Ukrajinu danas znači izdaju svih načela na kojima se temelji demokratski svijet. A biti uz Ukrajinu znači biti na pravoj strani povijesti.*¹⁹

Takav govor nesumnjivo je retorički snažan te odašilje poruku prijateljstva i razumijevanja za ukrajinski narod u stanju patnje i tešku situaciju u koju je tu europsku zemlju dovela bestijalna ruska agresija. To je možda ključno što bismo iz Plenkovićeva govora trebali imati na umu i zapamtiti, jer je biti uz napadnutoga, uz žrtvu, uvijek visoko empatičan, moralan i emocionalno inteligentan čin. Biti uz one koji pate izraz je temeljne ljudskosti.

Ipak, iako figurativno izražen stav da biti uz Ukrajinu znači biti na „pravoj strani povijesti“ iskazuje hvalevrijednu moralnu podršku, hoće li on ikako vojno ili humanitarno pomoći u obrani Ukrajine? I može li se „prijatelju u potrebi“ pomoći i bez iskazivanja vrijednosnih sudova o odabiru „pravih povijesnih strana“, koje prije i iznad svega hvalisavo (i možda patetično) služi za umirivanje vlastite savjesti i javnosti, a nimalo ne progovara o stvarnoj i lako mjerljivoj konkretnoj ponuđenoj pomoći zemlji koja se suočava s agresijom i vojnim operacijama?²⁰ S druge strane, ako Republika Hrvatska kojim slučajem uistinu pomaže Ukrajini u vojnom, sigurnosnom, obavještajnom, financijskom ili humanitarnom smislu (što vrlo vjerojatno čini), treba li o tome detaljno javno govoriti?²¹ Konkretni oblici pomoći u pravilu se odvijaju u tišini, pod okriljem tzv. tajne diplomacije, a putevi oružja i sigurnosnih informacija razotkrivaju se s vremenskim odmakom od nekoliko desetljeća, uglavnom kroz memoare i naknadna svjedočanstva glavnih sudionika događaja, jer je javni govor o njima tijekom ili neposredno nakon njihove realizacije na mnoge načine iznimno rizičan.

To znači da javna rasprava o „pravoj strani povijesti“ postaje i ostaje prilično besadržajna priča, namijenjena isključivo javnosti i u funkciji političkoga marketinga. I to je jasno vidljivo. No slični govori možda i služe tome da budu tek javna parada.

Pritom, dodatni ozbiljan problem takvoga izričaja leži u tome što povijesnim događajima (bilo iz recentne bilo iz dalje prošlosti) pristupa iz perspektive dualne, crno-bijele tehnike promatranja stvarnosti, a istina, baš kao

¹⁹ Snimka cijeloga sastanaka dostupna je na <https://www.youtube.com/watch?v=yUcVEg6fwfI>, a citirani dio govora počinje u 56. minuti (Pristup: 3. 10. 2024).

²⁰ Na dan početka ruske agresije na Ukrajinu, 24. veljače 2022. godine, SAD je ukrajinskome predsjedniku Volodimiru Zelenskom ponudio pomoć u obliku tehničke podrške za evakuaciju, na što je Zelenski odgovorio sada već znamenitom rečenicom: „Trebam streljivo, a ne prijevoz!“ <https://n1info.hr/svijet/zelenski-odbio-evakuaciju-treba-mi-streljivo-ne-prijevoz/> (Pristup: 7. 10. 2024).

²¹ U hrvatskim medijima se spominje neslužbeni podatak da je Republika Hrvatska od veljače 2022. godine Ukrajini donirala u novcu i većim djelom u vojnoj opremi vrijednost od 300 milijuna eura. S obzirom na veličinu i ekonomsku snagu Republike Hrvatske, to se smatra značajnim iznosom.

ni povijest, nikada nije crno-bijela. Istina je cjelina, kao što bi se izrazio G. W. F. Hegel. Stoga je takav banalno pojednostavljen pristup stvarnosti neophodno neobjektivan i u svojoj osnovi neistinit, a dugoročno i prilično štetan, jer onemogućuje traženje i pronalaženje mira kroz dijalog. A dijalog će se morati postići, jer je u nuklearno doba alternativa dijalogu potpuno uništenje civilizacije kakvu poznajemo. Winston Churchill, primjerice, mogao je imati opciju da se ne želi ni sastati ni razgovarati s vođom Trećeg Reicha, Adolfom Hitlerom, a takav je pristup i zauzeo, jer je želio potpuni vojni poraz njemačkoga nacističkog režima i napravio je sve što je bilo u njegovoj moći da upravo do toga dođe. Smatrati da je u današnje vrijeme moguće dovesti do potpune vojne kapitulacije Ruske Federacije, zemlje s nuklearnim naoružanjem, koja se prostire kroz 11 vremenskih zona, predstavlja posvemašnju iluziju. Rusiju nisu uspjeli pokoriti ni onda kada nuklearno oružje nije postojalo ni u primisli, a s takvim su pokušajima neki od prethodnih europskih političara i vojskovođa imali dosta iskustva.

Koliko vidimo, za sada se jako doziraju brojni „krugovi ekonomskih sankcija“ koje zemlje Zapada nameću Rusiji, kao i vojna pomoć koja se šalje Ukrajini,²² a izrijeckom joj se (barem javno) zabranjuje korištenje zapadne vojne tehnologije duboko u teritoriju Ruske Federacije. Također, izričito se pazi na to da ne dođe do izravnoga susreta ruskih vojnika i vojnika NATO-a na bojnom polju, tim više što Ukrajina još uvijek nije članica (navodno) obrambenog NATO saveza niti je izgledno da će u skorije vrijeme postati. Svaka drukčija odluka značila bi izravno uvođenje NATO saveza u rat s Ruskom Federacijom. Pritom ne smijemo smetnuti s uma ni to da će postizanje mira u Ukrajini svakako morati uključivati i rusku stranu, iako možda neće biti riječ o Rusiji pod vodstvom njezina sadašnjeg predsjednika Vladimira Putina.

Stoga određivanje „prave“ i „krive strane povijesti“ više zvuči kao *ex cathedra* dociranje, što osobito dolazi do izražaja kada takvi izričaji (koji predstavljaju otklon od minimalnih diplomatskih uzusa i uzusa pristojnosti) dolaze od onih koji nemaju sudačke kompetencije za takve prosudbe ni na temelju osobne biografije ni na temelju uloge koju imaju u međunarodnoj politici. To nije ni razborita ni mudra državna i/ili međunarodna politika. To je redukcionizam stvarnosti, koji zamagljuje, sputava, sukobljava, antagonizira i ostrašćuje. Osobito je neprimjereno kada toliko snažne političke riječi i poruke dolaze od čelne osobe jedne male europske države poput Republike Hrvatske, čije ukupno stanovništvo ne doseže ni 1% populacije Europe, čija površina države ne prelazi 1,3% Europske unije i čija gospodarska snaga (mjerena veličinom BDP-a) ne prelazi 0,5 % snage EU-a.

Da biste govorili istinu, dakako, ne morate biti veliki, ali jednako tako nije mudro breme istine glasno stavljati na svoja leđa ako ste jako mali.

²² Ta činjenica vrlo često kao glavni argument služi onima koji kritiziraju ponašanje međunarodne zajednice vezano za rat u Ukrajini, jer smatraju da se ne želi toliko pomoći Ukrajini koliko se želi vojno iscrpiti Rusiju, a to se radi, kao što cinično zaključuju, „do posljednjeg Ukrajinca“.

Primjer 6.

Republika Slovenija u lipnju 2024. godine službeno je priznala Državu Palestinu. Nakon odluke izglasane u slovenskome parlamentu, javnosti se obratila ministrica vanjskih poslova Republike Slovenije Tanja Fajon, izjavivši da je riječ o povijesnoj odluci, a zastupnik u slovenskome parlamentu Matej Tašner Vatovec ustvrdio je da to nije samo politička gesta nego mnogo više od toga, dodavši:

*Mi kao država dokazujemo da se ne bojimo i da unatoč velikim silama možemo biti na pravoj strani povijesti.*²³

Analizirajući potonju izjavu, moramo se zapitati što točno zastupnik slovenskoga parlamenta misli o političkome ustroju suvremenog svijeta ako smatra da na „pravoj strani povijesti“ možemo biti samo ako smo u opreci prema velikim silama, za što je potrebna velika doza hrabrosti, jer, kao što ističe, Republika Slovenija ničega i nikoga se ne boji?

Izjava je osobito zanimljiva u svjetlu činjenice da je Državu Palestinu do sada priznalo čak 147 od 193 države članice Ujedinjenih nacija, što predstavlja 76 % svih država svijeta, među kojima su, što ima važnost u kontekstu svjetskoga multilateralizma, primjerice, Rusija, Kina, Indija i Brazil (*Prilog 1*).²⁴

Države koje priznaju Palestinu

Do sada je Državu Palestinu priznalo 147 država svijeta

Priznanje Palestine

■ Da ■ Ne

Prilog 1. *Države koje su priznale Državu Palestinu. Prikaz autora na temelju podataka Ujedinjenih nacija (www.un.org/en/).*

²³ Izjave slovenske ministricе vanjskih poslova i zastupnika u parlamentu dostupne su na poveznici: <https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/slovenski-parlament-odobrio-priznanje-palentine---852024.html> (Pristup: 7. 10. 2024).

²⁴ Palestina trenutačno ima status države promatrača, koja nije članica Ujedinjenih nacija, što joj omogućava sudjelovanje u raspravama Generalne skupštine UN-a, ali bez prava glasa (*non-member observer state*).

Kada je slovenski zastupnik Matej Tašner Vatovec rekao da je Republika Slovenija priznala Državu Palestinu „unatoč velikim silama“, možda je mislio na stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a koje imaju pravo veta, a koje do sada nisu priznale Državu Palestinu, a to su: SAD, Velika Britanija i Francuska. U tom kontekstu također moramo primijetiti da su u pitanju tri tzv. zapadne zemlje. Republika Slovenija također se smatra zemljom Zapada, što znači da je zastupnik slovenskoga parlamenta istaknuo da se Republika Slovenija ne boji vlastitih saveznika. A pritom je, očito, priznao i to da su međunarodni saveznici Republike Slovenije na „krivoj strani povijesti“.

Zasebna tema, koja je u kontekstu palestinske državnosti od ključne važnosti, ali u potpunosti nadilazi mogućnosti ovoga rada, jest pitanje može li se priznati samostalnost države na čijem je čelu militantna islamistička organizacija Hamas (koju zapadni svijet deklarira kao terorističku organizaciju), u čijoj osnivačkoj povelji iz 1988. godine stoji da izraelsko-palestinski sukob za njih predstavlja vjerski sukob koji se ne može riješiti pregovorima, nego isključivo džihadom (vjerskim ratom), pri čemu pobjeda u tom ratu znači nestanak izraelske države?²⁵ Dakako, to neophodno otvara sljedeće moralno, ali i realno političko pitanje koje glasi: daje li se priznavanjem upravo takve Države Palestine (jer trenutačno nema druge) ujedno podrška Hamasovu stavu o potrebi nepostojanja Države Izrael? I svrstava li podržavanje takvoga stava nekoga na „pravu stranu povijesti“?

Primjer 7.

I kao posljednji u nizu suvremenih primjera upotrebe fraze „prava strana povijesti“ prikazati ćemo slučaj iz poslovnog svijeta.

Naime, od 14. do 20. listopada 2024. godine u Parizu u Francuskoj se održavao *Paris Motor Show*. Riječ je o 126 godina starom, najvećem i najcjenjenijem okupljanju poslovne elite svjetske automobilske industrije.²⁶ To je ujedno i događaj kada se zainteresirana javnost ima prilike upoznati sa svim novitetima, ali i izazovima s kojima se susreće suvremena auto-moto industrija, a njih doista ne manjka, posebno u vremenu zelene tranzicije i svijesti o klimatskim promjenama.

Među brojnim događajima koji su se održavali u spomenuto vrijeme trajanja ovoga showa (kao npr. izložbe, konferencije, prezentacije itd.) realiziran je i tzv. medijski „okrugli stol“ na kojem je, između ostalih, sudjelovao i Carlos Tavares predsjednik uprave Stellantisa, četvrte multinacionalne kompanije u svijetu mjereno po broju prodanih automobila. Stellantis je nastao 2021. godine spajanjem talijansko-američkog konglomerata Fiat Chrysler Automobiles i Francuske PSA grupe. Tom prilikom Tavares se osvrnuo na najavljenju europsku

²⁵ Boris Havel, *Arapsko-izraelski sukob*, Naklada Ljevak, Zagreb 2023.

²⁶ Službena mrežna stranica showa dostupna je na poveznici: <https://mondial.paris/en> (Pristup: 22. 10. 2024).

zabranu prodaje automobila sa ugrađenim motorima sa unutarnjim sagorijevanjem (dakle, automobile koji koriste benzin i dizel kao pogonsko gorivo) do 2035. godine, kao i strože propise o emisijama i potrošnji goriva u SAD-u, te je rekao:

*Mi ne tražimo nikakvu odgodu. Samo tražimo stabilnost pravila kako bi ispravno funkcionirali i služili društvima. Tvrtka kojoj sam ja načelu jedva čeka da doprinese borbi protiv klimatskih promjena jer mi želimo biti na pravoj strani povijesti.*²⁷

Iz ovoga primjera vidimo kao je upotreba fraze „prava strana povijesti“ doista ušla u gotovo sve segmente suvremenoga života, od politike pa do poslovnog svijeta. Pritom, posebno je zanimljivo to što je ovakav slikoviti izričaj upotrijebio baš Carlos Tavares, jer je upravo on početkom proljeća 2024. godine javno izrekao stav da nema puno smisla automobile opteretiti sa 500 kila teškim baterijama, kao novog i, navodno, za okoliš povoljnijeg (električnog) pogona, ako automobili s njima ne mogu ostvariti niti 400 km dometa.²⁸ A da se o nepostojanju dovoljne infrastrukture za punjenje električnih automobila niti ne spominje kao zasebnu i vrlo važnu temu. Dakako, Carlos Tavares je ovakvim odabirom izričaja nehotice, ili pak s jasnom namjerom, sve zagovaratelje daljnje upotrebe fosilnih goriva, a oni su u autoindustriji i dalje velika većina, okarakterizirao kao ljude koji su na „krivoj strani povijesti“. U biti, izražavati stav da se želi doprinijeti zaštiti okoliša tako da se bude na „pravoj strani povijesti“, a istovremeno davati kritike alternativnim oblicima pogonskog goriva, vrlo vjerojatno više služi kao metoda pritiska prema strukturama političke moći koji donose odluke koja se koristi prema potrebi i danoj situaciji, nego što je to izraz nekih istina koje se slikovito stavlja u povijeni kontekst.

U ovome je radu do sada opširnije prikazana tek nekolicina recentnijih slučajeva javne upotrebe fraze „prava strana povijesti“, koji su svi do jednoga, upravo zbog njezine upotrebe i zloupotrebe, otvorili više (bolnih) pitanja nego što su ponudili jasnih stavova i odgovora. Takvih je primjera iz brojnih sfera javnoga života, dakako, znatno više, ali njima se nećemo moći detaljnije baviti, iako bi zasigurno vrijedilo.²⁹

Vidimo da je fraza kojom se bavimo u ovome radu sveprisutna u našem političkom i poslovnom okružju te je stoga itekako vrijedno razumjeti paletu konteksta u kojima se može pronaći, kao i posljedice koje sa sobom donosi. Ako

²⁷ Brojni mediji su prenijeli ovu izjavu Carlosa Tavaresa, a ona je, između ostaloga dostupna i na poveznici: <https://www.carscoops.com/2024/10/tavares-says-stellantis-wants-to-be-on-the-right-side-of-history-with-eu-ice-ban/> (Pristup: 22. 10. 2024).

²⁸ I ovaj stav Carlosa Tavaresa su brojni mediji prenijeli pa tako i hrvatski časopis HAK revija što je dostupno na poveznici: <https://revijahak.hr/2024/04/05/direktor-stellantisa-nema-previsse-smisla-opteretiti-automobil-s-500-kg-baterija-za-400-km-dometa/> (Pristup: 22. 10. 2024).

²⁹ Od zaista brojnih dodatnih primjera mogli bismo spomenuti da je frazu o svrstavanju na „pravu stranu povijesti“ upotrijebila i gradonačelnica Sarajeva Benjamina Karić na velikome propalestinskom skupu održanom u tome gradu u listopadu 2023. godine. <https://www.telegram.hr/vijesti/u-sarajevu-odrzan-veliki-skup-potpore-palestini-izraelce-prozvali-nacistima-tamo-je-bila-i-gradonacelnica/> (Pristup: 7. 10. 2024).

poruke koje je sadržavaju ne ujedinjuju ljude, već ih antagoniziraju, vrlo je vjerojatno riječ o dnevopolitičkoj upotrebi, a ne o promišljenoj, argumentiranoj te metodološki i konceptualno osmišljenoj upotrebi politološke fraze jasnoga sadržaja koja upravo element povijesnog argumenta koristi kao izvor stilske izričajne figure.

Rasprava

Neovisno o tome dolazi li upotreba fraze „prava strana povijesti“ od nekoga iz Republike Hrvatske, iz neke od zemalja regije ili bilo koje druge zemlje, vezano za brojne teme i probleme s kojima se suvremeni svijet suočava, iz prethodnih primjera vrlo je jasno uočljivo da njezin sadržaj, ponuđen na ovakav način, bitno polarizira ionako već visokopolariziranu međunarodnu zajednicu. Stvaranje savezništva među državama na način da se izrijealom naglašava misaoni konstrukt „mi i oni“, tj. „mi pravi i oni krivi“, nikako ne pridonosi stvaranju mirovnoga međunarodnog ozračja, za koje bismo mogli ustvrditi da bi, s obzirom na stanje u kojemu se međunarodna zajednica trenutačno nalazi, imalo blagotvoran utjecaj. No spomenuta fraza upotrijebljena na ovakav način to ne nudi. Naprotiv, nudi upravo suprotno, i to uporno i globalno. Upravo kao da je cilj dodatno antagonizirati svjetsku političku scenu, osigurati međunarodna savezništva, ojačati vlastite pozicije i pripremiti se za neki skorašnji sukob, neovisno o tome koje bi taj sukob bio vrste: vojni, ideološki, ekonomski, politički, geopolitički, socijalni ili nekakav drukčiji.

Samo pod pretpostavkom ovakva shvaćanja diskursa upotreba fraze „prava strana povijesti“ poprima svoj puni smisao. Njezin na ovaj način izgovoren sadržaj, korišten u dnevopolitičke i poslovne svrhe, implicira sljedeće elemente:

- a) *moralna superiornost* – onaj tko izgovara navedenu frazu postavlja se u moralno superioran položaj u procjeni što je dobro, a što ne; što je povijesno ispravno, a što krivo; što je moralno, a što nemoralno – a takvi su oblici ponašanja i ophođenja uvredljivi i krajnje ponižavajući za ostale sugovornike.
- b) *generalizacija* – onaj tko izgovara navedenu frazu daje do znanja da smatra da je njegovo mišljenje ispravno ne samo u sadašnjem trenutku nego i kroz širi povijesni kontekst, što je dodatni element moralne superiornosti.
- c) *simplifikacija* – onaj tko izgovara navedenu frazu namjerno do razine banalnosti pojednostavljuje kompleksne povijesne teme, svodeći cjelokupan kontekst na razinu prave i krive strane u sukobu, ne uzimajući pritom u obzir legitimnost različitih mišljenja.
- d) *nepogrešivost* – onaj tko izgovara navedenu frazu implicira da je stav koji zastupa jedini ispravan, što ne ostavlja nimalo prostora za eventualni daljnji dijalog.

- e) *dogmatičnost* – onaj tko izgovara navedenu frazu stavlja se u ulogu autoriteta u definiranju i razumijevanju univerzalnih istina koje se ne smiju preispitivati, što onemogućava bilo kakvo kritičko rasuđivanje.
- f) *polarizacija* – onaj tko izgovara navedenu frazu odmah na početku stvara nepremostivu razliku između sebe i svojega sugovornika, što uz dodatak pretpostavljene vlastite moralne superiornosti neophodno izaziva obrambenu reakciju sugovornika.

Na temelju prepoznatih elemenata koje sa sobom donosi njezina upotreba u dnevopolitičke i ine svrhe, uviđamo da fraza „prava strana povijesti“ vrlo lako postaje krajnje kompromitiran izraz, kojim se, uz stvaranje privida pružanja moralne podrške istomišljenicima, zapravo stvara nepremostivi jaz u odnosu na sve druge. To onemogućava daljnju raspravu s oponentima, što je možda i temeljni cilj, iako ga se ne želi izravno izgovoriti, nego se u tu svrhu koristi slikovita fraza velikog simboličkog, ali istodobno i manipulativnog potencijala. Stoga ne iznenađuje da će se upravo oko ove fraze okupiti radikalizmi različitih vrsta i s različitim političkim preferencijama, ali to je sudbina svakog retorički snažnog, *sound bite* izričaja kojemu se „otme“, tj. dekonstruira njegov temeljni, metodološko-konceptualni i osmišljeni povijesno-politološki sadržaj. Time ova fraza postaje tek potpuno prazna ljuštura, lišena svakog relevantnog sadržaja. Pritom, mora se ostaviti mogućnost da upravo to i jest cilj takvoga govora, što je, dakako, bitna spoznaja, koja također može imati iznimno važan politički, ali i politološki značaj.

Vezano za primjere opisane u prethodnome poglavlju, stav da je pri upotrebi fraze „prava strana povijesti“ ipak ponajprije riječ o svojevrsnoj političkoj manipulaciji u cilju neke neiskazane, ali sasvim sigurno ne humane svrhe iznijeli su brojni hrvatski komentatori javnih zbivanja te analitičari javnoga života, kao i kulturni djelatnici. Primjerice, Zdenko Duka, predsjednik Hrvatskog novinarskog društva, analizirajući, kako kaže, banalne fraze današnjice, za frazu koja je glavni predmet ovoga rada između ostaloga kaže da je sastavni dio neistinitog govora naših političkih aktera, iako oni nisu pozvani davati prosudbe o tome što je „prava“, a što „kriva strana povijesti“.³⁰

Vrlo oštar tekst o (zlo)upotrebi fraze „prava strana povijesti“ napisao je i književnik, novinar i publicist Miljenko Jergović u svojem tekstu „Kako se Andrej našao na pravoj strani povijesti i koga je tamo zatekao“. Jergović iznosi stav da je posrijedi opetovani „stilski poželjan okvir za diskvalifikaciju neistomišljenika“ kojime se kalkulantski poigrava vjerojatnošću pobjede u ratu, čime država opasno trči pred rudo, s potencijalno dalekosežnim diplomatskim i međunarodnim posljedicama pitajući se postoje li u tome neki skriveni motivi, možda čak i osobnoga karaktera.³¹

³⁰ Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.lupiga.com/kolumne/drugo-misljenje-zdenka-duke-banalne-fraze-danasnjice> (Pristup: 9. 10. 2024).

³¹ Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.monitor.hr/miljenko-jergovic-kako-se-andrej-nasao-na-pravoj-strani-povijesti/> (Pristup: 9. 10. 2024).

Osim ovih autora, prilično kritičke osvrte na upotrebu ove fraze u dnevopolitičke svrhe iznijeli su, između ostalih, i novinari Jasmin Klarić u svojem tekstu naslova „S koliko se nula piše ‘prava strana povijesti?’“³² i Boris Rašeta u tekstu „Konfabulacije inflacije“. Rašeta prenosi stav političkog analitičara i bivšeg zastupnika u Hrvatskom saboru Jaroslava Pecnika, koji propituje koje su to osobne kvalifikacije predsjednika države i predsjednika Vlade Republike Hrvatske na temelju kojih procjenjuju što je „prava“, a što „kriva strana povijesti“.³³

Činjenica da su mnogi, kao što vidimo, iskazali kritički odnos prema izražavanju političkoga stava kroz frazu „prava strana povijesti“ možda je rezultat običnoga kritizerstva unutar političke arene, u kojoj i brojni novinari, analitičari, javni djelatnici i ostale osobe čije se mišljenje čuje i cijeni imaju istaknuto mjesto. No možda ipak svi oni nisu tek „kritičari po zadatku“, već možda zaista postoji argumentacijska osnova na temelju koje bismo prema upotrebi ove fraze u svakodnevnom javnom diskursu i trebali biti kritični.

Zapravo, postoje samo četiri moguća razloga zbog kojih bi netko u dnevopolitičkom životu „puštao“ u javnost, tj. koristio frazu koja toliko očito antagonizira sudionike komunikacijskoga procesa:

- 1) oni koji je iznose uopće ne razumiju značenje i moguće reperkusije onoga što govore.
- 2) oni koji je iznose itekako dobro razumiju što govore, ali u svojim rukama nemaju nijedan ozbiljan i svrsishodan mehanizam djelovanja kojime bi pridonijeli realizaciji svojih zacrtanih ciljeva.
- 3) oni koji je iznose čine to isključivo u svrhu svojega osobnog marketinga i marketinga vlastitoga svjetonazora i/ili interesa.
- 4) oni koji je iznose uistinu žele raspirivati mržnju i izazivati sukobe.

Koji god od gore navedenih razloga stoji u pozadini korištenja spomenute fraze, on ne predstavlja dobru opciju. Ne postoji dobar razlog koji bi opravdao korištenje fraze „prava strana povijesti“ ako ona donosi više štete nego koristi. Ako ona antagonizira ljude i ima huškački sadržaj. Ako umjesto poruke morala odašilje poruku moraliziranja. Ako izaziva netrpeljivost među ljudima. Ako je lišena svakog profinjenog i osmišljenog povijesnog i politološkog sadržaja.

Da bismo razumjeli koliko ova fraza zapravo ne spaja, već samo razdvaja ljude, dovoljno je zapitati se: postoji li ijedna racionalna osoba na svijetu koja će za sebe smatrati da su njezini stavovi, mišljenja i djelovanja na „krivoj strani povijesti“? Naravno, to ne znači da su svi ljudi u pravu. Dakako da nisu. No odlika je demokratskoga, slobodnog, nedogmatskog, tj. otvorenog društva u

³² Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/s-koliko-se-nula-pise-prava-strana-povijesti-hdz-otezanjem-glasanja-o-ukrajini-kupuje-vrijeme-i-mozda-jos-ponesto/> (Pristup: 9. 10. 2024).

³³ Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.portalnovosti.com/konfabulacije-inflacije> (Pristup: 9. 10. 2024).

klasično poperijanskom smislu toga pojma, da se upravo kroz otvoreni razgovor (svojevrsnu falsifikaciju stavova) sa sugovornikom može komunicirati i doći do razumijevanja svačijih pozicija u promišljanju. Naposljetku, možda to čak rezultira i približavanjem mišljenja. No fraza „prava strana povijesti“ to tako nepogrešivo i maestralno odmah na početku onemogućava.

Što se, dakle, njome postiže? Postiže se zaustavljanje komunikacijskoga procesa, svrstavanje i zatvaranje u vlastite tabore te otvaranje frontova prema svima onima koji misle drukčije. Stoga su možda temeljni smisao i svrha upotrebe fraze „prava strana povijesti“ da ona, kao uvod u neki budući (skori) rat, bude budnica za istomišljenike i rekvijem za neistomišljenike.

Zaključak

Fraza „prava strana povijesti“ u proteklih je tridesetak godina na velika vrata ušla u živote ljudi izloženih povijesnim, političkim i poslovnim temama, bilo da ih one zanimaju profesionalno ili tek na razini građanskog informiranja. Koristi se u brojnim kontekstima i izgovaraju je vrlo različiti profili ljudi. U svijetu intelektualne elite, koja uključuje sveučilišne profesore, uglavnom (ali ne isključivo) društveno-humanističkog usmjerenja, povjesničare, novinare, analitičare i *opinion makere* šireg spektra, ona predstavlja misaoni izazov, što je rezultiralo time da se i samoj frazi, ali i pripadajućem konceptu mišljenja pristupilo iz sasvim različitih metodoloških okvira. No to nije bila prepreka da se oko njezina značenja razviju čitavi sustavi interpretacije, ovisno o kontekstu u kojemu se koristi, kao i svjetonazoru onih koji nude interpretaciju. U tome smislu postoji iznimno kvalitetna i inspirirajuća literatura, koja frazu kojom se ovdje bavimo čini još zanimljivijom, intrigantnijom i politološki relevantnijom.

Međutim, ovaj je slikoviti izričaj ujedno postao sastavni dio javnoga diskursa koji se koristi u dnevno-političke svrhe, što je znatno proširilo krug ljudi koji ga koriste, a koji u pravilu nisu vični razumijevanju svih aspekata značenja i reperkusija korištenja izraza „prava strana povijesti“. To je dovelo do toga da je ova fraza ostala bez svojega temeljnog sadržaja, a i njezin se smisao uvelike promijenio. Postala je sastavni dio jednoobraznog načina mišljenja kojime se iskazuje stav da samo određena skupina ljudi (kojoj, dakako, pripadaju oni koji je izriču) znaju što je istina, razumiju kretanje povijesnih procesa i meritorno prosuđuju što je dobro, a što zlo. Ne samo to nego oni, upravo takvi, znaju da svi ostali ljudi, izvan skupine definirane na njihov način, ne posjeduju sve te spoznaje te su neosporno u krivu. To dovodi do osjećaja moralne superiornosti, čija je direktna posljedica povećana polarizacija i antagonizam između sudionika. Dodatne karakteristike takva načina komuniciranja, koji je moguće prepoznati u stavu da mi jesmo, a drugi nisu na „pravoj strani povijesti“, obuhvaćaju očigledne generalizacije i simplifikacije te prije svega dogmatičnost u mišljenju. Izravan je rezultat svega navedenoga prestanak komunikacije i

povećavanje vjerojatnosti za otvoreni sukob među ljudima, zajednicama ili pak među državama svijeta.

Zašto je među ljudima i narodima ovakav oblik komunikacije postao svojevrsna nova norma ponašanja i izričaja? Kao objašnjenje moguće je ponuditi više opcija. Možda oni koji izgovaraju takvu antagonizirajuću frazu nisu svjesni da ima takve učinke. Možda su toga svjesni, ali u svojim rukama nemaju druge instrumente kojima bi se mogli izborili za vlastite stavove i/ili ciljeve. Treća opcija također pretpostavlja da oni koji izgovaraju spomenutu frazu znaju što govore, ali im je fokus primarno na stilskoj figuri, koja nesumnjivo dobro zvuči pa se može dobro marketinški plasirati u cilju pridobivanja ljudi za vlastite ciljeve. I četvrta, vjerojatno najtužnija opcija, jest ta da je upotreba fraze „prava strana povijesti“ i zamišljena s namjerom da izazove konfrontaciju i potencijalno dodatnu eskalaciju sukoba među ljudima i/ili državama.

Današnje vrijeme, nažalost, obiluje međunarodnim sukobima, pa i onima otvoreno vojnim, kao što su rat u Ukrajini ili na Bliskom istoku. Povrh toga, živimo u vrijeme promjene cjelokupne svjetske geopolitičke paradigme te prelazimo s posthladnoratovskoga američkog unilateralizma u svjetski multilateralizam. Povijesno iskustvo uči nas da vrijeme kada jedan hegemon posustaje, a istodobno se pojavljuju takmaci koji bi željeli preuzeti njegovo mjesto, predstavlja znatan dodatni rizik za svjetski mir. U takvim okolnostima nekritički koristiti frazu koja ima retoričku vrijednost, a ujedno i znatan manipulativni i politički nekorektni potencijal s važnom povijesnom konotacijom, znači otvoreno se izlagati dodatnom i sasvim nepotrebnom riziku.

Summary

The phrase „the right side of history“ has, over the past thirty years or so, prominently entered the lives of people exposed to historical, political, and business topics, whether these interest them professionally or merely on the level of civic information. It is used in numerous contexts and uttered by very different profiles of people. In the world of the intellectual elite, which includes university professors (mostly, but not exclusively, from the social sciences and humanities), historians, journalists, analysts, and a wide spectrum of *opinion makers*, it represents an intellectual challenge. This has resulted in both the phrase itself and its associated concept of thought being approached from entirely different methodological frameworks. However, this was not an obstacle to the development of entire systems of interpretation around its meaning, depending on the context in which it is used, as well as the worldview of those offering the interpretation. In this sense, there is exceptionally high-quality and inspiring literature that makes the phrase we are dealing with here even more interesting, intriguing, and politically relevant.

However, this vivid expression has also become an integral part of public discourse used for daily political purposes, which has significantly broadened the

circle of people who use it, who, as a rule, are not adept at understanding all aspects of the meaning and repercussions of using the phrase „the right side of history.“ This has led to the phrase being stripped of its fundamental content, and its meaning has also greatly changed. It has become an integral part of a uniform way of thinking which expresses the attitude that only a certain group of people (to which, of course, those who utter it belong) know what is true, understand the movement of historical processes, and can authoritatively judge what is good and what is evil. Not only that, but they, precisely as such, know that all other people, outside the group defined in their way, do not possess all this knowledge and are undeniably wrong. This leads to a sense of moral superiority, the direct consequence of which is increased polarization and antagonism among participants. Additional characteristics of such a way of communicating, recognizable in the attitude that „we are, and others are not, on the right side of history,“ include obvious generalizations and simplifications, and above all, dogmatism in thinking. The direct result of all this is the cessation of communication and an increased likelihood of open conflict among people, communities, or even among nations of the world.

Why has this form of communication become a kind of new norm of behavior and expression among people and nations? Several options can be offered as an explanation. Perhaps those who utter such an antagonizing phrase are unaware that it has such effects. Perhaps they are aware of it, but they lack other instruments to fight for their own views and/or goals. A third option also assumes that those who utter the aforementioned phrase know what they are saying, but their focus is primarily on the stylistic figure, which undoubtedly sounds good and can thus be well marketed to win people over to their own goals. And the fourth, probably saddest option, is that the use of the phrase „the right side of history“ was conceived with the intention of provoking confrontation and potentially further escalating conflicts among people and/or states.

Today's world, unfortunately, abounds with international conflicts, including open military ones, such as the war in Ukraine or in the Middle East. Moreover, we are living in a time of change in the entire global geopolitical paradigm, transitioning from post-Cold War American unilateralism to global multilateralism. Historical experience teaches us that a time when one hegemon is faltering, while simultaneously contenders emerge who wish to take its place, presents a significant additional risk to world peace. In such circumstances, uncritically using a phrase that has rhetorical value, and at the same time, considerable manipulative and politically incorrect potential with an important historical connotation, means openly exposing oneself to additional and entirely unnecessary risk.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Allison Graham, *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides' s Trap?* Houghton Mifflin Harcourt 2017.
2. Fukuyama Francis, *Kraj Povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.
3. Havel Boris, *Arapsko-izraelski sukob*, Naklada Ljevak, Zagreb 2023.
4. Hegel G. W. F, *Filozofija povijesti*, Jesenski i Turk, Zagreb 2017.
5. Jović Borisav, *Kako su Srbi izgubili vek – Tragična sudbina Srba u zajedničkoj državi*, Službeni glasnik, Beograd 2016.
6. Shapiro Ben, *The Right Side of History: How Reason and Moral Purpose Made the West Great*, Broadside Books 2019.

Članci/Articles:

1. Loury G. C, Self-Censorship in Public Discourse: A Theory of 'Political Correctness' and Related Phenomena, *Rationality and Society*, 6 (4), 428-461, 1994.
2. Smith Nicholas, Making sense of the right side of history. *Think*, 21 (62), 103-115, 2022.

Internet:

1. Čanak Nenad, *Nazivati entitet RS 'republikom' potpuno je pogrešno*, Aljazeera 2021. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/19/canak-nazivati-entitet-republike-srpske-republikom-potpuno-je-pogresno> (Pristup: 5. 10. 2024).
2. Duka Zdenko, *Drugo mišljenje Zdenka Duke: Banalne fraze današnjice*, Lupiga 2023. Dostupno na: <https://www.lupiga.com/kolumne/drugo-misljenje-zdenka-duke-banalne-fraze-danasnjice> (Pristup: 9. 10. 2024).
3. Hankins James, *How to Be on the Right Side of History*, First Things 2021. Dostupno na: <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2021/11/how-to-be-on-the-right-side-of-history> (Pristup: 8. 10. 2024).
4. Jergović Miljenko, *Kako se Andrej našao na pravoj strani povijesti*, Monitor 2022. Dostupno na: <https://www.monitor.hr/miljenko-jergovic-kako-se-andrej-nasao-na-pravoj-strani-povijesti/> (Pristup: 9. 10. 2024).
5. Klarić Jasmin, *S koliko se nula piše 'prava strana povijesti?'*, Telegram. 2022. Dostupno na: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/s-koliko-se-nula-pise-prava-strana-povijesti-hdz-otezanjem-glasanja-o-ukrajini-kupuje-vrijeme-i-mozda-jos-ponesto/> (Pristup: 9. 10. 2024).
6. Rašeta Boris, *Konfabulacije inflacije*, Portal Novosti 2023. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/konfabulacije-inflacije> (Pristup: 9. 10. 2024).

Prof. dr. Haris GEKIĆ

Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu

E-mail: hgekić@pmf.unsa.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:314:373.3(497.6 Bugojno)"2012/2013""2023/2024" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.329>

**UTICAJ SAVREMENIH DEMOGRAFSKIH PROCESA
NA KRETANJE BROJA UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE U
OPĆINI BUGOJNO OD 2012/13–2023/24.
ŠKOLSKE GODINE**

Apstrakt: *Prema rezultatima Popisa stanovništva iz 2013. godine u općini Bugojno (dalje: Bugojno) ukupan broj stanovnika je smanjen za 32,9% ili za 15.419 osoba u odnosu na 1991. godinu. Bugojno možemo uključiti među one bosanskohercegovačke općine koje su između 1991 i 2013. godine zabilježile jednu od najvećih stopa pada ukupnog broja stanovnika. Kao i Bosnu i Hercegovinu u cjelini, tako i stanovništvo Bugojna karakteriše odmakao proces demografskog starenja. Osnovni faktori demografskog starenja su nepovoljni procesi u demoreprodukciji (pad nataliteta), iseljavanje, ratni gubici, te nedostatak kvalitetne stimulativne populacione politike, posebno pronatalitetne varijante.*

Predmet istraživanja rada je kretanje broja učenika osnovnih škola na prostoru Bugojna uzimajući u obzir uticaj savremenih demografskih procesa. Cilj istraživanja jeste analizirati i prikazati osnovne demografske procese, posebno od 2014. do 2023. godine, te iste dovesti u vezu sa kretanjem broja učenika osnovne škole. Kada je to bilo potrebno, prethodno pomenuti period analize je proširen sa ranijim periodima kako bi se dobio precizniji "okvir" u kojem se mijenja broj učenika osnovne škole, a na temelju kojeg se mogu odrediti tendencije i budući trendovi u broju učenika. Period od početka 2012/2013, pa do kraja 2023/24. školske godine korišten je za analizu kretanja broja učenika.

Hipoteza rada je da postoji kontinuirani proces smanjenja broja učenika u Bugojnu, kao i u svim osnovnim školama u razdoblju od školske godine 2012/2013. do 2023/2024, a koji je pod direktnim uticajem savremenih demografskih procesa, prije svega smanjenja nataliteta. Osnovni istraživački uzorak sastojao se od 7 osnovnih škola. Također, primjećene i analizirane su promjene u kretanju broja učenika na nivou područnih škola (odjela) kojih ima ukupno 8. Treba napomenuti da je na prostoru Bugojna karakteristično prisustvo i djelovanje „dviije škole pod jednim krovom” (u istom školskom objektu

funkcionišu dvije škole sa različitim nastavnim planom i programom – bosanskim i hrvatskim).

Osnovno obilježje prirodnog kretanja stanovništva u Bugojnu u savremenom periodu jeste prirodna depopulacija od 2011. godine. Ukupna depopulacija prisutna je od 2005. godine i predstavlja pored starenja stanovništva jedan od najvažnijih procesa koji se odvijaju u demografskom razvoju Bugojna. Prema procjenama Federalnog zavoda za statistiku od 2014. do 2023. godine Bugojno je izgubilo 3,1% ukupnog stanovništva.

Evidentan je uticaj nataliteta na kretanje broja učenika u osnovnim školama, te se u promjenama broja živorođenih jasno može vidjeti uticaj na promjene u kretanju broja učenika. Posebno je to očigledno kada se poredi broj živorođenih u prvoj i drugoj dekadi 2000-ih sa brojem učenika koji pohađaju osnovnu školu. Kretanje broja učenika analizirano je na nivou općine, te na nivou osnovnih škola (matičnih i područnih). U Bugojnu i u svim osnovnim školama prisutan je proces smanjenja broja učenika kada se poredi 2012/13. sa 2023/24. školskom godinom. Urađene projekcije kretanja broja učenika pokazuju da će se trend smanjenja broja učenika osnovne škole nastaviti i u budućnosti.

U prvoj polovini 2024. godine provedena je anketa na prostorno i demografski stratifikovanom uzorku od 300 ispitanika kako bi se spoznala percepcija stanovništva spram glavnih problema osnovnog školstva i problema stanovništva Bugojna općenito. Rezultati ankete su pokazali da ispitanici žele imati veći broj djece nego što sada imaju, ali ih razvojne mogućnosti prisutne u općini i širem prostoru u tome sprječavaju. Kao glavne probleme stanovništva u Bugojnu ispitanici ističu niske plate i nezaposlenost, a kao glavne probleme osnovnog školstva ističu zastarjeli sistem obrazovanja, te slabu školsku infrastrukturu i tehnologiju.

Ključne riječi: *Školska demografija, natalitet, demografsko starenje, anketa, osnovne škole.*

THE INFLUENCE OF CONTEMPORARY DEMOGRAPHIC PROCESSES ON THE CHANGES IN THE NUMBER OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE MUNICIPALITY OF BUGOJNO FROM 2012/13–2023/24. SCHOOL YEAR

Abstract: *According to the results of the Population Census in the municipality of Bugojno (hereinafter: Bugojno), in 2013, compared to 1991, the total number of inhabitants decreased by 32.9% or by 15,419 people. We can include Bugojno among those municipalities in Bosnia and Herzegovina that between 1991 and 2013 recorded one of the highest rates of decline in the total number of inhabitants. Like Bosnia and Herzegovina as a whole, the population of Bugojno is characterized by an advanced process of demographic aging. The*

main factors of demographic aging are unfavorable processes in demoreproduction (decline in the birth rate), emigration, war losses, and the lack of quality-stimulating population policy, especially the pronatalist variant.

The subject of research is the movement of the number of primary school students in the area of Bugojno, taking into account the influence of contemporary demographic processes. The aim of the research is to analyze and present the basic demographic processes, especially from 2014 to 2023, and to relate them to the trend in the number of primary school students. When it was necessary, the aforementioned period of analysis was expanded with earlier periods in order to obtain a more precise “framework” in which the number of primary school students changes and on the basis of which tendencies and future trends in the number of students can be determined. The period from the beginning of the 2012/2013 school year until the end of the 2023/24 school year was used to analyze data on the movement of the number of students.

The hypothesis of the article is that there is a continuous process of reducing the number of students in Bugojno, as well as in all primary schools in the period from the 2012/2013 school year until 2023/2024, which is under the direct influence of contemporary demographic processes, primarily the decrease in the birth rate. The basic research sample consisted of 7 primary schools. Also, changes in the movement of the number of students at the level of district schools (departments), of which there are a total of 8, were noticed and analyzed. It should be noted that in the area of Bugojno, there is the characteristic presence and operation of “two schools under one roof” (two schools with different curriculums—Bosnian and Croatian).

The basic feature of the natural population movement in Bugojno in the modern period is the natural depopulation since 2011. Total depopulation has been present since 2005 and represents, in addition to the aging of the population, one of the most important processes taking place in the demographic development of Bugojno. According to estimates by the Federal Bureau of Statistics, from 2014 to 2023, Bugojno lost 3.1% of its total population.

The impact of the birth rate on the movement of the number of students in primary schools is evident, and the changes in the number of live births can clearly be seen as an influence on the changes in the number of students. This is especially evident when comparing the number of live births in the first and second decades of the 2000s with the number of students attending primary school. The movement of the number of students was analyzed at the level of the municipality and at the level of primary schools (central and district). In Bugojno and in all elementary schools, there is a process of reducing the number of students in the period from 2012/13. until 2023/24. school year. Projections of the number of students show that the trend of decreasing the number of primary school students will continue in the future.

In the first half of 2024, a survey was conducted on a spatially and demographically stratified sample of 300 respondents in order to find out the population's perception of the main problems of primary education and the

population of Bugojno in general. The results of the survey showed that the respondents want to have more children than they currently have, but the development opportunities present in the municipality and the wider area prevent them from doing so. Respondents pointed out low wages and unemployment as the main problems of the population in Bugojno and as the main problems of primary education, the outdated education system, and weak school infrastructure and technology.

Key words: *School demography, birth rate, demographic aging, survey, primary schools.*

Uvod

U svrhu izrade ovog rada određeno je pet glavnih istraživačkih zadataka: istražiti savremene demografske procese u Bugojnu kako bi se utvrdili odnosi i trendovi; istražiti broj učenika osnovnih škola u Bugojnu kako bi se utvrdili odnosi i trendovi; provesti i analizirati anketu na uzorku od 300 ispitanika u Bugojnu kako bi se vidjela percepcija lokalnog stanovništva u odnosu na savremene demografske procese i razvoj osnovnog školstva; analizirati broj učenika upisanih u prvi razred osnovne škole i broj učenika devetog razreda koji su završili osnovnoškolsko obrazovanje; izraditi osnovne projekcije budućeg kretanja broja učenika osnovne škole u Bugojnu.

Za analizu savremenih demografskih procesa korišteni su: indeks promjene broja stanovnika; stopa ukupne i prosječne godišnje promjene broja stanovnika; apsolutna promjena i relativna promjena broja stanovnika; prema vrijednosti relativne promjene broja stanovnika izračunat je tip kretanja stanovništva; broj živorođene djece i umrlih, stopa nataliteta, stopa mortaliteta, prirodna promjena i stopa prirodne promjene; broj imigranata i broj emigranata, migracioni bilans, ukupno, ali i prema starosnim grupama; implicirana totalna stopa fertilteta; broj brakova i razvoda, te njihove stope; kontingenti ženske populacije, velike dobne grupe stanovništva, tip starosne strukture stanovništva, udio starih i mladih, te indeks obrazovanja stanovništva. U analizi promjena u broju učenika osnovnih škola korišteni su: broj i udjeli učenika po osnovnim školama, zatim prvim i završnim razredima; stope promjene u dinamici broja učenika po školi i razredu; projekcija broja učenika; bazni indeksi budućih promjena (komponentnom metodom).

Za potrebe prethodnih proračuna i analiza korišteni su podaci iz Popisa stanovništva 2013. godine, kao i podaci koje je prikupio i obradio Federalni zavod za statistiku. Podaci o broju učenika po školama i razredima dobiveni su od Ministarstva obrazovanja, mladih, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona. Dobiveni rezultati su povezani kako bi se spoznao uticaj demografskih procesa na osnovno školstvo, odnosno kretanje broja broja učenika osnovne škole.

Posebno anketno istraživanje na uzorku od 300 ispitanika provedeno je u periodu od početka februara do kraja maja 2024. godine u svrhu izrade ovog naučnog rada. Uzorak je prostorno i demografski stratifikovan kako bi bio što reprezentativniji. Od ukupnog broja ispitanika 51,4% bilo je iz urbanog naselja, a 48,6% iz ruralnih naselja. Među ispitanicima bilo je 47,8% muškaraca i 52,2% žena. Prema starosnim grupama ispitanici su bili: 20-24 godine (25,2%), 25-34 godine (51,6%) i 35-49 godina (23,2%). Od ukupnog broja ispitanika, 41,7% anketirano je putem interneta preko Google obrazaca, a ostalih 58,3% uživo, „licem u lice”. Anketa je sadržavala 15 pitanja. Bilo je 5 profilnih pitanja. Od ukupnog broja pitanja, pet ih je bilo otvoreno, a ostala su imala više predloženih odgovora. U ovom radu analizirani su rezultati anketnog istraživanja o trenutnom i željenom broju djece, namjeri iseljavanja iz Bugojna, percepciji problema stanovništva i osnovnog školstva, te preporuka ispitanika za lokalne vlasti.¹

Natalitet je imao najveći utjecaj na promjenu broja stanovnika osnovnoškolske dobi u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine (dalje: FBiH), jer je stopa nataliteta direktno uticala na upis u prvi razred osnovne škole. Koeficijent korelacije od 0,494 pokazao je da postoji umjerena veza između nataliteta i smanjenja osnovnoškolskog stanovništva u FBiH.²

U Srednjobosanskom kantonu (dalje: SBK) broj učenika koji su pohađali osnovne škole se smanjivao iz godine u godinu, s izuzetkom 2018/19. školske godine. U školskoj godini 2018/19. ukupan broj učenika bio je za 3,6% veći nego prethodne školske godine što je rezultat kompletiranja svih devet razreda u svim osnovnim školama SBK nakon prelaska na devetogodišnje osnovno obrazovanje. Već u narednoj godini ukupan broj učenika osnovnih škola smanjio se za 4,1%.³ U školskoj godini 2023/24. ukupan broj učenika bio je 17.903 što je bilo 26,7% manje nego 2012/13. školske godine (6.527 učenika manje).

U 2019. godini broj učenika koji su pohađali osnovne škole u općini Bugojno se smanjio na 2.531 ili za 11,7% u odnosu na 2013. godinu, uglavnom kao posljedica odseljavanja stanovništva, te smanjenja nataliteta. Posebno zabrinjava smanjenje broja djece koja upisuju prvi razred osnovne škole sa 302 u 2013. godini na 245 u 2019. godini što je manje za 18,9% u samo 6 godina.⁴

¹ *Anketa 2024*, anketno istraživanje provedeno na prostoru općine Bugojno, anketno istraživanje sproveo Haris Gekić u periodu od početka februara do kraja maja 2024. godine (dalje: *Anketa 2024*).

² Alma Kadušić, Nedima Smajić, Primary-School-Age Population Change in the Federation of Bosnia and Herzegovina: The Effects of Demographic Factors. *Stanovništvo*, 57(2), 2019, <https://doi.org/10.2298/STNV1902049K>.

³ Haris Gekić, Aida Bidžan-Gekić, Bruno Grebenar, Ana Gabrić, Adnana Elkaz, The influence of contemporary demographic processes on the education sector in Central Bosnia Canton, *Geografski pregled*, 49, Sarajevo 2023, 59-91, DOI: 10.35666/23038950.2023.49.59 (dalje H. Gekić i ostali, *The influence of contemporary demographic processes on the education sector in Central Bosnia Canton*, 59-91).

⁴ Haris Gekić, *Demografska slika općine Bugojno – stanje i perspektive*, Dobra knjiga, Sarajevo 2021 (dalje: H. Gekić, *Demografska slika općine Bugojno – stanje i perspektive*).

U pojedinim zemljama svijeta istraživanja su već davno pokazala važnost populacionih politika za obrazovanje stanovništva u konkretnim prostornim cjelinama i obrnuto. Budući trendovi u populaciji školske dobi Australije donekle su oblikovani prošlim trendovima u demografiji. Nastavak sadašnjih trendova fertiliteta i migracija neizbježno će donijeti pad broja djece osnovnoškolske dobi u sljedećem desetljeću i mali porast broja djece srednjoškolske dobi. Međutim, treba imati na umu da ti trendovi nisu potpuno neizbježni. Budući nivoi imigracije uticat će na broj djece školske dobi, a nivoi imigracije i struktura ostaju područje živahne rasprave u Australiji. Ishodi te rasprave uticat će na broj škola i nastavnika potrebnih u sljedećih 20 godina. Međutim, nije općeprihvaćeno da će promjene u nivou australskog fertiliteta u tom periodu imati mnogo veći efekat na broj djece školske dobi.⁵

Nepostojanje ozbiljnih populacionih politika danas pokazuje negativne strane i izaziva zabrinutost. Smanjenje broja učenika u osnovnom obrazovanju odraz je ukupne negativne ravnoteže u broju stanovnika. Obrazovna politika morat će upravljati sistemom odgoja i obrazovanja sa zakonima i standardima, koji će onda prisiliti osnivače osnovnih škola na lokalnom nivou da zauzmu aktivniji položaj, a bit će potrebno stvoriti i novu mrežu osnovnih škola, uspostaviti nove standarde za broj učenika u učionicama, i zapošljavati učitelje i radnike drugih zanimanja.⁶

Bolje obrazovanje ne samo da dovodi do većeg individualnog dohotka, već je i nužan (iako ne uvijek dovoljan) preduslov za dugoročni ekonomski rast. Plodovima ulaganja u obrazovanje potrebno je dugo vremena da sazriju, da se obrazovanje djece prevede u bolji humani kapital odrasle radne snage. Obrazovanje je dugoročno ulaganje povezano s kratkoročnim troškovima, ali dugoročno gledano, jedno je od najboljih ulaganja koje društvo može uložiti u svoju budućnost.⁷ Demografska tranzicija, uključujući smanjen fertilitet i zavisnost od djeci, donosi mogućnosti za jačanje humanog kapitala mladih i odraslih.⁸

⁵ Graeme Hugo, The demographics of the school-age population, *Australian Journal of Education*, 45 (2), 2001, 118-138.

⁶ Vladimir Strugar, Kretanje broja učenika osnovne škole na školskim područjima Bjelovarsko-bilogorske županije 1969/70–2018/19: neizvjesna demografska budućnost školstva, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 12, 2019, 39-59, <https://doi.org/10.21857/y6zolz8e3m> (dalje: V. Strugar, *Kretanje broja učenika osnovne škole na školskim područjima Bjelovarsko-bilogorske županije 1969/70–2018/19: neizvjesna demografska budućnost školstva*, 39-59).

⁷ Wolfgang Lutz, Jesus Crespo Cuaresma, Warren Sanderson, The Demography of Educational Attainment and Economic Growth, *SCIENCE*, 319(5866), 2008, 1047-1048, DOI: 10.1126/science.1151753.

⁸ UNDESA 2023, Population, education and sustainable development: interlinkages and select policy implications, Policy brief 152, United Nations Department of Economic and Social Affairs, https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2023_cpd56_policy-brief-152.pdf (Prístup: 28.8.2023).

Područje istraživanja

Bugojno se nalazi u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine. Ukupna površina Bugojna iznosi 361 km² što čini 0,7% ukupne površine BiH, 1,4% ukupne površine FBiH, te 11,3% ukupne površine SBK. Bugojno ima povoljan geografski položaj. Bugojno je smješteno u Uskopaljskoj kotlini rijeke Vrbas, u prostoru koji pripada zoni mezozojskih pretežno trijaskih krečnjaka i dolomita sa srednjobosanskim škriljavim planinama u jezgru u okviru geotektonskog kompleksa Srednjih Dinarida Bosne i Hercegovine. Bugojno je hipsometrijski brdsko-planinsko područje. Bugojno se nalazi u južnom dijelu sjeverne umjerene klimatske zone. Najdominantnija klima je umjerena kontinentalna u područjima najveće naseljenosti, dok viša hipsometrijska područja imaju pretplaninsku i planinsku klimu. Gustina površinske riječne mreže nije povoljna i iznosi svega 0,3 km po km² površine Bugojna. U dolinskim područjima nalazi se plodno aluvijalno zemljište pogodno za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju koje je od velike ekonomske važnosti. Obradivo zemljište zauzima oko 30%, dok je oko 61% ukupne površine Bugojna pod šumom.⁹ Bugojno je dio SBK, FBiH, koji je dio države Bosne i Hercegovine. Bugojno je administrativno podijeljena na 78 naseljenih mjesta. Bugojno je mezoregionalni centar Gornjovrbasko-plivske mezoregije Bosne i Hercegovine. U 2013. godini ukupan broj stanovnika bio je 31.470, što je bilo za 32,9% manje nego 1991. godine. Gustoća naseljenosti je iznad prosjeka za Bosnu i Hercegovinu (87,2 st./km²).¹⁰

Prema procjeni sredinom 2023. godine, na području Bugojna živjelo je 30.489 stanovnika (0,9% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine; 1,4% ukupnog stanovništva FBiH; 12,5% ukupnog stanovništva SBK), dok je prosječna gustoća naseljenosti bila 84,5 stanovnika po km² (iznad prosjeka za Bosnu i Hercegovinu). Jedino urbano naselje je Bugojno sa 15.555 stanovnika, a stepen urbanizacije općine iznosi 48,3% (u 2013. godini). U 2023. godini prosječan broj zaposlenih iznosio je 5.843, a nezaposlenih 4.064 stanovnika. Većina stanovništva radila je u tercijarnom sektoru djelatnosti (67%). Prosječna mjesečna neto plata u 2023. godini iznosila je 910 KM što je bilo 28% ispod prosjeka FBiH, te za 11,6 ispod prosjeka za SBK¹¹

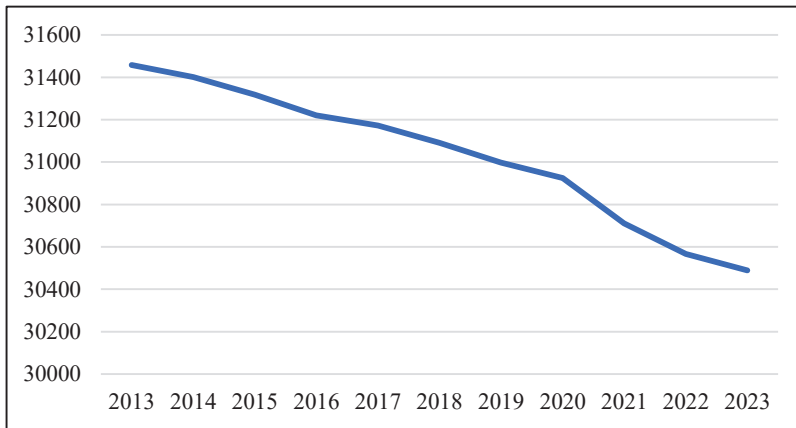
⁹ H. Gekić, *Demografska slika općine Bugojno – stanje i perspektive*.

¹⁰ Haris Gekić, Aida Bidžan-Gekić, Nusret Drešković, Ranko Mirić, Peter Remenyi, *Geographic Regionalization and Regions of Bosnia and Herzegovina*, u: Haris Gekić, Aida Bidžan-Gekić, Nusret Drešković, Ranko Mirić, Peter Remenyi, *The Geography of Bosnia and Herzegovina*, World Regional Geography Book Series, Springer Nature, Cham, 2022, 345-405. https://doi.org/10.1007/978-3-030-98523-3_15.

¹¹ *Srednjobosanski kanton u brojkama 2013-2023*, bilteni Srednjobosanski kanton u brojkama od 2013. do 2023. godine, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, <https://fzs.ba/index.php/2021/06/30/kantoni-u-brojkama/> (dalej: *Srednjobosanski kanton u brojkama 2013-2023*).

Savremeni demografski procesi

Broj stanovnika Bugojna iznosio je 30.489 u 2023. godini i manji je za 3,1% (969 stanovnika manje) u odnosu na sredinu 2013. godine (indeks promjene 96,2) (*Prilog 1*). Također, u 2023. godini na području Bugojna živjelo je 53,8% manje stanovnika nego 1991. godine. U prosjeku se ukupan broj stanovnika smanjivao za 0,31% godišnje u periodu od sredine 2013. do sredine 2023. godine. Ukupan broj stanovnika Bugojna smanjuje se u prosjeku godišnje nešto brže u usporedbi s FBiH (0,31% naspram 0,28%), ali sporije nego u usporedbi sa SBK (0,31% naspram 0,36%) i sa Bosnom i Hercegovinom (0,31% naspram 0,47%).

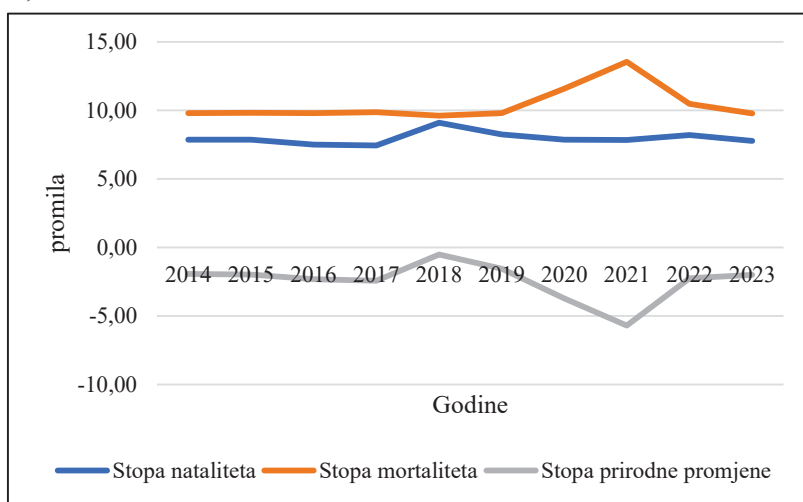
Prilog 1. Kretanje broja stanovnika u općini Bugojno, 2013-2023. godine.

Veličina promjene ukupnog broja stanovnika od -3,1% od sredine 2013. do sredine 2023. godine određuje tip kretanja stanovništva Bugojna, a to je vrlo slaba regresija stanovništva, koji odgovara i tipu kretanja za SBK. Na smanjenje broja stanovnika Bugojna 80,6% uticale su negativne prirodne promjene, a 19,4% negativni migracioni bilans.

U periodu od dvadeset godina, od 2004. do 2023. godine, živorođeno je ukupno 5.504 djece. U periodu 2014-2023. godina živorođeno je 18,6% manje djece nego u periodu 2004-2013. godina. Istovremeno, od 2004. do 2023. godine umrlo je 6.211 osoba. U periodu od 2014. do 2023. godine umrlo je 8% više osoba nego u razdoblju od 2004. do 2013. godine. U pandemijskoj 2021. godini umrlo je 36,7% više osoba nego u pretpandemijskoj 2019. godini. To je značajno više nego u usporedbi s FBiH (32%), Bosnom i Hercegovinom (30%), te SBK (23,4%). U cijelom periodu od 2014. do 2023. stopa nataliteta u Bugojnu vrlo je niska (7,8‰ u 2023. godini), stopa mortaliteta umjereno je visoka (9,8‰ u 2023. godini), a stopa prirodne promjene negativna (-2‰). Najveći broj živorođenih u periodu od 2014. do 2023. bio je 2018. godine, 283, a najmanji u 2017. godini, 232. U 2023. godini živorođeno je 237 djece što je 16,2% manje nego 2018. godine. Najveći broj smrtnih slučajeva zabilježen je u pandemijskoj 2021. godini

(416), a najmanji u 2023. godini (298). U 2010. godini prirodna promjena stanovništva bila je pozitivna (4), da bi već od 2011. godine konstantno bila negativna (-4), a najviše u 2021. godini (-175). Od 2012. godine stopa nataliteta konstantno je ispod 10‰ (vrlo niske stope). Sve od 2003. godine, kao posljedica izrazitog starenja stanovništva, stope mortaliteta kretale su se uglavnom između 8-11‰, a jedino tokom perioda pandemije Covid-19 bile su između 11,6‰ i 13,6‰ (Prilog 2). Stopa prirodne promjene smanjila se od 2011. godine sa -0,1‰ na -2‰ u 2023. godini¹²

Prema udjelu u ukupnom broju živorođenih u SBK u periodu od 2014. do 2023. godine Bugojno je činilo 12,7%, a u ukupnom broju umrlih osoba u SBK 13%. Na prirodnu promjenu stanovništva SBK Bugojno djeluje negativno sa -13,7%.

Prilog 2. Stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene u općini Bugojno, 2013-2023. godine.

Implicirana totalna stopa fertiliteta¹³ u Bugojnu je u padu posljednjih 20 godina. Godine 2004. iznosila je 1.5, zatim u 2009. godini 1.4, u 2014. godini 1.25, a od 2019. godine ima vrijednost od 1.14. U 2023. godini viša je nego u SBK (1.14 u odnosu na 1.13). Impliciranu stopu fertiliteta karakteriše izuzetno niska vrijednost. Treba imati na umu da, kako bi se imala prosta reprodukcija stanovništva, ta stopa mora biti iznad 2.

¹² Izračunao autor prema podacima iz Demografska statistika 2004-2023, bilteni demografske statistike od 2004. do 2023. godine, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, <https://fzs.ba/index.php/demografska-statistika-statisticki-bilteni/>.

¹³ Matt Hauer, Jack Baker, Warren Brown, Indirect Estimates of Total Fertility Rate Using Child Woman/Ratio: A Comparison with the Bogue-Palmore Method, *PLoS ONE*, 8(6): e67226, 2013, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0067226>.

Od 2004-2023. godine stopa sklopljenih brakova značajno je varirala. Stopa sklopljenih brakova najmanja je bila u 2013. (4,4‰) i 2020. (4,8‰), a najveća u 2005. (7,1‰) i 2018. godini (7‰). U posljednjih deset godina prosječna stopa brakova bila je oko 5,7‰ (viša od prosjeka za SBK i to 12%). U 2023. godini sklopljeno je 178 brakova. Stopa razvedenih brakova u posljednjih deset godina u prosjeku je iznosila oko 0,4‰ (niža od prosjeka za SBK i to 12%). U 2023. godini broj razvedenih brakova bio je 22 (najviše od svih općina u SBK).

U periodu od početka 2014. do kraja 2023. godine broj doseljenih u Bugojnu bio je 2.639, a 2.930 broj odseljenih. Od ukupnog broja stanovnika koji su doselili, najviše ih je bilo u dobi od 15 do 34 godine, 1.339, a oni su činili 50,7% ukupnog broja imigranata. Od ukupnog broja emigranata, najviše ih je bilo u dobi od 15 do 34 godine, 1.696, a činili su 57,9% ukupnog broja emigranata. Broj emigranata u ovoj dobnoj grupi veći je za 26,7% od broja imigranata. Broj emigranata također je veći u dobnoj grupi od 70 i više godina za 58%. Migracioni bilans pozitivan je u dobnoj grupi (0-14 godina starosti) i iznosi 24. Migraciona kretanja unutar granica općine čine 42% od ukupnog broja. Stopa imigracije u prosjeku je iznosila oko 8,5‰ godišnje, a stopa emigracije u prosjeku oko 9,4‰ godišnje. Stopa migracione bilanse bila je negativna, i iznosila je u prosjeku -0,9‰ godišnje. Od ukupnog broja stanovnika Bugojna, u migracijama u prosjeku učestvuje 18%. Većina stanovništva imigrira iz drugih općina unutar SBK i FBiH, dok najviše emigrira u inostranstvo (Njemačka, Hrvatska i Austrija), te u Kanton Sarajevo¹⁴

U analizi starosne strukture stanovništva u periodu 2014-2023., primjetno je da se u kontingentima ženske populacije predferilni kontingent smanjio za 21%, dok se postferilni kontingent povećao za 13,4%. Udio ženskog stanovništva u predferilnom periodu se smanjio za 2,7%, dok se u postferilnom periodu povećao za 6%. Udio žena u ferilnom periodu smanjio se za 3,2% (sa 49,9% na 46,7%), dok se broj žena u ferilnom periodu smanjio za 733 ili 9,3%. Ženska populacija stari nešto brže od ukupnog stanovništva Bugojna. U 2023. godini predferilni kontingent činio je 12%, ferilni 46,7%, a postferilni 41,3% od ukupnog broja ženskog stanovništva. Sve grupe stanovništva su također značajno ostarjele. Tako se udio mladog stanovništva (0-14 godina starosti) smanjio sa 15,5% na 12,8% (za 2,7%), udio zrelog stanovništva (15-64 godine starosti) sa 71,9% na 70,3% (za 1,6%), a udio starog stanovništva povećalo se sa 12,6% na 16,5% (za 3,9%). Brojčano mlado stanovništvo se smanjilo za 962 ili 19,7%, zrelo za 1.003 ili 4,4%, dok se staro povećalo za 1.070 ili 27,1%.¹⁵ Indeks starosti u Bugojnu 2014. godine bio je 77, a 2023. godine 130. Tip starosne

¹⁴ Izračunao autor prema *Migracije stanovništva, 2013-2023*, bilteni statistike o migracijama od 2013. do 2023. godine, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, <https://fzs.ba/index.php/migracije-stanovništva/> (dalje: *Migracije stanovništva 2013-2023*).

¹⁵ *Procjene broja stanovnika 2024*, detaljni podaci procjena broja stanovnika u FBiH po jedinicama lokalne samouprave u Excel formatu od 1996. do 2024, preuzeo Haris Gekić na USB u Zavodu, Federalni zavod za statistiku Sarajevo (dalje: *Procjene broja stanovnika 2024*).

strukture u 2014. godini bio je starost, a 2023. godine je duboka starost. Promjene u starosnoj strukturi su veoma primjetne.

Stopa nezaposlenosti značajno se smanjila u Bugojnu u periodu 2014. – 2023. godina i to sa 60% na 41,2% (uzimajući u obzir zaposlene i nezaposlene osobe kao radnu snagu). Međutim, stopa nezaposlenosti i dalje je vrlo visoka. Prosječna neto plata je porasla sa 670 KM na 910 KM (za 35,8%), ali je bila za 28% niža u odnosu na prosjek za FBiH (19,6% je bila niža 2014. godine), te niža u odnosu na prosjek za SBK za 11,6% (10,8% je bila niža 2014. godine).¹⁶ Indeks obrazovanja uzima u obzir stanovništvo s tercijarnim i srednjim stepenom obrazovanja u odnosu na stanovništvo koje nije završilo osnovnu školu. Prema tome indeksu, izračunatom na osnovu podataka popisa stanovništva iz 2013. godine, stanovništvo Bugojna je više obrazovano u odnosu na SBK (30), ali niže obrazovano u odnosu na stanovništvo FBiH (52,5) i Bosne i Hercegovine (48,5), jer ima vrijednost indeksa obrazovanja od 41,8.

Za istraživanja u okviru ovog rada vrlo je važno navesti stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti u Bugojnu, iz razloga što Hrvati/Hrvatice uglavnom imaju pasoše susjedne Republike Hrvatske (članice Evropske unije) i mogu slobodno migrirati u zemlje Evropske unije. To je ono što oni i rade, a posebno stanovništvo u dobi od 15 do 39 godina. Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, Bošnjaci/Bošnjakinje su činili 78,3%, Hrvati/Hrvatice 18,3%, Srbi/Srpkinje 1,2%, ostale etničke grupe 1,6% (od čega najviše Bosanci/Bosanke i Muslimani/Muslimanke 1%), stanovništvo koje se nije izjasnilo 0,5%, dok je stanovništvo nepoznate etničke/nacionalne pripadnosti činilo 0,1%.¹⁷

Bugojno spada u općine koje se karakterišu tipom etničke/nacionalne strukture stanovništva pod nazivom većinska etnička zajednica. U ovom tipu dominantna etnička/nacionalna grupa čini 60-80% ukupnog stanovništva, ili je lokalna većinska etnička/nacionalna grupa dvostruko veća od brojčano druge po veličini etničke/nacionalne grupe. Treća etnička/nacionalna grupa ne prelazi 10% ukupnog broja stanovnika određene općine.¹⁸

Mreža osnovnih škola i kretanje broja učenika

Mreža osnovnih škola u Bugojnu sastoji se od 7 matičnih (centralnih) škola sa svojih 8 područnih škola (odjela). Sve područne škole (odjeli) su petogodišnje. Najviše matičnih osnovnih škola nalazi se u urbanom naselju

¹⁶ *Srednjobosanski kanton u brojkama 2013-2023.*

¹⁷ *Popis stanovništva - rezultati 2016*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013, rezultati popisa. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

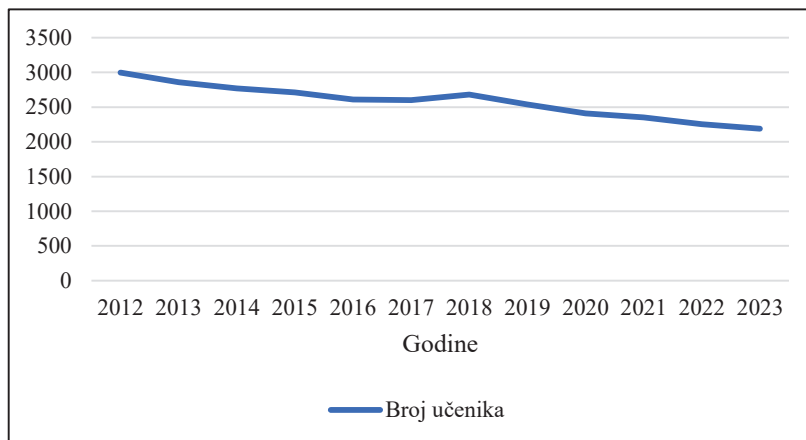
¹⁸ Haris Gekić, Aida Bidžan-Gekić, Nusret Drešković, Ranko Mirić, Peter Remenyi, *Political Geography of Bosnia and Herzegovina*, u: Haris Gekić, Aida Bidžan-Gekić, Nusret Drešković, Ranko Mirić, Peter Remenyi, *The Geography of Bosnia and Herzegovina*, World Regional Geography Book Series. Springer Nature, Cham, 2022, 169-202. https://doi.org/10.1007/978-3-030-98523-3_10.

Bugojnu (4), dok su ostale smještene u sljedećim naseljima: Drvetine, Bristovi i Gračanica. Područne škole (odjeli) nalaze se u sljedećim ruralnim naseljima: Vesela, Bristovi, Kandija (2), Vučipolje, Odžak, Hum i Rovna. Treba imati na umu da u mreži matičnih osnovnih škola postoji 1 matična škola u kojoj se nastava izvodi prema hrvatskom nastavnom planu i programu (i dvije područne: Kandija i Bristovi) i 6 u kojima se nastava izvodi prema bosanskom nastavnom planu i programu (sa 6 područnih škola: Vesela, Kandija, Vučipolje, Odžak, Hum i Rovna).

Ukupan broj učenika upisanih u osnovne škole u Bugojnu u školskoj godini 2012/2013. bio je 2.997. Broj učenika smanjivao se iz godine u godinu, s izuzetkom 2018/2019. godine kada je za 3% bio veći nego prethodne školske godine (*Prilog 3*). Rezultat je to kompletiranih svih devet razreda osnovne škole u svim školama nakon prelaska na devetogodišnje obrazovanje. To se također može vidjeti iz broja učenika 9. razreda u tim školskim godinama, gdje je omjer bio 378 naspram 121. U školskoj godini 2023/24. ukupan broj učenika bio je 2.189. To je 808 učenika manje ili 27% manje u odnosu na školsku 2012/13. godinu. Prosječno smanjenje broja učenika po jednoj osnovnoj školi bilo je 115,4.¹⁹

Osim nataliteta, jedan od glavnih razloga smanjenja broja učenika je i znatno veća mogućnost iseljavanja stanovništva koje ima pasoške Republike Hrvatske, što se vidi iz znatno većeg prosječnog smanjenja broja učenika po školi s hrvatskim nastavnim planom i programom u odnosu na one škole sa bosanskim. Prva osnovna škola Bugojno Jaklić u kojoj se nastava izvodi na hrvatskom nastavnom planu i programu imala je 317 učenika u školskoj godini 2012/2013., a 2023/24. svega 134. To je smanjenje od čak 61,2%, ili 194 učenika. Prethodno pomenuta škola činila je 24% ukupnog smanjenja broja učenika u Bugojnu u navedenom periodu. U osnovnim školama sa bosanskim nastavnim planom i programom broj učenika smanjen je za 22,9%, ili za 614, u istom periodu. Prosječno smanjenje broja učenika po jednoj školi iznosilo je 102,3. Glavni razlog smanjenja broja učenika u ovim školama jeste značajno niži natalitet u drugoj dekadi 2000-ih godina u odnosu na prvu dekadu (30% manje živorođene djece). U *Tabeli 1* prikazan je broj i promjena broja učenika po osnovnim školama (matičnim i područnim) u Bugojnu.

¹⁹ Izračunao autor na osnovu *Arhivski podaci Ministarstva obrazovanja, mladih, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona 2024*, podaci o broju osnovnih škola i učenika od 2012/13. do 2023/24. školske godine, dostavljeni e-mailom u Excel formatu 14.4. i 30.5.2023. godine, te u pdf formatu 14.5.2024. godine (dalje: *Arhivski podaci Ministarstva obrazovanja, mladih, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona 2024*).

Prilog 3. Kretanje broja učenika u osnovnim školama općine Bugojno, 2012/13-2022/23. školska godina.

Tabela 1. Broj učenika po osnovnim školama općine Bugojno, 2012/13 – 2023/24. školske godine.²⁰

Naziv škole	Naselje	Broj učenika 2012/13.	Broj učenika 2023/24.	Promjena u broju učenika (%)
1. Prva OŠ Bugojno	Bugojno	793	605	-23,7
2. Druga OŠ Bugojno	Bugojno	782	557	-28,8
2.1. PŠ Vesela	Vesela	80	62	-22,5
Ukupno Druga OŠ Bugojno		862	619	-28,2
3. Treća OŠ Bugojno	Bugojno	390	365	-6,4
3.1. PŠ Kandija	Kandija	11	12	9,1
Ukupno Treća OŠ Bugojno		401	377	-6,0
4. OŠ Bristovi	Bristovi	241	218	-9,5
4.1. PŠ Vučipolje	Vučipolje	43	17	-60,5
Ukupno OŠ Bristovi		284	235	-17,3
5. OŠ Gračanica	Gračanica	152	112	-26,3
5.1. PŠ Odžak	Odžak	35	15	-57,1
5.2. PŠ Hum	Hum	3	0	-100,0
Ukupno OŠ Gračanica		190	127	-33,2

²⁰ Izračunao autor na osnovu Arhivski podaci Ministarstva obrazovanja, mladih, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona 2024.

6. Prva OŠ Bugojno, Jaklić	Bugojno	288	119	-58,7
6.1. PO Kandija	Kandija	15	4	-73,3
6.2. PO Bristovi	Bristovi	14	0	-100,0
Ukupno Prva OŠ Bugojno, Jaklić		317	123	-61,2
7. OŠ Drvetine	Drvetine	106	79	-25,5
7.1. PŠ Rovna	Rovna	44	24	-45,5
Ukupno OŠ Drvetine		150	103	-31,3
UKUPNO OPĆINA BUGOJNO		2.997	2.189	-27,0
Legenda: OŠ – osnovna škola; PŠ – područna škola; PO - područni odjel				

U mreži osnovnih škola po veličini u 2023/24. školskoj godini istakle su se: Prva OŠ Bugojno sa 605 učenika, Druga OŠ Bugojno sa 619 učenika koje spadaju u velike škole na prostoru Bugojna, dok u srednje velike škole spadaju Treća OŠ Bugojno sa 377 učenika i OŠ Bristovi sa 235 učenika. U male škole ubrajaju se: OŠ Gračanica, Prva OŠ Bugojno Jaklić i OŠ Drvetine. U urbanom naselju osnovne škole su značajno veće po broju učenika u odnosu na one u ruralnim naseljima. S obzirom da u urbanom naselju živi više stanovnika osnovnoškolske dobi to utiče da veličina škola u urbanom naselju bude izraženija u odnosu na osnovne škole u ruralnim naseljima.

Prosječna veličina osnovnih škola u Bugojnu smanjila se sa 428 na 313 učenika u periodu od 2012/13. do 2023/24. školske godine. Ovo smanjenje je izraženije u poređenju sa FBiH i Bosnom i Hercegovinom, ali je nešto slabije u poređenju sa SBK. Ako pogledamo nivo osnovnih škola, najveće smanjenje broja učenika pored navedene Prve OŠ Bugojno Jaklić koja radi na hrvatskom nastavnom planu i programu, imale su sljedeće škole: OŠ Gračanica (-33,2%), OŠ Drvetine (-31,3%), Druga OŠ Bugojno (-28,2%), Prva OŠ Bugojno (-23,7%), OŠ Bristovi (-17,3%), Treća OŠ Bugojno (-6,0%). Dvije osnovne škole (OŠ Gračanica i OŠ Drvetine) koje isključivo pohađaju djeca iz ruralnih naselja imale su najveće smanjenje broja učenika od škola sa bosanskim nastavnim planom i programom. Niti jedna osnovna škola nije imala porast broja učenika kada se poredi 2012/13. sa 2023/24. školskom godinom.

Ako posmatramo odvojeno matične škole i područne škole (odjele) u istom periodu primjetno je veliko smanjenje broja učenika u područnim školama (odjelima): PO Kandija (-73,3%), PŠ Vučipolje (-60,5%), PŠ Odžak (-57,1%), PŠ Rovna (-45,5%), PŠ Vesela (-22,5%), dok PŠ Hum i PO Bristovi nisu imali niti jednog učenika u školskoj 2023/24. godini. Od svih škola samo je područna škola Kandija (koja radi na bosanskom planu i programu) imala porast broja učenika u 2023/24. u odnosu na 2012/13. školsku godinu (sa 11 na 12 učenika ili za 9,1%). Kod matičnih škola promjene u broju učenika bile su sljedeće: Prva OŠ Bugojno Jaklić (-58,7%), Druga OŠ Bugojno (-28,2%), OŠ Gračanica (-26,3%), OŠ Drvetine (-25,5%), Prva OŠ Bugojno (-23,7%), OŠ Bristovi (-9,5%), Treća OŠ Bugojno (-6,4%).

U analizi broja učenika koji upisuju prve razrede osnovne škole primjetno je značajno smanjenje u školskoj godini 2023/24. u odnosu na 2012/13. sa 314 sa 231 ili za 26,4% kao posljedica značajno nižeg nataliteta u drugoj dekadi 2000-ih. To je znatno više nego u usporedbi s Bosnom i Hercegovinom gdje smanjenje iznosi 7,6%, ili FBiH gdje smanjenje iznosi 12,8%, ali nešto više nego u SBK gdje smanjenje iznosi 24,6%. U analizi broja učenika koji upisuju prvi razred i broja učenika koji završavaju osnovnu školu u tom su smislu vidljivi nešto povoljniji trendovi. Na početku perioda posmatranja razlika između broja učenika koji završavaju i koji upisuju osnovnu školu iznosila je 33,3% (2012/2013. školske godine završeni i upisani 2013/2014.) što je prevashodno rezultat značajno većeg nataliteta u 1998 i 1999. godini (579 i 480 djece), a već u narednoj školskoj godini razlika je bila 21,9%, pa potom i 15,2% kada se poredi broj učenika koji je završio osnovnu školu u 2014/15. školskoj godini sa brojem učenika koji su upisali prvi razred u školskoj 2015/16. godini. Na kraju posmatranja razlika između broja učenika koji su završili osnovnu školu i onih koji su upisali prvi razred iznosila je 16,3% (školska godina 2023/24. upisani i 2022/23. završeni). To je rezultat nižeg nataliteta nakon 2010. godine. Značajno je više učenika koji završe osnovnu školu u poređenju sa brojem učenika koji upišu prvi razred.

Gledajući osnovne škole, situacija je još više zabrinjavajuća. Na primjer, najveća razlika između broja učenika koji završe osnovnu školu i upišu prvi razred osnovne škole u školskoj 2023/24. godini bila je u sljedećim školama: OŠ Gračanica (61,9%), Prva OŠ Bugojno Jaklić (50%), OŠ Bristovi (28,6%), Prva OŠ Bugojno (11,5%), Druga OŠ Bugojno (11,4%), OŠ Drvetine (16,7%). Treća OŠ Bugojno imala je za 12,5% više učenika upisanih u prvi razred nego onih što su završili školu (45 u odnosu na 40).

Na temelju odnosa i trendova u kretanju broja učenika, zatim odnosa i trendova u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva, kao i starosnoj strukturi stanovništva, izrađene su projekcije budućeg kretanja broja učenika u Bugojnu. Projekcije pokazuju da će se broj učenika brže brojčano smanjivati u narednih 10 godina, a zatim će smanjivanje usporiti. Prema projekciji, broj učenika osnovnih škola smanjit će se za 15,8% do školske godine 2033/34., a zatim za još 20% do školske 2043/2044. godine (ukupno smanjenje od 35,8%). Projektovani broj učenika za školsku 2043/44. godinu je 1.406.²¹ Projekcija je značajno povoljnija u poređenju sa projekcijom za SBK, i to za 9%. Projekcije nam služe kao prognostički alat, a ni u kojem slučaju kao konačno određenje.

²¹ Izračunao autor na osnovu podataka *Demografske statistike 2004-2023; Migracija stanovništva 2013-2023; Procjene broja stanovnika 2024.*

Rezultati ankete

U ovom dijelu navedeni su samo najvažniji rezultati anketnog istraživanja. Od ukupnog broja ispitanika u Bugojnu (300), 48,8% nema djecu. Po starosnim grupama udjeli ispitanika koji nemaju djecu su sljedeći: od 20-24 godine (67,6%), od 25-34 godine (42,7%), od 35-49 godina (28,6%). Od ispitanika koji imaju djecu (51,2%), najzastupljeniji su oni koji imaju dvoje djece i to u starosnoj grupi od 35 do 49 godina.

Razlika između željenog broja djece i stvarnog broja djece koju ispitanici imaju je 58,4% (ispitanici bi željeli imati 58,4% više djece nego sada). To je za 4,7% niže nego udio za SBK u prethodnom anketnom istraživanju.²² Od ukupnog broja ispitanika, 24,3% ne želi više imati djece. Od ukupnog broja ispitanika koji nemaju djecu, 7,8% uopće ne želi imati djecu (razlike u odgovoru između ženskog i muškog stanovništva za 3,8% idu na stranu ženskog stanovništva koje ne želi imati više djece). Prosječan željeni broj djece kod ispitanika je 2, a udjeli su 50,3% za dvoje djece, 24,6% za jedno dijete, 11,1% za troje djece, dok 2,3% ispitanika želi imati četvero djece (3,9% nije dalo odgovor). Razlike u željama između spolova su prisutne, jer muško stanovništvo za 2,4% bi željelo imati više djece u odnosu na odgovore ženskog stanovništva.

Od ukupnog broja ispitanika, 38,5% još uvijek živi s roditeljima, a najveći broj je u starosnoj grupi od 25 do 34 godine, 51,1%, a 30,3% u starosnoj grupi od 20 do 24 godine. Ukupno 81,4% ispitanika starosti od 20 do 34 godine još uvijek živi s roditeljima. Od ukupnog broja ispitanika, 23,1% odgovorilo je da se namjerava odseliti iz Bugojna, od čega 76,8% u inostranstvo (za 5,1% više muško stanovništva ima namjeru odseljenja u odnosu na žensko stanovništvo). Većina ispitanika koji se žele odseliti iz Bugojna nalaze se u starosnoj grupi od 20 do 24 godine (52,7% od ukupnog broja ispitanika s namjerom), a 36,4% je starosti od 25 do 34 godine. Od ukupnog broja ispitanika 61,4% nema namjeru odseliti se iz Bugojna (8,5% je odgovorilo sa možda, a 7% nije dalo odgovor).

Ispitanici su kao glavne probleme stanovništva u Bugojnu istakli sljedeće: niske plate (22,4%), nezaposlenost (21,8%), korupciju i nepotizam (17,4%), odseljavanje (mladih) (16,1%), politiku (14,3%), nacionalnu netrepeljivost (12,6%), slabu zdravstvena zaštita (10,7%), infrastrukturu (9,1%), slab kvalitet života (6,1%), te nedostatak kulturnih i zabavnih aktivnosti (2,1%). Glavne preporuke ispitanika vlastima za rješavanje problema stanovništva u Bugojnu odnose se na: veće plate i penzije (21,4%), iskorjenjivanje korupcije i nepotizma (17,7%), nova radna mjesta i bolje uslove rada (17,3%) kvalitetnije i dostupnije zdravstvene usluge (16,4%), više mogućnosti za mlade (11,2%), veće naknade za djecu i poticaje za mlade roditelje (10,8%). Kao glavne probleme u osnovnom školstvu ispitanici su istakli sljedeće: zastarjeli sistem obrazovanja (18,4%), slabu školsku infrastrukturu i tehnologiju (15,6%), nedostatak djece u

²² H. Gekić i ostali, *The influence of contemporary demographic processes on the education sector in Central Bosnia Canton*, 59-91.

školama (15,1%), slabo plaćene nastavnike (12,3%), previše prava koja se daju djeci i njihovim roditeljima (nastavnici se slabo poštuju) (11,7%), nedostatak prakse i igre (11,3%), nedostatak stručnih kadrova (8,5%), te podjelu djece i škola po nacionalnosti (8,2%). Ispitanici su kao glavne preporuke vlastima za rješavanje problema osnovnog školstva istakli sljedeće: poboljšanje infrastrukture i uslova u školama (12,3%), modernizaciju školskog sistema (11,2%), veća financijska ulaganja u školstvo (9,5%), više edukacije za nastavnike (7,8%), više prakse i igre (7,3%), veće plate za nastavnike (6,9%), zapošljavanje stručnog kadra (5,7%), te reformu školstva (4,3%). Ispitanici su mogli dati više odgovora na sva prethodna anketna pitanja.²³

Zaključak

Hipoteza rada je djelomično dokazana, jer ne postoji u potpunosti kontinuirani proces smanjenja broja učenika u periodu 2012/13. do 2023/24. školska godina. Naime, proces smanjenja broja učenika je „vještački” prekinut kao posljedica kompletiranja svih devet razreda u svim osnovnim školama u školskoj 2018/2019. godini, a nakon uvođenja devetogodišnjeg osnovnog školovanja u svim školama u školskoj 2010/11. godini. Nakon školske 2018/19. godine proces smanjenja broja učenika osnovne škole se nastavio. Niti jedna osnovna škola nije imala porast broja učenika kada se poredi 2012/13. sa 2023/24. školskom godinom.

Ukupan broj stanovnika Bugojna smanjuje se u prosjeku godišnje nešto brže u usporedbi s FBiH (0,31% naspram 0,28%), ali sporije nego u usporedbi sa SBK (0,31% naspram 0,36%) i sa Bosnom i Hercegovinom (0,31% naspram 0,47%). Kada poredimo 2023/24. i 2012/13. školsku godinu broj upisanih učenika u osnovne škole manji je za 27% u Bugojnu. Radi usporedbe, u SBK to smanjenje iznosi 26,7%, u FBiH 16,4%, a u Bosni i Hercegovini 15,9%. Broj učenika koji su upisali prvi razred osnovne škole je manji za 26,4% u Bugojnu u poređenju 2023/24. i 2012/13. školske godine. Ovo smanjenje je značajno više nego u poređenju sa smanjenjem broja učenika koji su upisali prvi razred u istom periodu u FBiH (14%), i u Bosni i Hercegovini (12,5%), te nešto više nego u SBK (24,2%). Prema projekciji, broj učenika osnovnih škola u Bugojnu smanjit će se za 15,8% do školske godine 2033/34., a zatim za još 20% do školske 2043/2044. godine (ukupno smanjenje od 35,8%).

Izostanak ozbiljne populacione politike pokazuje svoju negativnu stranu i izaziva zabrinutost u Bugojnu i cijeloj Bosni i Hercegovini. Smanjenje broja učenika u osnovnom školstvu je odraz ukupnog negativnog bilansa u broju stanovnika. Negativan saldo broja učenika u osnovnim školama u proteklih 12 godina, kao i ocjena budućeg razvoja, koja će biti obilježena daljnjim smanjenjem broja učenika, uticat će na budućnost i razvoj osnovnog školstva.

²³ Anketa 2024.

Osnovne škole, kao obrazovne institucije, moraće da imaju aktivniju ulogu u planiranju razvoja. Njihov zadatak bi bio planiranje vlastitog razvoja. Međutim, moramo biti svjesni da se tokom ovog složenog posla rješava pitanje opstanka škola sa malim brojem učenika, posebno u područnim školama, koje su ne samo nosioci odgoja i obrazovanja već i društvenog i kulturnog života naselja u kojima djeluju. Vjeruje se da bez škola naseljima prijeti dalje starenje i konačno izumiranje. Budući da je problem kontinuiranog smanjenja broja djece i učenika neodvojiv od općih demografskih kretanja i promjena, njegovo rješenje se traži u pronatalitetnoj i imigracionoj populacionoj politici. Sasvim je izvjesno da je osmišljavanje i provođenje pronatalitetne i imigracione populacione politike prvorazredno pitanje za razvoj Bugojna i cijele države. Rezultati istraživanja bosanskohercegovačkih demografa mogu biti pouzdana podrška toj politici²⁴

Summary

The working hypothesis is only partially proven because there is no continuous process of reducing the number of students in the period 2012/13. until 2023/24. school year. Namely, the process of reducing the number of students was “artificially” interrupted as a result of the completion of all nine grades in all elementary schools in the 2018/2019 school year, year after the introduction of nine-year primary education in all schools in the 2010/11 school year. After the school year 2018/19, the process of reducing the number of primary school students continued. Not a single primary school had an increase in the number of students when compared to 2012/13. from 2023/24. school year.

The total number of inhabitants of Bugojno decreases on average per year somewhat faster compared to FBiH (0.31% vs. 0.28%), but slower than compared to SBK (0.31% vs. 0.36%) and Bosnia and Herzegovina (0.31 vs. 0.47%). When we compare the 2023/24. and 2012/13. school years, the number of students enrolled in primary schools is 27% lower in Bugojno. For the sake of comparison, in SBK that reduction amounts to 26.7%, in FBiH 16.4%, and in Bosnia and Herzegovina 15.9%. The number of students who enrolled in the first grade of primary school is 26.4% lower in Bugojno compared to 2023/24. and 2012/13. school years. This decrease is significantly higher than the decrease in the number of students who enrolled in first grade in the same period in FBiH (14%), Bosnia and Herzegovina (12.5%), and slightly more than in SBK (24.2%). According to the projection, the number of primary school students in Bugojno will decrease by 15.8% until the school year 2033/34, and then by another 20% until the school year 2043/2044 (a total decrease of 35.8%).

²⁴ V. Strugar, *Kretanje broja učenika osnovne škole na školskim područjima Bjelovarsko-bilogorske županije 1969/70–2018/19: neizvjesna demografska budućnost školstva*, 39-59; H. Gekić i ostali, *The influence of contemporary demographic processes on the education sector in Central Bosnia Canton*, 59-91

The absence of a serious population policy shows its negative side and causes concern in Bugojno and the whole of Bosnia and Herzegovina. The decrease in the number of students in primary education is a reflection of the overall negative balance in the population. The negative balance of the number of students in primary schools over the past 12 years, as well as the assessment of future development, which will be marked by a further decrease in the number of students, will affect the future and development of primary education.

Primary schools, as educational institutions, will have to play a more active role in development planning. Their task would be to plan their own development. However, we must be aware that during this complex work, the issue of the survival of schools with a small number of students is being resolved, especially in regional schools, which are not only the carriers of upbringing and education but also of the social and cultural life of the settlements in which they operate. It is believed that without schools, settlements are threatened with further aging and eventual extinction. Since the problem of continuous reduction in the number of children and students is inseparable from general demographic trends and changes, its solution is sought in the pronatal and immigration population policy. It is quite certain that designing and implementing a pronatal and immigration population policy is a first-class issue for the development of Bugojno and the entire country. The results of research by Bosnian demographers can be reliable support for that policy.²⁵

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Anketa 2024*, anketno istraživanje provedeno na prostoru općine Bugojno, anketno istraživanje sproveo Haris Gekić u periodu od početka februara do kraja maja 2024. godine.
2. *Arhivski podaci Ministarstva obrazovanja, mladih, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona 2024*, podaci o broju osnovnih škola i učenika od 2012/13. do 2023/24. školske godine, dostavljeni e-mailom u Excel formatu 14.4. i 30.5.2023. godine, te u pdf formatu 14.5.2024. godine.
3. *Procjene broja stanovnika 2024*, detaljni podaci procjena broja stanovnika u FBiH po jedinicama lokalne samouprave u Excel formatu od 1996. do 2024, preuzeo Haris Gekić na USB u Zavodu, Federalni zavod za statistiku Sarajevo.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Demografska statistika 2004-2023*, bilteni demografske statistike od 2004. do 2023. godine, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, <https://fzs.ba/index.php/demografska-statistika-statisticki-bilteni/>.

²⁵ V. Strugar, *Kretanje broja učenika osnovne škole na školskim područjima Bjelovarsko-bilogorske županije 1969./70.–2018./19.: neizvjesna demografska budućnost školstva*, 39-59; H. Gekić i ostali, *The influence of contemporary demographic processes on the education sector in Central Bosnia Canton*, 59-91

2. *Migracije stanovništva, 2013-2023*, bilteni statistike o migracijama od 2013. do 2023. godine, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, <https://fzs.ba/index.php/migracije-stanovnistva/>.
3. *Popis stanovništva - rezultati 2016*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013, rezultati popisa. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
4. *Srednjobosanski kanton u brojkama 2013-2023*, bilteni Srednjobosanski kanton u brojkama od 2013. do 2023. godine, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, <https://fzs.ba/index.php/2021/06/30/kantoni-u-brojkama/>.

Knjige/Books:

1. Gekić Haris, *Demografska slika općine Bugojno – stanje i perspektive*, Dobra knjiga, Sarajevo 2021.

Članci/Articles:

1. Gekić Haris, Bidžan-Gekić Aida, Drešković Nusret, Mirić Ranko, Remenyi Peter, *Geographic Regionalization and Regions of Bosnia and Herzegovina*, u: Gekić Haris, Bidžan-Gekić Aida, Drešković Nusret, Mirić Ranko, Remenyi Peter. The Geography of Bosnia and Herzegovina, World Regional Geography Book Series, Springer Nature, Cham, 2022, 345-405. https://doi.org/10.1007/978-3-030-98523-3_15.
2. Gekić Haris, Bidžan-Gekić Aida, Drešković Nusret, Mirić Ranko, Remenyi Peter, *Political Geography of Bosnia and Herzegovina*, u: Gekić Haris, Bidžan-Gekić Aida, Drešković Nusret, Mirić Ranko, Remenyi Peter, The Geography of Bosnia and Herzegovina, World Regional Geography Book Series. Springer Nature, Cham, 2022, 169-202. https://doi.org/10.1007/978-3-030-98523-3_10.
3. Gekić Haris, Bidžan-Gekić Aida, Grebenar Bruno, Gabrić Ana, Elkaz Adnana, The influence of contemporary demographic processes on the education sector in Central Bosnia Canton, *Geografski pregled*, 49, Sarajevo, 2023, 59-91, DOI: 10.35666/23038950.2023.49.59.
4. Hauer Matt, Baker Jack, Brown Warren, Indirect Estimates of Total Fertility Rate Using Child Woman/Ratio: A Comparison with the Bogue-Palmore Method, *PLoS ONE*, 8(6): e67226, 2013, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0067226>.
5. Hugo Graeme, The demographics of the school-age population, *Australian Journal of Education*, 45 (2), 2001, 118-138.
6. Kadušić Alma, Smajić Nedima, Primary-School-Age Population Change in the Federation of Bosnia and Herzegovina: The Effects of Demographic Factors. *Stanovništvo*, 57(2), 2019, <https://doi.org/10.2298/STNV1902049K>.
7. Lutz Wolfgang, Crespo Cuaresma Jesus, Sanderson Warren, The Demography of Educational Attainment and Economic Growth, *SCIENCE*, 319(5866), 2008, 1047-1048, DOI: 10.1126/science.1151753.
8. Strugar Vladimir, Kretanje broja učenika osnovne škole na školskim područjima Bjelovarsko-bilogorske županije 1969./70.–2018./19.: neizvjesna demografska budućnost školstva, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 12, 2019, 39-59, <https://doi.org/10.21857/y6zolz8e3m>.
9. UNDESA 2023, Population, education and sustainable development: interlinkages and select policy implications, Policy brief 152, United Nations Department of Economic and Social Affairs, https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2023_cpd56_policy-brief-152.pdf (Pristup: 28.8.2023).

II

PRIKAZI // REVIEWS

Dr. sc. Merisa KAROVIĆ-BABIĆ

*Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*

E-mail: merisa.karovic@gmail.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 341:355.4(497.6)"1992/2025" Medić J... [et al.] (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.351>

**Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Muamer Džananović,
Elvedin Mulagić, POLITIKA REVIZIONIZMA: NEGIRANJE
ZLOČINA I GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI 1992-
2025, (Istraživačka studija), Institut za istraživanje zločina
protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u
Sarajevu, Sarajevo 2025, 87 str.**

Istraživačka studija *Politika revizionizma: Negiranje zločina i genocida u Bosni i Hercegovini 1992-2025*, autora Jasmina Medića, Hikmeta Karčića, Muamera Džananovića i Elvedina Mulagića, predstavlja temeljitu analizu negiranja zločina protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom sa posebnim osvrtom na primjere Srebrenice, Prijedora, Sarajeva i Tuzle.

Kao sračunati odgovor na brojne dokaze koje generiraju sudovi, institucije u čijoj djelatnosti je istraživanje zločina, te komisije o nestalim osobama, sve je intenzivnije nastojanje političkih elita, medija, ali i naučnika, uključujući i pojedine historičare u entitetu Republika Srpska i Srbiji da minimiziraju zločine, slijedeći dosljedno obrazac direktnog poricanja, revidiranja historijskih činjenica i negiranja sudskih presuda.

Prošle su gotovo četiri godine otkako je bivši visoki predstavnik, Valentin Inzko nametnuo izmjene i dopune Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, prema kojima se sankcioniše veličanje pravosnažno osuđenih ratnih zločinaca, negiranje, minimiziranje ili glorifikovanje genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina. Međutim, i nakon izmjena i dopuna Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, negiranje zločina je nastavljeno jednakim intenzitetom. U nedostatku dovoljnog broja optužnica za ova krivična djela, neophodna je reakcija akademske zajednice i ukazivanje na ovu devijantnu pojavu u bosanskohercegovačkom društvu i u regionu.

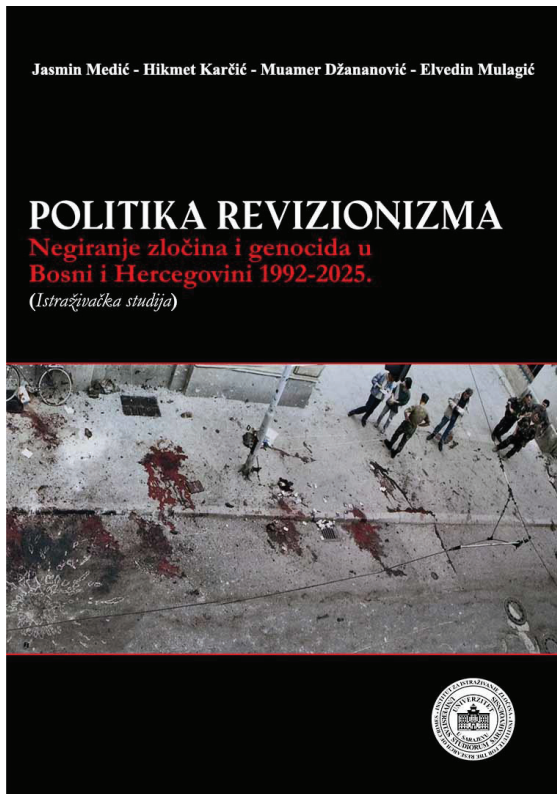
Stoga je istraživačka studija *Politika revizionizma: Negiranje zločina i genocida u Bosni i Hercegovini 1992-2025*, iznimno važna u nadi da će potaknuti sudske procese u pogledu sankcionisanja ovih krivičnih djela. U prvom poglavlju ove studije, autori daju odgovore na pitanje zašto se negira i

koji su to motivi negatora. Upravo zbog obilja dokaza sa kojima su suočeni, negatori imaju za cilj prekratiti prošlost, odnosno da revizionizmom iz memorije potisnu sjećanje na genocid, koji je počinjen kroz proces nastanka entiteta RS-a. Kao jedan od najeklatantnijih primjera svjesnog prikrivanja zločina, autori navode izmještanje posmrtnih ostataka žrtava iz primarnih u sekundarne i terciarne masovne grobnice. Napominju kako je glavna svrha ovih izmještanja da se oni „trajno sakriju, vjerujući da bez tijela nema dokaza o žrtvama i zločima, a bez dokaza zločini mogu lakše biti negirani.“

U studiji se argumentovano pokazuje da su osnovni motivi negiranja, minimiziranja i glorifikovanja zločina jačanje nacionalističkih narativa sa krajnjim ciljem dezintegracije Bosne i Hercegovine.

Potom, kroz četiri stu dije slučaja, na primjerima gradova Srebrenice, Prijedora, Sarajeva i Tuzle, autori nude preciznu sintezu historijskih činjenica o zločinima počinjenim u svakom od ova četiri područja, detektuju jasne tačke poricanja, načine, metode i praktične primjere negiranja, pokazujući kako ova pojava nije nešto što se dešava stihijski i spontano, već da se radi o unaprijed pripremljenoj strategiji i da se ono sistemski provodilo. Autori također naglašavaju da negiranje potpuno korespondira sa glavnim stateškim ciljevima srpskog naroda (dokumentom usvojenim 12. maja 1992, na 16. sjednici Skupštine Republike Srpskog naroda u Bosni i Heregovini), i da ono svoje početke ima istovremeno sa činjenjem zločina.

U poglavlju koji se odnosi na Srebrenicu – studiju slučaja, navode se primjeri minimiziranja broja žrtava, a jedan od posebno upečatljivijih primjera ove vrste predstavlja Izvještaj Darka Trifunovića koji je, kao dokazni materijal dostavljen na ICTY (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju). Autori ovom izvještaju suprotstavljaju ocjenu sudskog Vijeća u predmetu Miroslav Deronjić, koji je „okarakterisan kao jedan od najgorih primjera revizionizma.“

Osim minimiziranja broja žrtava, autori elaboriraju i druge kvaziteorije negiranja, kao što su međunarodna teorija zavjere, te analiziraju revizionističke izvještaje koji sadrže opsežan i izrazito politiziran prikaz historije Bosne i Hercegovine. A zapravo radi se o Izvještaju Komisije Vlade RS-a, čiji predsjednik, izraelski historičar Gideon Greif je porekao rezultate, izrazivši kajanje zbog minimiziranja broja ubijenih Bošnjaka i revidirao svoje stavove u ovom pogledu.

Kada je u pitanju studija slučaja Sarajevo – najduža opsada u savremenoj historiji ratovanja, čiji stanovnici su bili izloženi kontinuiranoj kampanji teroriziranja, granatiranja i snajperskog djelovanja, aviobombardiranja i drugim oblicima zločina, autori navode nekoliko primjera u kojima se negira odgovornost VRS-a za najteže zločine počinjene nad civilima u Sarajevu, uključujući zločin u ulici Vase Miskina, Markale I i Markale II, uz prenaglašenu tendenciju negatora da prebace odgovornost na Armiju RBiH, odnosno da je prikažu kao „islamske fundamentaliste i teroriste“, koji su samogranatirali vlastiti narod. Autori uočavaju da su špekulacije o pravcu ispaljenja granata uslijedile jedino nakon onih granatiranja grada u kojima je stradao veći broj žrtava. Kao jedan od primjera navode sramno vrijeđanje digniteta žrtava i njihovih porodica konstatacijama da se radilo o „tekstilnim i plastičnim lutkama“, u vezi sa “spornom” protezom za nogu žrtve Čamila Begića nakon masakra na Markalama, a za koje je Vijeće ICTY-a konstatovalo da su ove tvrdnje “potpuno neuvjerljive i neumjesne“.

Pored negiranja odgovornosti za masakre u Sarajevu, autori skreću pažnju i na kampanju revizije masakra na Tuzlanskoj kapiji, koja je posebno intenzivirana nakon privremenog puštanja na slobodu ratnog zločinca Novaka Đukića i njegovog bijega u Srbiju. U ovoj studiji se ukazuje na učesće institucija Republike Srbije (Vojska, Tužilaštvo i Okružni sud u Beogradu) u reviziji sudskog procesa i negiranju pravosnažne presude Suda Bosne i Hercegovine u predmetu Đukić.

U studiji slučaja koja se odnosi na Prijedor, autori nude korisne, našoj javnosti malo poznate informacije o sudskom procesu koji se vodio protiv Living Marxisma (ljevičarskog britanskog trockističkog časopisa), i tužbi koju su pokrenuli britanski novinari zbog revizionističke percepcije prema kojoj se tvrdilo da su britanski novinari tokom snimanja prijedrskih logora (Omarska, Trnopolje i Keraterm) bili „unutar malog ograđenog prostora kompleksa logora“ i da su ti logori „sabirni centri“. Nakon tužbe britanskih novinara, *Living Marxism* im je bio dužan isplatiti ogromno novčano obeštećenje, a ta presuda je bila povod da *Living marksizm* magazin bankrotira i bude ugašen.

Poseban značaj ove istraživačke studije predstavlja sedam preporuka, koji se odnose na smjernice kako se institucionalno boriti protiv negatora genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina. Autori smatraju da je potrebno uspostaviti kontinuirani sistem praćenja i dokumentovanja revizionističkih narativa – kroz izradu godišnjih monitoring izvještaja o negiranju genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina; razvijanje

edukativnih platformi, kreiranje programa za dodatnu edukaciju nastavnika, novinara, javnih službenika, kako bi se osigurala tačnost i objektivnost u prenošenju informacija; aktivnu digitalnu kampanju koja podrazumijeva razvijanje mehanizama za brzo i pravovremeno reagovanje na pojavu dezinformacija i propagande; obrazovne reforme – koje podrazumijevaju reviziju postojećih udžbenika historije, građanskog obrazovanja i društvenih nauka kako bi se osiguralo da se ovi događaji obrađuju na temelju naučno utvrđenih činjenica i sudskih presuda; podrška istraživanju – u smislu ulaganja u naučna istraživanja i dokumentovanje zločina, prevođenje naučnih izdanja na strane jezike; saradnja s međunarodnim institucijama, poput Evropskog suda za ljudska prava sa ciljem dosljedne primjene izmjena i dopuna Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine u vezi sa sankcionisanjem negiranja, „kako bi se osigurala primjena međunarodno pravnih standarda u borbi protiv historijskog revizionizma.“ Posljednja, ali iznimno važna preporuka podrazumijeva pružanje sistemske brige i podrške svjedocima zločina. Budući da su svjedoci i žrtve zločina veoma često izloženi pritisku i prijetnjama zbog svjedočenja u sudskim postupcima, i da se samo rijetki, oni dosljedni i uporni, uspiju do kraja izboriti sa tim izazovima i u konačnici dočekaju tračak pravde i pravičnosti kroz sudske presude, autori predlažu formiranje specijaliziranih centara koji bi pružali pravnu, psihološku, edukativnu i drugu vrstu podrške svjedocima. Veoma je važno da se preporuke autora ove istraživačke studije dosljedno ispoštuju da se znanjem, prezentacijom činjenica i marljivim radom bori za istinu i pravdu, sa ciljem da sudski utvrđene činjenice izdominiraju, a ne njihova revizija. Stoga, autori ove istraživačke studije daju značajan doprinos na raskrinkavanju, razotkrivanju i argumentovanom suprodstavljanju negatorima, a to je važno posebno zbog formiranja narativa na kojem se odgajaju nove generacije.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: izet.sabotic@untz.ba

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 371.3:93/94(035) Čehajić M. (049.3)

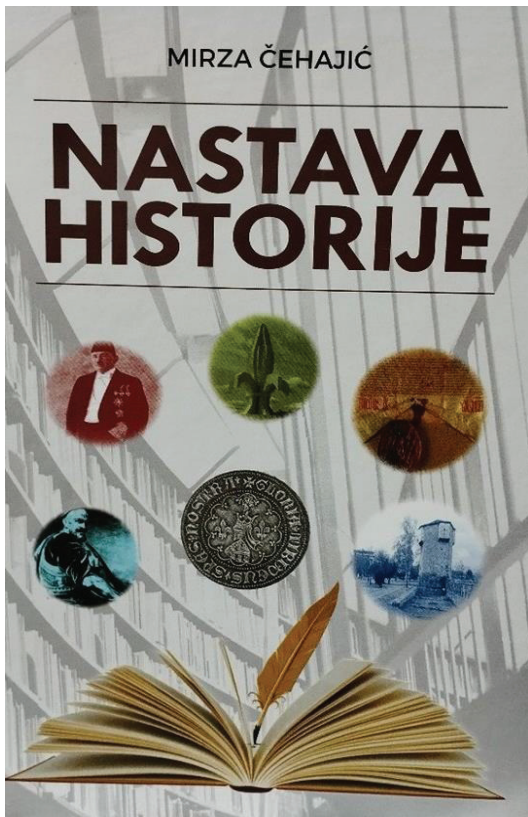
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.355>

**Mirza Čehajić, NASTAVA HISTORIJE:
didaktičko-metodološki priručnik, Pedagoški zavod Zenica,
Zenica 2025, 334 str.**

Nastava historije je u novije vrijeme predmet brojnih polemika i rasprava, koje pored važnih stajališta, često donose i brojne kontraverze. Različiti su stavovi i mišljenja o značaju nastave historije kao nacionalnog predmeta u sveukupnom obrazovnom procesu. Školstvo, kao i druge životne oblasti u sveukupnim dinamičnim globalnim uticajima pretrpjelo je značajne promjene. Na takve uticaje nije bila imuna ni nastava historije. Postojeći, zastarjeli metodološki pristup u nastavi historije ne može u potpunosti odgovoriti svim složenim zadacima koji stoje pred historijsku nauku. Proces permanentnog učenja i educiranja suštinski je suprotan sa ustaljenom praksom klasičnog pristupa sadržanog u prostom ovladavanju znanjem. Stoga je klasični pristup potrebno mijenjati stalnim traganjem za novim informacijama, naučno-stručnim tretiranjem istih te kritičko kontekstualnom sagledavanju i promišljanju o određenim procesima i događajima iz prošlosti. Pravo je umijeće znati uspostaviti valjanu formu usvajanja i razumijevanja historijskog znanja za školsku populaciju. Stoga se pred obrazovni sistem, nastavnike i učenike postavljaju brojna pitanja i zadaci, vezani za iznalaženje najcjelishodnijeg pristupa, a kako bi se postigao što bolji uspjeh u nastavi historije. Iz tih razloga, pojava knjige *NASTAVA HISTORIJE: didaktičko-metodološki priručnik*, mr. Mirze Čehajića predstavlja vrijedan didaktičko-metodološki priručnik, koji će biti od izuzetne pomoći, prije svega nastavnicima historije, ali i učenicima i svima onima koji se na bilo koji način zanimaju za prošlost.

Kroz strukturalno-sadržajni koncept knjige, otvaranjem velikog broja stručno-metodoloških pitanja, autor se potrudio približiti ovu tematiku i razjasniti njenu složenost i funkcionalnost. Nakon kratkog *Predgovora*, u posebnom poglavlju „Umjesto uvoda“, ukazano je na bitnost uloge i zanimanja nastavnika historije, te važnost predmeta historija, putem kojeg se najbolje čuva tradicija i kultura, a na kojoj se u dobroj mjeri zasniva i odgoj mladih generacija. Stoga je, u knjizi, posebna pažnja posvećena obrazovno-odgojnoj ulozi nastavnika historije.

Važno je primijetiti, da je sastavnim dijelom ove knjige i „Etički kodeks nastavnika“. Upravo, ovaj dokument treba da bude garant profesionalnosti, moralnosti, etičnosti nastavnika, a što predstavlja važan segment koji će u pozitivnom pogledu uticati na učenike. Veoma jednostavno i razumljivo u knjizi

je naglašeno važno za učenike i za nastavnike pitanje „Zašto učiti historiju?“ Istaknuto je da historijska nauka nudi mnogostruke koristi i plemenite ciljeve, a kroz usvajanja znanja i razumijevanja prošlosti, učenici razvijaju analitičke vještine koje su neophodne za kritičko sagledavanje savremenih tokova koji se odnose na politički, društveni, ekonomski i obrazovno-kulturni razvoj čovječanstva od prahistorije do danas. Posebno je naglašeno, da historija kod učenika razvija duh tolerancije i demokratskog prava na slobodoumnost, što je jedan od bitnih temelja u izgradnji zdravog i prosperitativnog društva i zajednice. U tom pogledu, ovaj sadržaj ukazuje na važnost ciljeva nastave historije, sadržanih u usvajanju i prezentovanju znanja, vještina

i stavova, koje treba razvijati kod učenika, a kako bi bolje razumjeli svoje okruženje i istom dali što veći doprinos.

U knjizi su detaljno predstavljani „Didaktički principi“, kojima se posebno poštuje važan za historijsku nauku princip naučnosti. Ukazano je da se bitnost „didaktičkih principa“ ogleda u: *očiglednosti, sistematičnosti i postupnosti, prilagođenosti nastave, svjesne aktivnosti učenika, individualizacije nastave, trajnosti znanja, umijeća i navika, te principa historičnosti i savremenosti*. Primjena navedenih principa u nastavi historije treba biti od pomoći nastavnicima i učenicima, kako bi prenesena i stečena znanja što više koristila i bila u funkciji obrazovanja i života uopće.

Značajno mjesto dato je u knjizi „planiranju i pripremanju odgojno-obrazovnog rada u nastavi historije“. Predočeno je da planiranje pomaže da se postigne željeni cilj, izbjegnju greške i uštedi vrijeme. Prilikom planiranja potrebno je voditi računa o razvojno-primjerenim očekivanjima, nastavnim

zahtjevima te interesima i potrebama učenika. Šematski su prikazani koraci u procesu planiranja u nastavi historije. Značajna pažnja je posvećena nastavnom planu, godišnjem i mjesečnom, kao temeljnom školsko-programskom dokumentu. Zanimljiv osvrt se odnosi na dnevni plan (pripremi za sat), a što podrazumijeva rasvjetljivanje cilja sata, određivanje njegovih obrazovnih, odgojnih i funkcionalnih zadataka, a što je najvažniji momenat u pripremi za sat. Poseban akcent je dat na važnost obrazovnih i odgojnih zadataka u nastavi historije. Skrenuta je pažnja na funkcionalne (formalne) zadatke u nastavi historije, koji su važni za psihički, čulni, verbalni, praktični i fizički razvoj učenika.

O resursima u nastavi historije u knjizi je dat opsežan osvrt. Riječ je o nastavnim materijalima koje nastavnik može i treba koristiti u nastavnom procesu. Oni su sredstvo za ostvarivanje predmetnih ciljeva i njemu pripadajućih ishoda. Resursi su podijeljeni u četiri zasebne kategorije: nastavna sredstva, nastavna pomagala, izvorna stvarnost, tehnički uređaji i obrazovna tehnologija. O svim navedenim kategorijama data je šira elaboracija.

Detaljno su u knjizi predstavljene i nastavne metode u nastavi historije, i to: *monološka, dijaloška, metoda čitanja i rad na tekstu*, te *metoda demonstracije*. U posebnom poglavlju sveobuhvatno su tretirani oblici rada u nastavi historije, kao što su: frontalni, grupni, rad u paru, individualni i indivizuirani oblik rada. O svima su iznesene bitne važnosti. O jeziku nastavnika i stilu izlaganja je takođe izneseno dosta važnih karakteristika i ukazano na najbitnija svojstva jezika nastavnika i stila izlaganja. Akcent je stavljen i na artikulaciju nastavnog procesa, pri čemu su detaljno analizirani: *uvodni dio sata*, sa posebnim osvrtom na materijalno-tehničku, saznavnu i psihološku pripremu, *glavni dio sata*, gdje se posebno skrenula pažnja na plan rada (pripremi) koji se mora dobro osmisliti. Tu je i završni dio sata, koji podrazumijeva evaluaciju i rekapitulaciju predmetnog nastavnog gradiva.

U knjizi su jasno istaknute ključne kompetencije u nastavi historije, i to: pismenost, višejezičnost, matematička te kompetencija u nauci i tehnologiji, kao i digitalna kompetencija, lična i socijalna, kompetencija građanstva, poduzetnička kompetencija, kompetencija kulturne svijesti i kulturnog izražavanja, tjelesno-zdravstvena kompetencija te kreativno-produktivna kompetencija. Istaknuto je da razvijanje naznačenih kompetencija jača osjećaj samoefikasnosti te da su kompetencije usmjerene na učeničke rezultate.

O ishodima učenja u nastavi historije, date su jasne i korisne elaboracije te izneseni zanimljivi stavovi. Ukazano je na potrebu novog kurikularnog pristupa obrazovanja, koji treba da bude otklon od dosadašnjeg klasičnog obrazovanja, utemeljenog na memorisanju što više činjenica te potiskivanju vještina učenika. Cilj učenja je namjera obrazovno-odgojnog procesa, a ishod učenja je mjerljivi rezultat ostvarenja te namjere. Navedeno je da su ishodi učenja neizbježni, jer pored toga što omogućuju razvoj kopetencija, osiguravaju bolje praćenje i vrednovanje učeničkih postignuća. U tom pogledu u knjizi je data

zanimljiva analiza „Blumove taksonomija“, koja objašnjava faze učenja od najelementarnijih do najkompleksnijih.

I o organizaciji historijskog sata data je sadržajna elaboracija u knjizi, koja tretira vrste učenja i podučavanja kojima nastavnik želi postići željene rezultate. Za ostvarenje što boljih rezultata najznačajnije su uloge nastavnika i učenika. Ponašanje nastavnika treba biti sigurno, opušteno i samouvjereno. Pored znanja za dobar nastavni sat potrebna je dobra dikcija i stalna interakcija nastavnika. Ukazano je da je bitno da se sat obrade u nastavi historije temeljno pripremi i isplanira svaki detalj. Istaknuto je, da ako je priprema dobro izvršena, a učenici valjano motivirani, onada je ostvarivanje cilja izvjesno. U knjizi se detaljiše o brojnim važnim pitanjima vezanim za obradu nove teme, kao što su: funkcija historijske karte u satu obrade, funkcija teksta, slikovnog materijala, grafičkih organizatora, te funkcija ponavljanja u nastavi historije i niz drugih pitanja.

U posebnom poglavlju tretirano je važno pitanje vezano za razvoj kritičkog mišljenja. Istaknuto je, da kritičko mišljenje ima centralno mjesto u razvoju historijskog razumijevanja. Da bi se to ostvarilo, nastavnik treba naučiti učenika: *da postavlja važna pitanja i ističe probleme na jasan i precizan način, da zna prikupljati i analizirati informacije, da dođe do dobro zasnovanih zaključaka i rješenja, da ima alteranativna rješenja, da koristi apstraktnije pojmove, te da efikasno komunicira sa drugima.* Zanimljiv i stručan osvrt odnosi se na činjenice i interpretaciju, što čini osnov historijskog znanja. Ukazano je na važnost postavljanja pitanja, klasificirajući ista, na pitanja nižeg i višeg nivoa znanja, te na stare i nove vrijednosti.

Uzrocima i posljedicama u nastavi historije posvećeno je zasebno poglavlje, ukazujući da su uzroci i posljedice historijskog događaja od primarnog interesa za historičare. Naglašeno je da je uzrok ono zbog čega se nešto desilo ili dešava, a posljedica je krajnji ishod i refleksija događaja. U tom pogledu dato je nekoliko primjera, s ciljem boljeg razumijevanja uzroka i posljedica.

Istaknuto je da vrednovanje učeničkih postignuća u nastavi historije traži od nastavnika pored znanja iz struke i znanja iz metodike, pedagogije i didaktike. Naglašeno je da samo vrednovanje podrazumijeva nekoliko faza djelovanja, kao što su: *praćenje, provjeravanje, ocjenjivanje.* Krajnji ishod ovih procesa jeste konstruktivno (kulikuralno) poravnanje. To znači da provjera naučenog mora biti transparentna, povezana sa jasno definiranim ishodima učenja. U knjizi su tretirana i druga važna pitanja, kao što je formativno i sumativno vrednovanje u funkciji razvoja učenika, kriteriji za utvrđivanje činjeničnog znanja, konceptualnog znanja i proceduralnog znanja, te pismeno provjeravanje i ocjenjivanje, ocjenjivanje referata, rada u grupi i druga pitanja koja nam daju jasniju sliku ove važne stručne tematike.

Knjiga se bavi i setom savremenih tema, jedna od njih jeste „informatijsko-komunikacijske tehnologije u nastavi historije“. U sklopu iste tretirano je nekoliko važnih pitanja, poput: *Internet u nastavi historije* i *Online nastava historije.* Predočeno je, da je cilj da nastavne sadržaje prilagođavamo

tako da su kompaktabilni sa online okruženjem. Obradeno je i pitanje filma u nastavi historije, pri čemu je dat poseban osvrt o metodičkom pristupu filma u nastavi historije.

U posebnoj poglavlju tretirana je tema „multiperspektivnost u nastavi historije“. Riječ je o posmatranju historije iz nekoliko različitih uglova. Preduvjeti za to su spremnost prihvatanja drugačijeg načina shvatanja i razumijevanja, jednih te istih događaja i procesa. I pitanje terminologije je tretirano u knjizi, kao jedno od ključnih pitanja historijske nauke. Terminologija je u historiografiji izraz ukupnog identiteta onoga što se istražuje, ali i stepena stručnosti historičara. Upoznavanje sa ispravnom stručnom terminologijom pored kulturno-političkog ima i veliki obrazovno-odgojni značaj i smisao. Zanimljiv sadržaj vezan je za književne tekstove u nastavi historije. Ukazano je, da nastavnik historije treba biti kulturna i načitan osoba. Korištenje književnih tekstova ima didaktički, pedagoški i metodološki značaj. Književni sadržaji dopunjavaju i popravljaju historijska znanja te vrlo često daju snažniju sliku učenicima o nekom historijskom događaju i procesu. U skladu sa ovim, u knjizi je dato nekoliko zanimljivih konkretnih primjera. Navedene su vrste književnosti, koje se koriste u nastavi historije, poput umjetničkih djela, historijskih romana, umjetničke književnosti i drugih sadržaja.

U posebnoj poglavlju obrađena je tema „Vrijeme u nastavi historije“. Pojašnjene su vremenske kategorije, kao što su: godina, decenija, stoljeće, milenij. Ukazano je i na značaj eseja u nastavi historije, posebno školskog/historijskog eseja, čiji je primarni cilj istražiti, formirati i argumentirano izraziti vlastito mišljenje. Navedeni su i primjeri zadataka pisanja eseja. Istaknuta je važnost domaće zadaće u nastavi historije, te dat osvrt na vrste domaće zadaće, kao i na prednosti i nedostatke istih. Potvrđeno je, da je domaća zadaća važna komponenta u procesu podučavanja i sticanja znanja i vještina.

Zanimljiv sadržaj odnosi se na temu: „Individualizacija u radu sa djecom sa smetnjama u napredovanju u školi“. Ova važna tema je elaborirana kroz nekoliko pitanja, kao što su: *kognitivni razvoj, pažnja, pamćenje, problemi u ponašanju, te planiranje odgojno-obrazovne podrške*. Upravo ova pitanja i navedeni procesi ukazuju kako da se dođe do najboljih rezultata sa djecom sa smetnjama u napredovanju u školi.

I tema „motivacija u nastavi historije“ zanimljivo je predstavljena u knjizi, a kroz pitanja: motivacijske tehnike u nastavi historije te kreativne tehnike i strategije u nastavi historije, što je na pragmatičan i detaljan način predloženo. I o zapisu nastavnog gradiva u nastavi historije je dato zanimljivo promišljanje. Riječ je o tzv. planu table, koji predstavlja kraći zapis sadržaja nastavnog sata koji učenicima služi kako bi razlikovali bitno od nebitnog. Ukazano je da zapis nastavnog gradiva treba biti kratak, jednostavan, razumljiv i pojednostavljen zapis sadržaja iz udžbenika. Podrobnije je dat osvrt na klasičan zapis nastavnog gradiva, grafički zapis nastavnog gradiva, kao i na neklasičan zapis vezan za nastavne radne listove.

U knjizi je pojašnjena uloga i ukazano na značaj tabele u nastavi historije, a kroz nekoliko očiglednih primjera. Važno pitanje odnosi se na terenski rad u nastavi historije, pri čemu su tretirane terenske metode, poput metode opažanja, otkrivanja i postavljanja hipoteza. Istaknuto je da terenski rad može višestruko biti od koristi učenicima. Na terenu učenici sakupljaju građu, a u školi ili kući na osnovu te građe mogu sačiniti zanimljiv historijski članak, koji im pomaže u proširivanju znanja i vidika vezanih za određene događaje i procese iz prošlosti.

Na kraju su dati brojni i raznovrsni prilozi, vezani za kontinuitet promjena, hronologiju, uzroke i posljedice, historijske izvore, plan rada za projektnu nastavu, asocijativno učenje, tu su i preporuke i rezolucije o nastavi historije i značaju kulture sjećanja u izgradnji mira, te didaktičko-metodički riječnik i na kraju popis literature.

Knjiga *NASTAVA HISTORIJE: didaktičko-metodološki priručnik*, autora mr. Mirze Čehajića, predstavlja zanimljiv stručno-metodološki sadržaj potreban nastavnicima historije, kako bi prezentujući historijske nastavno-programske sadržaje, lakše, jednostavnije i cjelishodnije prenijeli znanja i razvili pozitivne osobine kod učenika. Knjiga sa didaktičko-metodološkog aspekta tretira najvažnija pitanja vezana za odgojno-obrazovni rad u nastavi historije. Prezentovani stručni sadržaji su značajno osnaženi pragmatičnim inovativnim formama, sadržanim u brojnim izvorno-činjničnim navodima, tabelama, grafikonima, prikladnim fotografijama, te drugim važnim priložima. Isti pojednostavljaju i približavaju naznačenu stručnu tematiku te pomažu nastavniku da na prikladan način dođe do najboljih rješenja u nastavi historije. Struktura i bogat stručni sadržaj knjige su garant, da će ista naći svoje mjesto kao važna stručna i naučna literatura neophodna nastavnicima historije u ostvarenju nastavnih ciljeva, usmjerenih ka objektivnoj i istinskoj historijskoj spoznaji te promicanju i razvijanju funkcionalnih historijskih znanja. Svakako, da je ovakav priručnik nedostajao u nastavi historije i isti će biti od velike koristi nastavnicima u realizaciji nastavnih sadržaja.

MA Tansu KJERIMI

Cultural Anthropology and Communication, Copenhagen, Denmark

E-mail: t.kjerimi@gmail.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94:314(560:497.7 Prespa)"15/19" Kerimi K. S. (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.361>

**Salim Kadri Kerimi, PRESPANSKITE TURCI – ISTORISKO
- DEMOGRAFSKA STUDIJA (THE TURKS OF PRESPA – A
HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC STUDY),
Skopje 2024, 404 p.**

At the end of 2024, a new book by the author Salim Kadri Kerimi was published, titled: „The Turks of Prespa – A Historical and Demographic Study“. The book explores various historical and demographic aspects of the Turkish population in the Prespa region of Macedonia, focusing on their origins, demographic changes, migrations, and cultural characteristics. This book represents the first scholarly research on the Turkish population in the specified region of Macedonia, written in Macedonian or any other language, examining their „fate“ in the past and present¹.

As noted in the preface of this study, according to statistical data from the Ottoman period, the presence of Turks in Prespa dates back to the 16th century, while certain indications suggest that the Turkish population in Prespa may have existed as early as the 15th century. Nevertheless, during the 19th and 20th centuries, this population in Prespa was often denied or misrepresented. Some described them as Mohammedans or Pomaks of Bulgarian origin (Vasil Kanchov, Dimitar Gadzhanov, Georgi Traychev, J. Ivanov), others as „brothers of our (Serbian) blood“ (Jovan Hadži - Vasilević), some as „Mohammedan/ Islamized Christian population“ (Johann Georg von Hahn, Victor Bérard), others as „Turkified Albanians“ (Qerim Lita), or as „Islamized Macedonian population“ (Włodzimierz Pianka).

However, according to the assessment of Salim Kadri Kerimi, the real situation on the ground was quite different. The existence of a Turkish population in the town of Resen and the villages of Kozjak, Gorna Bela Crkva, Carev Dvor, Drmeni and Lavci, both in the past and today, has been affirmed

¹ According to official statistical data, Turks in the Prespa region of the Republic of Macedonia are the second-largest ethnic community after the Macedonians. In addition to Macedonians and Turks, Albanians, Egyptians, Vlachs, and members of other smaller ethnic communities have also lived together in Resen and Prespa for centuries.

by the Turks themselves, as well as by numerous relevant facts, which are thoroughly presented in this study.

The book spans 404 pages and is divided into three separate chapters. Before the first chapter begins, the book includes acknowledgments, a preface (in Macedonian, Turkish, and English), introductory notes, and preliminary findings, where the author Kerimi shares his personal motivations and desire to write a study focused on local history. At the end of the book, the author presents his concluding insights and evaluations, the reviews of the two reviewers, lists of photographs, tables, abbreviations, and references used in the study.

The reviewers of this work are historian Prof. Dr. Borče Ilievski and geographer MA Fejzulla Abdullai. According to B.Ilievski, „The study ‘The Turks of Prespa – A Historical and Demographic Study’ is a historical work primarily focused on the demographic characteristics of the Prespa region, examining the number, structure, and especially the migrations

of the Turkish population, as well as other residents of the area.” Meanwhile, F.Abdullai remarks, „In completing this work, the author Salim Kadri Kerimi has made every effort to address the central theme of the study with utmost objectivity and scientific methodology. He applied analytical - synthetic, comparative, and statistical methods, along with an extensive range of literature (from numerous domestic and foreign authors) and relevant archival materials, enabling him to achieve the most accurate scientific insights and conclusions, which is indeed his ultimate goal.” Both reviewers agree that Kerimi’s work, written in a clear, readable, and chronologically organized style, will be a valuable resource not only for professional historians and demographers but also for enthusiasts of historical science and the past.

Chapter One. The author describes the natural and socio-geographical features of the Prespa region, allowing readers to understand its location and

the natural - geographical characteristics of the area where the population, central to this study, resides. Kerimi presents a wealth of sources and records from various domestic and foreign historians, diplomats, ethnographers, anthropologists, and publicists related to the history and demography of Prespa. The value of this study lies not only in citing numerous sources and literature but also in the polemical nature of the text, where the author comments on and compares the proposed records and literature with his scientific findings and perspectives. While showing necessary respect for their work, Kerimi critically analyzes and challenges their findings and assessments regarding the Turkish population of Prespa.

Chapter Two. This chapter delves extensively into the beginnings of the Turkish presence in the Balkans, including in the territory of present - day North Macedonia and specifically the Prespa region. Among other aspects, the author briefly outlines the relationship of both Yugoslav states toward this population. The demographic characteristics of the Turkish population in Prespa is analyzed based on their place of residence, starting with the town of Resen and then addressing the five aforementioned rural settlements. Here, Kerimi provides a detailed analysis of official population censuses and explores issues related to determining the ethnic identity of the recorded population. He also addresses two specific topics concerning the region's population: coexistence and mixed marriages between members of the Turkish and Albanian communities. These factors have, among other things, led to the gradual „voluntary“ assimilation of some Turks in Prespa. All numerical data, primarily concerning the Turkish population of Prespa, are presented graphically in separate tables. This chapter, like the others, also includes numerous photographs, making the text more engaging for readers.

Chapter Three. In the third chapter, the author Kerimi addresses the migratory movements of the Turkish population from the Prespa region over an extended period. He begins by treating the emigration of Turks and other Muslim populations from Yugoslavia/ Macedonia, including Prespa, to Turkey after the World War II. To illustrate the extent of this migration, the book includes a list of individuals who applied to renounce their Yugoslav citizenship between 1953 and mid-1957 to emigrate to Turkey². Economic migrations are divided into three periods: a) during the Ottoman period, b) between the two world wars, and c) after World War II. In the first period, migrants were often seasonal workers (*gurbetçii*) traveling to Istanbul, Izmir, and other cities in the Ottoman Empire. In the second period, Argentina and the USA became preferred destinations for Prespa's labor migrants. Kerimi highlights several names of individuals from Prespa, including some of his

² Given the fact that the announcements for submitting requests to renounce Yugoslav/Macedonian citizenship for the purpose of emigrating to Turkey listed only some family members, and considering that emigration continued in the following decade, the total number of emigrants from Resen and Prespa to Turkey was significantly higher than the numbers stated in the lists.

relatives, neighbors, and fellow villagers, who migrated to Argentina and, to a lesser extent, the USA during the 1920s. The third period of migration, after World War II, is described in greater detail. Initially, emigration was restricted and extremely difficult. Later, in the early 1960s, when leaving the country was legalized, many people from Prespa, including members of the Turkish community, began emigrating—first individually and then with their families. Their primary destinations were Scandinavian countries (Denmark, Sweden and Norway), followed by other European countries, the USA, Canada, and Australia.

This chapter also includes testimonials from 15 individuals—migrants from Prespa living in Denmark, Sweden, the USA, and Macedonia. These testimonies provide insights into their experiences as migrants and add an emotional and human dimension to the study, making it more interactive. By dedicating this work to his ancestors and all the labor migrants from this region and including these testimonials, Kerimi humanizes the historical narrative. He systematically explains the causes and consequences of migration in this chapter.

In conclusion, it can be stated that Salim Kadri Kerimi's study is not merely an academic work but also a cultural heritage. The author demonstrates academic rigor and personal dedication, making the book a valuable contribution to Macedonian historiography. With a few minor refinements, this work could serve as a definitive reference for the history of Prespa and the Balkans. In other words, „The Turks of Prespa – A Historical and Demographic Study” by Salim Kadri Kerimi is a significant contribution to the study of the demographic, cultural, and historical aspects of the Turkish population in the Prespa region. The book addresses an entirely unexplored subject—the history of the Turkish community in Prespa, which has long been misinterpreted or entirely ignored. This makes the book especially important for historians, sociologists and younger generations of the Turkish diaspora across Europe and the world. Thanks to his excellent knowledge of Turkish, Macedonian, Albanian, Serbian, Bulgarian, and English and his few decades of diplomatic experience, Salim Kadri Kerimi managed to collect and utilize archival materials and other sources from Macedonia and several other countries. These resources support his research and, for the first time, present readers with concrete facts, particularly regarding the continuous presence of the Turkish ethnic community in the Prespa region of Macedonia from the 15th century to the present. Through this Kerimi has created an important monography that will become essential literature for all researchers and others interested in this subject matter.

III

IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0760-6091

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94(497.6)"1699/2024" (047)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.367>

**Izveštaj sa
Naučnog projekta "HISTORIJSKI POGLEDI 2024",
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla,
Tuzla, 15. i 16. novembar 2024. godine**

**Conference Report from
Scientific project "HISTORICAL VIEWS 2024",
Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla,
Tuzla, November 15 and 16, 2024**

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 15. i 16. novembra 2024. godine održao Naučni projekat "Historijski pogledi 2024" u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom „**Između istoka i zapada: Bosna i Hercegovina u žiži historijski procesa i događaja (1699-2024)**”.¹ Ista je održana u konferencijskoj sali Hotela „Minero-Rudar“ u Tuzli.

Konferencija je okupila značajan broj naučnika, istraživača i stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, Sjeverne Makedonije, Poljske, Bugarske, Hrvatske, Srbije i Turske, koji su kroz 30-tak izlaganja razmotrili ključne aspekte historijskog razvoja Bosne i Hercegovine, njenog geopolitičkog položaja i uloge na raskršću između Istoka i Zapada.

Konferencija je obuhvatila širok spektar tema, počevši od osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini, preko austrougarske vladavine, jugoslovenskog perioda, pa sve do savremenih izazova s kojima se Bosna i Hercegovina suočava u okviru evropskih i globalnih političkih i društvenih procesa. Kroz izlaganja, posebna pažnja posvećena je specifičnostima bosanskohercegovačke historije, njoj multietničkoj i multivjerskoj strukturi, te odnosima između različitih imperijalnih i političkih interesa u regiji.

¹ Vidi više: Web stranica CIMOSHIS Tuzla: <https://www.cimoshis.org/2024/11/18/realiziran-naucni-projekat-historijski-pogledi-2024/>; RTV 7 - <https://rtv7.ba/u-tuzli-dvodnevna-konferencija-historijski-pogledi-2024-video/>; Institut za zločine Sarajevo - https://iziz.unsa.ba/bs/vijest.php?akt_id=579; Historiografija.ba - <https://historiografija.ba/historija-u-javnosti/naucne-manifestacije/izmedju-istoka-i-zapada>.

Učesnici su se bavili temama poput:

- Osmanskog utjecaja na Bosnu i Hercegovinu – kako su osmanske vlasti oblikovale politički, kulturni i vjerski identitet zemlje.
- Austrougarske reforme i izazovi – analizirajući promjene koje je donio period pod austrougarskom okupacijom i njihov utjecaj na političke, društvene i druge procese u Bosni i Hercegovini.
- Jugoslovenski period i Bosna i Hercegovina – kako je Bosna i Hercegovina bila uključena u političke, društvene i ekonomske transformacije u okviru Jugoslavije, te specifičnosti koje su je činile različitom u kontekstu drugih jugoslovenskih republika.
- Bosna i Hercegovina u periodu agresije i postdejtonskom periodu – razmatrano je ratno i postratno stanje, politički i društveni izazovi u okviru dejtonskog sistema, kao i dileme u vezi sa njenom evropskom i svjetskom integracijom.
- Geopolitički utjecaji na Bosnu i Hercegovinu – kako vanjski faktori (Europska unija, NATO, SAD) oblikuju političku i ekonomsku sudbinu zemlje.

Konferencija je također otvorila prostor za diskusiju o Bosni i Hercegovini kao mostu između različitih kulturnih i prostora, s posebnim fokusom na njenu ulogu u odnosima između Istoka i Zapada kroz historiju.

Zahvaljujući međunarodnom karakteru konferencije, učesnici su imali priliku razmijeniti iskustva i nove spoznaje, te se baviti aktuelnim izazovima, poput nacionalizma, etničkih napetosti, evropskih integracija i regionalne stabilnosti. Posebna pažnja posvećena je budućim pravcima razvoja, kako u političkom, tako i u kulturnom i ekonomskom smislu, s naglaskom na važnost historijskog razumijevanja za izgradnju stabilne i prosperitetne budućnosti.

Konferencija je završena zajedničkom izjavom o značaju daljnjeg istraživanja i promicanja razumijevanja historijskih procesa koji su oblikovali

Bosnu i Hercegovinu, kao i njene ključne uloge u širem europskom i globalnom kontekstu.

Realizaciju Naučne projekat "Historijski pogledi 2024", finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Grad Živinice.

Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Izet Šabotić, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika na međunarodnoj naučnoj konferenciji (tridesetčetiri).

Prvog dana je održana je prva sesija koja je uključivala izlaganja (jedanaest autora) i predstavljanje časopisa Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2024. godini i to:

- Časopis *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11 (promotor: dr. sc. Zilha Mastalić Košuta);
- Časopis *Historijski pogledi*, god. VII, br. 12 (promotor: prof. dr. Ermin Kuka);
- *Glavni i odgovorni urednik*, prof. dr. Sead Selimović.

Prilog 2. Detalj sa Međunarodne naučne konferencije.

Planirana problematika koja je prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u tri sesije:

Prva sesija

1. Dr. sc. Ramiza Smajić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Ljudi i kušnje vremena: Previranja u Bosanskom ejaletu prve polovine 18. stoljeću.*

2. Dr. sc. Adnan Kadrić, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *O obnovi tvrđave Gradačac 1785. godine.*
3. Dr. sc. Sait Š. Šabotić, JU OŠ „Mileva Lajović Lalatović“ – Nikšić, Institut za historiju, demografiju i antropologiju Sandžaka – Novi Pazar (Crna Gora), *Vojne snage Bosanskog ejaleta/vilajeta između istoka i zapada od 1850. do 1878. godine.*
4. Prof. dr. Izet Šabotić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u koncepcijama velikih sila u vrijeme Velike istočne krize (1875-1878).*
5. Dr. Tomasz Jacek Lis, Univerzitet Kazimira Velikog Bidgość, Bydgoszcz (Poljska), *Bosna i Hercegovina u prvim godinama Austro-Ugarske okupacije (1878-1882).*
6. Prof. dr. Zećir Ramčilović, Institut za nacionalnu istoriju, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ – Skoplje, Skoplje (Republika Sjeverna Makedonija), *Bosna i Hercegovina u izvyštajima Crnogorskog veleposlanika u Istanbulu, Mitra Bakića (1885-1892).*
7. Dr. sc. Nada Tomović, Filozofski fakultet Nikšić (Crna Gora), *Epilog i posljedice aneksione krize u Bosni i Hercegovini na međunarodne odnose*
8. Dr. sc. Safet Bandžović, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Rusija i Sarajevski atentat: izazovi i iskušenja julske krize 1914. godine*
9. Mr. Mehmed Hodžić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Položaj i djelatnost vakufskih službenika u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata*
10. Prof. dr. Emir Mehmedović, doc. dr. Rijad Delić, Fakultet za upravu Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Matične knjige za Muslimane u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji – normativni okvir i primjena*
11. Prof. dr. Redžep Škrijelj, Državni univerzitet u Novom Pazaru (Srbija), *Društveni i politički procesi u Sandžaku 1919-1929.*

Druga sesija

1. Dr. sc. Filip Škiljan, dr. sc. Marina Perić Kaselj, dr. sc. Krešimir Dabo, Institut za istraživanje migracija, Zagreb (Hrvatska), *Dubičko-Jasenovačke paralele – život uz granicu nekada i sad.*
2. Doc. dr. Mariyana Stamova, Institut balkanistike s Centru za trakologiju kod Bugarske akademije nauke, Sofija (Bugarska), *Bugarski stavovi o AVNOJ-U i stavovi njene istoriografije o Jugoslovenskoj integraciji 1943. godine.*
3. Dr. Paweł Wawryszuk, assistant professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Chełmno (Poland), *Religious policy of Communist Yugoslavia in the assessment of the Polish office for religious affairs.*

- Akademik prof. dr. Husnija Kamberović, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u vrijeme Hrvatskog proljeća i Srpskog liberalizma.*
- Dr. Aida Ličina Ramić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Ekološke i društvene posljedice bespravne stambene izgradnje u socijalizmu sa posebnim osvrtom na Sarajevo.*

Organizator:
CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

Naučni projekat finansijski podržali:
FMON
MINISTARSTVO OBRANE I UNUTRAŠNJI NEKRETNOSTI

PROGRAM NAUČNOG PROJEKTA "HISTORIJSKI POGLEDI 2024"

Petak, 15. 11. 2024.

(Konferencijska sala Hotela „Minero-Rudar“)

16:00 – 17:00 h
Svečano otvaranje Naučnog projekta „Historijski pogledi 2024“

Pozdravna riječ i uvodno izlaganje
Predsjednika Naučno-organizacionog odbora
Međunarodne naučne konferencije
IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA: Bosna i Hercegovina u žiži historijskih procesa i događaja (1699-2024)

Pozdravi gostiju i učesnika
Međunarodne naučne konferencije

Predstavljanje časopisa
“Historijski pogledi”, br. 11, 12, publikovanih u 2024. godini

Prva sesija 17:00 – 19:30 h

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)

Luđi i luđine vremena: Povratak u Bosanski egipetlan prve polovine 18. stoljeća

Dr. sc. Adnan KADRIĆ
Orientalni institut Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)

O obnovi tradicije Gradulice 1783. godine

Dr. sc. Sait Š ŠABOTIĆ
JU OŠ “Mileva Lajović Lalatović Nikić (Crna Gora)
Vojne snage Bosanjskog egiptana između inokla i zapada od 1850. do 1878. godine

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
(Bosna i Hercegovina)
Bosna i Hercegovina u kontingencijama velikih sila u vrijeme Velike istočne krize (1875-1878)

Dr. sc. Tomasz JACEK LIS
Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Poland)
Bosna i Hercegovina u prvim godinama Austro-Ugarske okupacije (1878-1882)

Prof. dr. Zecir RAMČILOVIĆ
Institut za nacionalnu istoriju, Skopje (Sjeverna Makedonija)
Bosna i Hercegovina u austrijskim Crnogorskim vojskovanima u Istanbulu, Mira Balkić (1885-1892)

Dr. sc. Nusha TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikić (Crna Gora)
Epilog i posljedice anekdotičke Bosne i Hercegovine na međunarodne odnose

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Ranija i Sarajevski amater izasni i iskustva jake krize 1914. godine

Mr. Mehmed HODŽIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Polak i djelatnost volufajških službenika u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata

Prof. dr. Enis MEHMEDOVIĆ, doc. dr. Rifud DELIĆ, Fakultet za upravu Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Matične knjige za Muslimane u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji – normativni okvir i primjena

Prof. dr. Redžep ŠKRIBIJEI
Državni univerzitet u Novom Dataru (Srbija)
Drutveni i politički procesi u Sandžaku 1919-1929. godine

Zajednička večera učesnika Konferencije (20:00 h)

Subota, 16. 11. 2024.

Druqa sesija 09:00 – 11:30 h

Dr. sc. Filip ŠKILJAN, dr. sc. Marina PERIĆ KASELI, dr. sc. Krešimir DABO
Institut za migracije i narodnost Zagreb (Hrvatska)
Dubocko-Isenovačke paralele – život na granici nekada i sad

Doc. dr. Mariyana STAMČIJA
Institut balkanistike u Centru za etnologiju kod Bugarske akademije nauke, Sofija (Bugarska)
Bugarski stavovi o AVNOJ-u i stavovi njene istoriografije o Jugoslovenskoj integraciji 1943. godine - dolazi

Dr. sc. Paweł WAWRYSZUK
Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, (Poland)
Religious policy of Communist Yugoslavia in the assessment of the Polish office for religious affairs

Akademik prof. dr. Husnija KAMBEROVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Bosna i Hercegovina u vrijeme Hrvatskog proljeća i Srpskog liberalizma

Dr. sc. Aida LIČINA RAMIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Ekološke i društvene posljedice bespravne stambene izgradnje u socijalizmu sa posebnim osvrtom na Sarajevo

Dr. sc. Sabina VELADŽIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Žensko pismo sa društveno-političke margine (post)socijalizma: Melika Salihbeg Bosnawi

Dr. sc. Dženita SARAČ RUJANAC
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Rukovodstvo SR Bosne i Hercegovine i disoluciju Jugoslavije: Afera Neum i kadrovska diferencijacija

Dr. sc. Alma HAJRIĆ – ČAUŠEVIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Memorandum SANU - artikulisane ideje srpskog nacionalizma

Prilog 3. Dio programa Naučnog projekta “Historijski pogledi 2024”.

- Dr. Sabina Veladžić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Žensko pismo sa društveno-političke margine (post)socijalizma: Melika Salihbeg Bosnawi.*
- Dr. sc. Dženita Sarač Rujanac, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Rukovodstvo SR Bosne i Hercegovine i disolucija Jugoslavije. Afera Neum i kadrovska diferencijacija.*
- Dr. sc. Alma Hajrić – Čaušević, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Memorandum SANU - artikulisane ideje srpskog nacionalizma.*
- Dr. sc. Jasmin Medić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Bošnjaci kao “demografski problem” u Jugoslaviji tokom 1980-ih i početkom 1990-ih godina.*

10. Mr. Mustafa Dedović, Ilijaš (Bosna i Hercegovina), *Ratni zločini u Ilijašu 1992. godine.*
11. Dr. sc. Muamer Džananović, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Uloga i značaj 30. kadrovske centra vojske Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu.*
12. Prof. dr. Ermin Kuka, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Zaborav zločina u funkciji konsenzusa sa ciljevima i idejom velikosrpskog projekta.*

Treća sesija

1. Prof. dr. Hamza Karčić, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Historijske analogije u Američkim debatama o intervenciji u Bosni i Hercegovini.*
2. Mr. Hamza Memišević, Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), *Bošnjačko – hrvatski odnosi od 1990. do 1995. godine u listu „Preporod“.*
3. Dr. sc. Meldijana Arnaut Haseljić, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *(Ne)sankcioniranje negiranja zločina u javnom prostoru Bosne i Hercegovine.*
4. Prof. dr. Ajdin Huseinspahić, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici (Bosna i Hercegovina), *Bošnjaci i Bosna i Hercegovina u kontekstu Senžermenskog i Dejtonskog mirovnog sporazuma – kako dalje?*
5. Prof. dr. Admir Mulaosmanović, Univerzitet u Balikesiru, Balikesir (Turska), *Bosna i Hercegovina u globalnoj geopolitičkoj tektonici i regionalnom metanarativnom sidrištu.*
6. Dr. sc. Zilha Mastalić Košuta, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Mirovni planovi i sporazumi u Bosni i Hercegovini u periodu 1993. i 1994. godine.*
7. Prof. dr. Sead Selimović, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Aplauzi i šok: Dejtonski sporazum u američkoj i europskoj javnosti 1995. godine.*
8. Dr. Almir Grabovica, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Postupanje u predmetima ratnih zločina pred njemačkim sudovima.*
9. Mr. Berina Beširović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Uloga institucije Visokog predstavnika u implementaciji Dejtonskog mirovnog sporazuma sa posebnim osvrtom na perspektivu evrounijskih integracija.*

10. Mr. Nedžla Kurtćehajić, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), *Dva koncepta nacije sa osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.*
11. Doc. dr. Muhamed Šemoski, Univerzitet „Privredna akademija“ Brčko (Bosna i Hercegovina), *Reperkusija historijsko-političkih diskursa svjetskih moćnika na Bosnu i Hecegovinu i Sjevernu Makedoniju u procesima globalizacije, demokratizacije i evropskih integracija.*

Prilog 4. Učesnici Naučnog projekta "Historijski pogledi 2024".

Naučna konferencija treba da bude podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika i procesa i utjecaja na Bosnu i Hercegovini. Naučna konferencija treba da podstakne na razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
E-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

**U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU
SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:**

1. *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga I*, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
6. *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
7. *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.
8. *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.
9. *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.

10. *Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, (Sead Selimović), Tuzla 2022, str. 446.
11. *Brčko u periodu austrougarske uprave (1878–1918): Historijska građa i komentari*, (Esaf Lević), Tuzla 2022, str. 363.
12. *Brčko u austrougarskom vremenu (1878–1918): Historijski izvori*, (Esaf Lević), Tuzla 2024, str. 304.
13. Časopis *Historijski pogledi*, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
14. Časopis *Historijski pogledi*, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
15. Časopis *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.
16. Časopis *Historijski pogledi*, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.
17. Časopis *Historijski pogledi*, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.
18. Časopis *Historijski pogledi*, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.
19. Časopis *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.
20. Časopis *Historijski pogledi*, god. V, br. 8, Tuzla 2022, str. 495.
21. Časopis *Historijski pogledi*, god. VI, br. 9, Tuzla 2023, str. 447.
22. Časopis *Historijski pogledi*, god. VI, br. 10, Tuzla 2023, str. 513.
23. Časopis *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, str. 513.
24. Časopis *Historijski pogledi*, god. VII, br. 12, Tuzla 2024, str. 539.
25. Časopis *Historijski pogledi*, god. VIII, br. 13, Tuzla 2025, str. 382.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: 1.01 *Izvorni naučni rad*, 1.02 *Pregledni naučni rad*, 1.03 *Prethodno priopćenje* i 1.04 *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,
- naslov rada,
- apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,
- prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,
- tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),
- sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova,
- bibliografiju korištenih izvora i literature.

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnicu. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom „**za časopis Historijski pogledi**“. Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku*. Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).

Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS*, 98.

Kod citiranja časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247>).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novinama:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).

Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,

<http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26

(za časopis „Historijski pogledi”)

75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina

E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Research of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: 1.01 *Original scientific article*, 1.02 *Review scientific article*, 1.03 *Preliminary communication* and 1.04 *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters,*
- *bibliography of used sources and literature.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal *Historical Views*. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note “for the journal *Historical Views*”. Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and journal title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People’s Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).

When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.

When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.

When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.

When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, An intraparty dispute at the beginning of the 1970s. The case of Pasaga Mandzic and Tuzla group, *Historical Views*, vol. III, no. 3, Tuzla 2020, 249. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247>).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.

When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.

When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.

Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).

When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.

When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state publications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

Citation from the Internet:

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*, <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Accessed: 7/26/2013).

**Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi/Historical Views”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com**

Editorial Board of *Historical Views*

**Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz
finansijsku podršku:**

Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Fondacije za izdavaštvo

